

Мухтар Ауэзов

ӨСКӨН ӨРКӨН

РОМАН

Казакчадан которгон Кымбатбек Укаев

Фрунзе
«Кыргызстан»
1987

84 Каз 7—44
А 93

Ауэзов Мухтар.

А 93 Дүрбөлөң заман: Повесть жана роман /Казакчадан котор. Кымбатбек Укаев; Көркөмдөгөн Б. Жайчыбеков. — Ф.: Кыргызстан, 1987. — 432 бет.

Заманыбыздын улуу сүрөткери Мухтар Ауэзовдун бул китебине анын эң алгачкы жана залкар чыгармаларынын бири болгон «Дүрбөлөң заман» повести жана партиялык жетекчинин, каарман малчылардын унутулгус элесин сүрөттөгөн акыркы чыгармасы, асыл мурасы «Өскөн өркөн» романы кирди.

Китеп М. Ауэзовдун туулган күнүнүн 90 жылдыгына арналган адабий белек.

А $\frac{4702230200}{M 455(17)-87}$ 201—87

ББК 84 Каз 7—44

Көркөмдөгөн Б. Ж а й ч ы б е к о в
Рецензент С. Т у р г у н б а е в

© «Жалын» баспасы, Алматы, 1977-ж.

© «Жазушы» баспасы, 1975.

© Которулду, көркөмдөлдү, баш сөз. «Кыргызстан»

АУЭЗОВ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Жан бүткөндүн баарына тегиз өкүмүн жүргүзгөн жазмыштын баары өтүп, баары өзгөрөт деген жобосу аты-жөнү урпактардын көңүл жадында жашап калгандар үчүн да күчүндө кала бере тургандыгына жыл өткөн сайын ишенүүгө туура келет. Алар үчүн, арийне, убакыт кыйыр түрдө — биздин аң-сезимибизде өтүп жатат, алар үчүн тарых да уланып жатат.

Буларды мен мезгил фактору бардыгын өз-өз ордуна коюп, өткөндүн тарыхына, санжыра-санатына, качандыр бир мертебе болгон уламыштарга, тигил же бул инсанга, окуяга алакасы бар официалдуу же жекече пикирлерге, бааларга өзүнүн өзгөртүү-түзөтүүсүн кийире алган таң каларлыктай, кай бирде көңүл-жүзгө каралбаган бирок дайыма кайра жанбас жана эң жогорку даражада зарурат мааниде көрүнгөн касиети бар таризде айтып жатам.

Айрыкча адабиятта, искусстводо, жазуучулар менен чыгармалардын акыбал тагдырында мезгилдин ушул мыйзам ченемдүүлүгү бүткүл ырааты жана туруктуулугу менен көрүнөт. Не дегенде урпактардын сын-өкүмү муундардын рухий тажрыйбасынын жаңы баскычына, өнүгүүнүн жаңы проблемаларына акыл салып көрүү үчүн зарыл болгон жаңыча чен-өлчөмдөргө ээ болот. Бул күч — биз демейки турмушта акыйкат деп атап койчу тарыхый объективдүүлүктүн дал өзү.

Бир кезде тоодой көрүнүп, азыраак мезгил өткөн соң пасайып, бөксөрүп кетчү кээ бир күтүлбөс кокустуктар да ушундан улам болот. Андыктан бул ачуу чындыкты кабыл алууга туура келет. Бирок анын тескерисинче да болушу ыктымал — урпактар байкалбаган же болбосо көзү бар кезинде баркталбаган оригиналдуу залкар талантты капыстан ачып алышы мүмкүн. Ооба, мындайлар сейрек болсо да, сөзсүз болот. Деген менен мезгил өзүнүн мындан башкачараак түрдөгү түзөтүүсүн көбүрөөк кийирет — качандыр бир кезде көкөлөтө макталып, бардык ызаат-урматтын шаңына бөлөнгөн бараандуу сөөлөттүн жели чыккан шар сымал кунары кетип, куушурулуп, кичирейе берет...

Бирок кеп оролу бул жөнүндө эмес. Турмуштун туткасы мындай кокустуктарда эмес. Чындык-» тан жаралган чындыктар, жер катмарынын силкинүүсүнөн пайда болгон туу чокулар, доор-заман жараткан азамат уулдар болот. Буга калганда башкача чен бирдиктери колдонулат.

Мына, бизди Ауэзовдон ажыратып турган, аны менен маек куруп, баарлашуунун бактысына туш кылган ошол унутулбас мезгилдерден бери бир топ жыл өтүп кетти. Жоготуу кайгысына баш ийип, бүгүн биз өзүбүзгө Ауэзов тарых алдында жана муундардын сотунан моюбай өттү, мына ошонусу менен дагы зоболосу көтөрүлдү деп айта алабыз. Бул мезгилдин ичинде Мухтар Ауэзовдун ысмы жана чыгармалары жеке өзүнүн өмүр таржымалынан жалпы элдин өмүр таржымалына айланды. Азыр Мухтар Ауэзов менен казак эли ажыралгыс бир түшүнүктү туюнтуп калды. Эми азыр Мухтар Ауэзовдун ысмы азыркы таптагы казак элинин маданиятын, руху менен ой-сезимин кулпуртуп турат. Эми азыр ХХ кылымдын классиктери деген сыпаттама түшүнүккө Мухтар Ауэзовдун да ысмы кирет. Кеп оролу мына ушул тууралуу болмокчу.

Жүрөктүн буйругу менен өз сезимимди билдирип, Ауэзовдун улуулугуна баш ийип, таазим эткен терең ызаатымды сыпаттоо үчүн чыгармачылык иш боюнча анын жашы кичүү иниси жана шакирти иретинде мен бар болгону Ауэзов жөнүндөгү айрым бир ойлорумду бөлүшүп, кээ бир фактыларды гана айткым келет.

Мухтар Ауэзовдун улуулугу жөнүндө айтканымда, мен анын улуттук аң-сезимдин, казак элинин философиясы менен образдуу дүйнө туюмунун түпкүрдөгү терең кыртышынан угутун жарып, тарыхый жактан тамырын түптөп өнүп чыккан талантынын, азыркы замандын эң көрүнүктүү көрүнүшүнүн биринин — Октябрь Революциясынын дооруна ыкыбалы туш келген таланттын, коомдук жаңы идеялардын шарапаты

аркасында сүрөткердик ойдун байманасын ташытып, өз доорунун турмуштук тажрыйбасы менен кошо бардык мезгилдердин тажрыйбасынын эң бийик маанисин — адамзаттын башкы идеалдарын өзүнө камтып, жакшылык менен жамандыктын глобалдык проблемаларына абай салып андоонун бийиктигине көтөрүлүп чыккан таланттын эволюциясын да эске алып отурам. Мухтар Ауэзовдун улуулугу да ушунда, анын чыгармачылыгынын маани-маңызы дал ушунда; казак элинин тагдыры жайында кеп салып, казак элинин турмушун сүрөттөп жазуу менен Ауэзовдун ою адам болмушунун мазмун-маңызын универсалдык маанидеги масштабдарда аңдап билди; «Эңлик-Кебектен» тартып монументалдуу «Абайды» көздөй кадуулап жүрүп отурган өзүнүн чыгармаларында жазуучу бизге ушулар жайында санат айтат. Ауэзовду ал өзү талашсыз түрдө татыктуу болгон наам менен атаганга мезгил жетти — Мухтар Ауэзов биздин күндөрдүн улуу гуманисти. Муну анын бүткүл өмүр жолу, анын эбегейсиз бүткүл чыгармачылыгы айгинелеп турат.

Адамзаттын бардык мезгилдердеги көркөм акыл-оюнун шедеврлери: алгачкы жазуу даректерден, шумердик чопо табличкаларынан, байыркы Египеттин папирустарынан, Вавилон менен Аккада жазуучуларынан тарта сан миңдеген жылдардын эчен катмарлуу элегинен сарыгып өтүп, бардык кылымдар менен доорлорду басып өтүп, бардык маданияттар менен цивилизациялар аркылуу бизге чейин келген, тарых өзү тандап-ылгап алган көөнөргүс көркөм эстелик-мурастардан түзүлүп, XX кылымдагы басма ишинин уникалдуу фактысынан болуп калган Бүткүл дүйнөлүк адабият китепканасынын эки жүз элүү томдугунда Данте менен Шекспирдин, Толстой менен Томас Манндын, Горький менен Шолоховдун катарында дүйнөлүк адабияттын 250 томунун эки тому биздин Мухтар Ауэзовго тиешелүү болгондугу анчейин кокустук эмес! Ар кандай эле классик мындай орунга ээ боло бербейт. Муну мен жалпы адамзаттын көркөм казына-дөөлөтүнө кошкон казак элинин салымы деп эсептейм.

Ал гана турсун мен муну бардык түрк тилдүү өткөндөгү көчмөн элдердин салымы деп эсептейм. «Абай» эпопеясы — бул биздин көркөм жана социалдык энциклопедиябыз, бул биздин көз кайкыткан Евразия мейкининде жашап өткөргөн бардык мезгилибиз үчүн, муңдуу-зарлуу мүшкүлү көп өткөн тарыхта биз баштан кечирип, касирет-кайгысын тарткан иштердин баарысы үчүн өзүбүздүн көркөм жана ымандык байлык, көз-карашыбызды, өзүбүздүн көчмөн маданиятыбызды, өзүбүздүн , улуу поэтикалык сөзүбүздү түзүп, таанып-билген, баккан-көргөндөрүбүздүн баарысы үчүн жармакташып берген жалпы отчётубуз. Булардын баары Мухтар Ауэзовдун чыгармачылыгында — анын прозаларында, драмаларында, асыресе андан Россиянын революциячыл тагдырында жакындап келаткан добулдуу шоокумдун шобураттары угулуп турган «Абайда» таасын көрүндү. Ауэзов ушул багытта биздин жалпы маанидеги тарыхый-көркөм ойдун дүйнөлүк секисине алып чыкты. Дүйнөгө көз чаптырып кароо үчүн, башкалардын баамына урунуп, байкалыш үчүн, адам рухунун бийиктигин жар салып, алар менен үн алышуу үчүн «кароол дөбөгө» — Мухтар Ауэзовдой бийик чокуга ээ болуу абзел. Мухтар Ауэзовдун бийиктигинен туруп биз өзүбүздү аңдап-билебиз да, башка маданияттар жана элдер менен баарлашып, алака жасайбыз. Бүгүн мына ушулар тууралу айтуунун маалы келди, биз бүткүл аалам алдында мына ушулар менен мактана алабыз, анткени биз Ауэзов аркылуу өзүбүз тууралу билдирип, өзүбүздү аныктайбыз, андан биз өз акыл-эсибизди, ар-намысыбызды жана рухубуздун ажайып көркүн көрөбүз. Ауэзов аркылуу биз дүйнөгө түрк тилдеринин мүмкүнчүлүктөрүн, байлыгын жана күчүн, ойлоонун куралы жана биздин тарыхый салт-санааларыбыздын аккумулятору катары тааныта алдык.

Ауэзовдун эмгеги, Ауэзовдун чыгармачыл кыялы менен ой чабыты уникалдуу жана теңдешсиз. Кеп «Абай» үчилтигинин тарыхыйлыгы, масштабдуулугу жана эпикалуулугу жөнүндө гана болуп жаткан жок, мунун баары ансыз да белгилүү иш, бирок өзгөчө көңүл бурууга татыган нерсе мында турат: романдын башкы каарманы Абай Кунанбаев — биздин күндөгү реалисттик адабияттын эң улуу, эң залкар образдарынын бири

катары көз алдыбызга тартылат, ал эми уникалдуулугу, кайталангыстыгы болсо жазуучу өзүнө ракета сымал космосту көздөй жол салып, Абайды анын түбөлүктүү орбитасына алып чыккандыгында; аны кеңири таанылуунун орбитасына алып чыгуу менен жазуучу эки бирдей ачылыш жасап, эки бирдей милдеттин өтөлүнө чыгат — Ауэзов Абайдын инсандык күчүн бийикке көтөрүп даңазаласа, Абай өз кезегинде ойчул акын катары казак элин бийикке көтөрүп даңазалайт. Мунун баары өзүнүн эки бирдей феноменалдуулугу менен жалпы элдик, жалпы маанидеги категорияларга: кайда гана жашабасын, кайсы гана тилде сүйлөбөсүн, кандай гана обондорду ырдабасын, алардын баары ушул адамдарды сөз кудурети баш коштуруп, жакындык, боордоштук сезимин, санаалаштык сезимин жаратып, адамдардын жан дүйнөсүндө жаңырыктап шоокум салган, ага түшүнүктүү, жакын турган сезимдер менен ыкластарга көтөрүлүп чыгат. Болмушту көркөм аңдап-билүүнүн жалпы маанидеги, универсалдуу феномени ушунда турат. Абай менен Ауэзов менин түшүнүгүмдө бөлүнбөс инсандар.

Учурдан пайдаланып, жазуучунун ушул сабактары мени эмнеге үйрөткөнүн айта кетким келет. От материянын тулкусунда жердигинен эле кошо бүткөн сыңары улуу акындын чыгармачылыгында жердигинен эле элдин үнү кошо бүтүшүн шарттаган өзүнчө бир мыйзам болорун мен дал Ауэзовдон улам түшүндүм. Дээринде кошо жашап, канында кошо кайнаган, адамдардын акыл-эсинде, сезимдеринде, дүйнө туюмдарында жүргөндөрдүн баары акындын искусствосунда эң бийик туюнтулушка ээ болгон. Акын салтанат-майрам күндөрү да, кайгы-капалуу күндөрдө да чогулуп турчу өзүнчө эле бир граждандык аянтка айлангандай болот, ошондуктан эгер акындын ырлары элдин жан-дүйнөсү менен үмүт-тилегин даңазаласа, эгер акындын ырларында Ата Мекен даңкталып, анын тарыхы баяндалса, эгер акындын ыры адамды бешиктеги кезинен тартып өмүрүнүн эң соңку күнүнө чейин, ал баралына толуп, иштесе ишке тойбой, сүйкүмдүү көрүнүп, өзү да сүйүүгө карк болуп турган чакта да, турмуштун далай ачуу-таттуусун татып, акылы толуп, адам пендесинин түбөлүк өлбөс күчүн, маанисин жете түшүнүп турган чакта да, кыскасы өмүр жолунун бардык учурларында коштоп жүрүп олтурса, анда акыл-эстин көзөлү жана сыймыгы, ата-бабаларыбыздан келаткан байыркы тилдин жоомарттыгы жана байманасы — ыр жашасын, ким болбосун жана кайсы тилде болбосун аны биринчи ойлоп таппасын, сөздүн пири — туңгуч ыр жашасын, эртеңки күндө дүйнөгө келе турган ыр жашасын...

Ауэзовдун Абайын, анын маанисин өз алдынча көрүп, өз алдынча түшүнүүгө акысы бар. Мен болсом аны жогоруда айтып өткөнүмдөй түшүнөм. Өзү үчүн гана жашап жана өз үйүнөн чыкпаган бир да бир адабият «улуу» атана албастыгын Ауэзов эң жакшы билген. Ауэзов орус реализминин тажрыйбасына, европалык ойлоонун келберсиген кеңдигине жана маданиятына канчалык терең канык болгондугун анын бүткүл чыгармачылыгы ырастап турат. Бул жерде Ауэзовду көңүлгө тутуу туруп мындай деп айтуу жөндүү болор эле: орус классикалык адабияты, орус совет адабияты биз үчүн устаттыктын жана идеялык максатчылдыктын тунук башаты болгон жана болуп жатат.

Мен баяракта көз жумгандар үчүн да мезгил өтүп жатат, аты жөнү урпактардын эс-жадында жашап калгандар үчүн да тарых уланып жатат деп айтканымда, аларды тек сөздүн көркөмдүгүн көздөп айтканым жок.

Өткөн он жылдыктарда, жазуучунун жетимиш-сексен жылдык санжырасынан соң Ауэзовдун чыгармачылыгы кең-кесири изилденди, толукталып, өнүгүүгө ээ болду. Бул мезгилде Ауэзовдун эң алгачкы жана кереметтүү чыгармаларынын бири болгон «Дүрбөлөң заман» повести анын көзү өткөн соң биринчи мертебе орус тилинде жарыяланды. Менин баамымда бул биз үчүн чоң жана принциптүү окуя болду. Мунун өзү партия адаттагысындай эле совет адабиятынын өнүгүшүндөгү туура жолдорду акылмандык менен айныбай көрө билгенин көрсөтүп турат.

Чеберчилиги, көркөмдүк күчү жагынан алганда повесть чыгаандык менен жазылган. Эң оболу мен Ауэзовдун бул повестинин саясий мааниси жайында айткым келет, «Дүрбөлөң заман» — социалисттик революциянын россиялык империянын бардык

аймактарындагы шексиздигин көрсөткөн дагы бир далил, бул социалисттик интернационализм элдердин ортосундагы алака-мамилелердин өнүгүшүндөгү жападан жалгыз туура жол болгонун ырастаган биздин турмуштун таламындагы дагы бир далил.

Бул жерде колуңздардагы китепке аты коюлган ушул «Дүрбөлөң заман» повести жөнүндө дагы бир аз кеңитип кеп сала кетели...

Салт атчан сапар чегип келаткан карыяга бейтааныш боз улан жолукту дейлик. Өз көзүнө өзү ишенбесе да, алда кандай ушунчалык бир жанга жакын таанышын көрүп ымыр-чымыр болуп, жаш жигиттин жүзүнө кадала карап, аңдоосудан добушу дирилдеп: «Чиркин-ай, атам замандагы жоготкон күлүк атымдын өзүндөй жылуу учурап кеттиң го, кайдан жүрөсүң, балам?» десе, эсине дароо өзүнүн жаш чагы, мынабу улан айныбай тарткан баягыда кеткен досу, ошол жол, ошол ат туягынын дүбүртү менен айдарым соккон жел, ошол добуштар, ошол түспөлдөр... дароо эске түшөрү ак.

Бүгүн «Дүрбөлөң заман» повестин кайталап окусам менин да ошентип ойлоор чагым экен, анткени азыр мен жаш жагынан да, ошондогу жыйырманчы жылдардын аяк чениндеги жаш жазуучу Мухтар Ауэзовдун атасынын болбосо да, агасынын жашында экенмин.

Таңгаларлык бир жагдай — бул повесть жазылгандан кырк беш жыл өткөн соң, автору кайтыш болгондон көп жыл кийин окурмандарына туңгуч ирет тартууланып олтурат.

Чыгарманын окурман коомчулугунун колуна жазуучунун көзү тирүүсүндө тийгени бир башка да, ал эми көз жумган соң өзү жокто тийгени башкача кеп. Бул өзү эртерээк жазылган, кала берсе эң алгачкы чыгармалардын бири дей турган дүнүйө. Анын үстүнө адабият босогосун эч ким дароо эле улуу жазуучу болуп аттабай тургандыгын түшүнүп турсаң да, тобокелге салып айтсак: Ауэзовдун ысмынын ар качан дүйнөлүк классиктердин катарында, түбөлүк өлбөс-өчпөс «Абай жолу» эпопеясынын кыл чокусунда көрүү окурман коомчулугунун көңүл-көкөйүнө абдан сиңген.

Ал эми «Дүрбөлөң заманды» окуп чыккан соң Ауэзовдун чыгармачылыгын урматтоочулар аны кайрадан жарыялоону алгачкы ирет колго алган «Новый мир» журналынын редакциясына ыраазычылык жөнүн айтар деп ишенемин. «Суу атасы — булак» дегендей башатсыз улуу өзөн болобу? Демек, «Абай жолуна» чейин да Ауэзов айтылуу чебер болгон. «Дүрбөлөң заман» Ауэзовдун «Абай жолунан» эбак мурун, ошол кездин өзүндө эле кучагы кең эпикалык баяндоо формасын өздөштүргөндүгүн айгинелейт. Ушул көз караштан алганда «Дүрбөлөң заман» — кийинчерээк Ауэзовдун телегейи тегиз залкар эпопеясын жараткан эң алгачкы кубаттуу булактардын бири.

Деген менен да ар чыгарманын өз орду болот эмеспи. Тээ өткөн жылдарда жаш Ауэзов жазган ушул кыян-кески кайгылуу повесть — жазуучунун талантынын революциялык калыптануусунун айкын мисалы. Мынакей, окурмандардын назарын повесттин дал ушу революциялык мазмунуна оодарсамбы дедим эле. Падышачылыкка, анын зордукчул аппаратына болгон көчмөндүүлүктү жаш Ауэзовдой ушунчалык сүрөткерлик ынанымдуулук менен көрсөткөн, падышанын колониялык саясатынын ырайымсыздык катаалдыгы менен мыкаачылыгын жерине жеткире ашкерелеген, көчмөн элдин өзүнө жат падышачылык зордукчул жүйөсүн кабылдабоочулук табияты мол мисалдар менен көрсөтө олтуруп зор тереңдик менен ачып берген, шору кайнап көтөрүлүшкө чыгып, ошонусу үчүн кан-жошолуу кыргынга учурап, туулуп-өскөн жеринен куулган карапайым калктын кайгы-касыретин эт-жүрөгү эзиллип отуруп айтып берген мындай чыгарманы мен чыгыш адабияттарынан сейрек кездештирдим.

«Дүрбөлөң заманды» окуп отуруп, эгер Октябрь революциясы болбосо көчмөн казактар менен кыргыздардын андан аркы тагдыры эмне болорун мезгил өткөн соң ойлоонун өзү коркунучтуу экендигин даана сезесиң. Айтууга оозум барбайт — мүмкүн биз болбос да элек. Ал эми түбөлүк өмүр сүргүсү келбеген эл барбы? Тек жалгыз ушул үчүн — Октябрь революциясынын Россияда төрөлүп, империялык колониячылдыкты

талкандап, ошол аркылуу менин элдеримди бир жолу жоюп жиберүүдөн куткарып калгандыгы үчүн гана мен өлөр-өлгөнчө революцияны даңазалап өтүүгө даярмын жана балдарымдын балдарына: күнүбүздүн туулганын Октябрдан баштап санагыла! — деп осуят калтырамын.

Ауэзовдун повестин окуп олтуруп, күбөлөрдүн аңгемелерин эске алдым...

Жазалоочулардан качып кутулуу үчүн бүткүл эл болуп кар кечип, ашуулардан ашканда энелер эң алды менен наристелерин жетелеп, коргоп сактаган. Пулемёттун октору боо түшүрүп сулатканда энелер наристелерди көөдөнү менен калкалап кулаган. Ошол кыргында соо калган бөбөктөр азыр жетимиштерге келип калышты. Көбүнүн аттары ошол кыйын кезеңдин эстелигине Тенти, Качкын, Үркүн деп аталат.

Сан албан чапкынчылардын салдарынан безип, туулуп-өскөн жерлерин таштап конуш оодарганда көчмөндөр үйүр-үйүр малын, дүнүйө-мүлкүн эмес, үмүт арткан болочок урпагын — балдарын куткарган.

Ауэзов жазып олтурган ошол кандуу 1916-жылы да казактар менен кыргыздардын эзелки урууларынын алдында дагы да (канча ирет десеңизчи) өмүр сүрүү, же өлүү, же тууган жердин топурагында калуу, же жат жерге жылышып конуш оодаруу маселеси турду.

Ауэзов өзүнүн повести менен бизге, асыресе жаш урпакка, Россияда Советтердин жеңишинин биз үчүн маңызы кандай зор экенин, дүйнө жүзүнүн алдында артыкчылыгын азыр тарых өзү далилдеп берип олтурган СССРдин түзүлүшүнүн мааниси кандай зор экенин эске түшүрөт. Өткөндөгү элдин чексиз туңгуюк кайгысы менен биздин бүгүнкү чындыгыбыздын арасы жер менен көктөй, кала берсе, салыштырууга келбей турган категориялар. Бирок ошол өткөндүн ичиндеги жакшылык жагы, эл-журт эңсесин көтөрүп падышанын колониялык зомбулугуна калайык-калктын стихиялык толкундоосу, өз иштеринин дурустугуна көздөрү жетип, эркиндикке умтулуп, адам рухунун ушунчалык мол кубатын таанытып, зордук-зомбулукка каршы туруу — таңгалууга боло турган нерсе жана биз Ауэзов менен бирге ошол он алтынчы жылкы окуянын даңкын даңазалайбыз да кайгырабыз.

Менимче, Мухтар Ауэзов барынан мурда өздөрүнүн адамдык касиеттери үчүн, боштондук, адилеттик үчүн байыркы күрөш сезимине ээрчиген элдин стихиялык толкундоолорунун бышып жетип, калыптанышы мыкты сүрөттөлгөн. Ошол кездеги жаш Ауэзов муну ашкере зор сүрөткердик менен жана тарых таразасынын көз карашынан өз мезгилинин алдыңкы катарлуу революциялык, таптык позициясынын көз карашынан туруп жазган.

Ошондуктан кыргынга учуроо алдын ала айтпаса деле белгилүү болгондордун күчтөрү тең эмес күрөшүн баяндаган ушул кайгы-өкүнүчкө жык толгон тарых биздин ары боорукердик, ары ошол адамдарга деген мактаныч сезимибизди козгойт.

Жок, адамзат тарыхында күч менен басылып тумчуктурулса да, боштондук үчүн курмандыкка барып, баш тиккен баатырлыктын, трагедиялык асемдиктин символу иретинде сан урпактын эсинде өчпөс из калтырган көп-көп көтөрүлүштөр, эрөөлдөр, бүлгүнчүлүктөр сыяктуу: самодержавиеге (жеке бийлөөчүлүккө) каршы элдин кегинин бул буркандоосу да текке кеткен жок. Мунун баары тең адамзат коомуна социалдык жана тарыхый сабак болду.

Ауэзовдун «Дүрбөлөң заманы» — падышалык Россия элдердин түрмөсү болгондуктан, Россия империясынын бардык жеринде социалдык революция зарыл болгондугун, биздин заманыбыздын чындыгы — элдердин арасындагы карым-катнашты өнүктүрүүнүн бирден-бир туура жолу социалисттик интернационализм экендигинин дагы бир далили болду.

Ауэзовдун повести окурмандын көңүлүндө ар кыл сезимдерди туудурат. Ауэзовдун ошол кездеги турмушту терең билип, эргүү менен жазган бул чыгармасынын көркөмдүк өзгөчөлүктөр жайында дагы да көп нерселерди айтууга болор эле. Маселен, табиятты, турмушту, Каркыра жарманкесин, адамдардын портреттерин сүрөттөөдө Ауэзовдун чын

маанисиндеги Рабленин калемине ылайык ажайып чеберчилиги жөнүндө айтпай кетүү кыйын... Ошол жарманкедеги пристав Акжелкенин жанында жүргөн тилмеч казактар менен падышанын итарчы-жалдаптары, элин саткан арсыз азгын байлар тууралуу ашкере жийиркенүү менен өлтүрө маскаралап жазганын айтпай кетүүгө такыр болбойт. Өзүнүн тууган элин жерип, оолактап, Ак желкелердин коюн-кончуна кирип, мазагына мас болуп жүргөн бул сыяктуулар жөнүндө тээ Дантенин айтып кеткени дал келет.

Мындайларды асман кабыл албады,
Бейиш түгүл тозок буга арданды.

Ооба, сүйүктүү жазуучу жана өнөгөлүү устаттын беймаалим китеби менен кайта кездешүү ары оор, ары кубанычтуу. Кубанычтуу болгону — бул окурман коомчулугунун күтпөгөн жерден кездешүүсү, улуу жазуучунун эбакта жазган дагы бир чыгармасын тагдыр апкелип тартуулап олтурат, ал эми оор болгон себеби — авторунун арабызда жоктугу.

Ошондуктан Мухтар Ауэзовдун «Дүрбөлөң заманына» кириш сөз жазуу үстүндө мен сан кайгылуу сезимдин кучагында олтурамын. Бул тапта ээси жок сайкүлүктү чоң жолго салып жиберген сыяктуумун. Мына, чапканда, кедерги болбосун деп, тизгинин түрүп, үзөңгүлөрүн канжыгага кайырып байладым да, айт, жаныбар, чү дедим: «Эсен-соо бол, буудан тулпарымдын көзү! Жер танабын куура чап! Акыйкат аркырай берсе экен!»

Анан да узаган сайын анын артынан карап туруп, ойго каламын: жакшы адам ээсиз чаап бараткан сени көргөндө ак жол тилейт чыгар. Ал эми сенин жасалгалуу ээр-турманыңа, абзелдериңе кызыгып жармашкысы келген жан эч кимден эч качан алкыш, ыракмат уга койбос...

Бул чыгарма жөнүндө мындан тышкары да түркүн ой козгоп айтса жарашар эле.

Деген менен акыркы жылдарда биз Ауэзовдун көркөм санжырасынан ачкан жаңылыктар жалаң гана «Дүрбөлөң заман» менен бүтпөйт. Атактуу «Караш-караш окуясы» жана «Көк серек» повесттери киноэкрандан экинчи өмүр тапты. Эгерде ар нерсени өз аты менен атоо зарыл болсо, бул чыгармалар кино өнөрүнүн табиятына жана мыйзамдарына ылайык анык таланттуулук менен тартылды. Ошону үчүн алар советтик кинематографтын соңку кездеги эң мыкты жетишкендиктеринин катарына киргени тегин жерден эмес. Кыргыз кинематографисттеринин бул окуяга тикеден-тике тиешеси болгону үчүн мага бул тууралуу эскерип өтүү ого бетер жагымдуу. Кыргыз кином искусствосунун көрүнүктүү ишмерлери — Төлөмүш Океев, Болот Шамшиев, Сүймөнкул Чокморов — Ауэзовдун чыгармалары боюнча тартылган фильмдерге бүткүл жан-жигерин, кайталангыс чеберчилигин сарпташып, биздин баарыбыз үчүн бирдей кымбат көрүнгөн Мухтар Ауэзовдун алдындагы өздөрүнүн инициативасын жана таазимин билдиришти. Кыргыз эли Мухтар Ауэзовдун кыргыз маданиятына жасаган өзгөчө мамилесин жана өзгөчө сиңирген эмгегин эске алуу менен аны казак эли менен бирдей эле өлчөмдө өз уулу, өз жазуучусу, өзүнүн көрүнүктүү өкүлү катары эсептешкени бекер эмес.

Бул тек чечендик үчүн айтылган сөз эмес. Ауэзов коңшулаш кыргыз адабиятына канчалык көп убакытын бөлүп, көңүл буруп, жардам көрсөткөнүн баарыбыз билебиз. Элдин оозеки поэтикалык чыгармачылыгына кайдыгерлик, жоопкерсиздик менен, залалдуу, социалдык-вульгардык мамиле жасоонун салакасынан улам кыргыздын улуу «Манас» эпосуна осол айыптоолор тагылып, кыйын кезең күн түшкөндө Ауэзовдун залкар билим-эрудициясынын аркасында, анын принциптүүлүгү жана тандырбас далил-жүйөөлөрүнүн аркасында элдин ушул өлбөс-өчпөс көркөм казнасын коомчулук жактап, коргоп калгандыгын биз баарыбыз билебиз. Ауэзовдун ушул граждандык-азаматтык жана жазуучулук эрдигин биз эч качан унутпайбыз.

Кыргыз кинематографисттери Ауэзовдун чыгармаларына ыраазычылык жана боордоштук сезими менен, өздөрүнүн анын алдындагы парздуулугунан улам

кайрылышты.

М. Ауэзовдун көп тилдерге которулуп, мезгил сынынан дүбүрт салып өткөн, партиялык жетекчинин жана каарман малчылардын унутулгус элесин сүрөттөгөн акыркы чыгармасы, асыл мурасы «Өскөн өркөн» романы да орун алган «Дүрбөлөң заман» китебинин кыргыз окурмандарынын колуна тийип олтурушу — Мухтар Ауэзовдун туулган күнүнүн 90 жылдыгына арналган адабий белек болуп саналат.

Ауэзов коомдук процесстердин маани-маңызын кеңири, чыгармачылык менен түшүнө билген, нукура интернационалдык мамилелердин жактоочусу болгон. Ал улуттук маданияттардын бардык прогрессивдүү, мыкты, өнөгөлүү жактарын өзүнө кабыл алып, ошол эле мезгилде тил жана маданияты жагынан өз алдынча бөтөнчөлүктөрү бар элдерге, алардын улуттук маданиятына өнүгүп-өсүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачып берген бирдиктүү совет коомун түзүү менен биз өзүбүздүн улуттук маданиятыбызды — тарыхый жактан калыптанган биздин этникалык, лингвистикалык жана маданий жалпылыктарды эсептен чыгарып салбай тургандыгыбызды, тетирисинче казактар менен кыргыздарга жаңы тагдырдын барактарын ачып берген социализмдин жаңы шарттарында искусство жана адабият жагынан күчтөрүбүздү бириктирүү үчүн, өз ара жардамдашуу үчүн революцияга чейинки мезгилдерде пайда болгон рухий кенемтенин ордун тезирээк толуктоого тийиш экендигин эскертип айткан.

Керт башым өзүм ауэзовдук салттарды, интернационалдуулукту ауэзовчо түшүнүүнүн, ауэзовдук осуяттардын жалындуу тарапкеримин. Андыктан Калтай Мухамеджанов экөөбүз азыркы туштагы казак-кыргыз интеллигенциясынын турмушунан алып «Фудзиямадагы кадыр түн» аттуу пьеса жазганыбызда биз муну ар бирибиздин кыларга ишибиз, саларга кушубуз болбогондон улам эмес, Ауэзовдун осуяттарын тажрыйбада, иш жүзүндө орундатуу ниетинен улам жасадык.

Мухтар Ауэзовдун тажрыйбасы биздин күндөрдө, биздин коомдун шартында ар кандай улуттук адабият не деген интеллектуалдык жетилүүгө, не деген көркөм бийиктиктерге, не деген рухий өркүндөөгө жетише аларын айгинелеп турат.

Андыктан биз, совет адабиятынын интеграциясын чет элдик адабиятчылар айтып жүрүшкөндөй, унификация, улуттук тилдердин монолингвизми катары эмес, ар түрдүү, ар тилдүү социалисттик маданияттардын идеялык саясий биримдиги катары түшүнөбүз, анткени ар бир тил өзүндө, бүтүндөй элдин турмуштук тажрыйбасын жана кылымдарга созулган үмүт-тилектерин камтып турат. Тил — бул элдин автопортрети, ар-абийири. Ар бир тил өз жолу менен улуу, ар бир тил жалпы адамзаттык нарк-зыйнаттардын палитрасында кымбат жана өзгөчөлүү. Лениндик улут саясатынын адамдары биз ушинтип ойлойбуз.

Сүрөткер менен эл — өзөктөш, эки өркөч тоодой эгиз нерсе. Талантты эл жаратат, анын чебер өкүлдөрү түзгөн бардык мыкты көрөсөн иштердин баалоочусу да, сактоочусу да ошол эл. Булардын байланышы тутумдаш: Сүрөткер — элдин рухий жөлөгү болсо, эл — сүрөткердин рухий жөлөгү болот. Орус элинин улуттук аң-сезими болбогондо Пушкин Пушкин болмок беле да, грузин тили, грузин эли болбосо Шота Руставели ушул күнгө чейин жетет беле. Анын сыңарындай азыркы казак эли болбогондо, совет коому болбогондо Ауэзов канчалык гениалдуу болгон күндө да, анын атак-даңкы менен улуулугу ушундай бийик угумга айланмак эмес. Ушул мааниде айтканда, Мухтар Ауэзов бактылуу инсан, анткени анын ысмы юбилейлик даталарда гана эмес, кадыресе күндөлүк турмушта деле канчалык сүймөнчүк, жалпы элдик ызаат-урмат менен айтыла тургандыгын, казак элинин рухий турмушунда Ауэзовдун кандай орунду ээлеп турганын биз баарыбыз жакшы билебиз.

Жер бетинде казак тили менен казак эли жашап турганда, Мухтар Ауэзовдун ысмы да жашай бермек!

Адамдар китеп окуп турганда, Мухтар Ауэзовдун ысмы жашай бермек!

Чыңгыз Айтматов

Өз башым өзгө элге сапарга чыгып, башка элдин босогосун аттай калсам, ар качан касиет тутуп, өзүм менен бирге ала жүрө турган эки түрдүү улуттук асылым бар: бири — «Манас», бири — Мухтар Ауэзов.

Мен казакмынбы, кыргызмынбы? Муну билгиси келгендерге мен Манас жөнүндө, Мухтар Ауэзов жөнүндө айтып берем. Бул экөө — менин кандаш элдеримдин мөөрөйү.

Ч. Айтматов

ӨСКӨН ӨРКӨН
РОМАН

Биринчи глава

I

Күн бешим ченде Иленин жолу менен Алма-Атага карай зымырап, кара түстүү «ЗИЛ» келатты. Айлананы курчаган эгин талааларынын иреңине караганда мезгил күзгө таяп калган чагы.

Батышка карай эңкейген күндүн саамыктай түшкөн шооласы машиненин айкын кара түсүн ого бетер жаркыратып, алдындагы ак металл ачакейлерин чакырайта жалтыратып, кубулта кулпунтуп келет. Туура тартылган кең асфальт жолдун үстүндө ызгырылтып жорткон узун кара машине тасма жолду жутуп, метирлеп эмес, километрлеп кылгытып жутуп бара жаткандай.

Машинеде үч адам. Шофёрдун жанында отурган жашы 45 чамасындагы сур шляпалуу, кызгылт-сары жүзүндө бырышы аз болсо да саамайлары буурул тарткан Карпов Нил Петрович. Арткы кең орунда эки адам жайгашкан. Анын бири жылаңбаш, кең маңдайлуу, кашка жүзүнө чоң муруну, алкагы мүйүздүү көз айнеги жарашкан кара тору, окумуштуу мүнөздөнгөн адам. Ал пенсиядагы, 60тын ичине жаңы кирген доктор Асанов Жандос Асанович (Жакен). Анын жанында толук аксаргыл жүздүү, коңур чачы тармалданган, кыйшыгыраак көзүндө көз айнеги бар, калыңыраак эрдин саал кызарта боёгон, интеллигент жүздүү отуздун ичиндеги казак аялы — ал Асия Алимова.

Бул үч адам азыр шаңкая созулуп, кең ачылып көрүнгөн асман менен жалгашкан Ала-Тоонун көркүнөн көз албай карап келишет.

Күн ачык болсо да Ала-Тоонун кээ бир катар, катмарланган тоолорунун үстүндө созула чөккөн бир жагы агыш, бир жерлери коңур булуттар жатат. Алар тоонун кээ бир катарын, дагы бир катмарларын коңур көлөкө менен жапкан. Ал эми берки тоолордун катарлары жана эң аркы заңкайган бийик кардуу чокулар ошол булуттардын үстүнөн күн чубак астында өзгөчө жаркырап шоолага бөлөнөт. Ошентип көп катарлуу алыс-жакын калдайган тоолор кеч кирген сайын өзүнчө бир коңур-ала болуп көрүнөт. Темгил-ала өңдөнүп, же болбосо коңур ала кеч дегизгендей түстү баамдатат. Ошол тоолорго кызыгып ойлоно караган калыбында Карпов бир чоң күрдөөлдүү маселени ойлоду да, арттагы жолдошторуна ошол оюн билдиргиси келди.

— Мынабу тоолордун ушу бүткүл көрүнүшүн, менин оюмча, бир саамга баягы өткөн адамзат тарыхы, ааламдын тарыхы менен салыштырса болгудай,— деп бир азга унчукпай отурду. Жолдошторуна али аяктабаган сөзү баландай деп жооп айткыза койгон жок.

Карповдун көңүлү алыска агылып, узак черүү тартып кетип жаткан тарых көңүл болбосо, көзгө анчалык элес берген эмес. Эми ошол жымырылып кетип жаткан тарыхты бир саамга башын көтөртүп, кырынан коюп караса деп ойлоду да, жолдошторуна бурула сүйлөдү.

— Айталык, тарыхты бир кырынан тиктеп коюп көз жиберсем... Ошондо ар тоо, ар жото, ар бир бийиктер адамзат эсинде калган ар түрлүү тарыхый улуу окуялардын, улуу адамдардын, улуу өнөр эстеликтеринин түспөлү болуп элестебес беле, дейм? Кандай дейсиздер? — деп суроолуу токтоп калды.

Жандос Карповдун салыштыруусун көңүлдөнө угуп:

— Ырас, окуялар менен адамдар десек... анда далай нерсени ойго сала турган көрүнүштөр бар дээр элек алдыбызда.

Карпов ага саал баш ийкеди да, өз ойлорун эми кеңейте айта түштү.

— Тоонун баары сулуу эмес, бийиктин баары бирдей бийик да, көрөсөндүү да эмес. Көрүп жүрөсүзбү, кээ бир тоолордун түсү кара кочкул тартып, кылда башы кыйшык келет. Жарташтары болсо бодурланып, өзүнчө кыңыр-кыйшык бүткөн туташ чокулар,

тектирлери да бар.

Карпов саал жылмайды да: «Алар тарых кааласа, каалабаса да, көп адамдар сүйбөсө да, ошол тарыхта өз аттарын эркисиз калтырган албан, айталык Аттила, Нерон, айрым Людовиктер, кээ бир Романовдор, кайсы бир Гогенцоллерндер болууга мүмкүн. Ал эми кээ бир калың түктүү жотолор, өзүнчө бийиктер бар. Башынан этегине чейин карагай баскан. Алар өлкөгө ийгилик, ырыс берип турган. Тоолорго кар тосуп берип, суу берип, ар түркүн түс берип турган карагай. Булар тээ илгерки замандардан бери ушул биздин бүгүнкү күнүбүзгө чейинки үзүлбөс урпактарга түгөнбөс берекесин берип турган улуу, жандар» — деди.

Бул саамда Карповдун оюн Асия да коштоду:

— Андай болсо тигил алыскы аппак кардуу чокулар кыялдай узакка ойдолоп барып орногон алда кандай илиадалар сыяктанат. Алар менен салыштырганда берки тоолор да кызык. Өрүктүү, алмалуу, жапайы жемиштүү жалпак тоолор. Андан берки көк майсандуу жапызыраак кыркалар, дөң-белестер болуп бери карай тепкичтенип түшө берет. Алар — бүгүн менен кечеги замандардын окуялары менен адамдары, мураскерлери. Али да бийиктебеген өзүнүн законуна түшүп, азырынча калыпка түшүп болбогон болмуштар эле.

Үч жолоочу азыр алдыдагы тоолорго өзгөчө бир көз караш менен, жаңыча таануу менен жолуккандай болуп келет. Карпов адамдарды айтса эле алыскы тарыхтагы Индиянын Ашокасы, Египеттин Тутанхамону, кытай тарыхынан Тан, Сун династиялары, болбосо Александр Македонский бар деп сөз кыла бергенде, Жандос:

— Темир, атүгүл Леонид Фермопильскийди алсак, бу тарыхта жакшылар да бар, жамандар да бар. Ал тоо башындагы жанагы Нил Петрович айткандай кээ бир жарташтардын, айрым чокулардын кыйкайып, бүкчүйүп, же болбосо суук катмар болуп түйүлүп туруп калгандарында, ырас, нечен түрлүү жырткычтык, катаалдыктын жыйынтыгы болгон Аттила, Чынгызхан, Нерондор бар экени шексиз.

Андай десеңиз кээ бир чокусунда чочойгон сейрек таштар алда кандай бир санаасыз грек Геростратты эске түшүрөт. Катарындагы эле кыйкайган зом таштар ар түрдүү дельфинский Оракулдердин пифияларына да окшоп кетет — деди Асия күлүп.

Булар туташкан тоолорго карап, эң бийик чокулардын катарлары, катмарлары, алтын өлкөдөй жаркыраган сары ааламга оошун кетет. Ошондо Карповдун көзүнө андан берки коңур көлөкө баскан тоолор өлкөсү коргошундай болуп кетет. Улуу тоо мындайда алтынды, коргошундуу темгил-ала көрүнүштү эске түшүрөт.

Жолоочулар ушундай ойлор менен бир далай жүргөн соң тоого жакындай келишти. Улам кеч кирген сайын, саат сайын тоо иреңи ажайып кубулуп, өзгөрүп бараткан экен. Түр-түспөлү жомоктогудай тездик менен оошо берет.

Карпов эмки көрүнүштү өзгөчө кызыктуу карап турду да жолдошторуна машинени бир аз токтотуп, тоонун мынабу түсү өзгөргөн чактарын жерге түшүп карап көрүү жөнүндө айтты. Жолдоштору макул көрдү да, машине токтоп, үч жолоочу бирдей жай жасып өз-өз ойлору менен тоо иреңине үнсүз көз кадады. Жазгы Ала-Тоо, жаз күндөрүндөгү асман ачык кезде, күн батарга жакын жомоктогу дөөлөр көзгө көрүнбөс кол менен өң-түспөлдөрдү сыйкырчыдай кубултуп, өзгөртүп турган сыяктуу эле.

Жолоочулардын үчөөнүн тең бала чактарында уккан дөө-алптары бар го. Ал жомоктогу дөөлөр заматта сарай салат. Бир түндө токой өстүрөт. Тоону көчүрөт, көлдү соолтот. Ошондой сыйкырдуу күчтүн ээлери Ала-Тоонун түстөрүн ажайып кубултуп баратты. Тоолор оболу ачык кызгылт болуп көрүнгөн эле. Кардуу бийиктер ошол саамда анык айкын кызгылт боло турган. Ошондон бардык тоо ааламы иреңин өзгөртө берип кайра кызгылт тартты. Эми бир азда көгүш кызгылт, дагы бир убактан кийин кочкул кызгылт, андан барын күн баткан кезде көгүлтүр ыраңга оошту. Жолоочулар машинеге отуруп бара жаткан кезде тоо эми кара-көк тарта баштады. Дагы бир аздан кийин кара-кочкул, андан ары коюу кара түскө оошту. Бул кезде кичи Алма-Ата, Талгар сайы, чоң Алма-Ата сайлары, андан аркы Ак-Сай, Ремисов сайы, Бутаков сайлары

караколтук болуп капкара түскө келип, терең кара түн менен сырдашкан коолорго айланган.

Бүгүнкү кечти жол боюнда ушундай чоң кыялдуу табийгат таасири менен сезген жолоочулар шаарга жакындап калышты. Ар нерсеге өз алдынча, кээде өз бети менен тың ойлорду айта билген Жандос азыр жаңыча бир ойго келди. Ал башында Карповду жакшылап берилип уккан эле. Ага анда-санда унчукпай карап баш ийкеп келе жаткан. Кийин Асия менен экөөнүн салыштырууларына кызыгып, ыкласы менен күлүп отуруп уккан болучу, Бирок азыр, ошол макул болгон маселелерине каршы сүйлөдү.

— Сиздер бүгүн да баягыга кайрадан түштүңүздөр. Тоо жайын айткандагы салыштырууңуздарды эске алып отурамын. Азыр бир саамга ушул тоолорго карап, бүгүнкү күндөн өткөнгө карай көз жибербей, бүгүнкүдөн келечекке карай ой жиберсек кандай болор эле? Ошондо да болочок сүрөттөрүн, улуу, анын улуу өзгөрүштөрүн, жетишкендиктерин, адамзат тарыхы чыга турган бийиктиктерин ушу тоолордун аркы-беркиси менен салыштырууга болбос беле? Ошондо эң аркы тоолордун төрүндө алтын күн менен нурланган шоолалуу ажайып чатыр коммунизмдин болочок бийигиндей көрүнөт десек абзел болор эле,— деди.

Карпов Жандоско жайдары бурулуп, ыраазылык жүз менен карады. Бирок анын ойлоруна түгөл кошула койгон жок.

— Мындай ойлоого да болот. Бирок тоолор ачык-айкын конкреттүү реалдуу элестер эмеспи. Ал эми биз адетте болочокту анчалык айкын чечип айта албайбызго, аны ошол кездеги заманы калыптандырат. Биз жалпы баамдап гана, элесин гана өлчөм менен айтабыз. Ошондуктан мисалы, Талгар бийиги коммунизм тушундагы баландай жай, Комсомол бийиги тигиндей келечектин окуясы, чоң Алма-Ата бийиги, мындайча айтканда, толугу менен адамзаттын илимий жетишкендиги деп айта алабызбы? Анда биз жомоктогудан да озгон кыялга кетебиз да, кыялдуу жагдайга жетебиз. Ырымчылдыкка оошуп кетебиз,— деп эки жолдошу менен кошо күлдү да, алга карай бурулду. Ал кезде машина шаар ичине кирип келген эле.

Алар Коммунист проспектиси менен жогору өрдөп келе жатты. Эки тараптагы үйлөр өздөрү бир-бирине карама-каршы келе жаткандай. Кээ жерлерде жарыктар жанган. Машиналардын отторунун ак кызгылт жарыгы көчө жарыгы менен түстөрүн кеңейте түшкөн. Сырттан келген адамга кечки калаа калкы өзгөчө таза, жыйнакы, сыпайы, миң түстүү жасанып жүргөн сыяктанат. Булардын да Коммунист проспектисинде, Киров көчөсүндө, Калинин көчөсүнөн бурула берер жерде кездешкен аял, эркек, жаштардын тобуна көздөрү жылуу карагандай. Кызыгып карагандай.

Машине Коммунист проспектисиндеги катар кеткен министрлер үйлөрүнөн өтүп, сол жакта жайгашкан анык зор сулуулук, чоң сан-салтанат жыйын түспөлү сыяктанган Өкмөт үйүнөн өттү. Фонтандар бул кечте анык асманга атырылып, асемдүү жарашыктуулук менен төгүлүп-чачылып турган өзгөчө көркөм куюлушту баамдатып турган. Көзгө аз убакыт көрүнсө да зор калаанын жүрөгүндөй болуп, ортосунда Лениндин эстелиги орнотулган гүл аянты жакшы Жаркырап өтө берди.

Алма-Атага жаңыдан келип, шаарды анча кыдыра элек Карпов өзү борбордук чоң калааларынан келсе да, мынабу көрүнүштөр өзгөчө сүйкүм учурады.

— Алма-Ата жакшы шаар, көркөм калаа. Ушунчалык бир ажайып түрдө өскөн,— деди.

Машине Калинин көчөсү менен бурулуп, Ленин көчөсүнө карай жөнөгөн эле. Жакең Карповдун ийнине карай эңкейе түштү да:

— Сиз Алма-Атаны өтө мактадыңыз го, Жанагы Борбордук көчөсү, мынабу Калинин көчөсүнүн бир аз жери, туташ Алма-Ата шаары десек, ал айтканыңыз туура. Мен эми сизге дал ушу Калинин көчөсү менен жүрүп бара жаткандагы Фурманов көчөсүнөн аркы көчөлөрдү эки жакка бирдей тек гана көз жиберип карап отурууңузду сураар элем. Алма-Ата ошондо кандай көрүнөөр экен,— деди да, ошондон соң Абай (азыркы М. Төлөбаев атындагы көчө) көчөсүнөн өтө бергенде Карповдун оң жак, сол жакка көз

салуусун өтүндү.

Карпов анын өтүнүчүн аткарып, Абай көчөсүн чолуп өттү. Келерки көчөнү Карл Маркс көчөсү деди, андан кийин Красин көчөсү, андан ары Пушкин, акыры Ленин көчөсү. Булардын баарынын тушунан өткөндө оң жак, сол жакта жогорку жана төмөнкү көчөнүн бойлорунда өңчөй жалгыз кабат, кадимки чоң кыштактын үлгүсүндө салынган кичирээк үйлөр каптап турган эле. Түспөлдөрү, дарбазалары, кичинекей терезеси бар көрксүз чатыр менен капталган үйлөр бул көчөлөргө караганда шаар али өзгөрбөгөн, өспөгөн калыпта экендигин баамдатты. Көчө бойлорундагы бийик теректер ар бир үйдүн короосунан көрүнгөн жемиш дарактарынын жалбырактары сырт көзгө сынсыз караганда калааны жашыл асем бак сыяктуу көрсөткөндөй болсо да, анык үйлөр курулушун калааны калаа дегизе турган мекен-жайларды байкаштырганда көзгө көрксүз көрүнө турган эскилик калыбы жашырууга болбостой айкын эле.

Жандос Ленин көчөсү менен тоого карай бурулган кезде Карповго дагы ийилди да:

— Нил Петрович, сиздин жанагы жакшы деген шаарыңыздын мынабу Ленин көчөсүнөн мындай карай кете турган дагы бир нече көчөсү бар. Алар Пролетар, Сегизинчи Март, Талгар. Алма-Ата көчөлөрү деп аталат. Ошол бир чети Алма-Ата суусу, экинчи чети Абай көчөсү, ушу эки арадагы бардык көчөлөр шаардын борбору. Ал эми ортосунда баягы Верный болгон замандагы, мындан 40 жыл мурунку үйлөр ошол калыбында турса, ал шаардын абдан өзгөргөнү болобу? Борбордук көчөлөрү жанагыдай жарты алачык өңдүү үйлөр менен баягы генерал Фальбаум калтырган калыпта турса, калаанын жакшы өскөнү болобу?

Асия менен Карпов мунун катаал сынык анчалык кабыл албады. Эң алды менен Асия:

Эмнеге андай дейсиз, Жаке! Алма-Атанын бул жагы өспөсө өзгө далай жерлеринде, алда нече жоон топ үйлөр бар, кварталдар бар. Небир алаамат түрдө жаңырган жайлар бар эмеспи? Асфальттуу көчөлөр, аянттар аз салындыбы! — деди.

Карпов да коштой:

— Азыр калаанын өзүндө ондон ашкан жогорку окуу жайлары бар. Академия, театрлар бар. Жанагы көчөлөрдү гана көрбөй ошол өзгөргөн кварталдарды, чоң-чоң үйлөрдү кошо кеп кылуу керек эмес беле? — деди.

Баса, экөөңүз тең дурус нерселерди айтып жатасыздар. Дурустугу эмнеде? Жеке топ-топ үйлөр бар дейсиздер, кварталдар бар дейсиздер. Бирок Коммунист проспектинин аз жери, Фурманов көчөсүнүн жарым-жартысы, Калинин көчөсүнүн үчтөн бири дебесеңиздер, туташ өзгөргөн, кайтадан салынган көчөлөр бар деп айта аласызбы? Шаар ар жерге чачылып салынган. Көбүнчө жанагы аталган борбордук жайлардан негедир үрккөндөй болуп окчун, чет жакаларга топ-топ болуп салынган үйлөр менен, четки кварталдар менен жалпы шаар көлөмү өсүп келет. Кечээ, кырк жыл мурун кырк миңдей гана калкы бар. Алма-Атада азыр жарым миллиондой эли бар экени да ырас. Бирок туташ жаңырып салынган даана беш көчө жок. Баш-аягы бирдей жаңыланып салынган жаңы шаардын туташ курулушу жок.

Ушул тапта Асия шаар курулушу тууралуу өз укканын эске алып талаша сүйлөдү:

— Аз убакытта ошол сиз өзүңүз айтып отурган бөлүк топтор, жарты көчөлөр, жеке жаңы кварталдар туташып барып бирине бири кошулган кезде шаардын борбору гана эмес, туш тарабы бирдей каз-катар өскөн калыбын көрөбүз.

Жандос буга да өз дооматын айтты.

— Андай өсүү да болоор. Бирок аныңыз бул замандын темпи эмес. Шаар салуунун бүгүнкү жолу эмес...

Бир аз отургандан кийин Жандос өзүнүн дагы бир сынга бекем оюн айтты:

— Бул шаар сиздер айткандай четтерге салынган топтоп үйлөр менен гана өсүп жаткан жок. Толуп жаткан линиялар — Таштактар менен да өсүп жатат. Ал ошол жерлерге салынган үйлөрдүн баары мурунку кыштак Верныйдын айныбаган өз үлгүсүндөгү жарым-жартылай жеркепе, жарты алачык «избушки на курьих ножках»

дегендер. Тигил Ташкент аллеясын бойлоп басып көрүңүз. Жумушчу посёлкасы деген дагы бир посёлка салынды. Улам өсүп баратат. Ошентип мурунку Верный посёлкасы көбүнчө Алма-Ата посёлкасынын эсеби менен өнүгүп бара жатканы маалым. Мен шаар курулушу жакшы эмес дегенде ушуларды айтамын. Болбосо Өкмөт үйү менен Академияга, Академиялык театрына мен да кубанам, мен дагы мактаныч кыламын.

Карпов бул сөздү көбүнчө унчукпай, ойлонуп отуруп укту.

— Убакыт, убакыт керек го. Шаардын өсүшү кыйын, оор жумуш. Чоң завод, фабрикалар, чоң өндүрүштөр жаңы салынып, жаңы орногон жерлерде жана асересе ушу Казакстандын өзүндө кырк жыл эмес, жыйырма жыл, он беш жыл, ал түгүл он жыл ичинде салынып, калыптанышкан кырк миң, элүү миң, ал түгүл жүз миңдеген калкы бир ажайып сулуу, социалисттик шаарлар барын да билебиз.

Жандос бул сөзгө айрыкча дит коюп: «Туура, ал дурус. Бирок ал шаарларда калаа салуунун жобосун өнөрлүү, маданияттуу жана жооптуу адамдар башкарат. А бул шаардын шору деп айтамын. Дал 1929-жылдан бери карай, туура отуз жыл бою, кийинки убакыттарга чейин, бул шаарды салууну жакшы жетекчи башкарбаган. Жооптуу ой менен жеткиликтүү түрдө дал ушу борборду кандай салуу жөнүндө көңүлдөгүдөй ойлонулбаган»,— деди да токтой калды.

Биздин жолоочулар түшкөн машине шаарга токтобостон тоого карай, Кичи-Алма-Ата сайын беттеп жөнөгөн. Алар ошол бойдон Министрлер Советинин биринчи дем алуу үйүнө келди. Карпов бул шаарга жаңы келген адам болсо, Жандос менен Асия ушу дем алуу үйүндө бир аздан бери дем алып жаткан кызматташ бош адамдар болучу. Үчөө тең ошондой күндөлүк кызмат адамы болбогон калыбында дем алуу үйүндө жаткандыктан, бүгүнкү бир күнүн Илеге барып келүүгө арнашкан.

Күүгүмдө калың бактар курчаган эки катар көлөмү чоң дем алуу үйүнүн алдындагы асфальт аянтка машинеси келип токтогон соң үйгө кирүүгө ашыкпай, жолдогу гүл багынын жанындагы орундуктардын бирине отуруп калышты. Бүгүн ушунда жаңы кинокартина болмокчу. Ошол башталар кезде үйгө кирели дешкен.

Азыр тоонун жайлуу, коңур илебине чоң үйдүн алдындагы көп түстүү гүл багынын жыты кошулуп, ар бир алынган демди ошончолук бир ырахаттуу жагдайга айландырат.

Асиянын жанына акырын басып узун бойлуу, сымбаты келишкен жаш жигит келди. Ал тигилерге жакшы урмат менен сыпайы гана баш ийип, Асия тараптагы четтен орун алды. Бул Асиянын иниси, медицина институтунун биринчи курсуна быйыл келген Ильяз деген студент. Ал Асиядан кандай барып келгендиги жөнүндө кыска гана суроо берди да өзү сүйлөгөн жок. Асия тиги кишилердин тоо жөнүндөгү талкуу сөздөрүн бүгүнкү шооласы төгүлгөн ачык күндүн кечинде канчалык ыкылас менен таңданып укканын кыска гана айтты. Ушу кезде экинчи четте отурган Жакендин жанына ак жүздүү, узун чачтуу жаш кыз Айсулуу келген эле. Ал да бул кишилер менен тааныш экен. Бирок өтө акырын гана үн менен уялыңкы амандашып, Жакендин мол денесинин ыгына сүйөнүп отурду.

Жандос андан күндүз кандай тамактангандыктары жөнүндө сурады.

Энең кайда? — деп казакча кеп салып: — Ал каякта жүрөт. Тамакты дачада ичтиңерби, же мында келип ичтиңерби? — деп сурады.

Казакча сүйлөгөн ушул сөздөрүнөн Жакендин теги түштүк-чыгыш Казакстандан экендиги байкалды. Айсулуу шаардыктарча кийинбеген. Сулуу боюна анча жараша койбогон узун жең, тула бою кең, алдагы ошол жердин үлгүсүндө бычылган жибек көйнөк кийген. Бутундагысы анчалык жарашыгы жок жалпак тумшуктуу кара туфли болучу. Анын жемпири да жөн гана жиптен токулуп, саал калыңыраак шаар үлгүсүнө ылайыксыздай көрүндү.

Айсулуунун да теги түштүктөн. Колхоздон энеси менен бирге Жакендикине келген мейман боло турган.

Асия Айсулууга кызыга кароочу эле. Оюнда баамдагандай: «Жакшы кийиндирсе, өңүнүн түштүк күнүнө тотуккан саал кара-сур түсүн кетирип, өзүнүн жаратылыштагы

аксаргыл жүзүнө жука кызылы билинген сулуу ажарын билсе, Айсулуу кандай сулуу, нур сулуу болор эле» — деп ойлой турган.

Азырынча уяң, корунчаак, дайыма акырын гана кызара, кысыла сүйлөгөн Айсулууга Асия ар дайым боор тартып, жакын жүрөт. Аны сүйлөткүсү да келет. Ошондуктан азыр Айсулууга карай бурулуп, анын жүзүнө үңүлө түшүп:

Айсулуу, биз шаарды аралап келе жатып Жандос Асанович менен сөз талашып калдык. Мен Алма-Атаны сулуу, жакшы шаар деймин. Ал эми Жакең «андай эмес!» дейт. Көп сындайт, катаал сындайт. Сен да жаңы келген адамсың. «Алма-Атаны алгач көргөнүм ушу» дедиң, ошондойбу?

— Ошондой,— деп акырын гана кысыла жооп берди Айсулуу. Ал Асияны сыйласа да «ушу киши мага эмнеге суроо берип, эриксиз сүйлөткүсү келет» деп ичтен оңтойсузураак эле.

Асия дагы да кадала түштү:

— Эмесе сенин көзүңө шаар кандай көрүнөт? Алма-Атаны кандай шаар дейсиң? Сен айтчы?

Айсулуу саал кабагын чытып, азыраак жымыйып, кайтадан томсоруп, Асиянын жүзүнө көз жиберди. Кара каш, кара кирпич астындагы нурлуу чоң көзүнүн түсү сургулт боло турган. Ошонусу ак жүзүндө өтө бир жарашыктуулуктун белгисиндей. Чоң көздөрү саал жашка толгон сыяктуу болуп бир агарып, бир кызарып кысылган Айсулуу:

Менимче, шаар абдан жакшы,— деп бир нерсе айткысы келсе да уяңдык кылып токтоп калды.

Асия Жандоско өзүнүн кишичилик, бирок сыпайы калыбынча кайтадан азил таштап:

Жаке, көрдүңүзбү, Алма-Атаны сизге жамандоого биздин көп-көп жашыбыз, карыбыз да жол бергиси келбейт. Эми мына Ильястан сураңызчы. Бул эмне дээр экен? — деди.

Айсулуу сөздүн багыты өзүнөн бурулганына ыраазы болуп, акырын гана сызыла созулуп ордунан турду да, өзү отурган чет жакка карай бурулуп басып кетти. Ал Ильястын Алма-Ата жөнүндөгү пикирин билүүгө анчалык куштар эмес сыяктуу. Өзүнөн чоң кишилердин жанындагы эриксиз сүйлөө милдетинен кутулганына ыраазы болуп баратты.

Ильяс болсо Айсулуудай эмес, өзү туулуп, окуп, азамат болуп келе жаткан шаары, бешигиндей Алма-Атасын ачыктан-ачык коргоп кирди.

Алма-Ата, албетте, жакшы шаар. Москвадан, Киевден, Ленинграддан, ал түгүл Ташкенттен, Орто Азиянын башка шаарларынан Алма-Атага алгач келген кишилерден сураңызчы. Алма-Атанын табийгаты, тоо-токойлору, бак-дарактары, көчөлөрүнүн пландары ыңгайлуу эмес, жаман деп ким айтат экен. Баары мактайт,— деп өзүнүн күмөнсүз ишенимин ачык дааналап айтты.— Бул шаарды жаман дечүлөр туура айтат деп ойлобоймун,— деп калды. Соңку сөзүнүн тушунда Жандос менен Карповго салкыныраак карап, коюу каштуу кабактарын түйө түшүп сүйлөгөн.

Бирок Жандостун азыр мынабу жаштар менен кеп талашкысы келген жок. Карпов болсо Ильястан медицина институтунун үйлөрү, жатаканалары, лабораториялары, аудиториялары, китепканалары жөнүндө, профессурасы тууралуу, анык жогорку окуу жайларынын накта абалдарын сураштырып, кыскача болсо да каныкты, далилдүү, орундуу жоопторду алып отурду.

Айсулуу гүл багынын жанына акырын басып барып, мурун өзү көрбөгөн көп гүлдөргө үңүлүп таңдана карап калды. Мында львиний зев, канны, көп түстүү георгин, түркүн түстүү роза анын көзүн магнит менен тарткандай өздөрүнө буруп, бүткүл жаш ыкласын, ички сезимин аларга оодарды. Ал жанагы кишилерди да унутту. Өзү гүлгө жакындап барганда узун скамейкада отурган бир топ аялдын сөздөрүн уккан да жок. Бирок ушул скамейкалардагы аялдарга кыйгач да болсо жакыныраак отурган Асиялар да мынабу орунтуктагы аялдардын сөздөрүнө кулак салса угуларлык эле.

Карпов Ильяс экөө аңгемелеше баштаганда сөзгө аралашпай отуруп калган Асия

өзүнүн эркинен тышкары бир кулагы менен жанагы Айсулуунун артында отурган аялдардын сөздөрүн амалсыздан угуп тыңдады. Бул аялдар төртөө эле. Баары тең кырдан ашкан, жоон-жолпу эле. Бойлорун анча сыпайы күткөн кишилер эмес. Бирок үндөрү ачык, сөздөрү шаңкылдап, күлкүлөрү асыресе шыкылыктап, заңкылдап чачылып чыгат.

Асиянын баамында бул аялдардын ортодогу коңур жүздүү, жалпак беттүү, жашы элүүгө келип калган аял ушул дем алуу үйүндө турчу белгилүү маданият ишмеринин жолдошу. Өзгө аялдар жогорудагы экинчи дем алуу үйүнөн тигил аялга мейманга келген сыяктуу. Ушу отурган төрт аялдын күйөөлөрү жана Карповдор машинеден келип түшкөндө окчукураак бир беседканын ичинде преферанс ойноп отурган төрт эркек болучу.

Алар Асиялар таң эртең Илеге карай жөнөшкөндө шол ордунда ушул отуруштары менен карта ойноп отурган. Али да аракеттеринин деми үзүлбөгөн экен. Карпов машинеден түшүп келе жатып ошолорду көрүп башын чайкап таң калган.

— Мынабу кишилер таң эртеңки отуруштан али өзгөрбөптүр, ээ,— деген эле. Жандос:

— Бул сүрөт бир күн эмес, сиз бир нече күн бою ушу беседканын ичинде айныбай, жабыкбай көрө турган сүрөт болот. Мен соңку эки жуманын ичинде тиги жогорудагы экинчи дем алуу үйүнө үч ирет барып кайткан элем. Үчөөндө тең кээде бак-дарактардын көлөкөсүндө, кээ бир топ беседкада, дагы бир топ үйдүн ичиндеги конок жайларда, дагы бир нече топ маданият адамдары салып алган стандарт үйлөрдө, кыскасы төрт-беш жерде күнү бою дайыма шарт-шарт карта чапкылап, тирешип отурган преферансчыларды көрөсүз. Мен бул жагынан караганда преферанс биздин алма-аталыктардын чоң дарты, шору деп да санаймын. Кийин али өзүңүз да көрөрсүз, бул айрыкча көңүл бөлүүнү, сөз кылууну талап кылган жаман жай,— деген.

Ушул арада ошол эркектердин көбүнүн аялдары да топ-топ болуп, көп-көптөн акча салып үзгүлтүксүз карта ойноо менен дем алышсымактарын өткөргөнү, жана да Жандос менен Асиянын басып жүрүп сүйлөшкөн жайлары боло турган.

Өздөрүнүн картасын аяктаган жанагы коңшулаш төрт аял кинону күтүп отурган экен. Алар эми гүл багына үңүлүп турган Айсулууну сөз кылышты.

Төрт аялдын четиндеги чарчы бойлуу, бакырайган семиз, кайкы мурун, калың эрин аял кайта-кайта папиросун оозуна тиштеп Айсулууга оор басмырт байбиченин, узунунан келген кызыл жүздүү экинчи мейман аялдын жана семиз сары, көк көз аялдын көңүлдөрүн бурду.

— Карагылачы, мынабу кыздын чачы кандай, чиркин-ай! Согончогуна жеткендей. Кош өрүмүнүн экөө тең бирдей жоон. Чачынын иреңи кандай, кара да, сары да эмес, кызгылт түсүнүн өзүн карачы,— деди эле, семиз жоош аял сөзгө илешти:

— Кызгылтпы, кызгылт саргычпы! Өзүнүн бою, жүзү — баары назик, сулуу го дейм.

— Мен ушуну күнү бою багып жүрөмүн. Билесиңерби? — деп тамекисин соро түшүп, кайкы мурун кара катын эми өзүнүн кадимки калыбына келе баштады. Ал сулууну сулуу деп тамашалоочу эмес, ар сулууга орундуу-орунсуз жалаа жабуучу. Ар бир өңдүү-түстүү, өзгөлөрдөн бөлөкчө окуусу, көркү, сыпайылыгы, тарбия-таалими бар аял болсо — мунун өчү менен касы ошол. Эмне кылса да ошого бир көө жаппай, бир жалааны жаппай, жаны тынчтык таппай турган. Ал ошол адатына салып, мынабу аялдарга шаңкылдап күлүп туруп бир шойкомдуу сөзүн жиберип калды.

— Мындай жерге ушундай кыздар күйөө издеп келет, Өзгө аялдар эми Айсулууга карап сөзгө чапчаң аралаша баштады. Аксаргыл мейман аял: «райондон окууга келиптир го» — деди.

Семиз сары аял кара катын менен көз кысышты да:

— Окууга келеби, сени менен биздин көзүбүздү чукууга келеби? Буга эркектердин көзү түшпөсө болду! — деп шаңкылдап күлдү.

Оор-басырык байбиче катаал өкүмүн аянган жок.

— Күйөө издеп келгенде да окууга келдим, дарыланууга келдим, тууганыма мейманга келдим деп жамбаштай келет эмеспи.

Кара катын эткээл колунун салааларын шилтей отуруп, түркүн шумдукту ойлоп келип:

— Ушул күндө райондо, ит байласа токтогус жерде эмне кылып жүрөт мындай сулуу кыздар. Борборго, Алма-Атага келүү керек. Машинеси бар, жооптуу кызматы бар, мыкты кызматкерлерге тийүү керек,— дегенде семиз сары кошула түшүп:

— Жакшы батир, мыкты кийим, обон-собон, бий-күү,— деп аялдын баарын күлдүрүп келип: — ошону издебей эмнени издейт булар,— деди.

Ушакчы кара катын дагы бир сөздү баштады:

— Мен күндүз ушу кызды багып жүргөн жигитти да баамдадым. Бирок ал жаш, окуучу өңдөнөт. Азыр жетишерлик жагдайы болбоо керек. Ошондуктан мынабу кыз боюн оолак салып качыбыраак жүрдү,— деп койду.

Ушу кезде Ильяс тиги кишилердин жанынан туруп, гүл багынын жанындагы Айсулууга жандап келип калган эле. Төрт аял сырттан бирин-бири жоон чыканактары менен түрткүлөшүп үн чыгарбай тына калышты. Айсулуу Ильястын дабышын угуп бурула берди. Ал өзүн унуткандай гүл багына кадалып жабышып калган экен. Ильяс жакындай берип:

— Айсулуу, биология факультетине киргенде сиз ботаника жагына кызыгат көрүнөсүз! Гүлдөргө сиз кадимки адистерче карайт экенсиз го? — дей берди эле, Айсулуу ага кабагын түйүп ыкчам жалт карап, салкын көз жиберди. Тигинин сөзүн какшыктагандай көрүп ызалангандай да түрү бар эле. Эмне кылса да нааразы сыяктуу, жооп бербей тек тигинин бир сөзүн мазактай ичинен: «Адис, адис» — деди да жалт берип айланып илгери басып кетти.

Ильяс Айсулуунун бул мүнөзүнөн шашып калды. Экинчи жагынан өзүнүн жазыксыздыгын ойлоп ызаланган жайы бар эле. Өз ичинен: «Райондо өскөн кыз адеп-тарбияны билбей, түркөйлүк кылдыбы!» — дегендей болду.

Жаш кыз менен мынабу жигиттин ортосундагы мамилени, сырт көзгө байкалган эп келишпестикти кылт эткизбей багып баамдап отурган төрт аял дагы да сөзгө кирди. Сыртынан оор басырык сыяктанса да, оозунан ар кандай сөз оңой чыкчу жоон аял жаштар жайында бүтүм жасап жатты:

— Тигини карагыла, өзүнө тең десе да болчудай студент жигит жанашайын деди эле, көрдүңөрбү аны какмалап сыртын салып кете берди,— дегенде төртөө бирдей шаңкылдап күлүштү.

Асия ушу күлкүнү угуп, эмки сөздөрүнө ичинен ачууланып кулак салган эле. Кайкы мурун кара катын ушакчылык бүтүмүн жасап жаткан экен.

— Андайы да тегин болбойт мындай кыздын. «Издегеним сендей эмес, илмийген. Эркек болсо серкеси керек» дегени го, билдиңби? — деп дагы да кошулуп күлүштү.

Асия ушу кезде ордунан унчукпай дароо турду да гүл багынын экинчи бир жерине барып жалгыз карап турган Айсулуунун жанына келди. Аны ийнинен бир колу менен кучактап өзүнө тартып, коштой басты. Жанагы оозар аялдардын көзүнчө мынабу жаш кызга атайын эжелик мээрим кылып, өз жанынан чыгарбай ээрчитип алды.

Киного барар алдында Карпов өз бөлмөсүнө кеткен эле. Асия Айсулууну «киного эжеңди ээрчитип кел» деп бул жерден, өз жанынан экинчи камкор адамдын жанына жиберди. Ичинен: «Мынабу жерде ар түрлүү көп жан жыйыла турган дем алуу үйүндө, асыресе кинодо Айсулуудай өңдүү-түстүү жаш кыз жалгыз болбосун»,— деп камкордук, коргоочулук ойдон туулган эжелик жөнүн айткан эле.

Жакең экөө өзүнчө калганда Асия бир далай өз алдынча ойлой турган сын ойлорун өзүнө ишенимдүү, мүнөздүү кылып ачып айтты.

Бүгүнкү биздин коомдо не бир жакшы, маданияттуу окумуштуулар, жооптуу кызматкерлер, жазуучулар, адистер арасында да кээ бир окубаган эжелер бар. Булар турмушта эч бир коллективде жумуш иштеп көрбөгөндөр. Бирок өздөрүнүн күйөөлөрү

менен бирге барбаган шаары, көрбөгөн курорту, жүрбөгөн жери калбайт. Театрларда биринчи, экинчи катардагы алдыңкы орун ошолордуку. Банкетте, демейки коноктордо төр талашып отуруша тургандар да ошолор. Асыресе ательелерде суу кечкич сөздөрү менен кышкы-жазгы мода-фасон дегендерди да айткычтарыңыз ошолор. Кээ бирөөлөрү ушу күндө күйөөлөрү менен чет элдерге да чыга турган болду. Ал эми Треневдин «Любовь Яровая» пьесасындагы профессор Горностаев айткан: «Пустите Дуньку в Европу» — дегендин дал өзү. Өздөрү мектеп көрбөгөн, китеп бетин ачпаган жандар. Бирок, көп жыл бирге турган тирликте балалуу болуп алган. Кулак менен уккандан чалабула алган ар жайдан ала-була түшүнүгү болот. Мына ушул эжелериңиз... — деп Жандосту күлдүрө Асия ачуу мыскылын созду. — Ушул эжелер ушундай жерлерде алдыңыздан көп чыгат, көзгө көп түшөт,— деди.

Жандос Асиянын сынчыл, тың оюна кубанып, таңдана карап, анын жүзүнө жымыйып, туура дегендей баш ийкеди. Асия өз сөзүнүн Жакеңе орундуу көрүнгөнүн түшүнүп, дагы бир аз ойлор кошту.

— Дагы бир ачуу чындык бар. Жалгыз Казакстан эмес, бүткүл Орто Азия республикаларынын жооптуу кызматкерлери, маданияттуу интеллигенцияларынын арасын көрсөңүз, биздин жанагы эжелер баарында тең көп кездешет. Чачы, жүзү, кийген кийими маданияттуу адамдар сыяктанып жүрүшөт. Фасондуу кийимдер маданиятты дааналап көрсөткөндөй болот. Бирок чынын айтсак ал портнойлор берген маданият. Ал эми иш жүзүндө мисалы, казакты алсак, биздин бүткүл коомубуздун ичиндеги эн артта калган топтор ушулар.

Жандос мындай сынчыл пикирге ар дайым кызыкчу. Эми ал каркылдап күлдү. Асия өз оюн аяктап келе жаткан эле. Анысын бүткөрмөк болду.

— Булар же мурунку калктын кадимки көчмөлүү деп айтылган байсалдуу, мүнөздүү, өз сыпайылык жолун билген энелер эмес. Же болбосо бүгүнкү таалим-тарбия даарыган европалык үлгү иштерине, бойлоруна сиңген адамдар эмес. Ал эми ушулар кээде аралашпай турган сөз болбойт. Асыресе күйөөлөрүнүн беделин, алардын даражасын, кызмат жагдайларын — кыскасы, турмуштун жапайы жөн билги таразасын өтө жакшы ажырата билген кепкорлор. Булардын асыресе бир жаманы, казактын жаңы өсүп келе жаткан жаш аялдарын, жаш коомун тааныбайт. Түшүнүп баамдабайт жана аларды аябайт. Алардын өздөрү кыз менен уул төрөп өстүрүп отурушса да, өзгө жаштарга эне сыяктуу болуп туруп, ушак-аяндан алардын эч кайсысын аябайт, коргобой кыйнайт.

Экөөнүн аңгемесинин аяк жагын Жандос кечеги күнү ушу дем алуу үйүндө белгилүү эл артисти айткан мыскыл анекдот менен аяктатты. Ал кечээ экинчи кабаттагы залга кирсе бир топ тыныгуучу адамдар ортосунда атактуу артист күлдүргү аңгемелерден сүйлөп отурган экен. Ал ошондо өз оюнан кызык күлкү, мыскылдуу бир аңгеме чыгарыптыр.

Кечээги артисттин аңгемеси мындай эле:

— Тозоктун таразасы курулган күн экен. Адамзат жер үстүндө жасаган зулумдук шумдуктун баары бөлөкбөлөк таразага тартылып, жаннатка топ-тобу менен жиберилип жаткан чактын өзү. Бир кезде алладан күнөөлүүлөр жөнүндөгү жардыкты жеткизиптир. Анда «бүгүн жалакорлорду, ушакчыларды жазалайбыз» дептир. Бир топ периште Казакстандын ушакчы аялдарын бөлүп айдап жүргөн экен. Семиз, басмырт байбичеге колунда от күрсүсү учкун аткан периште жакындай берип, дем алуу үйүндө жатканда «баландай артист баландай министр менен жакын» деп жалган ушак тараткан сенсиңби? Сен элең го!» — деп тап бериптир.

Оор басырык байбиче бетин басып чырылдап: «Кокуй күн, аны айткан мен эмес» — деп калчылдап чочуп зарлана бериптир. Ошондо жылаңач этине күрсүнүн күйүп турган жүзүн чыр эткизип басып жибергенде баа этип кыйкырып: «Аны айткан башка катын, кокуй»,— дептир. «Ким» — деп дагы тап бергенде: «Айткан Күлканыш — Гуля деген катын»,— деп бакырыптыр.

Күрсү кармаган периште экинчи периштеден: «Ал кайсы катын?» — деп сураптыр.

Ошондо ал: «Тигил кайкы мурун, калың эрин, узун бойлуу тамеки тарткан кара катын»,— дейт.

Ошондо баягы «Ревизордогудай» «Апкел Ляпкин-Тяпкинди» дегендей, «Апкел кайкы мурун кара катынды» — дептир. Эми бир саамда делдектетип желкелеп ушакчы катынды апкеле калат. Тергөөгө алып жиберет. «Айттыңбы, сенсиңби, ушак тараткан, алиги ушакты тараткан»,— дей бергенде, ушакчы катын болобу, танып кириптир, «Оңбой калайын, айтканым жок. Качан айттым, ким көрүптүр? Айткан кишини мага апкелчи, мойнума салгызчы, таксыр!» — деп бажылдай бериптир. Бирок ал өзү наадан, кудайдын агенттери турганын кайдан билсин. Дароо эки периште Карман-Катибан оң ийин менен сол ийинде туруп, бүткүл кылмышты жазып турчу эки периште китепчелерин сууруп алып жайып салыптыр. «Ш-нын үйүндө айтканың кайда? Тоодо жүрүп Ж-нын үйүндө айтканың кайда? Шаарда май майрамы күнү К-нын үйүндө айтканың кайда?» — деп такмазалап далилдеп мойнуна салып жиберет.

Ошондон ары кылдан ичке, кылычтан өткүр сыярат көпүрөсүнө карай кара катынды итерип келип жиберет. Ал эки кадам жерге барбастан ушак күнөөкөрлөрү төңкөрүлүп кетип, от дарыясына күп этип барып түшүп кетиптир,— деп артист аңгемесин бүтүргөн эле.

Муну менен ушакчы катындан өзүнүн да кегин алып, башканын да далай эзесин кайрып берген эле. Анткени угуп отурган эркектин далайынын катындарын өздөрү менен уруштуруп, мушташтырган дагы ошол ушакчынын өзү болучу.

Жандос Асияга бул жайды ушунчалык ынтаа менен кызыктуу кылып айтты. Өзүнүн сергектик менен көңүлдөнүп, кызыктуу, күлкүлүү өнөр көрсөткөн артист аңгемечил талантын көрсөткөн эле. Асия аны угуп туруп өзүнүн сүйкүмдүү, омоктуу күлкүсү менен көзүнөн жаш акканча күлгөн. Анын эсине жаңы түштү. Ушакчы кара катынды бир жазуучу «Бүткүлказакстандык ушак борбору» деп атыктырган экен. Кийин Нил Петровичтин жанына келгенде Асия ага жанагы анекдотту чеберлеп айтып берди да, жазуучу айткан атакты жеткизгенде Карпов да кызыга күлдү. Ал Асияга кызыктуу бир корутундуну айтты:

— Зилинде аялды аял жакшы түшүнүү менен бирге өтө жакшы мыскылдай да билет,— деп келди да, азыркы казак совет коомундагы кемчиликтин бири ушу алгоолошкон аялдар жайы деген сөздү баамдаганда ал кыска чечим менен айтылган бир бүтүмдү айтты. — Андай кемчилик да бар, бирок ошондой кемчиликти жакшы түзөй турган сын да бар экен коомдо. Мындайча айтканда коомчулуктун ортосунда уу болсо, ошонун заарын кайыра турган амал да бар. «Есть яд, есть и противоядие»— дегендей. Уунун башатын жоё турган амал жанагы күлкү, мыскыл, азил. Андай уунун ушундай ылайыктуу дарысы коомдун өзүнөн чыкканы асыресе баалуу,— деди.

Ушундан кийин кино баштала турган болуп, булардын тобу залга кирип, арткараак катардан орун алышты. Булардын алдында эки катардан ары Айсулуу энеси менен бирге орун алган экен. Баягы жоон топ эжейлер эми картачы күйөөлөрүнө кошулуп киного келишиптир. Алар Жандос менен Карповдордун артында экинчи катарда, ушулардын тушунда отурушту.

Көчмө кино адети боюнча улам үзүлө берди. Алгачкы үзүлгөн бир кезде Жандостун кулагы чалып калган артында отурган эркектердин жагымсызыраак бир сөздөрү болду. Күбүрөп сүйлөшүшсө да даана угулгандары:

— Кайсы дейсиңер?

— Ай, жанагы сулуу кыз дегениңер кайсы?

— Өрүм чачы билектей болуп тигинде бирөө отурат го.

— Кайсы-кайсы! — деп алгачкы сураган эркектин добушу дагы катуулап чыгып: — Мен жакшылап көрө албай жатамын, алдымда отурган — башы чоң неме ал кызыңдын өрүмү түгүл бүтүн боюн денеси менен жаап алды,— деп туруп: — бул аркардын кулжасынын башындай болгон ким? — деп күлдү.

— Ии-и тетигил кыз го, желке жагынан караганда да асемдүү, чачы да көркөм экен.

Бети, мойну да аппак сыяктанат. Кап, дагы бир баш... жаап алды,—деп калды.

Сөз болуп жаткан өзүнүн башы экенин Жандос анык баамдады да, артына карай шашпай бурулду. Өзүнө тааныш маданият кызматкерлеринин төртөө катарлаш отурган экен. Ортодогу, жанагы соңку жолу үн катып, мунун башын сөз кылган ак чачтуу, жалпак беттүү кишини тааныды. Анын бети жалпак болгону менен чеке, төбө жагы куучуйган киши эле. Жанында отурган коңгогой мурун, коңур чачтуу киши да чакча баштуу неме. Сол жагында отурган ишмер кашка баш сыяктанганы менен, ал да кичине баштуу киши эле. Үчөөнү тең Жандос таануучу. Жанагы сөздөрүнө ылайык оболу амандашты да, андан соң:

— Сиздер менин башым тууралу азил айттыңыздар го. Азилге азил менен жооп берели,— деп күлдү да,— «тегибиз башка жарыган казак эмес элек, ортоңуздарга бир дурус баш кез келген экен, аны да сөз кылып калыңыздар»,— десе эмне демексиздер,— деп өзү да күлдү, жанында отурган Асия алдыңкы айтылган сөздөрдүн баарын угуп, ызалаңкырап отурган калыбында катуу, өтө кубанып күлүп жиберди.

Мунун мыскыл азилине учураган топ анык уруп жыгар соккуга учураса да, ал жараны күлкүгө чаргытып, азилдерине жеңил тийгизмек үчүн кыткылыктап, шалактап, кээ бири арсылдап күлүшкөн болушту. Бирок айланада турган элдин баары Жандостун мынабу аңкоосунуп, бейпил ооздонуп отурган ээнбаш одоно топту селейте уруп жыккандай жазалай мыскылдаганына тегиз ыраазы болушкан.

Жандоско кубанган коңшу отурган сыпайы эркек-аялдар анын башына, жай-баракат отурган профилине, чоңураак муруну, кең маңдайына, сулуу бүткөн чоң башына жарашып турганын эриксиз моюнга алышты. Ага бул жагынан да кубана карашты.

Адетте өзүнүн келбетин өзү сөз кыла койбогон жоош, маңыроо Жандос өзүнүн башы тууралуу кээ бир кызматташ дарыгерлеринин, маданияттуу адамдардын сыпайы урматтаган сөздөрүн эсинде сактай турган. Эң чоң окумуштуу, билгич, картаң дарыгер профессор бир убакта Жандостун келбет-сынына көңүлү толуп:

— Жандос Асановичтин баш, бет келбети эски Римдин патрицилеринин келбетиндей,— деген эле. Азыр жанагы ээнбаштарга ызаланган Жакең өзүнүн башын кепке алып, ойдо жоктон өзү да мынабу жердеги топко салып жиберди.

Келерки күнү эртең менен тамактан кийин Жандос Айсулуу менен Нурбүбү экөөнө акыл салды.

— Деги ушу дем алуу үйү тар дагы, сүрмөй топ. Аштамагы болсо ашкананын гана тамагы. Нурбүбүгө жакшылап ылайыктап басып бере турган паллоо да, баптап-таптап бере турган чайы да болбой турат. Деги быяктан көрө тыяктын, шаардын өзү жакшы болбос бекен. Анда биздин эже, өзүңөр билесиңер, болгон ашын баптап кармайт. Жана шаарда Айсулуу ар жерди, маданият жайларын, гүл-бакчаны аралаймын десе, жакын жер жайлуураак да болор. Өзүм да эки-үч күнгө шаарга барып келип турамын. Ошентип, меймандарым,— деп күлдү да,— ушу кызга менин жанымдан көрө эженин жаны жакшы болор, кандай дейсиңер? — деген.

Бул сөзүнө Айсулуу эң алды менен: «Өтө жакшы, агай, ошол жакшы» — деп калды.

Нурбүбүгө мынабу жердин өзүнө мурда үйрөнүп көрбөгөн жагдайлары: отуруш, туруш, жүрүштүн бүткүл шарттары оңтойсуз көрүнө турган. Ал да ичинен Жакеңдин ушунусун Айсулуу тескери көрбөсө дурус кеп го деген эле. Азыр сыпайы күлдү да:

— Чынында бизди шаардагы чоң эженин жайына жибергениңиз туура болор,— деди.

Жандостун мындай дешине түндөгү эркектердин суктана сүйлөгөн одонороок сөздөрү, мүнөздөрү себеп болду. Экинчиден, кечээ кечке ушунда жаткан бир топ аялдар тууралу Асиянын айткан сыны да себеп болду. Эми баамдап көрсө Жандос кечеги Асиянын сыны менен ачуу сөзү да жөндөн-жөн эмес, белгилүү бир себептен келип чыкканын ойлоду. Кечээ өзү сурабаса да, бүгүн эми Асиянын сөздөрү да Айсулуу үчүн нааразы болгон, аны коргогусу келген камкордук ниеттен туулган нерсе экенин жаңы баамдаган.

Ушуну менен дем алуу үйүндөгүлөрдүн эч кимисине коштошпой эле Нурбүбү менен Айсулуу шаардан жаңы келген Асиянын машинесине түшүп, убактылуу шаарга барып келгени машинесин чакырткан Асиянын жанына отуруп калаага кайтышты.

Булар кетерде Асияга тапшыра турганы бар Ильяз машинеге чукулдап келген эле. Айсулуу ага чоң нурлуу көзүн кыйгач гана бурду да, тезинен башка жакка карап кетти. Ильяз Айсулуунун кечээ мындан үркөндөй болуп, сыртын салган мүнөзүнөн ыза көрүп калган эле. Бул да көз кыйыгын салып карап отурган Айсулуунун сузураак, сулуу жүзүнө томсоро бир ирет көз жиберди да, Асия менен сүйлөшүп турган чагында кайта караган жок.

Асиядан анын сураганы: студенттерди, асыресе мунун курсун күзгү айыл чарбачылык жумушуна жиберер бекен, Жиберсе качан, кай жакка жиберер экен? Ошону сураштырып биле келүүнү өтүнүч кылып калды.

Машине козголор чакта Айсулуу менен мунун көздөрү чагылышты да, бирине бири болор-болбос гана баш ийкешип ажыраша берди. Ильяс машиненин артынан карабай чукул бурулуп кетти.

Узун, шыңга бойлуу, коюу кара каш, чоң нурлуу көздүү аккуба жигит таң эртеңки салкын абада жуунуп, таза кийинип, ак кийинип чыккан калыбында көркөм, сулуу эле. Кийим үлгүсү, тазалыгы, күтүмү да муну анык маданияттуу чоң калаанын үлгүлүү, өнөрлүү коомунун жаш, жакшынакай жигити дегизгидей. Анын өз көңүлүндө өз баасын толук биле турган орунтуктуу сезими бар. Ошондуктан жаңы гана көз алдынан жаш сулуу кыз буга салкын карап, муну байкабагандай болуп элес албай кеткенине өзүмчүл жаштык санаасы, сезими менен алдагандай ызалуу кек сактап калды.

2

Асия түшкү тамакка дем алуу үйүнө кайтып келгенде өзүнөн жашы улуу Жакең менен Нил Петровичке кичүүлүк кызматын кылып келгенин айтты.

— Бириңиз дем алышта, бириңиз али жумушка кирише элек болгонуңузда үчүн мен бүгүн кечинде сиздерге жакшы эрмек болсун дегендей даярдык жасай келдим, Билбеймин, сиздерге жагабы, жокпу? Кыскасы бүгүн ишемби болгондуктан казак филармониясында чоң концерт болот. Ошого үчөөбүзгө билет алып келдим. Кандай дейсиздер? — деди.

Нил Петрович буйдалбастан алкыш айтып, кабыл алды:

— Мен өзүм да Алма-Атада ушундай турган чагымды пайдаланып, азыркы казак искусствосун, мүмкүн болсо ошол филармония, опера, алтүгүл драма театрын да көрүп калайын деген элем. Мунуңузга чоң ыракмат. Мен барамын! — деди.

Жандос да акырын сүйлөп, сыпайылык иретиндеги

алкышын айтты. Ошону менен бирге: «кимдер бар экен азыр, кимдерди угат экенбиз?» — деп сураган эле.

Ага Асия нагыз даана жооп берди.

— Бүгүн эң оболу Курмангазы атындагы эл аспаптар оркестри, хор капелласы, Роза Багланова, андан кийин эл обончулары арасында Камал Аманова да бар,— деди. Акыркы артистти айткан кезде Жакең саал кабак чытып, бир жак таноосун былкылдатып алды.

— Анын радиодогу элдин кулагынын кужурун алып, угуучуну күнүнө үч ирет беймаза кылып убарага салганы аздык кылабы! Казактын концерти болсун, радио болсун Камалдын оюнунун катышпай калган учуру жок. Жакында жалгыз Камалдын обонунан мазеси кеткен топтун арасында отуруп бир акындын: «Казак обону башталса тыным алар Камал жок, безип кетсең да кутула турган амал жок» — деген сөзүн уккан жок белеңер? — деп сурады.

Асия күлдү да, ушу дем алуу үйүндө болгон кезде Камалдын радиодон аты аталган

сайын Жакендин ар түрдүү өткүр сын сөздөрү менен обончудан өч алып айткан мыскылдарын эске алды. Ал бир кезде Камал тууралуу: «аял десең эркек, эркек десең бийкеч өңдүү. Же добуш жок, же обон ыргагын сезээр назиктик жок. Бирок беймазалыгында да тынымы жок. Биздин замандын угуучуларынын шору ушу» — дей турган.

Асия мындай катаал, аёосуз, ызалуу бүтүмгө ичтен анча кошулбай турган. Бирок Жакендин сынчы, өзүнүн көрөгөч, сезгич, сөз тапкыч мүнөзүнө доомат айтпастан, күлүп гана кечирим кылып коюучу.

Айтылган мезгилде Карповдун өзүнө арналып бөлүнгөн «ЗИЛ» биздин үч ашынабызды Пушкин көчөсүндөгү филармониянын бийик тепкичинин алдына алып келди. Концерт башталууга чукулдап калган эле. Эшикте, сыртта, тротуарда топтолгон эл көп экен. Түркүн-түстүү кийинген аялдар концертке келген кийимдерин эң алды менен көзгө түшүрөт. Көпчүлүгү казак коомунун сыпайы, маданияттуу кийинген табият-ажарын байкатат.

Карпов филармонияга алгач ирет аттап киргендиктен сырткы тепкичтен баштап эшиктерди, алды жактагы фойени, үстүнкү кабатка чыга турган жыгач тепкичти, кала берсе директордун бөлмөсүн, ал бөлмөнүн жапыз потологун, кээ бир ой калтырбаган түстүү боёктор менен боёлгон тамдын керегелери, бөлмө буюмдарын — баарын тең тажрыйбалуу, талапкер, маданияттуу көз менен карап, анчалык жактыра бербей комсунуп кирди.

Кийин буларды төмөндөгү көрксүз фойеден өткөзүп, залга киргизди. Биринчи катардан сакталып коюлган орунду беришти. Эл залда көп экен. Бирок сахна алдындагы орундагы адамдардын мурдуна тийгендей такалып турат. Төбөсү жапыз, эни тар филармония имараты Карповдун көзүнө ал үчүн көптөн бери унутулуп кеткен революциянын алгачкы беш-он жылында өзү жүргөн жерлердеги нагыз райондук клубдарды эске түшүрдү.

Кийинки далай жылдар бою Карпов барып жүргөн чоң борборлордун маданият сарайлары, сахналары, бүткүл түзүлүшү, мынабу имараттын бир жарым кылым мурда өткөн замандын калыбын сактап турганын ойлонтту. Турмушта өзүнө тийиштүү бардык нерселерге ачык сынчыл талапкердик таразасы менен келе турган ички мүнөзүн өзүнүн качанкы кезден адетке айлантып алган калыбы бар эле. Ошонусу боюнча мынабу филармония ага али азыр сахна ачылганча филармония дегизерлик таасир бербеди. Ал үчүн ичтеги өкүнүч сыяктуу бир сезимди баамдаса да, кечирбес нерсени кечпөө керек. Кечирим берилбей турган нерсеге бербөө керек. Мынабу орун филармония деп атала турган чоң музыкалык маданият борборунун уясы эмес, — деп ичинен дал ушул жөнүндө шаар ээлеринин, Казакстандагы маданиятты башкара турган орундардын айыбы деп санады. Бирок азыркы иштеги алгачкы таасири менен сынын ал адеттеги талапкерлиги, ишке бекемдиги боюнча жана өтө тажрыйбалуу адамдын өзүнө бөлөк тарбиясы боюнча сездирбей ичинде сактады.

Бир аздан кийин хор капелласынын аткарган обондоруна бүт ынтаасы менен кызыгып пейлин берип тыңдап калды. Таасирдүү, анык көп добуштуу өнөрлүү хор чыныгы жакшы музыкалык-вокалдык маданият менен казактын ыргагы өтө бай, кулакка ушунчалык сүйкүмдүү угулган эл обонун аткарып чыкты. Ал музыкадан, вокалдан күткөн талапты гана ойлоп, күүгө гана берилген калыбында алгачкы номерден кийин катуу кубанып кол чапты. Экинчи номерде жаш хормейстер орус аялынын чебер башкаруусу менен кайнаган, кызуу жайнаган, сан ирет буралып, биресе коңур чыгып, жыбырай түшүп төмөн кетип, биресе шыңгырап, найзадай өткүрлөнүп чыккан жеңишке добуштуу аялдардын үндөрү кошулуп кеткендей элес калтырат. Кээде коңурлап келип калың коюу үндөр эркектер баритонунан баштарына карай толкуп оолашат. Обон дагы казак калкынын элдик: музыкалык талант таасиринин чабыттуу көркөм куюлушун таанытты.

Ушул саамда Карпов хормейстердин өнөрүнө кубанды. Хор капелласын анык

маданияттуу көп үндүү хор да, көп түстүү өтө чебер назик дабыш өрнөктөрү түзгөн үн, обон, ыргак жарашыктарын күн шоолалуу кайнар булактай ысык сезим кыялын таанытты. Бул номерге Карпов өзү менен өзү болуп отуруп, катуу кубанып, узакка кол чапты. Жанында олтурган Асиянын жана анын ар жагындагы Жандостун саал шыбырашып, күлүшүп отурганын баамдаса да ойлорун сураган жок.

Капелла өнөрүнө алар да жакшы баа берип, ошону менен катар алдыларында турган аялдар менен эркектердин кебете-келбеттерине көз салбай, көңүл бөлбөй коюша албады. Бул жөнүндө алгач сүйлөгөн Жандос эле. Ал Асияга казакча шыбыраган:

— Чиркин-ай, ушу хор капелласынын обон өнөрүнүн жакшысы-ай. Бирок мынабу казак аялдарынын ушундай жакшы ыргактарды таап ырдап турушса да, өздөрүнүн көбүнүн келбет-сынынын келишсиздигин кара — деп койду.

Асия бул кезде өзү да аялдар менен эркектердин көп эле филармонияда боло турган топторго караганда көзгө ушунчалык бир серт көрүнө турганын ойлоп ыза боло турган. Оюна келген чындыкты айткысы келгенде бетке карабай турган Жандос жакын турган аялдарды чолуп сүйлөп:

— Бирөө жоон, бою жапыс, бирөө арык, дагы бирөө солдоюп узун. Бирөө жаш, назик, бирөө карган эчкидей арсак-терсек! — деди.

Асия эриксиз күлүп жиберип өзү да кубаттады: — Тетиги бирөөнүн мурду бучук, мынабу бирөөнүн көзү кыйшык.

Жандос талаша сүйлөп: «Ал экөө эки четте болсо бир жөн го. Ал эми тигил турган көк кемсалчанды караңызчы, мурду кыйшык, ары бучук! — деп ызалана мыскылдады.

Чынында да арада бирин-серин өңдүү-түстүү аял болсо, жанагылардын көптүгү булардын жарашыктуулугун өчүрүп тургандай. Катар турган буттары көбүнчө ийри. Далылары бүкүр чалыш. Чынында нечен түрдүү ойку-кайкы, кыйшык-мыйшыгы чыккан аялдар көрүндү. Ошолордун келбетсиздиги арттарында турган бир нече эркектердин коңкогой мурундарын, бадырайган көздөрүн, адырайган кекиртекттерин да, нечен түрдүү көзгө суук кебетелери да байкатпай унуттургандай. Албетте, Жандос да, Асия да мындай жоруктун кандай болуп куруларын жакшы түшүнөт. Түшүнгүсү келет. Деги капелла аттуу өнөрлөр тандалып алынган сулуулардан куралбайт. Колго урунган обончудан куралат. Обон менен асемдүү келбеттин бир жерден табылбай турганын көрбөйсүзбү? Ошону Асия менен Жандос бир-бирине айтышты да аржагында Жакеңде дагы да доо калды.

— Албетте, ичтеги көңүл доолашпай туралбайт. Алар обончуларды жыйсын, обонго карай тандасын. Бирок ошондо да эч болбосо кем-кетик эмесин жыйса болбос беле! Казакстандын жери кең эмеспи? Областтары, райондору канчалык. Эли да ошончо көп. Ошол ар тараптан, чар тараптан жыйып ала турган кадырлуу топ эмеспи, бул топ? Эми төрт миллионго жакын казактан жөнү түзүк, өзү обончу кырк аял табылбайт дегенге итим ишенеби?—деп ызалана түштү.

Асия муну эми ызалана түшкөн мыскылчыл калыбынан сөз талашып илебин сууткусу келбеди. Анын эсесине өз тарабынан кошкон ойлору да болду.

— Албетте, мунуңзда чындык бар. Республикада жалгыз капелла болгон соң ашыкпай, болушунча тандап жыйноо керек. Ушу турган адамдардын ичинде үндөрү мыкты болуу менен бирге, ар тараптан чалган телефон, тааныштык, ашыначылык, көңүлдөштүк ирээти менен келгендер да жок эмес. Ошондо бир нече үй чарбасындагы тууган-туушкандар, жолдоштордун аялдары, жердештер келбейт дейсизби? Белгилүү го, ушу турган аялдардын көбү атайын музыкалык окуу окуган кишилер эмес. Кайта көпчүлүгү дал ушу кечтин өзүнө чейин, ушу турган калыбында нота билбей турганы да, атүгүл нотанын өзүн тааныбай турганы да, музыкалык окуу мындай турсун, элементардык билими жоктору да бар го. Жандос буга толук кошулду.

— Баса, бул туура сөз. Ошондуктан мен окубаган аялдан жыйноого боло турган болсо, андан эмнеге Казакстандын каалаган жеринен обону жакшы, сын-келбети түзүк

аялдарды алсын десем зордук болобу? — деди.

Нил Петровичке атактуу улуттук аспаптар оркестри өтө жакшы таасир этти. Абдан жакты. Ал бирде ушу залда отурган оркестрди сүйгөн эл-журттун санаасына кирип, аларча түшүнгүсү да келди. Эми бир кезде кезек, экинчи жагынан, өзү жүргөн чоң борборлордун сахнасында ошондогу көрүүчүлөрдүн, угуучулардын алдында ушул оркестр кандай угулар эле деп да ойлонуп көрдү. Ой жүгүртүп көрүп, талабы зор, бирок адилет таразалап өлчөгүсү келди. Ары билгич, ары талдагыч кулак менен да угуп көргүсү келди. Дагы бир жолу оркестрди чет элдерге чыгарып, Карповдун өзү аралап өткөн Чыгыштын, Европанын кээ бир сахналарынан угуп көрсө, оркестр кандай баа алаар эле дегенди ойлоп, салмактап отуруп тыңдады. Оркестрдин аткарган «Сарарка», «Адай» күүлөрү гана эмес, Шопендин, Чайковскийдин, Глинканын да көркөм чыгармалары бой балкытып үнүн безелентти.

Асыресе Карповдун катуу кубанганы бул топ ошончолук көп аспаптуу оркестр болуу менен бирге кулак жара турган, мазесиз, беймаза кыла турган каткалаң дабыштары жок. Андай аспаптар жок. Анын үстүнө алдыда отурган кайсы чебер эркек-аялдын күү тамган салаалары балдай таттуу үн чыгарып турат. Ким экенин тааныбаса да, таппаса да ушу оркестрдин биринчи комузунда, жогорку ноталардын кээ бирлеринде Карповдун кулагы адам үнүн тыңшады. Ошондо аялдын үнү сызыла созулуп калган аспаптарга балдай оролуп, үндөрүнө үн кошуп бара жаткандай болот. Оркестрдин ар номерине Нил Петрович катуу кол чапты. Жанындагы жолдоштору бу кишиден мурун байкабаган, чамадан тышкары кубангандыгын билдирди. Ошонусун анык байкатты. Кийин үчөө өзүнчө калып аңгемелешкенде Карпов оркестрдин бүт музыканттарынын киймине өтө орундуу сын айтты.

— Баркыт бешмант, шымдардан кийгизиптир. Ал эми сахнадагы артист эмес жөн эле адам кийүүдөн алда качан калып бара жаткан бөздүн түрү. Баркытты ушу күндө дивандарды каптоого, же болбосо эшик-терезеге портьера кылууга жумшай турганын билесиздер. Чынында тукаба баркыт каптаган дивандын өзү да ушу күндө мещандык өнөкөт сыяктанып кетет. Ал эми мында болсо ошол баркытка жеңил-желпи жылтырак оюулар жапшырылыптыр. Кээ бир кечеги поптордун кийим-кечегинен алынган жарашыксыз жылтырактар. Мунун өзү да, албетте, акыл менен табылган нерсе эмес.

Жандос менен Асия сахналык кийимдерди мындай сын көздөрү менен карап көргөн эмес эле. Карповдун алар үчүн өзгөчөлүү талабы экөөнө тең кызык көрүндү. Алар катуу ыкластана тыңшады.

Карпов сүйлөп отурду:

— Ал эми аялдар кийген топулар дагы, кемсел дагы жалпы жасалгалар менен кийим жээктерине салынган оюулардын баары тең кандай арзан, жылтырак. Чынында жаңы жылдагы ёлкада балдардын оюнчугунда жүрө турган арзан жылтырактар эмеспи. Көрктүү деп топунун төбөсүнө тооктун жүнүнөн кымбаттыгы жок үкүнүн жүнүн үйө берүү да тек этнографиялык, музейлик көрүнүштөр. Ырас, мында бир дурус жери бар. Ал — кийимдердин үлгүсү элдик үлгү, элдин кийими дейлик. Бирок сахнага чыгарганда аны да атайын сүрөтчүнүн эскизи боюнча тигүү керек. Ал эми сүрөтчү тек гана музейдеги калыбын көчүрүп албай, ар кийимдин үлгүсүн талдап алуу зарыл. Деги сахналык жарашыктуулук дегенибиз табийгылык менен келген көркөмдүктө болот. Алар бадырайган сары, жашыл, балжыраган арзан жылтырактар эмес. Андай болбош керек. Анын ордуна табиятын бузбаган сыпайы түстөр менен келишимдүү болуп жуп келишкен жеңил кийим үлгүсү чыныгы жарашыктуулукту алып келет. Кыскасы, таланттуу мыкты оркестрге бүгүнкү кийими ылайык, сахналык көркөм кийим эмес.

Буга Асия толук кошулду. Жандос да мурун өзү ойлонуп көрбөгөн иш болсо да Карповдун түпкүрдөн караган көзүндө мыкты көрөгөчтүк жана камкордук барын баамдады да, үндөбөй кубаттады. Карповдун дагы бир ою бар экен. Ал өзү байкаган жайдан ошол жөнүндөгү чындыкты да жашырган жок.

— Экинчи бир айтаарым — оркестрге көп домбра өсүп өзгөрүү менен көркөм

кошулат экен. Ал эми жалгыз домбрага келсек, анын сахнага жалгыз өзү күү чертип чыгууга өтө алсыз, үнсүз, дармансыз экенин байкабаска болбойт. Филармония сахнасы деген чоң музыкалык маданияттын сахнасы. Домбра болсо өзү эки гана кылдуу, азыраак гана коңур үнү бар, үнү баёо аспап болгондуктан өз орду менен жумшоо ылайыктуу. Мисалы жалгыз балалайка болсо анын чыңкылдаган, шаңгырлаган темир кылдуу добушун угуза алат. Бирок ошондо да ошол балалайка сахнага жалгыз чыга алабы? Филармония сахнасына чыга алабы? Мандолина, жети кылдуу гитара, а түгүл көп элдер колдонуп жүргөн баяндар мукамдуу аспап эмеспи! Бирок ошолор сахнага... асыресе филармониялык маданияты зор деген сахналарга чыга берүүгө болобу? — деп айтты.

Бул сөзүн Асия ичинен анча кабылдаган жок. Ал домбра жөнүндө мындай сын ойду деги ойлоп көрбөгөн эле. Өзү Батыш Казакстандан болгондуктан бала кезинде айылда да, райондун борборунда да көңүлдүү чогулуштар бир гана домбрада күү чертүү менен өтө турганын билүүчү эле. Ошондуктан «домбра үнсүз, дармансыз жана кызыксыз» — деп ойлоп көргөн эмес. Ал эми бардык нерсеге өзү да сынап карагыч жана өзгөнүн мыкты сын ойлорун баамдагыч Жакең унчукпай өзгөчө ойлонуп калды.

Ал бир саамга өзүн Карповдун ордуна коюп ойлонгондо «ошондой болсо болор. Бул киши бүт ыкласы менен карап отурду. Бизге көнүмүш болуп кеткен сынсыз кабылдай турган кээ бир жайыбызды капилет жерден кадиксиз дал көрүп отурушу да мүмкүн», — деп ойлоду.

Концерт бүткөндөн кийин үчөө биригип машинеге түшө берерде айтышкандары филармониянын имарат-жайы болду. Андан Жакең аянбастан мыкты жыйынтык чыгарды.

— Бул имарат биздин борборубуз Алма-Атанын, кырк жыл жашаган маданияттуу республика деген Казакстандын бүгүнкү ар-намысы деп тайманбай айта аламын, — деди.

Ал өтө катуу ачуу менен айтылган өкүм эле. Бирок камкордуктан, филармониянын өнөрчүлөрүн аяп намыстануудан, сүйүүдөн туулган ачылуу өкүм экени шексиз. Мындай корутунду бир гана ооз сөз менен, бир гана сүйлөм менен ушунчалык салмактуу айтылгандыктан Карпов да, Асия да унчукпай отуруп калды. «Жакшы дештин, туура дештин» — эми кажети да жок эле.

Ушу кечтен төрт-беш күн өткөн соң Жандос калаага барып бир конуп келди. Ал бул барган сапарында Нурбүбү менен Айсулуунун өз жерлерине кайта турган жумушу менен байланыштуу барган эле.

Айсулуу Жандос менен стол башында бирге отуруп, өзүнүн муңайган жүзү менен көңүлсүз кабарын айтты.

— Окууга өтөлбөдүм, агай. Университетке экзамен бере албаганым өзүңүзгө маалым эле, — деп барып токтоду.

Жандос аны биле турган. Университеттин биология факультетине көп жаштар менен бирге экзамен берип жүргөн кезде физика менен химия экөөнөн тең ортодон артык баа алалбады. Биология факультети үчүн ал эң маанилүү олуттуу сабактар. Аралашып, көмөктөшүп көрөйүн десе да кабылдоочу комиссия Жандос менен жылуу сүйлөшпөдү, Айсулуу быйыл жазда райондун борборундагы он жылдыкты бүтүргөн. Жакшы эле бүтүргөн. Анын орточо деген бир баасы жок болчу. Бирок амал жок, райондогу мектептин физика, химия кабинеттери курал-аспапсыз, тажрыйбанын баары оозеки кургак сөз. Жана чынын айтуу керек, бул бүтүргөн казак орто мектебинин дал ушу эки сабак жөнүндө окутуучулары да мыкты эмес болчу. Жандос мунун баарын жакшы түшүнөт. Айсулууну талдап-сынап, саал да болсо кинелеп сөз сүйлөгөн жок. Бир гана:

— Айсулуу, сенин бүтүргөн орто мектебиң көп жагынан аны маанисинде толук орто мектеп эмес экен. Сен билим булагын көңүл канааттандыруу кылып албадың. Аны үчүн амал жок, сага да, мага да кине жок. Бирок башка окууну байкап көрдүңбү?

Техникумдар, курстарды кандай дейсиң.

— Мен техникумга кирбейм. Ошондой деп чечтим. Артыкбаш жыл өткөргөндөн эмне пайда? Эмне кылсам да ВУЗга кирүүгө аракет кыламын. Убактымды өлтүрбөс үчүн эми кышка чейин дагы келип, сырттан окуй турган бөлүмгө кирүүгө бел байладым.

Бул кептин жайын айтканда Айсулуу Жандос менен жакын агасындай, кадимкидей сырдаш жанга айткан чынчыл жүзү менен адеттеги аз сөздүүлүгүн жеңип, жанагыдан бир топ ачыла, чечимге келип сүйлөгөн. Бул ой да, чечим да Жандоско орундуу көрүндү. Ал эми Нурбүбүгө өз насыятын айтууну ойлоду. Айсулуунун окуу жайын үй ичи болуп акылдашып чечкен түзүк болот деди.

Ошону менен аксаргыл жүзүндө туңгуюк кара көзү эркисиз сыпайылык калыбында ойлой турган Нурбүбү келиндин жүзүнө салмак менен карады.

— Андай болсо бир айдан бери бул калаадагы окуу жайын Айсулуу экөөбүздүн билген-көргөнүбүз ушундай болду. Айсулуу айткандай чечимге да макул болор, Нурбүбү. Бирок бир нерсе жөнүндө макулдашып алалы. Айсулуу эмне кылса да, жогорку окууга кире турган болсун. Орто мектеп менен токтоп кала көрбөсүн,— деген камкордук оюн баяндаганда Айсулуунун айткан кебине кошула караган нагыз жүзүн баамдады.

— Айсулуу түбүндө окумуштуу адам. Жакшы адам болуп чыгат. Билимдүү адам болот. Мен мунун болочогуна ишенемин. Дүнүйө, тиричилик жагынан анча кысылып жаткан жайың жок, Нурбүбү. Колхоздогу үйүбүз, оокатыбыз жакшы дедиң го. Жалгыз Айсулуу эмес, келерки жылы он жылды бүтүргөн соң балаң — Арманды да жогорку окууга жибер. Атанын үмүтүн, тилегин да актоо деген ошол болот,— деди.

Бул сөздүн ар жагында көп маани бар эле. Нурбүбүнүн көзү жалооруп, өңү сур тартты. Жүдөңкүрөй түштү. Кабагын чытып алды да, маңдайында отурган Айсулуудан жүзүн бура берди.

Жандостун жанагы эске алганы Нурбүбүнүн Ата Мекендик согушта каза болгон күйөөсү Сапардын жайы болучу. Ал майданда эрдик менен каза тапканы булар гана эмес, бүткүл районго, областка да маалым. Ошол жакшы ага согушка кеткенде бул балдар — Айсулуу менен Арман жаш калган. Согушка аттанар кезинде Жандоско райондон жазган катында Сапар өзүнүн балдарын өзгөчө тапшырган эле. Өзүнүн баласы жок Жандос ошондон бери кээде районго булардын үйүнө барып жүрдү. Нурбүбү колунан келген жардамын да берди. Жаш калган Нурбүбү балдарын багуу тилеги менен болду да, күйөөгө тийбеди.

Сапар болсо Жандос түштүк райондогу оорукананын башкы врачы болуп иштеген чагында анын жардамчысы, ары жандай көргөн досу болуп, көп убакыт бирге эмгектеш болгон. Жандостун мынабу отурган эки коногу менен ошондой байланышы жана туугандан бетер жакындыгы боло турган. Алма-Атада жүргөн чагында эч кимге акыл салып, көп сүйлөп сырын ачпаган Айсулуу Жандоско өзүнүн кыйынчылыгын да, үмүтүн да, чечимин да кысылбай айта турган. Ага Нурбүбү менен Жандостун өзүнөн жашы улуу ушу үй ээси болуп отурган, азыр самоордун жанында бакыбат улуулук жөнүн таанытып отурган Акыш эже да өз акылын айткан.

— Жакеңе баарын айт. Ага айтпай кимге айтасың. Небир чечимге келсең да Жакеңдин айткан акылы менен болгун,— деген сөздү соңку күндөрдө Акыш эже да, өз энеси Нурбүбү да улам айтып, өздөрүнчө багыт берип жүрүшкөн эле.

Айсулуу булардан даана кеңеш ала албаса да, кээ бир акыл сөздөрүнө ичинен сыпайы гана күлүп коюп баа берсе да, чечимге келген сөздө алар айткан кеңештен оолак кеткен жок.

Жандос конокторун вокзалга алпарып вагондоруна түшүрүп, буюм-тайымдарын өз колу менен тийиштүү орундарына коюп берип, узатып коюп кайткан болчу.

Шаарда болгон кезинде ал бир жаңылык кабар уккан. Кечки тамактын алдында гүл бакчасынын орундугунун жанында отурган Асияга учураша бере ошол кабарын айтты.

— Сиз уктуңузбу, мен бүгүн уктым. Кечээби, бүгүнкү, бюродо каралып, Нил Петрович

обкомдун секретары болуп дайындалыптыр.

Кайсы область деп уктуңуз?

— Менин укканыма караганда түштүккө барат сыяктуу.

Асия кубаттап кубана баш ийкеди да:

— Туура айтасыз, мен да ошондой деп уктум.

— Сиз кимден уктуңуз?

— Дем алуу үйүндө турган адамдардын баарынын кайдан келгенин, кайда бара турганын, анын ким экенин элден мурун билип коё турган сестра-хозяйка бар эмес беле? Ал киши унчукпай жүрүп баарын билип, акырын кыска гана «ошондой болуптур» деп коё турган жайы бар эмеспи. Нина Николаевнанын. Жанагыны ошол киши айтты.

Ушуга байланыштуу Асия өз бети менен Карпов жөнүндө саал сабыркаткан ой ойлоп калды. «Көп күндөрдөн бери бирге жүрөбүз. Ар нерсе жөнүндө ачык сүйлөшөбүз. Биз да партиянын мүчөсүбүз, кайда бара турганын өзү сезген болуу керек. Бизге эч болбосо чет-жакасын айтып билдирсе эмне болмок эле!» — деп ойлогон.

Жандос Асиянын сөзүн укканда аны анча коштоп, кубаттаган жок. Ал Карпов жөнүндө сабырдуулук менен укту. Деги Карповдун жаратылышындагы жана турмуш жолундагы байымдуулугу — бул зарыл түрдөгү кажардуулук-бекемдик болуу керек деп туюнду. Асияга:

— Маселе чечиле элек кезде, секретарь боло элек жатып, «мен ушундай болушум керек» — деп досторуна айтса ылайык болор беле? Эгер боло албай калса ошол сөзүн уккан өзүбүз болсок, анын оозунан чыккан бул кабарын жеңилдик деп билишибиз ыктымал беле? — деди.

Асиянын алгачкы ою аны жаштыгынан жана өзүнүн ар кезде ишенишкен жолдоштукка чынчыл, жаштык көңүлүнөн чыккан болуу керек. Жакендин жанагы баасын укканда ал өз ичинен өзүн эсепке алып, өзүн өзү сынап калды. Сыртка чыгарып айтпаса да ичинен: «Мен чала ойлонупмун. Жооптуу адамдар чын мүнөз, сыр мүнөздө өзүн бекем тутунат. Саал сараң сырлуу болуу, сырга бекем болуу саясат адамына шарт да чыгар. Деги менин өз тажрыйбам али да ошол даражага жетпегени, чалалыгы бар го», — деп ойлоду.

Кечки тамактан кийин Карпов эки таанышы менен бирге чыгып, салкын аллеяда акырын басып, сейилдеп келе жатканда өзү жөнүндөгү жаңылык кабарды өз оозу менен айтты да, Жакең менен Асияны ыраазы кылды.

— Менин түштүккө бара турган болгонум бюродо чечилди. Бирок дал ошол жакка барышым кийинирээк болот, Азыр область пахта жумушуна катуу даярданып, кирише баштаптыр. Мурунку биринчи секретарь чарбаны өтө жакшы билген, райондо, областта иштеп, өтө тажрыйбалуу адам көрүнөт. Пахта жумушуна мыкты адис, жетекчи дешет. Ошону үчүн мынабу өнөктүктү ал киши өзү аяктасын. Кызуу өнөктүк үстүндө башчылыктан оошо коюу орундуу да, оңой да эмес го. Андагы биринчи секретарь ошол жумушту аяктап болгондон кийин жаңы кызматка оошо турган болуптур. Кийинирээк дагы аныкталганы Карпов бир ай чамасында үй-бүлөсүнө барып, деңиз жээгине дем алышка барып кайтмакчы.

Ушундан кийин да Карпов шаарга күндө эртең менен кетип, дайыма кеч келип жүрдү. Бул убакытта ал өзү бара турган область тууралуу көп иштер, түшүнүктөр, накталуу план, милдеттер боюнча кабарлар болуу үстүндө эле. Күн сайын ал Борбордук партия комитетинин секретарлары менен, же болбосо бөлүм башчылары менен сүйлөшөт. Министрлер Советинде болот. Госпландын жетекчилери менен да бир нече жолу сүйлөштү. Аны менен катар ал жердин жайы тууралуу агартуу министри менен, саламаттыкты сактоо министри менен, маданият министри менен да жүз көрүшүп сүйлөшүп чыкты. Академиянын президенти менен да учурашып, кенен сүйлөшүп чыккан эле.

Дем алуу үйүнө кайтканда сөз арасында жөн-жай гана айткандай болуп «көрүштүм, сүйлөштүм» деп коёт. Кээде «толук сүйлөштүм, кызыктуу сүйлөштүк» деген сыяктуу

кептерди айтат. Бирок ушундайча кыска гана иш жайларын жарым сүйлөм менен айтып учурдагы иштер жөнүндө андан ары жазылып, ачылбайт. Жакең менен Асияга жанагыдай өзү айткан сөздөрдүн аржак-бержактарын казмалап сураштырууга орун да калтырбайт. Кабак, үн, адамдын жүзү ар мүнөзгө чек коюп, ар сөзгө да жээкти белгилегендей чек салып коёт.

Ал эми область жөнүндө Карпов бул күндөрдө көп биле жүргөн. Анда 940 миң эл бар. Анын 44 проценти казак. Бир топ проценти өзбек, 30га жакын улут бар. 15 район бар. Чоң өндүрүш кендери да, чийки сырьёлору, мыкты завод, фабрикалары да бар. Өндүрүш техникасы өнүккөн аймак. Анын үстүнө айыл чарбачылыгы да көп тармактуу, мыкты. Бүткүл Казакстандын пахтасын жалгыз ушу область берет. Асыресе бул жай малга бай. Кой жааты алтын тууй турган каракүл койлору. Илим, маданият борборлору да бар. Жаңыдан ачылса да область, республика эмес, союзда чоң орду боло турган өтө кымбат кесиптерди билдире турган технология институту бар экен.

Чыгыш элинде мектептерде окутуучулар, катарларын көбөйтүп, аларды камсыз кыла турган педагогика институту бар. Областта театрлар, өздүк көркөм чыгармачылык күчтөрү да жакшы. Баскенттин өзү республикабыздагы үчүнчү орунга жеткен. Мурдагы заманда революциянын алдында уезддик гана шаар болгон Баскент азыр 150 миндей калкы бар, мурункусунан алты-жети эсе өнүккөн индустриялуу, көп курулуштуу, кызыктуу, өнөрлүү шаар болуп катуу өсүптүр. Бул жерде Алма-Атадан алда кайда көп өндүрүш борборлору бар. Коргошун заводу, цемент заводу сыяктуу келечеги зор 3—4 миндей жумушчу, кесиптик коллективдери бар заводдор иштеп жатат.

Областтын бюджетти да миллиардга жакын. Кээ бир кичирээк коңшулаш союздук республиканын чамасына бир өзү барабар келгендей салмагы бар. Ошону менен катар жанагы аталып өткөн бардык тармактын бүткүл арымдуу, маңыздуу көп үмүт эттирген кымбат жактары менен, касиеттери менен катар ар тармактуу тиричиликтин баарынын тең ар түркүнү бул күндө айкындалып турган жетишпеген жактары, кыйынчылыгы, каталык, мүчүлүштөрү да жетээрликтей.

Карпов областка барардан мурун Алма-Атага келгенден бери өзүнүн мурунтан бери жыйнаган билим, тажрыйбасы ар түрдүү жайга салмактуу, сынчынын ою боюнча өзү бара турган жерин ушундайча деңгээлден, азырынча алыстан таанып жүргөн эле.

Азыр анын жалгыз чемоданынан башка бир нече папкалары бөлөк бир чамаданды толтурган. Ушундай өмүрлүк турмуштук тың милдетти эмгекке ой жигери менен, ыктыярдуу талабы менен оошо баштаган Нил Петрович Карпов эми Алма-Атадан жөнөй турган болгон. Коштошордо Карпов мындагы тааныштарына жакшы пейил көрсөттү. Асияга:

— Сиздер менен ушул жерде таанышып, сүйлөшүп жүрүү мага тааныш эмес ар түркүн нерселерди билүүгө абдан маанилүү болду. Казак совет журтчулугунун сиз сыяктуу салмактуу, билимдүү маданияттуу жаш кыздары менен таанышуу мага өтө баалуу. Түштүккө келсеңиз, кээде сапарыңыз ошондой баштанып калса, биз үчүн кымбат мейман болосуз. Саламат болуңуз,— деди.

Жандоско коштошор кезде өзүнүн ойлорун айтты:

— Сизди мен өзүм кызмат кыла турган майданда ар кезде учуратсам ыраазы болор элем.

Жандос күлүп:

— Кезигишүүгө болот. Себеби түштүк менен менин байланышым көп. Мурун ал жакта көп убакыт кызмат иштегенмин. Жана сиздин убактыңыз болсо түштүктө ден соолук маселеси жөнүндө бир топ чоң чараларды жүзөгө ашыруу жөнүндө жанга тынчтык бербеген ойлорду айтууга болот.

Карпов ага баш чайкап күлдү да:

— Мына, мына, ошол машакаттуу ойлоруңуз керек,— деп алгачкы сөзүнүн түйүнүн чечмеледи. — Чынын айтсам, сиздеги бир скепсис мага көп оптимисттиктен зарылыраак көрүндү. Биздин турмушта көп сөз менен көп-көп айтыла турган күндөгү

оптимисттиктен кээде сараң сынчылдык, ошол сиздегидей скепсис керегирээк, пайдалуураак сыяктанат. Албетте турмуштагы бардык нерселерге, бардык дүнүйөгө сиз андай карабайсыз жана сиздин кээ бир сындарыңызга каршы айтчу доомат да көп болор. Бирок сизде ошол адил чынчылдык менен байланыштуу болгон сынчылдык мен үчүн кымбат сыяктуу,— деп сөзүн аяктай берди да,— ал эми ошонун баары үчүн сизге ыракмат. Түштүккө, өзүңүз туулган түштүккө такай келип турууңузду каалар элем. Жана келген сайын мени менен учурашууңузду ант кылып айтууңузду өтүнөмүн. Түштүккө чыны менен такай келип жүрүңүз. Сиз качан, кайда барамын десеңиз эркиңиз өзүңүздө. Анткени азыр пенсиядагы сиз анык эркин кушсуз,— деп күлдү. Жандостун колун узак жана катуу кысып коштошту.

Экинчи глава

1

(Бул бөлүмчө мурун жазылган материалды толуктап, романды жаңыртып, жакшылап пайдалануу калыбында куралат. Мурун жазылган түштүк-чыгыш жөнүндөгү бир аз даректүү жайлар ушу бөлүмдүн негизги мазмуну болот. Темасы да ушул мурун жазылган чыгармалардын негизинде өнүгөт.)

2

Чөлдү өздөштүрүп жаткан үч район сан миңдеген эркек-аялдын, мектеп балдарынын, сансыз көп жаштарынын жана карылардын селдей мол күчү менен пахта терүү майданында. Үч райондун бардык совхоздору, колхоздору, бөлүмдөрү, фермалары катар салышкан тай-тайлаша сынашкан, кезектешип бир биринен озгон сандаган цифралардын карбаласында жүрүп жатты.

Бул кезде шаар калкы менен колхоз журтчулугу ар түрдүү илимий тармактан башталган кесипчиликтер менен партия, совет жетекчилигинин, айыл чарбачылыгынын өндүрүш адистеринин, көп улуттуу адамдардын баарынын тең туташ майдан үстүндө айырмачылыктары жоюлуп аралашкан чактары. Бүгүнкү күн да кийинки он күндүктүн бириндей болуп, чөлстанда ачык, жалбырттаган ысык күндүн аптабында ар бир жанга үзгүлтүксүз жасалган кайраттуу эмгек кырдаалында жүрүп жаткан.

Ошол катарда «Кызыл жылдыз» колхозундагы орто мектептин имаратында Алма-Атадан келген медицина институтунун чоң коллективи жайгашкан эле. Жалгыз кабат, темир чатырлуу кең үйдүн залы гана эмес, узун коридоруна чейин бардык класстары, кабинеттерине чейин бул күндө катар-катар төшөк төшөлгөн тапчандарга толтура боло турган. Бир гана мектептин бакчасы жагынан кире турган кичирээк эшиктин алдында көлөмү кичирээк кыска гана коридор бар. Анда төшөк жок. Бир-эки гана орундук менен узунураак скамейка турат. Коридордун аржагында кичирээк бөлмөнүн эшиги ачык. Ушу кирер эшик, коридордун жанында ичинде көрүнгөн адамдардын саны аз болсо да жүздөрүнө караганда дарыгерлик жардамга келген адамдар экени байкалат. Чынында мектептин ушу булуңу директордун кабинети, азыр медициналык пунктка айланган.

Институт коллективинин өздөрү гана эмес, ушу өнөктүктүн үстүндө «Кызыл жылдыз» колхозунун пахта талааларына келген бардык элге алгачкы медициналык жардамды берүү үчүн бир кичинекей бөлмө менен мынабу кичинекей коридордо дарыгерлик пункт жайгашты. Дарыгер болуп иштеген медицина институтунун ички оорулар боюнча окутуучусу, орто жаштагы, белгилүү врач Пётр Иванович. Ал өзүнө жардамга студенттердин арасынан бешинчи курстун студенти Ильясты алган.

Пётр Иванович райондон дары-дармек апкелмек болуп кеткен. Бүгүнкү келгендерди Ильяс жалгыз кабыл алып жаткан. Мындай орундардын адеттеги айныбай келген оорулары эки казак менен орус кемпир коридордо отурат. Алардан бөлөк бир бутунун өтүгүн чечип, кан аккан жылаңач жилигин чоң ак чулгоо менен орогон узун бойлуу, төгүлгөн кара тармал чачы бар, кара тору, калың кабактуу казак жигити отурат. Ал кабагын чытый түшүп, жаагын тиштенип коёт. Саал дердейген таноолору кабагын чытыган, катаңыраак дем алган кездеринде чоюла түшүп басылат. Ал кезек күткөнүнө ызалуубу, же бутунун жарасы жанга батып катуу ооруп жатабы, айтор ызалуу жагдайда отурат.

Төркү бөлмөдөгү Ильястын кээ бир аракети ал отурган орундуктун четинен көрүнө түшөт. Ильяс өзү курбулаш бир орус студентинин колун кармап, ошону жакшылап

таңып берди. «Эки күндөн кийин дагы кел, Вася!» — деп курбу студентти ийнинен бир кол менен кагып коюп эшикке карай узата берди. Ильястын азыр коридорго караган жүзү күнгө күйгөн ак куба жүзүнө ала-була элес аралашыптыр. Жүзүндө күнгө тотуккан кызылы бар. Ак халат менен дарыгерлик баш кийим кийген калыбында ал азыр анык адистик ишине көптөн дайындалган жаш дарыгердей көрүнөт. Калаадагы өз боюна күтүмдүү жаш жигит бүгүн да сакал-мурутун тап-таза кырган экен. Баш кийим астынан көмүрдөй кара чачы жаңыдан тегизделген калыбында жылтырап, тикирейип көзгө түшөт. Ал жанагы өзүнүн Вася деген жолдошун эшикке узата берген кезде эшик алдына дүрүлдөп бир машине келип токтоду. Көрсө ошол машине менен бир-эки киши жардамдашып апкеле жаткан катуу оорулуу адамды карбаластап жеткирген экен.

Вася эшикке чыгып да үлгүргөн жок. Келе жаткандарга жол берип, ал коридордун эшигинин жанына жабышып туруп калды. Кирген топтун алдында «Кызыл жылдыз» колхозунун экинчи бригадасынын бригадири, Ильяска тааныш Зуура эже келаткан экен. Ал өзүнүн бир ийнине оорунун бир колун артып, өзү эңкейе түшүп ооруну кучактап алган. Оорунун экинчи жагында колхозчу жаш кыз — кара чачы бетинин жарымын баскан, чолок мурун, кой көздүү капкара кыз эле. Ал да оорулууну экинчи жагынан сүйөмөлөп кирген. Ушу эки колхозчу аялдын ортосунда өңү купкуу болуп качкан, узун, кызгылт чачы жалгыз өрүм болуп оң ийнинен ашып, тизесине чейин төгүлүп чубалып кеткен. Кабактары чытып, эки көзүн жумуп, катуу кыйналып, ыңгыранып келе жаткан өзгөчө сулуу жаш кыз көрүндү.

Ильяс тааныбай калган эле. Эми баамдап көрсө мурун көргөн адамы сыяктуу. Бирок али ким экенин дааналап билген жок. Анын оң колу бөтөгөсүнө тийген куштун канатындай ортосунан сынгандай болуп салбырап жүрөт.

Өзүнүн кезеги жетпегенине ызалана түшкөн узун скамейкадагы тармал чачтуу кара жигит Ильяска карап бирдеме деп күңк этип: «мени качан?» деди.

Ильяс жооп айтууга да үлгүргөн жок. Ал мынабу келген ноокаска тезинен жардам керек экенин түшүндү. Орто жаштагы, өткүр көздүү, омууроолонгон эркин мүнөздүү Зуура эже бажылдап сүйлөй берди. Ильясты мурун бир нече жолу көрүп, бир-бирин билише турган.

— Жарыгым, иним, атыңызды унутуп жатам, айып этпе! — дей бергенде Ильяс башын чайкап «Ильяс» деди. Ошенткенде ноокас кыздын алагай, сургулт, нурлуу көзү азыраак ачыла түштү. Ильяс эми тааныды. Ал Айсулуу эле.

Кыз «Ильяс» дегенде кулагына тааныш ат болгондуктан көзүн ачтыбы? Эми ал да дарыгер жигиттин өңү-түсүн жанына баткан оорунун азабынын үстүндө саал элестете берген эле.

Зуура али да бажылдап, ашыгып, омууроолоп, төркү бөлмөгө карай басып баратып:

— Чырагым, Ильяс, менин мынабу кызымды тез карабасаң болор эмес. Колунун сыныгы барбы, өзүм да билбейм. Ушундай абалга жеткире көрбө! — деди Ильястын өзүн чегиндире жогорку бөлмөгө кире беришти.

Ильяс өз ордуна, оозгу үйдө отурган жигитке көрүнүп турган бурчуна чегинип барып турду да, жөн-жай сурады. Зуура айтып жатты. Кийинки бардык күндөрдө «Кызыл жылдыз» колхозунун төрт бригадасынын ичинде алдыда келе жаткан звено ушу кызымдын, мынабу Айсулуунун звеносу эле, дегенде Ильяс Айсулууга дагы көз кыйыгын жиберди. Азыр анын жанагы аппак жүзүнө эми саал бөлөкчө түс аралашып, чымырап кызыл толкун кан ойноп, кабагын чытып, катуу оорусун билдирбей, онтобой тек гана бир үн, бир калыптагы ар ыргактуу үн менен «о-о» дей берди. Зуура дагы эле сүйлөп жатты:

— Пахта терүүчү машиненин үстүнөн бир топ пахтаны кучактап түшүрөм дегенде ашыккан го, капилеттен кучактаган пахтасы менен сүрүнүп кетип бийик машиненин үстүнөн учуп түштү. Жаңы гана көз алдымда, карачы мына, ошондон колу сындыбы, чыктыбы билбеймин. Ушу оң ийни менен кулады эле, жери кургур да катуу. Кана эми мына өзүң... — деп алды да, эки аялдын кучагынан атайын бошогон Айсулууну Ильяска

карай түртө берди.

Айсулуу: «колум, о-о» дегенден башка эч нерсе айта алган жок. Ильяс оболу ишенимдүү дарыгер Пётр Иванович көрсө деп ойлогон. Сынган болсо ойдогудай эмдей ала турганына күдүктөнгөн. Бирок ошондо да сыныкпы, же бөлөк экенин билүү керек. Азырынча укол берип ооруусун басаңдата алдырабы! Кандай болсо да карап көрүү керек. Ошону менен азыраак бүктөлгөн, уйпаланган ак кофтаны бир ыптасынан кармады да: «мына муну чечүү керек» — деп Зуурага карады.

Айсулуу чочугандай саал тартынып кымсына түштү да, сол колу менен жазгангандай болуп ооруган жагын көрсөтө берди.

— Ушул туш, мынабу жер. О-о, ошондой-ошондой...— деп талыкшып артындагы Зуурага сүйлөнүп отурду.

Зуура жанындагы кызга ээк какты да Айсулуунун кофтасынын топчуларын чечип, ыкчам, анын каршылыгына карабай, оорсунганына да, онтогонуна да карабай, кофтаны оң колдоп экөөлөп тез чечип алып, эми башынан шыпырмак болгондо:

Ильяс «болот, жетет!» — деп койдү.

Айсулуу капталындагы кофтасын бошогон жеңи менен кошо кысып, өзүнүн томпогой төшүнүн үстүнө кармап калды. Өңү маңдайына чейин, ээгине чейин жука кызыл менен кечки күндүн боёгу чалгандай бир толкуп кызарып кетет да, бир эсе кайтадан агарып, сурдана берет. Кантсе да оң ийни аппак болуп ачылып, оң колу шалдырап Ильястын алдында турду.

Бул кезде Ильястын көзү жаш кыздын илдети эмне экенин баамдаштырып, ичинен саал кубанып да калган. Сынык эмес экен. Ийин жагы да эмес, чыканагы. Чыканагы чыгып кеткен. Катуу үңүрөйүп турган оюлган жер чыканактын ордунда айкын билинип турат. Оң колдун чыканактан төмөнкү жагы үзүлүп түшчүдөй жансыз болуп бошоп калган.

Жаш жигиттин алдында ийини, капталынан ачылып калышы Айсулууга оору менен кошо баткан кошумча дарт болду. Ал эми Ильясты алда качан эсине түшүрүп таанып турат. Эмнеси болсо да тезирээк болсо экен дегендей, өзүн амалсыз Ильястын эркине берди, Ильяс мунун далдыраган оң колун чыканактан төмөнүрөөк билегинен кармап турду. Майда үлбүрөгөн мрамор жылтырагандай сүйкүмдүү дене көзүнө урунду. Ийнинен төмөн карай аппак колуна көзү түшкөн Ильяс турмушунда аялдын колунун мынчалык актыгы менен сулуу келбетин, жакшынакай келбетин көрбөгөн. Ал бир жолу гана Москвада экскурсияда эски грек сулууларынын ийин, колдорун ушундайча сомдогон Европанын ажайып скульптор сүрөтчүлөрүн бир саамга эске алып салыштыра берди.

Зуура менен кара кыз кетенчиктеп барып туруп калышкан. Кыздын оң далысы ачылган калыбында ошол ийинден ашып түшкөн калың кызгылт, саал саргыч түсү аралаш жоон өрүм чачы да алдыртадан өзгөчө жарашыктуулук менен көрүнүп турган. Дал ушул сүрөттү оозгу үйдө скамейкада өз жарасын таңып отурган тармал чачтуу, зор кара жигиттин көзү бир чалып калды. Ал бутун сүйрөп скамейканын четине карай аркасы менен созула көтөрүлүп, эми тармал чачын артына карай салаалап кайрып таштап, суук көзү азыр өзгөчө тикирейе кадалып Айсулуунун ажарлуу жүзүнөн башы айлангандай, элейип эси кетип көзүн алалбай отуруп калды. Ал Ильястын колун көрбөдү. Айсулуунун колунун сынганы менен, мертингени менен жумушу болгон жок. Тек гана өз ишинен: «Бу эмне деген шумдук сулуу! Бу кайдан чыккан перизат. Бул ким, акетай!» — дегендей эткээп ээги төмөндөп, оозу да ачылып кеткенин байкабады. Тек көзү менен Айсулуунун жүзүн, келбетин куштарлана, кумарланып жутуп жиберчүдөй болуп турат.

Айсулуу болсо: «азаптуу дартка учурадым. Же өлүп каламбы. Эч болбосо апам... үйдөгү Арман билсе...» Зуурага карап өмүр менен коштошчудай бурула берип, сынганын да, эмне кылганын да билбей оору да кенедей басаңдабай, жанын суургандай кыйнап турган колун сол колу менен сүйөп сыйпамак болгон. Ошол чакта

ийнинен төмөн созулган дагы бир кол ак жумур билегин катуу кысты да, жигиттин экинчи колу чыканагынан төмөнкү салбыраган билегин темирдей катуу кысып алды.

Кыз кабагын чытып: «О-о» деп ыңгырана бергенде жанагы эки кол өчөшкөн жоодой катуу жулкуп тартып алды. Айсулуу кулап жыгылды. Зуура да, Ильяс да бир колун бошотуп, аны кучактап калышты. Жулкуп тартканда кылыч менен чапкандай катуу ооруду да тып басылды. Дал ошол саатта чыканак уюп, талып, мурунку оорусунан арыла берди. Жигит катуу оорутуп жулкуп тартып, төмөн басып калганда чыгып кеткен чыканак шырт этип, Зуурага да угулуп ордуна келген. Эми сынык да, оору да жок, заматта кан буугандай тыйылып калган оорунун ордуна ошол жанагы оңурайган жерде, эки муундун арасында уюп талыган жылып аккандай бир созулуңку талмоорсуу гана бар. Бул абалды, заматта болгон өзгөрүштү Ильястын өзү менен катар тажрыйбалуу, сезимтал Зуура мурдараак байкаган. Ал кыйкырып жиберди.

— Колуңа кубат берсин! Айланайын, иничек! Олуя экенсиң го. Табып экенсиң го айланып кетейин, Ильяс, Колун ордуна келтирип жибердиң го. Басылды, эми оору тыйылды го, айланайын Айсулуу, айтчы! — деп биресе Айсулууга, биресе Ильясга жалтактап карай берди.

Ильяс кокустан Айсулууну ушундай катуу оорудан тез куткарып калганына өзү да кубанган эле. Акырын күлүп алды да, кызарып кетти. Айсулуу чыканагын тек аймалап, сыйпалай берип: «Ух, оору басылды, апажан. Апажан, агажан»,— деп Ильяста чоң алкышка толгон нурдуу сур көздөрү менен тигиле карап, бир топко турду. Жигит ага ошончолук жакын көрүндү. Азыр анын Ильястан аяй турган эч нерсеси жок сыяктуу. Бир гана сый-урмат...

Ал өзү иш бүткөн чыгар деп ойлогон эле. Ильяс аны саал үнсүз токтотту да, оң колун томугунан бүктөгөн жагдайда көөдөнүнө жакын көтөртүп, көөдөнүн саал бастыра карматып койду. Зуурага карматты. Өзү дароо бинт алып жазысынан келген калың түрмөк бинт менен Айсулуунун мойнунан ашырып оң колду көтөрө билегинен ороп, кенен, жайлуу асма жасап берди. Бул ишти ал тез, чапчаң бүтүрө алган жок. Анткени көп орош керек эле. Ар убакыт Айсулуунун мойнунан колун ашыра кош өрүм чачтын астынан өткөрүп бинт жүргүзүп туруп орогон. Кызгылт келип, кээ жери саргыч сыяктанган оор өрүмдөр мунун колунун, кош колунун экөөнүн тең үстүнө өз салмагы менен окчун-окчун кулай түшүп жатты. Бинтти мойнунан орогон кезинде ал сан ирет өзүнүн сол жак бетинде, кулак тушунда жаш кыздын саал дирилдей чыккан үзүк-үзүк ысык демин сезип жатты. Өзүнүн дарыгердик тажрыйбасынын аркасында Ильяс мындай толкундуу убакты жана ушундай колмо-кол түрдө оңунан чыккан түйүндү билген эмес. Ал өзүнүн ошол дарыгердик тажрыйбасы оңтойлуу болуп чыкканына катуу сүйүнгөн эле.

Аздан кийин Ильястан бир-эки күндө жасай турган дарыгердик жоболорду Айсулуу менен Зуура угушуп баш чайкап турушту да, акыры бардыгы күлүшүп, алкыш айтышып коштошту. Оозгу үйдөгү жигиттин суктана караган көздөрү Айсулуунун кофтасы кайта кийилгенче анын жука кызгылт сулуу эриндери саал-саал козголуп, сүйлөп турган кездеринде кирпич ирмебей карап отурду. Азыр Айсулуулар мунун жанынан өтүп, эшиктен чыгып кеткенче өзүнүн жүзүн дарыгер бөлмөсү жакка бурган жок. Өз жарасын такыр унуткандай селейип калды.

Ильяс болсо азырынча анын көөдөнүндөгү өзгө сезим эмес, дайыма оюнда турганы өзүнүн жардам берүүгө жарагандыгы жөнүндө. Оболу кыйналып келген Айсулууга Пётр Иванович болбосо өзүм жардам бералбасмын деген эле. Ал өзүнүн студенттик дарыгердик тажрыйбасында бул кезге чейин сынык менен да, мертинген жер менен да кездешип көргөн эмес. Ажайып бир абал болду. Азыркы Ильяс дарыгердик окуу иретинен алган билими боюнча аракет кылган жок. Жанагы Зууранын айтканындай чыны менен ал табыпча аракет жасады. Бир жай бою Жайык өрөөнүндөгү айылына эжеси Асия менен бирге барып дем алышта жатканда 13—14өгү Ильяс өз көзү менен элден чыккан табыпты көргөн. 16—17 жашар эки жигит кечке жакын айылдын жанында

күрөшүп, жыгылган баланын чыканагы жанагы Айсулуунун чыканагындай болуп чыгып кеткен эле. Ошондо карыялардын арасындагы бир картаң уста колу мертинген баланын чыканагын Ильястын, башка бир топ балдардын көзүнчө төмөн карай жулка тартып, ордуна салып койгон. Ал тажрыйбаны анатомияны окуган кезде Ильяс эсинде туткан болсо да, өмүрүндө табыптык аракет кылып көрөм деген эмес болучу.

Жана ошону кандай колдонду, оюна кандайча келди, кимге колдонду, кантип гана Айсулуунун керегине жарады, ушуларды ойлогон сайын ал өзүнө, өз билимине, өз тажрыйбасына ыраазы болду. Түпкүлүгүндө бул дарыгердик кесипти кадырлай турган. Өз илимин сүйүп, өтө ынтаалуу, зээндүү, бардык профессорлоруна жаккан окуучу боло турган.

Жеңил-желпи иштерди студенттик тажрыйба боюнча соңку эки-үч жыл бою тажрыйбалуу докторлордун карамагында иштеп келгени менен, дал мына мындай капилеттен кездешкен бетме-бет чукул келген оору адамга жардам бергенде өз алдынча иштеп көрбөгөн эле. Азыр колунан жардам келгенине ыраазы болсо, өз өмүрүндөгү ошол биринчи тажрыйбаны чыныгы жардамга Айсулуудай жанга көрсөтө алганына ыраазы да, кубанычтуу да, Ушул кезде ал себеби эмнеликтен деген суроого жооп бере албаса да алда неден Айсулууга да ичинде аяныч менен бирге алкышын арнап калгандай. «Чын эле сен келдиңби, жардамың тийген жан сен болдуңбу? Кандай элең, кандай гана кезиктиң! Кандай гана абалда сага кездештим?» — деген сезимдер ичин алай-дүлөй калды.

Ал жаңы гана кеткен Айсулуунун бой-келбети, жүзү бүткүл калыбынан кандай таасир калды десе кыздын мойнунан бинт менен өткөн колдорунун үстүндө алиге сезилип турган бир салмак бардай. Ысык, сүйкүмдүү салмак. Ал тыгыз, катуу, жоон өрүлгөн кош өрүмүнүн Мунуң кош колунун сыртына улам уруп, оор салмак менен андасанда тийип жаткан кездери. Ильяс азыр да өз колдорунун сыртында ошол мурда эч күтпөгөн, баамдап болбогон, үлгүрбөгөн сүйкүмдүү салмактарды сезип турду.

Ушу күнү кечке маал Ленин районунун борбору Жийдели кыштагында туруучу райондук керек-жарак кооперативинин башчысы Абил Мажиндин үйү пахта машакатынан оолак, тынчтыкта болучу. Короосунда чоң жүзүм багы бар. Шабдаалы, алма, өрүк, алча сыяктуу жемиштердин чоң көлөкөлүү бийик дарактары курчаган көк чатырлуу келишимдүү райондук үй—Абил Мажиндин үйү. Мунун жемиш багына караган айнектелген верандасында үй-бүлөсү кечки чайларын ичип отурушат.

Үй ээси жок кезинен пайдаланып чайчыл, тамакты тап менен ичкен аялы Асел өзү сыяпаттанып иче турган кечки чайдын кезин, убагын көбүнчө ушу верандада өткөзө турган. Самоорго кайнаткан чайды ушул жердеги жалпак столдун жанында, калың төшөктүн үстүндө килем-килче жайган төрдө отуруп ичкенди жактырчу.

Кызыл күрөң жибектен өзбекче төшүн буруп тиктирген кең көйнөк жерге отурууга жайлуу, ыңгайлуу. Калың кара жылтыр чачын ак жибек жоолук менен жартылай бастыра салынган, сезиминен келген, кашы коюу, кызыл жүздүү Аселдин кулагында чоң алтын сөйкө. Колдору толгон акактуу, акаксыз алтын шакектер.

Аселдин жогору жагында казакча кемсел, боз көйнөк кийген, башына жоолук салынган картаң эне олтурат. Анын кыйшык көздөрү кирпик какпай, эч кимге карабай, ууртап отурган пиалага гана кадалгандай. Бул эки аялдын жанында жаңы келип чайга отурган зор денелүү, тармал чач кара жигит, күндүз Ильяста дарыланып жүргөн баягы жарасын таңып, бинттелген Сагыт отурат.

Сагыт мертинген бутунун өтүгүн чечип, жалпак столдун астына кере созуп, өзү столго чыканактап жантая отурган. Кемпир чай куюп отурган келини Аселге акырын гана күбүрөп: «жаздык берчи, чыканагына жаздык коюп берсеңчи» — деди.

Асел денеси болук, өзгөчө толуктугуна карабай отуруп-турганда баскан-турганы жеңил. Энесинин айтуу боюнча ал эки жаздыкты кайнисине апкелип чыканагына төшөп берди. Үнсүз түксүйгөн түнт Сагыт жаздыктарга сүйөнө отуруп, жеңеси менен апасына далысын салып, кыйшая чайды сонуркап ичип отурду. Анын бутунун сөөгү аман. Күндүз

аттан жыгылып ташка урунуп, жилигинин үстүн жаралап алган.

Ильястан алган өз убагындагы жардам канын токтотуп, дарылануу жагынан муну тынчтандырган эле. Жаратылышында аз сүйлөгөн жана шаар жеринде жүрүп окуп өскөн бул жигит үй ичине бутунун жарасын да көп айткан жок.

Сагыт менен аңгеме узакка созулбай турганын энеси да, жеңеси да билет. Аны тим коюп эми экөө өздөрү жанагы чайдан мурун үзүлгөн аңгемесине кайта киришти. да сөздү энесинин эсине салып кайрадан баштаган Асел болучу. Энесине саал гана көз кыйыгын салып, нурлуу жүзүн буруп койду да:

— Жанагы үйдүн жасалгасын качан көрдүм дедиңиз? — деди.

— Ушул жазда. Ошол Наймандардын айылынын бир өлмөсөк табып чалы — Кенжебек. Уктуң го, билчү элең го?

— Э, билем.

— Ошонун жетилигине көп аксакалдарды чакырбадыбы? Өтө көп киши жыйылган экен. Өзүнүн айылына сыйбаган, батпаган адамдардын бир азын жакын кошуналарыныкына, жакындарыныкына киргизбедиби? Мен бир топ кемпир-чал менен ошол жанагы өзүңө айткан Нурбүбү деген жесир катындын үйүндө болдум. Ошондо анын үйүн көрдүм дебедимби,— деп аңгемеге кайта киришип чайды иче түшүп, кирпичсиз кичине көзүн алдына тикирейткен кең таноо сур кемпир сөзгө кайра кирди. — Айтып жүрөм го, ошол жесир катындын жыйган-тергени мына мындай эки керегинин экөөнү бирдей тээ төбөгө чейин толтуруптур бүтүн.

Жасалга-жабдык, кымбат буюм, үй ичи мүлк-байлык дегенге бүткүл ынтаасы менен берилген Асел тамшанып коюп энесине толук денесин буруп алды.

— Өзү жесир катын болсо, аларды кайдан жыйыптыр? Анын колуна ошончолук жасалгалар кайдан түшүптүр?

— Кайдан дегениң кандай? Анын күйөөсү фельдшер болуп көп иштеген. Айылда туруп тапканы да көп болгон. Катыны Нурбүбү да ошондой, колу ишмер, күтүмдүү эмеспи. Колунда тарбиялап-өстүрүп отурган уулу, кызы бар. Өлүм барда каза бар, жыйнап терип, чогулта берген да. Алдыдагы күнгө деп кызына сеп, уулга жабдык деп чогултат да андай энелер.

— Э, Нурбүбүнү мен да билем. Ал ошондой мээнеткеч. Пахтада жыл сайын иштеп, көп таба турган катын, мата-бөздөрдү ушу өзүбүздүн Абыкеңдерден алгызып, колхоз менен райондун жетекчилери ошого сыйлык да бере беришчү. Кана, ошонун себин айтыңызчы эми! —деп өзү эңсеген жайына кайта келди.

— Айтып жатам го, тигил сенин ашканаңдай бир кең бөлмөсү бар экен. Анын эки керегеси үйдүн төбөсүнө чейин тирелген. Кадимки мурунку сегиз канат үйлөрдүн ичинде боло турган буюмдар. Шырдактар катар салыныптыр да, андан ары эки жерге боюн катарлаштырып узун сырдуу сандыктар жасаптыр. Ал эми ошолордун үстүндө кээ жерин кымкап менен орогон килем, жуур. кан, жаздык ар түрдүү кооз чачпактары салбыраган ажайып жасалгалар, жаркыраган кадимки чолпудай. Төшөктөрү жөн төшөк эмес, кыжымы төшөк, шайы төшөк. Жаздыктары да бир башкача. Жибек төшөктөр да аземделип жасалган. Бир нече жерде кооз куржун күмүштөгөн идиштер. Ал эми жерге коюлчу жаздык дегениң андан көп. Жанагы жасалгалардын оюу эмес, күмүшүн ар жерге чегелеп көз-көз кылып оюулаган. Айтор айта берсе түгөнбөйт. Күйөөгө тийсе кызы да, аял алса уулу да жасалга-буюмдан кемчил боло турган эмес! — деп табы менен куюлган кара чайды кең таноо кемпир шашпай иче берди.

Асел энеси көргөн буюмга кызыкканы ушунчалык — аңырайып кадалып карап үнсүз баш ийкеп, тамшана берди. Энесинин сөзү токтогон соң, ал эми эсин жыйып, бир нерсе түшүп, ордунда козголуп, күржүгү денеси энесине карай бурула берип:

— Энеке-ай, билдиңизби, ошол Нурбүбүнүн, эсиме жаңы түштү, ошол Нурбүбүнүн бойго жетип отурган жакшы кызы бар! — дей берди да, жайык кызыл жүзү менен жаркырап күлүп жиберди. — Ал үйдө кыз болсо, бизде уул бар дегени турасыңбы? Сагыт болсо окуусун бүтүрүп, кызматына жайгашып, колубузга келип отурат. Айтты-

айтпады, ушу жалгыз кайнимди үйлөндүрбөй, андан кийинки кенже балага аял алып бербей отурасыңбы? Биз карап отурабызбы? — деди.

Ал өзүнүн пешенелүү жүзүн эми кырынан отурган, али да унчукпастан чайды гана ичүү менен бейкапар отурган кайниси Сагытка жооп күткөндөй кадала түшүп, айтаар сөзүнө кулак салып калган эле.

Сагыт түк үн катпастан таноосун дердейтип кеңири дем алды да, четке карап отура берди. Кемпир сүйлөөк келини айткан нерсеге толук көңүл бурду.

— Кызы бар дедиңби? Бойго жетип калды беле анысы? Мен көргөнүм жок. Ырас эле күйөөсү өлгөндө эки баласы — бир кыз, бир уулу жаш калды деп эл айты жүрчү. Андан бери 14—15 жыл болду. Айтты-айтпады бойго жетип калган экен. Эмне, кызы жакшы бекен?

Асел азыр да энесин тыңшап отуруп, кайнисине кадала сүйлөдү:

— Кызы уулунан улуу, бойго жеткен, 18—19 чамасында. Унутпасам былтыр окуусун да бүтүрдү. Ал өзү ушул чөлкөмдө жок сулуу кыз эле. Капыр-ай, чиркиндин бою менен өңү-түсү барабар келип, кызга бүтө турган келбет экен, деп калдым эле.

Ушу сөздү айтуу менен бирге Асел ары энесин, ары кайнисин жаңы угуп, көрбөй эси кетип кызыгып калган жасалга буюмдун артынан өзү менен бирге салмакчы, жибитмекчи болгон ойго кетти. Ичинен эгер жесир катын биздей үй менен куда болуп, кызын берсе кудай билет Абакең экөөбүз андай күйөөсү жок, жалгыз катындын үйүнөн жанагы кыжымы төшөк, куш жаздыктардын далайын албай коёбузбу? Анда тигил турган өңчөй стол, орундук сыяктуу каңкайган жыгач жыйылган эки-үч бөлмөнү ушул жактын жасалгасы менен жайнатып койбоймунбу? — деген ойго келди.

Эне болсо Абилмажин Аселди ээрчитип улам сатып апкеле берчү шкаф, стол, төшөк, орундук дегендин баарынын тушунда кең таноосун тыржыйтып, кирпиксиз суук көздөрүн тикирейте жумуп, жийиркене карай турган.

— Баягы өңчөй каңкайган жыгачтарын дагы апкелди! — деп сыртын салып,— жыгачта эмне касиет. Сырткы түрүнөн бөлөк эчтекеси жок, ушу да болчубу? Отурайын десең тула-боюң чарчайт. Өздөрүнө өздөрү жаза берип «жыгач-жыгач» дейт да жүрөт. Үй аттуунун бош жерин койбойт анысы. Каңкайтып-заңкайтып,— деп уруша турган. Абилмажиндин Ташкентке барып жүргөндө гарнитур, кабинет, диван, кресло, күзгү деп дайыма эңсеп, нечен түрдүү амал жумшап, бирди тигиндей жөнөтүп, бирди мындай салып, көп жерде орто жерден сейрек буюмдарды районго жеткире турган орундарга пулдап, сыйлап ар түрдүү пара өткөзүп жүрүп көп бөлмөлүү ушу үйгө тырмактап, көп буюм жыйып алганын кемпир баалачу эмес.

Асел албетте бул буюмдарды күйөөсү менен бирге жыйнашкан, кымтып квартирасына тыкмалап алышкан, дүнүйөкор, чарбачыл аялдын өзү. Ошондуктан энесинин бышкыруу, кекетүү, кыжырдануу сөздөрү менен мүнөздөрүнө ал ылдый карап күлө берчү да, эске алып, эсепке тутчу эмес. Бирок ар дайым мурун ушул жактын байлык жыйган, дүнүйө жыйган калаасы менен талаасындагы үйлөрүн көргөн. Өзү да бир кезде алдуу, малдуу болгон, теңи көп мыкты үй сала алган бай үйдүн ээси, дүнүйөкор кемпир боло турган. Ошол Аселге «дүнүйөнү силерче жыйбай, мынабу жагынан да жыюу керек» — дей берчү.

— Килем керек, жибектен жасалган буюмдар керек. Түктүү килем, түгү жок килем, чакан килем. Сандык толгон жумшак, кымбат буюм, көзгө көп түшпөй турган катылуу бүктөлүү жаткан казына да болот, дей берчү.

Өмүрү тоюп байралып көрбөгөн Аселге албетте мындай сөздөрдүн, акыл-эсептин баары таасирдүү Бирок кайдан табат? Кимден алат, кантип алат, анын жолун дайыма таба бералбай, беймаза боло берчү. Азыр мынабу кезде бир кызыктуу казына көз алдынан булт этип, кызыл-жашыл болуп кубулуп, ээликтирип, энтелетип, жетелей берди. Үнсүз отурган кайнисине ал эми түз чабуул жасады:

— Уктуңбу, Сагыт-ай, айткан сөзгө кулак салдыңбы? Жашың мына быйыл жыйырма бештен ашып барат. Окуу бүтүрдүң. Кудайга шүгүр, техник болуп келдиң. Ушу чөлдөгү

элдин айл原因ын кетирген суу эле. Атасынын көз кунунан бетер жоктогону суу эмеспи? Сен болсоң өзгө эмес ошол суу техниги болуп келдиң. Келгениңе эки ай болду эле, ушу сага күнү түшпөгөн, алдыңа келбеген бригада, колхоз барбы! Эмесе ушу чөлдөгү үч райондун эң жакшы деген кызын албайсыңбы. Далысынан сылап жүрүп тандап туруп албайсыңбы, келинчек кылып. Мынабу апаң, энең. Биз ага менен жеңеңбиз. Эми айтарыбыз, сен да үйлүү-жайлуу бол. Айттык мына. Мезгил жетти, үйлөн. Ал эми үйлөнгөндө ошол мынабу энем экөөбүз айтып отурган Нурбүбүнүн кызын ал, ошого үйлөн! — деди. Сагыт жеңесине түксүйө жалт бурулуп жактырбай карап калды. Анан ал:

— О, койчу ары, жеңе, сен эмне деп жатасың, катын алып бер дедимби? Же болбосо мен баягыча эркине карабай калың берип, күчкө сала турган казактын айыл жигитиминби? Кой ары жакка! — деди да терс айланып кетти.

Бул кечте жанагыдай зөөкүр мүнөздүү, корс этме, орой сөздүү Сагыт ушундай кырс мүнөзүнө салып жеңесин даарытпады. Булардын айткан сөзүн ал ойлоно турган да эмес, бет алдырбай, жатыркоо менен кабыл алды. Анын себеби Сагыттын өзү бүгүн күн бою, мына азыр кеч киргенден бери ичинде жыйылып, толгоно берген ички сырында. Ал сыры күндүз бир саамга анын көз алдына көрүнгөн, кыялынан али да элеси кетпей турган Айсунуунун элеси. Ошол кыздай болбосо катын дегендин, жар дегендин эмне кереги бар. Мунун илеби менен өзүнө карай курсант кылып, кумарланып жаткан бир күч бар. Ичи-боорун, бүткүл ички сырын бир өзүнө багындыра тарткан кудуреттүү бийлик бар, магниттей бийлик.

Ырас, ошондой катуу кызыгуусуна эми мына булардын «үйлөнүү керек» деген сөздөрү бир жагынан ар нерсени ойго салып жатышкандай да болот. Бирок бул сөз эмес, керек эмес, булардын акылы такыр башкада, өзгөдө. Алар күндүзгү сулуудан ажырата турган оолак, жат акылда, жаман эсепте.

Баласынын Аселдей жеңенин айткан жөндүү сөзүнө орой жооп бергенин карыя эне жактырбады.

— Ой, акылы жок, шордуу балам. Анын эмнесине бышкырдың? Дүйнөдөн катын албай так өтөйүн дедиң беле. Ал эмнеси экен? Алардын алганга жараша ошондой жакшы эненин бойго жетип отурган кызын алсаң дурус болот дегенин эмнеге ойлобойсуң? — деп урушту.

Сагыт эмнесине да бурк этип корсулдап жооп айтты.

— Тилегиңи бергир апа, киришпе! Айтпа! Кереги жок! — деди да эки аялдын жугумсуз беймаза сөздөрүнөн кутулуу үчүн стол башынан атылып туруп, аксаңдай басты да агасынын кабинетине карай басып кетти.

3

Эки жүз миң тонна пахтаны Мекенге берүү жөнүндө убаданы аткаруу областтын күн санап, саат санап кылган аракетин. Соңку он күндүк бул жагынан бардык областтар боюнча турмуш тиричилигинде коомдук, саясий чарбалык жагынан өзгөчө иргелип бөлүнүп чыккан анык бийик ашууну көздөй умтулган күрдөөлдүү учур.

Пахта эге турган райондордун саны аз эмес. Областтын бир тарабында Сайрам, Түркстан, Арыс бар. Андан беритенде Караташ, Сарыагаш, Келес. Андан кийин бүгүнкү, быйылкы бардык үмүт кыбыраган жандын баарын өздөрүнө каратып отурган ушу түштүктүн үч району. Ырас, азыр мунун үчөөнөн тең Түркстан дал ушул бешинчи октябрь күнү алга чыкты.

Облус башчылары берген милдеттенмесин Түркстан 85,44 процент орундады. Ал эми Сайрам сыяктуу чоң район 33—34 гана проценттин айланасында артта жүрөт. Түркстан бул кезге чейин алдыда келген болсо, эми эркисиз начарлап, артта калганы турат. Себеби анда абдан чоң жоопкерчилик калды. Мынабу үч райондун экөөнүн улам бири озуп, тайталаш менен анык үзөңгү кагышып келет. Ырас, акыркы күндөргө чейин

келе жаткан Ленин атындагы район эле. Дал бүгүн 5-октябрь күнү Киров атындагы район 83,31 процент берди. Ленин атындагы район болсо бул күнү 82,73 процент берген. Ушул кечте Киров районунун секретары көзгө комсоо, бекене, арыкчырай адам көтөрүлө сүйлөп отурду.

Мукаш Баймухамбетов райондун биринчи секретары кечки жыйынга өзү чакырып алган район башчыларына күлө сүйлөп кабар берген.

— Ленин району бүгүн бизден кийин калды. Кировдон эмнеге калып калдыңар деп чуулдап жатышат. Бул биздин алгач озуп чыкканыбыз болсо да, эми ушундан кийин Ленин районун илээштирбейбиз. Он биринде 100 процентке илинебиз. Жолдош өкүлү, ушу убадага күбө гана болбоңуз. Бүгүнкүгө чейинкиңиздей жардамчы да болуңуз! — деп жарашыктуу азил менен күлдү да Баскенттен келген Жайлообеков Алмазбекке убадасын да берип, өтүнүчүн да айтты.

Узун бойлуу алагай көздөрү ажарлуу, аксур жүзүндө дөңкөгөй мурду жармашкан Алмазбек өзүнүн көптөн берки жакшы жолдошу, райондун секретары Мукашка күлө карап, баш ийкеп турду. Алмазбек облустан үч районго жиберилген жооптуу адамдын бири. Ал областтык профсоюз комитетинин башчысы. Азыр 20 күндөн бери ушу Киров районунда пахта боюнча эмгектенип жүрөт.;

Түштүктүн калган үчүнчү району — Арал району. Анда областтын аткаруу комитетинин председатели Ахан Султанов отурду. Үч райондун пахтаны эң көп берген атактуу району — Ленин району. Област бере турган 200 миң тоннанын 70 миңин бир гана ошол район өзү бермекчи. Ал райондо бүгүн обкомдун биринчи секретары Юлдашев жолдош өзү отурган...

Райондун секретары Мукаш менен областтын өкүлү Алмазбек, областтын эки чоң жетекчиси булар менен коңшу райондордо турса да, эми артта калып бара жаткан жайларын акырын айтышып мыскылдашат.

Алмазбек бул жөнүндө:

— Киров райондордон гана озгон жок, обком менен облысполкомдун башчыларынан да сен экөөбүздү төмөн басып оздуруп отурат. Ушунубуз сыпайычылык жагынан кандай болор экен. Телефон кайда, азыр Юлдашев менен Султановго ушу жайды эскертип тийишип көрөйүн,— деген. Чынында тигил эки жолдошко үйрөнчүктүү азил менен телефондо саал тийишип өттү.

Обкомдун биринчи секретары Юлдашев бул кезде райкомдун биринчи секретары Көлбаев Мухиддин кабинетинде отурган. Пахта жөнүндөгү бир нече жылкы үзүрлүү эмгеги үчүн Социалисттик Эмгектин Баатыры наамын алган, сулууча, ак жуумал жүздүү райкомдун секретары Көлбаев Мухид Алмазбекти Юлдашевге айткан азилине күлсө да ичинде ызалуу кыжынгандык бар.

— Бүгүн жеттим ден отурасыңар го. Турмушта биринчи ирет жетип, бир жарым процент алга чыкканга адырандап калышканын булардын. 20 күндөн бери дайыма беш-алты процент артыбызда келе жатканында үндөрү чыкчу эмес эле. Көрөрмүн али, күлкү бүгүн күлгөндүкү эмес, эң акыркы күлгөндүкү! — деп кабинетте отурган өзүн кошоматтагыч жолдоштору райондун прокурору Саматовду, райондун соту Бекбаевди кошо күлдүргөн. Ушунда отурган райондук керек-жарак кооперациясынын председатели, саамайына ак кирип калган, жарашыктуу кийинген Абилмажин ого бетер кошоматтап күлгөн.

Бирок бул күлкүлөрдү Юлдашев коштогон жок. Ал чынында таразалуу акыйкатты жанагы жолдошторунан. артыгыраак көрүп олтурат.

— Ай, чырактарым-ай, оюнда озгон иште да озот. Мукаш менен Алмазбек бүгүн силер менен мага ойноп күлүп олтурса, эртең чындап ызалап күлүп жүрбөсүн. Ушул озгонбу деп коркуп отурамын мен. Силер биздин райондун баатырларын таанып койгула! — деп өзүн да, жолдошторун да мыскылдап күлүп жиберди. Ал кубанган нерсесине күлгөндө катуу, ачык жаркырап күлүүчү. Азыр өз абалдарын өзү сынап, моюнга алган жагдайда элдин демилгесин коштоо үчүн атайы мыскылына чыйрак

күлкүсүн аралаштырган. Ал Алмазбекке жана телефондон катуу күлүп азил сын айткан.

— Сен ылайыгын таап күлүп отурасың. Учурун таап күлдүң. Аның жөн. Бирок Юлдашев менен Султановдун алдына түшүп кеткениңе айып төлөгүн келип турабы! “из намазда турганыбыз жок. Мусулмандын намазында гана сапта турган адам ыймамдын алдына чыгууга болбойт. Султанов менен Юлдашев ыймам эмес да, сен намазгөй Түркстандын сопусу эмессиң. Алга чыксаң чыга бер да, озо алсаң артыңа жалтактабай алга бет алып озо бер! — деген.

Ал ушул азилин Ахан Султановго телефондон айтып отуруп, Ленин менен Жакшы-Арал райондорун чыйрыктыра сынап да кеткен...

— Биз эки райондун эли бүгүн күлөрлүк жагдайда эмеспиз. Абийирдүүбүз! — деп трубканы коюп, жанагы өз жанында отурган район адамдарына эми томсоргон жүз менен карап отуруп:— Он күндүктүн эмки калган беш күнүндө Ленин району Киров районунан дагы калса, биздин бир азыбызды тирсегибизден илип туруп пахта талаасынан айдап таштоо керек. Кууп таштоо керек тура! — деп ызырырган калыбында салмактуу муштуму менен столду бир койду.

Булардын күтүп отурганы райондук аткаруу комитетинин председатели Ашкен эле. Ошол алыс совхоздон жаңы келгенде аны менен илээшип сыртта салкында күтүп отурган он чакты жооптуу кызматкер кирди. Булардын арасында эки аял бар. Келгендер райондогу пахталуу ири колхоздордун председателдери менен ушу райондогу атактуу эки чоң совхоз Ильич, Жакшы-Арал совхоздорунун бөлүм башчылары болучу.

Райондун пахта жөнүндөгү эң жооптуу адамдары ушулар. Мынабу он күндүктүн калган беш күнүндө пахтаны жүз процентке жеткизүүнү убада кылышкан чыйрак, ыкчам жана кызуу дем менен айтылган кыскача жыйналыштарды жасады. Алдыдагы милдеттерди райондун бүткүл чарбасын колдогу машинелерине, адамдардын эсебине чейин толук билген Юлдашев өзү дааналап атап берген.

Иңир караңгысында Ленин районунун борборунан эми эки жакка тарап кетишип жаткан жеңил машиналардын сигналдары үн чыгарышты. Ала-була жарыктары жана буркурап уюган чаңдары бирине-бири кошулуп барып жоюлат.

Райкомдун үйүнүн жанындагы аянт менен көчөлөрдүн бойлорунда жаңы гана тараган штабдын кызуу турмушу баамдалат. Кетип жаткан машиналардын көпчүлүгү «ГАЗ-69», араларында «Победа», «Волгалар» бирөөлөрү алыска, дагы бири жакын арага зымырап жөнөшкөндө жеңил жүрүштөрүнүн убагында оор милдет, чоң эсепсандар, убадасын алып учуп кетип жатышты. Машинелердин көбүн адам күчүн сактоо үчүн өздөрү айдаган райондук жооптуу кызматкерлер.

Дал ушул машинелердин сигналдары, чаңдары, карбалас кыймылдары борборду кым-куут карбаласка салып жаткан кезде, Айсулуу да чоң түйшүктүү жагдайга дуушар болду.

Колунун чыкканы Ильястын жардамы менен ордуна келсе да Айсулуу үч-төрт күндөй жумушка жарабады. Ал ошол абалында катуу кыйналган, кысылган эле. Эми дарыгердик пункттагы аспап, дары-дармектери аз болгон адамдар буга электр кабинети бар, рентгени бар райондун ооруканасына бүгүн барып көрүнүп келүүгө жолдомо берген. Ордуна келген колунун али да бир аз шишиги бар. Петр Иванович: сөөктө жарака кеткен жер жок бекен деп районго атайын рентгенге тартууга жиберген.

Айсулуу ооруканага кечигип келип, кайра колхозуна кайта турган машинеден калып калган эле. Ошондой машинени ал амалсыздан кечке чейин тосту. Акыры машиненин жайы болбой, жөө кетүүгө он чакты километр алыс, түнгө кала турган болгон соң ал ушу райондун борборундагы энесинин төркүнү Абды аганын үйүнө барууга беттеди. Ал үйдө Айсулууну кичине кезинен жакшы билип, жакшы көргөн жана райондук орто мектепте Айсулуу окуп жүргөндө кээ бир жаанчыл күндөрдө жатын кетип жүрө турган энесиндей ишенимдүү жеңеси бар.

Азыр Абдынын өзү кумдуу талаада малда болгондуктан, баласы жок аялы

Айсулуунун жеңе деп жүргөн Күлшат эже үйдө болуу керек. Бирок ал үй да Чынарлуунун четинде. Оорукана болсо борбордо. Машинени тоскондо да Айсулуу ошол борбордо тосуп кечке калган. Дал ушу оңтойсуздуктун жөнүнөн улам эмнеси болсо да четтеги Күлшаттын үйүнө барып конмок болуп беттеген Айсулууга Асел жолугуп калды. Аселдин үйү Айсулуу келаткан көчөнүн ооруканага жакын булуңунда болучу. Эшигинин алдында көлөкөсү мол алчанын түбүндөгү отургучка жалгыз отурган Асел жанынан өтүп бара жаткан Айсулууга өзү амандашып:

— Амансыңбы, чырагым! Мен атыңды унутуп калыпмын. Апанды жакшы билчү элем. Сен Найман кыштагындагы «Кызыл жылдыз» колхозундагы Нурбүбүнүн кызысың го! — деп жармаша кетти.

Келишимдүү зор денесин ыкчам көтөрүп Айсулууга карай басып жанына келди. Айсулуу анын суроолоруна кызара түшүп:

— Ооба, ооба, ошондой эже! — деп үзүл-кезил кыска Жооп берген.

Оролуп жармашкан Асел мунун эмне кылып жүргөнүн, кайда бара жатканын толук билди да, эми ошол арада өз үйүнө меймандостук жылуу, нурлуу жүз менен Айсулууну чакыра баштады.

— Апаң менен биз жакшы санаалашпыз. Өзүң тааныбасаң да мени бөтөн дебе! Кечки караңгыда жалгыз кайда барасың? Мынабу биздин үй, жакын, жатыркабай турган дос-жарыңдын үй-жайы, ушунда кары энем экөөбүздөн башка жан жок. Жүр, биздикине конуп ал. Кана, үйгө жүр! — деп Айсулууну билегинен кармап өз дарбазасына карай бура берди.

Аселдин сөзүндөгү бир чындык, чынында да бүгүн үйдө өзү менен энесинен башка эч ким жок эле. Абилмажинди пахтанын машакаты кууп жүргөнү далай күн болгон. Ал кээде күндүз, кээде түн ортосунда бир келип, киймин алмаштырып, даяр тамакты, же болбосо ачылган бөтөлкөнү шыңгытып ичип кете берчү. Андан «кайда жүрөсүң, качан келесиң?» — деген сөздү Асел сурачу да эмес.

Сагыт үйдө бул кезде жок. Анын тууган энесинин үйү ушу болсо да, өз тууган апасы кең таноо кемпир ушунда болсо да, кызматка орношкон күндөн бери бул үйдө турчу эмес. Кээде келип, коно жатып кетсе да, ушу Чынарлууда тууган-туушкандары, агайын-тууганы болгондуктан өзгө жакындарынын үйлөрүндө алмак-салмак тура берет. Салт, бойдок жигит кызматка жаңы келип тургандыктан бардык тууган-туушкандын үйлөрүндө конок эсебинде жүрө берчү.

Айсулуу бөлөк үйгө конуп көрбөгөн калыбында Аселдин кең үйүнө акырын басып, тартына, ичинен кымсынып кирди. Бирок верандада, төрдө тегерек үстөлдүн жанында жаздыкка жантайып, таяк кармап отурган чоң энеге жакын келип столдун экинчи жагына тизе бүгүп отуруп ыйбалуу жүз менен салам бергендей: Эсенсизби, эже? — деди.

Үй ичи, ушу үч ургаачы, андан соң Аселдин «Баттал, Баттал!» — деп бакчага карай катуу чакырыгынан кийин кирген жалаңаяк, бүтүгү көздүү, үрпөйгөн саргыч чачтуу 12—13 жашар бала болучу. Ага Асел чай койгузду. Кемпир менен Асел өз ара күбүрөшүп калганда келини энесине Айсулуунун ким экенин туюндурган. Ушуну менен аз убакыт өткөндө тез кайнай турган самоор да эки ийнинен буу чыгарып, адеттеги ордуна, Аселдин жанына жайгаштырылган эле. Чайичиле баштады. Баттал бала столдун экинчи жагында, самоордун жанында Айсулууга жакын отурган. Ал ушул үйгө кызмат кылып жүрүп, мектепте окуйт экен.

Айсулуунун былтыр бүтүргөн орто мектебине башталгыч класстарга ушундан эки жыл мурун кирген эле жогорку классты былтыр бүтүргөн Айсулууну Баттал жана эле тааныган. Аялдар арасындагы сараң сөз акырын үзүлүп, тынчтык үй ичинде созула бергенде, сүйлөөк бала Айсулуудан анын окуусу жөнүндө сурай баштады.

Жанагы бир тынымда анын суроосу боюнча Айсулуу Алма-Атага барып, быйыл окууга кире албай калганын айткан. Эми ал Айсулууга кичинекей бүтүгү көзүн кадалта отуруп:

— Сырттан окууга качан киресиң? — деп сурады.

Айсулуу кыш түшкөндө, декабрдын ортосунда бара турганын акырын гана айткан. Асел өзү окубаган аял. Айланасынан кыздар жөнүндө көбүнчө укканы — мектептен узабай бул өрөөндүн кыздары күйөөгө тие турган. Ошол жайды ал өзү да, күйөөсү да казак кызы үчүн жеткен, жетишкен өлчөм деп билет. Сүйлөп үйрөнгөн. Тыйган киши болгон эмес. Көңүлү болсо окуган дегенден өзүнүн көөдөнүн, санаасын кем деп билип көрбөгөн төрт тарабы түгөл сүйлөөк жеңе эми коногу — момун жүздүү Айсулуу кызга акыл айта баштады.

— Мындагы окуунду бүтүрүпсүң. Энең болсо жесир болгону силерди асырап өстүрөм дегени көп жыл болду, жаш өмүрүн, бүткүл өмүрүн сарп кылды. Сен болсоң жашың да, боюң да жетип, жетилип болупсуң. Эми дагы окуу деп кайда каңгымаксың, сиңдим! — деп айтып койду.

Айсулуу мындай сөздөрдү көп уккан. Уккандын баарын өзүнүн дүнүйөдөгү эң сырдаш адамы, жакыны энесине толук айтып берчү. Айтып отуруп, энесинен баласы илгери окууга уруксат алып, өз жайын чечип койгон. Ошондуктан келер-кетери жок кысыр сөздү баштап отурган Аселге ал чечилип чындап жооп айткысы келбеди.

— Ким билсин, эже. Окуйбуз дейбиз. Ал окуу колго түшөбү, жокпу? Алдыдагы белгисиз жайлар эмеспи. Көрөбүз да! — деди да токтоп калды.

Дал ушул кезде сырткы дарбаза жабылганы билинип, анан веранданын эшиги ачылып, жалаң тактайга бутун ныгыра баскан узун бойлуу, зор денелүү тармал чач, кара тору жигит кирип келди. Үйдөгү Асел менен картаң эне аз-аз үн чыгарып:

— Келдиңби, Сагыт, жогору өт. Сенсиңби?

Сагыт үйдүн ичине көз жиберди да, Айсулууну көрө сала самоордун ар жагына келип аңырайып туруп калды. Ойдо жоктон жакында жүзүн гана сыртынан бир көрүп, ким экенин, кайдагы жан экенин биле албай адашып, каңгырап калган жигит эми капилеттен көргөнүнө таңгалып, кубанып да кетти. Жайчылыктагы корсулдак орой мүнөздүү жаш жигит өзүнө өзү себебин айталбастан абалда күлүп жиберди. Өзү да оболу бозоруңкурап сургул тартып, эми дуу эткен, ойногон кан менен кара күрөң тартып чукул кубулуп, өзгөрө берген.

Ал бир кезде адымдай басып төргө чыгып, Айсулууга бет маңдай столдун экинчи жагына өтүп, энесинин жанына барып курс этип отура кетти. Ыржыйып күлгөн жүзүн Айсулууга кадаган калыбынан бурбады. Амандашканда: «Мен сизди билем, сиз да мени билесиз!» — деп ишенимдүү сүйлөй берди. Айсулуу акырын гана:

— Эсенсизби? — деди да башын саал чайкап: — Билбеймин, мен билбеймин,— деди амалсыздан.

Сагыт ар бир өзү курбулаш жаш кызга омууроолоп сүйлөп соктуга жанаша берчү адетинче:

— О кой, аның эмнең? Тааныйсың го мени! — деп сала берген жерден «сен» деп, орой сүйлөгөндүн үстүнө Айсулууну тамашалаган жүзүнөн али да ырсыйган сүйкүмсүз күлкүсүн жыйган жок.

Айсулуу эми анык жактырбай, саал кабак чытты да, башын дагы чайкап: «Мен билген эмесмин!» — деп эшик жакка бурулду.

— Бали, өзүң кызык экенсиң. Ушундан төрт-беш күн мурун көрдүң го мени.

— Кайда? Кайда?

— Э, медпункт кайда? Колуң мертинип дарыгерге келбедиң беле?

— Ооба, андан кийин...

— Ошондо мен колуңдун мертингенин, дарыгердин эмдегенин баарын көрүп отурбадым беле?

Айсулуу Сагыттын мындай үстөмөндөтө сүйлөгөнүнө да моюн берген жок. Себеби ал өзүнүн колу мертинген күнү оозгу үйдө ким отурганын, ким турганын ным байкаган эмес. Ал тартынып үндөбөй ичинен алда неге тынчсыздангандай кыйпычыктап козголуп эшик жакка денесин да, көзүн да бурду. Кырданып отурду. Оюнда ушул үйдөн чыгып басып кетсем дегендей.

Өзүнүн кайниси менен мынабу кыздын ортосунда жалгашкан сөз чыкпаган соң эми Асел үн катты.

— Экөөн тең бир-бириңди жете билбейт экенсиңер деги. Мен айтайынчы. Мынабу жигит менин кайним — Сагыт окуусун бүтүрүп ушунда кызматка келген, жаңыдан келген техник, суу техниги. Ушу райондордо айтышат го, эң керек адис ким десе, чөл жерде суу техниги эн кымбат адам деп. Ошол кымбат адис курбуң Сагыт ушул болот. Ал,— деп эми бир кезде Сагытка бурулуп, күлүп сүйлөп: — Мынабу жаш синдимдин аты Айсулуу экен. Биз булардын айлын Найман айылы дейбиз. Колхозу «Кызыл жылдыз» болсо керек. Ошондойбу, Айсулуу?

Айсулуу акырын:

— Ошондой,— деди.

Ошол «Кызыл жылдызда» турган жесир эже Нурбүбү деген киши бар. Ошол Нурбүбүнүн бойго жеткен жакшы баласы мына ушу бала Айсулуу. Бу да окуу бүтүргөн! — деп койду.

Экөөнү анык жанаштыра тааныткысы келген ыкластуу сөзүн да, мүнөзүн да көрсөттү. Бир беткей аңгаал, кыңыр Сагыт өткөн жолу үй ичинде үйлөнүү жөнүндө сөз болгон кезде энеси менен жеңеси атаган кыз Айсулуу деп ойлобогон эле. Ал ошондогу жеңесинин буга сүйлөшмөк болгон колуктусу ушу Айсулуу экенин жаңы гана, дал ушул Аселдин соңку сөзүнөн кийин баамдаган. Капилеттен таңданып, кубанып, чукул өзгөрүп:

— О-о, ошондойбу, ушулбу? Ушундайбы? — деп бир эсе жеңеси, бир эсе Айсулуу жакка чукул бурулуп жалтактап, дагы да окурангандай ыржыйып, өзү менен өзү болуп орунсуз күлө берди. Айсулууга аялкер аялдардын Аселдей чырмагыч, тузакчыл, жалган мүнөздөрү көп, көп тааныш эмес, бирок ушундай мамиле кылган, асыресе өзүнүн көзүнчө кошоматтап мактаган мүнөздөр жакчу эмес.

Айсулуу байкоолору өзүнчө бир мыкты. Азыр да ал бири кайниси, бири жеңеси болуп отурган мынабу чала тааныш эки адамдын экөөнүн тең мүнөздөрүн, сөзүн, ырай-пешенелерин жактырган жок. Бирок ичинен далай нерсени таанып билсе да, тили менен сыртына ошол таза, туура көңүл менен байкагандарын адамдын жүзүнө тууралап айталбай турган уяңдыкпы, жалтаңдыкпы, айтор бир түрлүү тике айттырбай турган амалсыздыктын тушоосу бар. Ошондуктан, ал эч нерсе айткан да жок. Акырын гана туруп эшикке карай козголду. Асел анын кеткиси келген чыгаар деп токтотмок болду.

— Айсулуу, кайда, эмне болду? Бир жакка барайын дедиң беле?

Айсулуу ушу кезде ордунан бирге турган Батталды назик үн менен атын атап өзүнө карай бурду. Ал Аселге да билинсин деп Батталга эмки ниетин айтты.

— Баттал, сен биздин Күлшат эженин үйүн билем дедиң го жана?

Оюнда таза көңүлдөн башка эчтеме жок Баттал:

— Ооба, билем, эмне экен?

— Эмесе мен сенден суранайын, сен ошол эжени ушунда мени чакырып жатат, тез келүүсүн сурады деп айтып келчи! — деди,

Асел менен бөлөк үйдөгүлөр Батталга токтогудай сөз айтып үлгүрбөдү. Баттал чапчаң бурулду да, туруп жөнөп кетти. Асел жөнүн сураганда Айсулуу: «Караңгы кирип калды, мен жалгызмын, кетүүгө кыйын болгон соң ошол кишини келсин дедим» — деп айтты.

Аселдин «кондурам, ушунда бүгүн алып калам» деген ниети болсо да эң алгачкы кезде Сагыт кокусунан келип калган соң мынабу өңдүү-түстүү кызды көндүрүп калтыруу болбой турганын байкаган. Эми ал ушул үйдө конок бол дештин ордуна:

— Ырас, караңгыда жалгыз жүрүү жайсыз болор. Бирок мынабу Сагыт жеткирип койбойбу! Мынабу Сагыт алпарып койгону жакшы эмеспи? Карган жеңенди эмнеге чакырттың? — деген ага Айсулуу:

— Айыбы жок. Келет, бирге кетебиз! — деп койду.

Сагыт ордунан турган бойдон эшик жактагы жалгыз орундука отуруп калган Айсулууга жакындай турган сөз таба албай, анын кете турган мүнөзүн жактырбай, саал кыжына сүйлөдү.

— Эмне, мындагылар эл тоногучтар бекен? Эмнеге коркуп жатасың! — деп дагы өз сөзүнө өзү ырсалаңдап сүйкүмсүз таноосу дердеңдей түшүп, ыржаңдап күлүп кирди. Мунун жүзүнө биринчи ирет дааналап карап, өзгөчө бир 'татынакай көздөрүн бурган Айсулуунун мөлтүрөгөн ачык жүзүндө Сагытка алгач сынай караган эле. Орундукта отуруп Сагыттын бардык түр-турпатын, кебете-кешпирин эми гана толук көрүп түкшүмөлдөгөн Айсулуу бул жигитти ушунчалык бир сүйкүмсүз, обу жок экенин көрдү. Аны менен жооптошкучу келбей ачык караган жүзүн жалтантпай сынай от-урду да, жооп берген жок.

Өз кадыры менен баасын орду менен закондуу өлчөмдө жакшы билген бул чынчыл жаштын керек болсо текебердик да мүнөзү бар. Ал ичинен: «Сени менен жооптошом деген ким бар?» — дегендей салкын тартып кырс калыбында отурду.

Кыздан жооп алалбаган Сагыт эми чукул өзгөрүп, тармал чачын үксөйтүп башын бир чайкап алып, тегерек столду бир жак бутун секирте чыканактап басып ордунан ыргып турду. Дердектеген таноолорун бышылдатып үйдөн тарс-турс басып чыгып кетти. Анын кайда кеткенин үй ичи билген жок. Айсулуу Асел менен да анча сүйлөшпөй унчукпай гана ылдый карап отуруп калган.

Өзү байкабай ал кош өрүм чачынын бирөөнү берки жагына ийнинен ашыра таштап түшүргөн экен. Баятадан кыздын жүзүнө үнсүз карап тикирейген көзү менен сулуу кызды баамдап отурган кемпир эми Аселге сөз катып:

— Жанагы Сагыт кайда кетти? Мынабу баланы жеткиртип койбой! Өзү эмне кылып кетти. Чукул бир жумушу чыгып калдыбы! — деп анын келиши менен кетишиндеги оңтойсуздукту турмуш тажрыйбасы мол карт эненин көңүлү ушундайча күкүмдөнүп, майдаланды.

Асел да Айсулуунун көзүнө Сагыт сөлөкөт болуп көрүнбөсүн деп:

— Жок, ал али кетип калган жок чыгар. Мынабу Айсулуунун эжеси келген соң ээрчитип апарып коёт да. Чоң калаада жакшы тарбияда өскөн жаштардын бири эмеспи ал дагы. Сыпайычылык жолун неге билбесин! — деп бир жолу Айсулуунун оюнда жок оңтойсуз жайларды тил менен жамап, майдаламак болду.

Айсулуунун сергек көңүлү өзүнө Аселдин мүнөзүн толук түрдө чечүүнү уруксат этпейт. Ал чын сезгенин далдап айтса мынабу казак жеңе ороңдогон кайнисине Айсулууну кадимкидей телигиси келет. Анын ошондоюна оңой эле көнө коё турган Айсулуунун көңүлү бар деп ойлогондой. Наадан, жапайы, эски айылдын айлакер-шумпай мүнөзү байкалат. Бул жайды Айсулуу өзүнө толук жеткизе сизди. Аселдин да май баскан ушундай айла менен жайылган эти калың тегерек жүзүнө салкын гана көз салып коёт. Көз кыйыгын салат да кепке келбей боюн оолак кармайт. Эми бир саамда ал: «Ушу бир үйгө, ушундай жаман тор сыяктуу мүнөздөрдүн ортосунда, жайсыз адамдардын арасына кандай келип калдым, эмнеге келдим экен, эмнем бар эле?» — деп өзүн өзү кинелеп да калды. Ушул жайды туюнары менен атүгүл өзүнө өзү ыза да болду. «Эсимден адаштымбы, көчөдө туруп амандашкан кишинин үйүнө жөн-жайын билбестен күн бата келип эмнем бар эле?» — деген өкүнүчтү көбөйтө берди. Ошол саамда жүзүнө катуу толкуган кызыл чырай атып чыкты. Кечки электр жарыгынын райондук жердин адетинче алсырап туруп чукулунан жаркырап күйө турган маалы болгон эле. Үнсүз окчунураак отуруп калган кыздын жүзүнө эми көз салган Асел анын ак саргыл өңүндө жагымдуу жаштыктын кызгылт жарашыктыгы, нур ажары билинип турганын көргөндө бир түрлүү кызыга кубанды. Ичинен: «Мынабу эмне деген сулуу кыз эле! Болгондо да далайдан, казак кыздарынан оңой менен көрүнбөгөн көрк экен. Эмне үчүн ушу күнгө чейин жооптуу кызматкерлердин биринин көзүнө илинбей, дагы бирөөлөрдүн колтугунда кетпей жүрдү экен!» — деди да ошондон ары өзүнүн өгүнкү энеси менен сүйлөшкөн сөздөрүн дагы бир жолу эске салды. «Бу кыздын үйүндө

мынабу көргөнү көп кечээги бай кемпирдин көзүн кызыктырган жасалгасы мол деген. Ары сулуу, ары үйүндө Аселди кызыктырар кызылы көп. Эмнесин айтасың... Муну колдон чыгарса эси жоктук болор».

Эми ичинен Сагытты ойлоп:

«Шордуу Сагыт, эмне кыласың, барыңды сал да, катын алсаң ушуну ал! Ушуну алуу колуңдан келбесе бүгүн ушул кечте оңун келтирип кездештиргенимден садага кет. Ушуну ала албасаң жигит болбой өлүп кал!» — деп өз көөдөнүнүн буйругун түйгөндөй болду.

Сагыт келбеди. Эми аздан кийин Баттал баштап Күлшат жеңе ашыга басып үйгө кирди. Ал үй ичи менен салкын, кыска гана амандашты да алдынан тосуп чыккан Айсулууну ийнинен кучактап, маңдайынан сүйүп, ээрчитип алып кетүүгө баштанды.

Асел менен кемпирдин «отуруп тамак ичип, ашыкпай кетсең боло?» — дегенине караган жок, сыпайы сөз менен алкыш айтты да, убакыттын кеч болуп, эртеңки жумуш камын көрүш керек экенин айтып, чыга башташты. Эшиктен чыгар-чыкпастан Айсулуудан качан келгенин, эмне кылып районго келгенин сурап бара жатты.

Булардын» кеткенине бир далай болгондон кийин үйгө адыраңдай Сагыт кирип келди. Анын өңү бозоруп, деми ысык тартып боюна ашыгыш кызуулук жыйгандай. Чынында Сагыт өзүнүн зөөкүрлүк эсеби боюнча тартынчаак кыз менен бегайбат сүйлөшмөк үчүн кооперативде иштеген дүкөнчүсү Кусайыи деген курбусуна барып эки жүз грамм аракты шашылыш ичип, помидор, алма менен бастырып кайта кайрылып келген эле.

Эми Аселден кыздын кеткенин биле салып:

— Канча болду кеткенине? — деп ашыгып сурап калды.

— Көп болду. Үйлөрүнө жетип калган чыгаар! — дегенде күрмөсүн тезинен кийип алып, чукул бурулуп тарпылдап жөнөдү. Андан чыгып эми бир азда короодо жайдак турган атка ыргып минип, чапкылап жөнөгөн.

Ойлорунда эч нерсе жок эки аял караңгыда дарактардын көчө боюндагы катарын жээктеп келе жаткан эле. Эми бурчтуу айлана бергенде бет маңдай тараптан калың жалбырактуу капкара чоң чынар дарагынын түбүнөн, байлануу турган аттын жанынан буларга карай адымдай басып, узун бойлуу, далылуу Сагыт көөдөнү менен жиреп алдыларынан чыгып келди. Келе замат Күлшат менен чала гана «амансызбы?» — деп салкын учурашып, Айсулуу жакка өттү да, аны колтугунан кармамакчы болду. Айсулуу колун чукул тартып алды да:

— Сиз эмне? Эмне керек сизге? — деп Күлшатты сол колу менен колунан кармап өзүнө карай жакындатып тарта берди. Өзү болсо баспай, токтоп калган эле.

Сагыт: «Жүр басып сүйлөшөлүк. Мен жеткирип коём. Атайы келдим», — деди.

Айсулуу баспады.

— Жеткиргениңе ыракмат. Биз үйүбүзгө жеттик. Андан көрө өз жолуңуз менен... — дей бергенде, Сагыт аны дагы да колунан кармады.

Айсулуу эми колун катуу тартып, чапчаң жулуп алды.

— Жолдош, сизге эмне керек? Мен сизди билбеймин. Эмнеге артыбыздан кууй келдиңиз? — дегенде Сагыт ызаланып күлүп жиберди.

Омууроолоп демиктире сүйлөп:

Менин сенде сөзүм бар, чоң сөзүм бар, билдиңби? Уккунуң. Укчу өзүң, эмнесиң өзүң! — деп кызды жибитмек болуп күлдү. Күлгөн, кызып сүйлөгөн деминен Айсулуу арактын жытын сезе коюп, мурдагысынан бетер жийиркенип, ачууланып кетти.

— Сизде менин сөзүм жок!

— Менин сөзүм бар.

— Кереги жок сөзүңүздүн! Түшүнөсүзбү, сөзүңүздүн да, өзүңүздүн да керегиңиз жок!

Сагыт бул кезде Айсулууну сол колунан дагы катуу кысып, жулка тартып калды эле, Айсулуу кыйкырып:

— Тартыңыз колуңузду! — дегенде Күлшат да ачылуу үн катып:

— Ай чырагым, эмне болгон немесиң өзүң? Тур мындай жолубуздан! Эмне, кимди басынтып отурасың! — деп Айсулууну бооруна тарта берди.

Сагыт ошондо Айсулуунун алдын бөгөп:

— Сө-өз-з-үм бар, угасыңбы сен. Чоң сөзүм бар. Кутулбайсың сөзүмдү укпай туруп! — деп эми анык мастыгы менен баштаган зордукка өтө баштады. Өмүрүндө мындай уятсыз, арсыз зөөкүрлүктү көрбөгөн Айсулуу катуу чаңырып:

— Жогол, эмне болгон айбансың! — дей бергенде жигит аны бир колу менен тартып, Күлшаттан ажыратып алып эми белине оң колун созуп кучактай берген.

Айсулуу: «Айбан, акмак!» — деп өзү ойлобогондой, күтпөгөндөй үн менен кыйкырып, жигитти оң колу менен жаактан ары тартып-тартып жиберди. Жан урган сокур ачууга минген Сагыттын көзүнө от жарк эткендей сокку тийгенде, ал өзүнүн эмне болгонун билбей кутуруп кеткен калыбында кыздын жанагы колунан кармай алып, экинчи колундагы кынынан сууруп алган бычагын Айсулуунун билегине малып алды.

Айсулуу менен Күлшат көчө боюна кыйкырык салып эл-журтту жардамга чакырып, аны эми гана баамдаган жана өзүнүн эси жоктугун, өзү кылган жырткычтыгын эми биле баштаган Сагыт жылт берип качып кетти. Кетээринде тиштенип туруп, акырын айткан бир гана сөзүн Күлшат менен Айсулуунун кулагында калды. «Сени мен аламын, жерге кирип кетсең да сени мен аламын!» — деген ант сыяктуу, жырткыч айбандын ниетиндей напсисин кара түндө айтты да, атына кайра каргып минип, чапкылап жөнөдү.

4

Күлшат ошол түндө дарыгер таап, Айсулуунун колун тандырып, алгачкы эмдөө жасатса да тыным алган жок. Эртең менен тура калып ооруканага апарып, кайтадан тандырып Айсулууну ээрчиткен бойдон райондун борборундагы комсомол комитетине келди. Биякка карай баштаган Айсулуунун өзү болду. Эжесине эми ал тек гана оозгу үйдө күтүп отурууну тапшырды да, биринчи секретарга эң алды менен эртелей кирген эң биринчи келүүчү болду.

Комсомол комитетинин секретары эртең менен кеңсеге ашыгып келип, талаага, пахтага кеткени жаткан Эрмекбаев Айсулууну турган бойдон укту. Ошол жерден эле милициянын начальнигине телефон чалды.

— Түндө бир жырткычтык болуптур. Аны кылган суу техниги экен. Өзү да жаш, окуу бүткөн дешчү эле, комсомол Сагыт Амиров деген жигит. Кылган иши барып турган карышкырлык. Азыр сиздин ушу жумушту колго алып, аракет кылууңузду райондук комсомол комитети талап кылат! — деди.

Телефондон милициянын начальниги Айсулуунун канда экенин сурады. Секретарь өзүнүн жанында Айсулуу турганын айтканда тигил жактан дагы айтылган сунуш болду. Эрмекбаев аны угуп алды да, трубканы коё салып Айсулууга карады.

— Азыр өзүң догдурдан, ооруканадан акт жаздырып ал да, жанагы мен сүйлөшкөн райондук милициянын начальнигине алпарып тапшыр. Кагаз жүзүндө да жазылган арызың болсун. Мени күбөлүккө тартып мында келгениңди жазып, арызыңдын ичинде кошо айткын. Муну биз жөн калтырбайбыз. Ал айбан өзүнүн айбандык жазасын алат. Көңүлүң жабыкпасын, кайраттуу бол. Комсомол сени менен бирге! — деп узатып койду.

Сагыттын жырткычтыгы оболу ушундай катуу ызаланган комсомол секретарынын эпкиндүү сөзү, мүнөзү менен башталса да, кийин дагы бир нече күн өткөн соң эмнегедир басаңдап, суюла берди. Сагытты милиция органы жоопко тартканы ырас. Райондук милиция начальниги жашы кыркка барып калган, тикирейген кара чач, калың каштуу Жетписов Айсулуунун арызы менен актыны колго алып отуруп, Сагытты катуулап тергеген. Аны атайын статьяларга ылайыкташтырып келип азыр туткунга алууга тууралап акт жазууга отурган. Ошол кезде прокурордон телефон чалынды. Айсулуу (Сагыт түрмөгө отургузула турган болду деп) Күлшат экөө дагы бир нече күн

ооруканага барып жүрүп, эми колу саал жакшы болуп калгандан кийин колхозуна кайтты.

Сагыт жазасын алып түрмөгө түшөт деген ишенимдүү сөздү Райымбековдон, Жетпсовдон кетээр күнү угуп, ишеничтүү, көңүлү саал тынчтанып кайткан. Бирок прокурордун телефону Сагыттын мойнуна салына турган жаза укуругун токтотуп калды. Анын ар жагындагы нечен түрдүү телефон да, үй ичиндеги сөз да, Абилмажиндин, прокурордун, райондук соттун баарынын арасында күңкүл сөздөр болуп, бул басылып өчүп калды. Ошодон улам Айсулуунун районго барып, анда жараланган кездери жашырын калбай, бир далай оозго жайылган сыяктанат. Аны айтканда Айсулуу менен Күлшаттын түк оюна келбес жалган боёк менен боёп, сырдап тараткан, жалган кабарга айландырды. Эмки сөз боюнча Айсулуу менен суу техниги Ташкенттен жакында гана окуу бүтүрүп келген жакшы билим адис Сагыттын мурунтан байлашып койгон жаштык убада сөздөрү болот экен. Бири алмак, бири тиймек. Анан атайын райондун борборунда карашы түшкөндө жолугушат экен. Ошондо сөздөн сөз чыгып алда неден улам чырдашып калышат. Кызга көп жылдар бою жүрөгүн, убадасын, махаббатын арнап сактап жүргөн жигит ачуу үстүндө жана ичип алган мастыкка берилип, ойноп, чочутмак болуп туруп бычактын учун тийгизип алат.

Милиция, комсомол ошону өзүнчө айыптуу иштей көрүп дүргүтмөк болгон экен, бирок райондун чоң кызматындагылар, прокурор сыяктуу кишилер, эстүү баштуу чоң кызматкерлер, «жок нерсени чуулдатпагыла» дептир да, уулдун да, кыздын да абийирин төкпөгүлө, ойлорунда жаман нерсе жок жаштардын оюн үстүндөгү өз ара мүнөзүн дабыратпагыла!» — деп басып ташташыптыр, деген жеткен жаман, бир жагынан майдалап, бир жагынан сылап-сыйпап майга ороп, айлакер тил менен амалдап тараткан ушак чыкты.

Айсулуу бул окуядан мүлдө кабарсыз эле. Бирок ушу сөз ушул калыбында Асел менен Абилмажиндин үйүнүн «Кызыл жылдыздагы» дос адамынын бири Бейшек деген колхозчу аркылуу алда кайдан Ильяска келип угулду. Ильяс өзү эмгектенип жаткан «Кызыл жылдыз» колхозунда Бейшектин үйүнөн айран ичип, сүт алып, кээде ушунда келип паллоо бастырып, жапырак жасатып тыныгып кетип жүрөр эле.

Айсулуунун жанагыдай кабары жеткенде Ильяс тамак иче албай, Бейшектин үйүнөн ашыгып чыгып жөнөгөн. Ал мынабу уккан кабардан чыны менен жарадар болгондой. Эми ал өзүнүн ишине көптөн бери ушунчалык бекем, үнсүз, тилсиз, кымбат нурдай орногон бүткүл кыялын оюна алган ажайып сыйкыр сезиминен тез арылсам деп алекке түштү. Кантсем эсимден ошол бир далайдан бери күндүзгү оюн, түндөгү түсүн, кыялын ээлеп алган нур жүздүү, ай жүздүү келбетин унутсам... деген алекке түштү. Ал бул түндү уйку түгүл отуруу менен да өткөзгөн жок. Кайда жүргөнүн билбесе да түштүктүн капкараңгы түнүндө ары-бери сенделүү менен өткөзө албай, дарттуу күздүн узак таңын атыра албай сенделген эле. Өмүрүндө мунун башына түшүп көрбөгөн азап түштү. Унутуу... унутуу, эстен чыгаруу, арылуу — ал мен үчүн жок нерсе деп бүткүл ойду, үмүттү үзүү ошол гана шарт, ошол гана милдет — деген иренжүү, түтөбөй күйүү мунун көз алдына ажайып сулуу, алагай сур көздүү, кызгылт кош өрүмдүү, ылайым сыпайы гана жылмайып, кабагын гана чытып коюп жүрчү Айсулуунун жүзүн бул үчүн жат жүз кылуу талабында амалсыз алпурушуу түнү болду.

Ал эми Айсулуу болсо дал ушул түндө Сагыттын жексурлугунан жийиркенип жатып, өзүнө али себеби маалым эмес жагдайда кайта-кайта Ильясды эсине алуу менен ошонун боорукер, досчул, мээрбан, момун жүзүн өзгөчө жылуулукта эске алуу менен өткөргөн эле.

Эртеси областтан, борбордон шашылып келгени менен пахта жыюучу топтор кайтадан ашыгыш жыйналып, жалпысы менен жөнөп жаткан эле.

Ильяс да кеткени жатат. Анын аз гана жүгү буулган, Бирок ичинде от жангандай алоо урган кыйналуу илдети кетээр эмес. Иренжүү да, өкүнүч да, же бир ызабы, баары тең аралаш, улуу куюн. Өз ичинде чыгарган эч бир чечим жок, издеген да жок. Айсулуу

бүгүн көчөгө чыкканда колхоздоруна жардамга келген мынабу көпчүлүктүн, журттун лек-леги менен машинелеп топтолуп жөнөп жаткан адамдарына кыйбастык көз менен карайт. Анын жүрөгүндө алда кандай өкүнүчтүү иренжүү бар. Кечеги күнү ал атайын издебесе да кокусунан бет маңдай чыгып, медпункттун жанынан өтүп баратып Ильясты көргөн эле. Ал буга оболу аныктап карады да, бирок зорго гана баш ийкеп, салкын амандашып тез бурулуп кеткен эле.

Ильястын көзүнө Айсулуунун бүгүнкү жүзү катуу жүдөгөн, бозоро түшкөндөй болуп көрүнсө да, анын ичиндеги иренжүүсү муңдуу, сулуу жаш жигитти мүсүркөткөн жок. Айсулуу болсо Ильясты бул калыбында тез гана жатыркап калган борбордун текебер жигити деп баамдады. Ал өзүнчө ичинен күнөөлөгөндөй болуп калды. Ошону менен катар өзүнө өзү айткан оюнда: «Эмне, өткөрүп койгон бирдемем барбы? Мен анын кимиси элем? Ал менин кимим эле. Оң карап, терс караганында эмне келип, эмне кетери бар дейсиң!» — деп саал күйүт аралаш жүдөө ойдо калды. Ошону менен ого бетер Ильяска иренжүүсү күчөдү. Бирок ошентсе да ичинен ошол иренжүүсү үчүн өзүн кинелеп, азыркы абалына лшоп да, эм да таппай кыжынып туруп калды.

Үчүнчү глава

Нил Петрович Карпов Баскент шаарына келип, облустук партия комитетинин биринчи секретары иштей баштаганына үч жумадай убакыт болду. Бул мезгилде ал шаарды аралады. Бир нече райондордун борборлорун, колхоздорун, өндүрүш мекемелерин, кээ бир совхоздорун көрүп кайтты. Жанына кээде облустук аткаруу комитетинин председатели Акан Султановду ээрчитет. Кээде обкомдун бөлүм башчыларын, жергиликтүү жайларды жакшы биле турган жолдошторду ээрчитип алат. Шаарды ал көбүнесе шаардык советтин председатели Өтөпов Беккожо менен кээде шааркомдун секретары Сидоркин менен бирге аралайт.

Облуска келүүдөн мурда Алма-Атада билген, көп изилдеп таанышкан фактылуу материалдар боюнча ал облустун үч тармактуу чарбасы бар экенин жакшы түшүнгөн, бул материалдарды дем алыш күндөрдө ала кетчү.

Бул өндүрүшү ар түркүн калыптанган облус. Ал бир тармак. Экинчи, айыл чарбачылыгын алса, ал өзү эки тармактан турат. Бирөө — Казакстандын атынан ушул гана облус бүткөрө турган пахта чарбачылыгы. Экинчи тармак — мал чарбачылыгы. Пахтаны болсо быйыл кыйла өйдөлөттү. Карповдун алдында бул областы башкарган биринчи секретарь Юлдашев анык орундуу чоң абийир алып, Алма-Атага ири жооптуу кызматка которулду.

Азыр күздүн даана ортосу. Кээ бир райондо эми бир айдан соң кыш да башталат. Айыл чарбасынан күчтөрдүн баары эми кыштын камы деген кезектеги чоң жооптуу өнөктүккө бардык күчтү салып жаткан кез.

Карповдун баамынча мал чарбасы өзгөчө жагдайда турган эки район бар. Ал Ноян менен Узак району. Кыштын мурунку тажрыйбаларына караганда эң оор, чыгымы да көп боло турган райондор ушулар. Бүгүн Карпов ошол эки райондун секретарлары менен сүйлөшүүгө убакыт белгиледи. Ал азыр өзүн соңку күндөрдө көбүрөөк ойлондуруп жүргөн өндүрүш тармагынын эң чоң маселесине киришип олтурат. Ал ушу талаадагы эң эски, эң баалуу чоң өндүрүш мекемеси — коргошун заводу. Кечээтен бери үйгө алып кетип түнкүсүн таанышып келгенине караганда ушу Баскенттеги эң эски, эң баалуу жана жумушчулар коллективи көп өндүрүш мекемесинде бир далай иштер бар.

Юлдашев кетээринде обкомдун бюросу ошол заводдун маселелерин терең караптыр. Токтом кеңири жазылыптыр. Карповдун мындай иштерге кийлигишкен тажрыйбалуу көзүнө мунун өзү бир далай ишти аныктап ачып отурат.

Бюронун чечими боюнча жарым ай гана мурун ошол коргошун заводунун директору Базаров кызматтан алыныптыр¹. Азыр ал жерге шайланган жетекчи жок. Мунун өзү бир нече себептен келип чыгыптыр. Анын кээ бир жактарын ушул жолу Карпов Москвага келип, Борбордук Комитетте болгондо да уккан эле. Өзүнө ылайыкталып айтылып, ушу маселени бөлөгүрөөк эскерерсиз деген сөздөр да болгон. Эми тааныша келгенде билгени Базаровду көпчүлүк жумушчу коллективи дүнүйөкорлукка, бой көтөрүүчүлүккө берилип кеткен адам деп кеп кылышкан. Өз айланасына аз топту жыйнап алып көпчүлүк жумушчулардын турмуш-тиричилигинен оолактап кеткен. Жумушчуларга колго тийбеген менменсинген алыс адам болгон, Бул жайдан башка Карпов таанышып келе жаткан фактыларда дайыма көрүнүп келген бир жагдай бар. Ал жергиликтүү улут кадрларына оң карабаганы.

Заводдо жергиликтүү элдердин жумушчулары, кызматкерлери абдан аз. Мындай адистер жетекчи орундарда, цех бөлүмдөрүндө жок. Колдо бар адамдар өстүрүлбөйт. Ал түгүл инженерлик билими бар казак кызматкерлери бир орундан жогорулап өспөй турган болгон соң бул заводду таштап, кызматтан кетип калууга туура келген. Ушул күндө бир нече жаш инженерлер азыр кээ бир цехтерде кара жумушчуга жакын кызматта узак убактарга кармалып келген. Базаровдун кадрларды өстүрүүдө ар качан

жакындык, кошоматчылык, принципсиз, мансапкордук адетиндеги байланыштар көп орун алган. Ал эми заводдун тарыхын алсак, алгачкы жылдарда бардыгы тең көп убактарга чейин мында жергиликтүү кызматкерлер, жумушчулар проценти бүгүнкүдөн алда кайда ашык болгон. Завод илгери баса турган иштерди бул жагынан артка буруп, тескери кетирген.

Заводдун өз коллективи обкомдун бюросунан мурун жасаган жабык жыйналыштарынын биринде ошол заводдун ачылганынан бери иштеп келе жаткан карыя казак жумушчусу, Социалисттик Эмгектин Баатыры чындыкты ачуу мыскыл менен айтыптыр. Ал өз сөзүнүн ичинде: «Менин балам түстүү металлургия институтунун акыркы курсунда окуйт. Ошол мага быйыл кат жазып: «Сиздердин коргошун заводуңдарга кызматка барамын» — деген экен. Мен ага жооп жазганда: «Бизге келбе, мында сенин колуң өйдөгө жетпейт. Заводдун директору Базаров менен башкы инженер Волковдун бирөөнүн кызына жакындашып, үйлөнө турган болсоң келерсиң. Болбосо өйдөлөй албайсың — дедим. Мына менин ушу заводдун карыя жумушчусу болуп көрүп келген тажрыйбамдан баамдаган дал бүгүнкү заводдун абалы жөнүндөгү чечимим ошол», — дептир.

Экинчи бир карыя жумушчу Ленин ордендүү Күмүшбеков өтө катаал сүйлөптүр. Ал азыркы заводдун жетекчилиги казак кадрларынан жакшы инженер, мастер, завод жетекчиси болорлук адам чыгат деп ишенбейт. Ошондуктан кийинки беш-алты жыл бою ушу заводдо, бир цехте бир да бир казактан чыккан, завод өстүргөн адам болгон эмес деген.

Обкомдун бюросунун токтому ушу заводдун өзүнүн коллективинде болгон жыйналыштын токтому менен салыштырып окуп, бюро мүчөлөрүнүн бир нечесинин сүйлөгөн сөздөрүнө караганда, заводдун жайы бул жерде гана эмес, булардан тышкары жерде, эн оболу көпчүлүк элге белгилүү болгондон кийин башталган. Ал материалдар республикалык беделдүү газетанын бетинде жарыяланган.

Мында бир нече ай мурун республикалык газетанын атайын кабарчысы коргошун заводунун жанагы жыйналышынан, жабык жыйналышында айтылган кыйла оор чындыктарды батыл сын менен түштүктүн чоң белдүү заводунун ушундайча зор кемчиликтери катарында ашкереленген эле. Кийин бул макала облуста, республиканын борборунда сөз болуудан мурда эң алды менен Москвада Борбордук Партия Комитетинин ушул республикаларды тейлеген бөлүмдөрүнүн көңүлүн бурган. Борбордун бул маселеге чоң маани берүүсү тереңдеп, атайын жооптуу кызматкери Баскентке ушул жөнүндө келип, газета макаласынан баштап, коргошун заводунун коллективи менен сүйлөшүп, көп маселени мурдагыдан да дааналап чечип, аныктап кеткен.

Азыр Карпов карап отурган бюронун чоң жыйынында ошол Борбордук Комитеттен келген кызматкер Жалелов катаал, ары адилет сындарды айткан. Чынында аткаруу комитеттин председатели Султановдун жана облпрофсоветтин председатели Жайлообековдун, алардан башка мурун ушул жыйналышты өзү башкарып өткөргөн Юлдашев — баары тең Базаровдун тушунда анык, ачык терс тажрыйба болгонун атап көрсөткөн. Карпов көрүп отурат. Казак жумушчусунун көп цифралары мурунку жылдардан азыр кадиксиз төмөндөп кеткен жана заводдун жетекчилик орундарынын биринде да казактын эски жумушчусу жок, же өсүп келаткан адис, талапчыл жаш инженерлер жок. Заводдун баштапкы партиялык комитетинин катарында кээде экинчи, кээде үчүнчү секретардын ордунда жүргөн адис да эмес, заводдун өзүнөн чыккан жумушчу да эмес, кереге гезиттин редактору сыяктуу жаш уландардан тек белгиге, атоого гана көрсөтмөлөп койгон салмаксыз адамдар байкалат.

Карповду ушу өзү билип-туюп отурган жайларынын бардыгы кыйла ойго калтырды. Ал жөнүндө шаардык партия комитетинин секретары Сидоркинди чакырып алып сүйлөшө баштады.

— Заводдо казак жумушчусу аз экени ырас. Адистик жетекчи орундарда да жок.

Бирок бул көрүнүштөрдүн себеби да бар. Ырас, акыркысын мен Базаровдун айыбы дейин. Ошол өндүрүштүн өзүндө цехке чейин көтөрүп коё турган эки-үч киши бар. Жаш инженерлер болсо да тажрыйба алып өсүп кетүүгө болот,— деп ал аңгемени бир аз адистерди жаңыртып коюу керектигине көбүрөөк бура баштаган эле. Карпов анысын туура жооп деп эсептеген жок.

— Сиз бирин-серин адис эмес, көпчүлүк жөнүндөгү суроого жооп бериңиз. Эмне себептен заводдо казак жумушчусу аз?

— Ал жалгыз бул завод эмес, Баскенттеги бардык чоң өндүрүш жайларында дал ушундай. Бул биздин ыңгайсыз, жайсыз чындыгыбыз, Нил Петрович!

— Эмне дейсиз, дагы кай жерлерде ушундай?

— Обкомдун бюросунун ошол жыйынында токуу фабрикасында, пресс-автомат заводунда жана а түгүл быйыл ачылган цемент заводунда — баарында тең казак жумушчусунун саны азайтылган.

— Сиз анын себебин эмнеден деп ойлойсуз? Мага ошол жөнүндө жооп айтыңыз. Өзүңүз муну дурус деп билесизби? Закондуу абал дей аласызбы?

Сидоркин бул жөнүндө өзү да далай ирет жыйналыштарда коюлган суроолорго жооп берүү жөнүндө фактыларын камдап алгандай болгон. Калың сары чачын саамайынан козгоп коюп, кайрый түштү да, ачык ажарлуу жашыл көздөрү менен Карповго карады. Карпов да шаардык комитеттин биринчи секретарынын оозунан ушундай жоопту — ылайыктуу жоопту күтүп үңүлө түшүп, салкын жүздүү, ойлуу Сидоркинге жакшы пейил менен көңүл бурган эле. Сидоркин кысталган да кыйналган да жок.

— Нил Петрович, бул маселени жеке-жеке завод коллективи эмес, бүткүл Баскент шаарынын көлөмүндө ойлосоңуз айкыныраак түшүнөсүз.

— Мисалы, кандайча?..

— Мисалы сиз завод коллективинин проценттик өлчөмдөрүн эске алып отурасыз. Ошондо казак жумушчуларынын проценти аз. Ал эми бүткүл шаар көлөмүндө, бардык калктын санын проценттен алып көрүңүзчү?

— Канча процент? Кандай фактылар бар?

Сидоркин салкын гана күлүп:

— Бүткүл шаар калкынын көлөмүндө казак он бир гана процентти түзөт.

— Кандайча, облуста 44 процент эмеспи?

— Ооба, облуста, райондордо казак калкы көп. Бирок шаарда аз, мынакей көрүп отурбайсызбы? Ал эми шаарда туруучу казак, жергиликтүү калк аз болсо, анда завод-фабрика бардык өндүрүш жайлары жумушчуларды кайдан алмакчы?

Карпов өзүнүн алдында турган маселе жеңил нерсе эмес экенин баамдады да, саал унчукпай калды. Ал өз ичинен Сидоркиндин жообу ар бир завод коллективинин башындагы адамдын бул жөнүндөгү үстүрт, жеңил жоопко оозу үйрөнүп кеткен абалды көрсөттү. Бирок Нил Петрович обкомдун бюросунун жыйналышында сүйлөгөн Жайлообековдун сөзүн жана Султановдун күнөөлөчү сынын эсинде сактап отурган эле. Азыр Сидоркинге ошол өзү билген, көңүл бөлгөн пикирлер тууралуу эмне айта турганын билгиси келип, токтомдун кээ бир жерлерин анын эсине сала сүйлөдү.

— Жолдош Сидоркин, сиз объективдүү жагдайды болгонун болгондой гана айтып отурасыз. Ал эми кээ бир жагдайды өзгөртүү керек дегенди сиз шаар уюмунун катчысы, ойлоп көргөн жоксузбу? Ошондой десек эмне дээр элеңиз?

Ушул кезде Сидоркиндин сары түсү кызара түштү да, бирок ылдам сүйлөп кетти:

— Мисалы менден кандай жооп күтөөр элеңиз? Мисалы менин ордумда өзүңүз болсоңуз, тарыхы ошондой калыпташкан нерсени кантип өзгөртөөр элеңиз? — деп Карповго суроого суроо бере: «ал сиздин да колуңуздан келбей турган жагдай» дегендей маани билдирди.

Карпов шаар секретарынын мындай өйдөлөгөн сөз, мүнөзүн жактырбады.

— Сиз менен мен чоң бир чындык жөнүндө чын оюңузду билгени, чын

түшүнүгүңүздү баамдаганы сүйлөшүп отурганымды эскерээрсиз, жолдош Сидоркин. Маселени тереңге апарып чаташтырбай эле сиз тек гана ошол бюро жыйынында Султанов менен Жайлообеков койгон, атаган милдет жөнүндө эмне ойлондуңуз? Ойлоону тана эмес, кандай чараларды жүргүзүүгө, иштөөгө болоор эле деп сунуш кыласыз? Мага ошол тууралуу жооп бериңизчи? — деп өзүнүн жоон үнү менен Сидоркинге талап койгондой карады.

Бул саам Карпов өзү атаган бюро мүчөлөрүнүн эмне айтканын Сидоркиндин да жакшы биле турганын эскерди да, алардын пикирин кайталаган жок. Ал эми Султанов менен Жайлообеков ошол жыйналышта казак жумушчусунун санын кандай өстүрүүнү айтышкан. Алар шаарда туруучу казак аз болсо, ар бир жаңы салынып жаткан завод, же болбосо эски заводдун көп цехтерин ылгый окумуштуу адистен баштап кызматкер, жумушчуларды жыйноодо, Ленин айткан жол менен, партия органдары өздөрүнүн мурун артта калган улуттар арасындагы тарыхый милдетин мыкты жүргүзсө, ошол улуттардын айыл-кыштактагы эмгекчил топторунан курап социалисттик жумушчу табын жасоо керек. Канчалык мээнет болор эле? Шаарда болбосо облустук шаардын жанындагы райондордо, алыскы райондордо туруп жаткан казактын эркек-аялы да, жаштары да, жашап калган адамдары да көп. Бир жол — ошолордон тандап-иргеп алууга болор эле. Дагы бир жол бар, ал — ушу шаардагы эмгек резервин даярдай турган кеңселер, мекемелер аткара турган милдет. Ошолор өздөрүнүн ар түрдүү адистикке даярдай турган курстарына, толуп жаткан адистик окуу жайларынын катарына, ошол айыл-кыштактагы казактын малдан башка эч бир эмгек түрүнө үйрөнө албай жүргөн эркек, аял дебей эмне үчүн көп адамдарды ар түрдүү азын-оолак адистикке тартып үйрөтүүгө болбойт?

Ушундай эки жол менен шаарга келтирилген жаш эмгек адамдары эң оболу шаар калкынын да катарына, маданияттуу шаар турмушуна талаанын калкын көбүрөөк тартар эле. Жана мурун курулган цемент заводу сыяктуу көң коллективдерди эми гана куралып жаткан өндүрүш жайларынын баарына жергиликтүү эл — казак калкынын жумушчуларын алган болор эле. Бизде болсо азыр көп ФЗУ менен кол өнөрчүлөр окуу жайында айылдан келип окуп жүргөн жаштардын процентинин өзү өтө чамалуу жагдайда, муну айтуунун өзү да уят деген экен Султанов менен Жайлообеков.

Юлдашевдин сөзүндө алдыда ачылып жаткан мектеп-интернаттардын бир азын Баскент сыяктуу, Түркстан, Ленгер жана Кентоо сыяктуу облустагы маданияттуу, дээрлик шаардык борборлорго айландыруу керек жана ошол мектептерге эң алыс оторлордо жылдар бою малдын гана артында жүргөн чабандардын балдарын апкелип тарбиялоо керек. Болочок адистер да, шаардык өнөрлүү кызматкерлер да, кээде биз атап отурган өндүрүштөрдүн жаш жумушчулары бара-бара негизги кадр дээрлик нагыз жумушчулар тобу да ошолордун арасынан келип чыгуу керек. Мурун көчмөн мал багуу тиричилигинен кылымдар бою кумда, чөлдө, тоодо гана өмүр өткөрүп келген аталар, энелердин урпактары эми өздөрүнүн республикасындагы социалисттик тарбия, маданият жасап отурган жаңы тарыхый жагдайдан пайдаланбай калышы адилеттик болор беле?! Октябрдын ушу улуттарга берген тарыхый Лениндик жаңы багыт менен тарбиялык жеңиштин ийгиликтери ушундай натыйжага бүгүн апкелбесе качан апкелет? Революциянын 44-жылында өндүрүшү кубаттуу республикасынын, өнөрлүү облустун бирөө биздин облус болсун, анын ичинде бир нече миңдеген жумушчу коллективи бар коргошун заводундай жана өзүндө бир кезде казак жумушчусу көп болгон зор завод болсун. Ал ошол бүгүн казактан чыккан социалисттик жумушчу тобун өстүрүүнүн ордуна азайтып отурса, бул жөн гана сынап коё турган маселе эмес, ушу жөнүндөгү жооптуу адамдар партиянын катуу жазасына, соккусуна да учуроого ылайык адамдар. Ошол себептүү Базаровдор чоң саясий маселени партиянын багытынан бурмалап тескери түрдө багыттаган тажрыйба орнотуучу кызматкер бул орунга ылайык эмес деп таанылуу керек. Партиянын саясатын бурмалаган, туура жолун тааныбаган адам деп баалаш керек. Ошол себептүү ал кызматынан алынууга тийиш.

Юлдашевдин ушу соңку корутунду сөзүн да Сидоркиндин эсине салды. Кээ жерлерин токтомдон окуп да берди. Ошондон кийин кагазды четке жылдырып, алдына салып коюп, эми чыканагы менен кең столго оор салмак менен таянды да, Сидоркинге кадаган чоң көк көздөрүнө сынчыл ирең жыйып дагы сурады.

— Мына ушул айтылган пикирлер менен бул жолдоштордун айткан ушундай ойлору жөнүндө шааркомдун секретары сиз кандай ойлойсуз? Булардын айтканы оңбу, тетириби? Ошол тууралуу мен сиздин жооптуу пикириңизди билгим келет. Кандай дейсиз? — деди.

Сидоркин бул жөнүндө жоопсуз да, ойсуз да эмес эле.

— Нил Петрович, бул маселелер тууралуу мен да ойлонгон адаммын. Ойлонгондо бир гана Баскент көлөмүндө эмес, республика көлөмүндө белгилүү болгон кээ бир фактыларды да байкаштырып жүрөм. Сиз Баскент тууралуу айттыңыз. Ырас 11 процент шаар калкы казак болгондо аз экени ырас. Бирок сиз республиканын борбору Алма-Атаны эске алдыңызбы? Анда быйылкы статистика боюнча 8 гана процент. Караганды сыяктуу чоң өндүрүш шаарын алыңызчы. Бир заманда, мисалы революциянын алгачкы жылдарында анда көмүрдөгү жумушчунун проценти да жогору болучу. Азыр казак жумушчусунун проценти төмөндөп кеткен. Андан да ары баралык. Мисалы жаны салынып жаткан Казакстан Магниткасы тигил Кустанайдагы Соколов-Сарыбайдын жаңы шаары Рудный — ошолордогу проценттер кандай экен? Мен сизге айтып берейин. Алма-Атадан баштап жанагы мен санаган шаарлардын баарына караганда биздин областтагы Ленгер, Түркстан сыяктуу шаарларда жергиликтүү элдердин проценттери көп жогорулук кылат. Нагыз жогору. Мына мен Баскенттин кыйынчылыктарын гана айтып койгум келбейт. Жанагы сиз атаган жолдоштордун пикирлерине мен жат көз менен карабаймын. Бирок ошол ойлорду ишке ашыруунун жолдору кандай, канча мезгилде кандай жол менен ошону ишке ашырууга болот, — деген маселеге келгенде али сиз да, биз да, Султанов да, Жайлообеков да, ал түгүл Алма-Атага кеткен Юлдашевдин өзү да, Алма-Атага барып ойлоно турган, ойлонуп барып камдана турган жеңил маселелер эмес! — деп өчүп калган папиросун кайра тутантып, ордунан туруп өз жообуна жана жообунун чындыгына бекем ишенген калыпта Карповго: эми эмне дээр экенсиз? — дегендей жүз менен кадала карап калды.

Ушу кезде куба жүздүү, жылма чачтуу, узун такалуу туфли кийген секретарь аял кирип:

— Нил Петрович, сиз кабарла дедиңиз эле, Узак менен Ноян районунун секретарлары келип күтүп отурат! — деди.

Сидоркин менен болгон аңгемени Карпов эми кыска гана бүтүрдү.

— Бул жөнүндө сизден али менин уга турган ишторим аз эмес. Маселе эми сиздин карамыгыңыздагы ушу шаардагы бир нече өндүрүштүк, маданияттык жана партиялык, советтик органдар тууралуу жүргүзүлүп жаткан чыныгы иштер жөнүндө болот. Коргошун заводундагы иштер жөнүндө бөлөк мекемелердеги ошондой жоруктарга сиз кандай карайсыз, эмнелерди иштедиңиз, мындан ары эмнелерди иштемекчисиз! Мынакей, эмки сөз менен биздин ишибизди ошондойлор аныктайт! — деди. Мында бир далай ичте бугуп жаткан салмактуу, ойлуу жана орчундуу эскертүүлөр бар экени байкалды. Дасыккан, тажрыйбалуу Сидоркин Карповдун аны менен бүгүн учурушкан кездеги ойлорунан өзү үчүн кыйла орундуу, ары салмактуу сындарды билип кетти. Аңгыча болбой кабинеттин эшиги ачылып, Карповго эки райондун секретарлары сыпайы амандашып кирип келатышкан эле. Алар Узак районунун секретары Арип Есдаулетов жана Ноян районунун секретары Касымов Мурат болучу.

Эки райондун секретары облустагы малы көп жана опурталы да көп райондун жетекчилери. Карпов бул экөөнү көп убакытка өзү пикир айтпай, сөздөрүн угуу менен болду. Ал анда-санда гана суроо берип отурду. Узак районунун секретары Арип Есдаулетов дүрдүйгөн чаар жашы кырктын ичине келген салмактуу калыбында өз районунун абалын көтөрмөлөп айткысы келет.

— Жети жылдык план боюнча бизге үч жүз миң кой башын белгилеген. Мен райондун мүмкүнчүлүгүн ошондон эки эсе жогору — алты жүз миң кой өстүрө алабы. Жагдайын оңдосо ал түгүл миллионго жакын кой өстүрө ала турган район болот дээр элем! — дегенде Карпов:

— Районуңзда адамдын саны канча? — деп үстөмөндөтө суроо берди. — Албетте, мал саны адам менен бекем байланыштуу.

Есдаулетов чукул суроого капысынан токтоп калды. Албетте, ал да түшүнөт. Кой өзүнөн өзү багылбайт. Адам күчү менен көбөйөт. Басаңдаган үн менен:

— Ырас, адамыбыз аз. Райондогу калктын саны 20 миң! — деди.

Карпов өз оюнда 20 миңге 300 миң мал башы да ашык сан экенин анык баамдады. Бирок Есдаулетовдун көбүртүп айткан цифрасынын аржагында талабы баржогу аныкталуусу керек. Ошондой эле Карпов райондун секретарынан дагы да бир маселеге жооп сурады.

— Сиз райондун бүгүнкү абалы ошончолук малды өстүрүүгө жетишет деп айтпайсыз го. Кошумча кандай чаралар көрүлсө азыркы сандагы малга ылайык болор эле? — дегенде Есдаулетов мурунку салмактуу, ишенимдүү калыбына келди.

— Мына, Нил Петрович, айтаарым да ушул, туура сурадыңыз. Эки түрлүү жагдай керек. Бирөө — суу. Биздин райондо убада кылынган жана суу адистери мүмкүн деп тапкан 20 артезьян кудугу керек. Кум өзгөнү камсыз кылат, бирок суу бериңиздер. Бул бир жагдай. Экинчиси — жол керек.

Карпов Есдаулетовдун эмки сөздөрү камкор кызматкердин дурус оюнан келип чыккан сөз экенин баамдады. Азырынча ал райондо бул сурап отурган кудуктун үчөө гана казылган. Жол өтө жаман дегенди Карпов мурунтан билип эсине тутуп жүргөн. Албетте Есдаулетов областтын жаңы жетекчи адамына өзүнүн району жөнүндөгү тилегин, ал түгүл кыялга жакын тилегин алды менен айтса, ал айып эмес. Бирок ал жөнүндө Карпов да, бардык жетекчилер да, ал түгүл республиканын борбору да биригип ойлоп чече турган маселелер. Ал азыр бүгүнкү кун, быйылкы жыл жөнүндө облустагы мал чарбасы жөнүндө Карповдун бүгүнкү талабы. Бул секретарлар менен дал ушул саатта сүйлөшүп отурганынын да себеби ошол.

Ал азыркы кышка көргөн даярдыгы жөнүндөгү кепке оодарганда Есдаулетов дагы да ишенимдүү сүйлөдү.

— Кумга биз жакынбыз. Өз районубузда малга жарамдуу чабык жердин тоютунун баарын камдап алдык. Кыш өтө суук болуп кетпесе, биз быйыл малды чыгашасыз асырап алабыз! — деди. Анын ушундай чечиминде Карповдун баамдагыч ою байкап калган бир нерсе бар. Облуска жаны келгени менен Карпов кыш сайын Казакстандын малы ошол кыш камына карай ар түрдүү болуп чыга турганын жакшы түшүнгөн. Кыш жакшы болсо мал аман чыгат, өсүм да берет. Кыш жаман болсо, Казакстандын малы чыгашага учурайт.

Есдаулетов бүткүл ишенимдүү сөзүнүн ичинде солкулдак бир сүйлөмдү кошо кыстырганын Карпов кылт эткизбей даана байкады.

— Ал эми кыш жаман болуп, катуу болсо эмне дейсиз? Ошондо да чыгашанын болбошуна ишенеби Узак району! — деди эле, Есдаулетов бөйпөлөңдөп тамагын жасана берди. Айтылган кептин баары өз кезеги жеткенче сергектик менен багып отурган Ноян районунун секретары Касымов Мурат саал күлүп койду. Карпов Есдаулетовдун жайын байкады да, эмки сөздү өзү району сыяктуубуз.

— Мына маселе ушунда. Кумдан сиз жардам да алып, кырсыкка да учурашыңыз мүмкүн. Ошондуктан сиздин бардык совхоздорго жасаган кышкы камыңыз ишенимдүү деп айткым келбейт.

Ушул жерге келгенде Есдаулетов өзүнүн району жөнүндө айткан фактысы эки түрдүү, так эмес болуп чыкса, райондун жетекчилигине ылайыктуу болбой турганын чукулунан байкай калып үнүнө, боюна, жүзүнө салмактуу ишеним берүүгө тырышты.

— Малды аман алып чыгууга биз ишенебиз, жолдош Карпов. Азыр ушуну гана

айткым келет. Мен райондо иштегениме алты жыл болду. Ошол жылдардын тажрыйбасына таянып олтуруп, сизди ушундай сөзгө ишендиремин! — деди.

Карпов өз ичинде бул айтылганга толук канааттанган жок. Ал Есдаулетов менен болгон сөзүн бүтүрүп:

— Мен жакында сиздин районуңузга барамын. Калган иштин баарын өз көзүм менен көрүп, көп адамдарыңыз менен кеңешип-кесип отуруп териштиребиз. Жашырбаймын, мен көңүлүмдө алдыдагы кыш камы тууралуу сиздин район жөнүндө абдан тынчтанып, ишенимге келе турган тыянак тапканым жок. Сиздики көбүнчө үмүт, албетте, үмүтсүз болбойт. Мен да үмүттүүмүн. Бирок жалгыз үмүткө ишенүү жеткиликсиз. Мен сиздин райондо боломун.

Есдаулетов бул бүтүмгө катуу ыраазылык билдирди. Качан келе турганын, кандай унаа менен келе турганын сурай баштады эле, Карпов ал суроолорду чечмелеген жок. Машине менен же болбосо самолёт менен бара турганын азыр аныктабай тургандыгын айтты. Эмки сөз Поян районунун секретары Касымов менен болууга тийиш эле. Карпов эми кезек сиздики дегендей болуп Касымовго бурулганда, ал алды менен Карповдун соңку чечимин катуу ыраазылык менен кабыл ала турганын айтты. Жаңы секретардын ушул эки алыскы районго бармакчы болгону Касымовду кубанткандай. Касымов узун бойлуу, жайык, кызыл күрөң жүздүү, ак-карасы айкын, чынчыл көздөрүндө адамга сүйкүмдүүлүгү бар. Бет жүзү анык казак типтүү болуусу менен бирге, табияты сулуу адам. Ал орусча Есдаулетовдон алда канча таза сүйлөйт. Жука кызгылт эриндери анын таза, аппак, сулуу тиштерин улам ачып көрсөтө турган адети бар. Өзү да жаратылыш мүнөзүндө көңүлдүү, ачык болгондуктан күлүп сүйлөгөнү көбүрөөк боло турган.

Карпов эки районго бара турганын билдиргенде ал оболу кубанганын буга чейинки облус жетекчилеринин тажрыйбасын эске алуу менен сөз кылды.

— Узак району эң алыскы район. Ал Кара-Тоонун ары жагында, тескей бетинде, совхоздорунун аркы чети кумга кирип кетип жатат. Кыш кирсе Кара-Тоонун ашууларын калың кар, өткөөлсүз муз ширеп алат да, бүткүл район Казакстандан гана эмес, өзүнүн коңшу райондордун баарынан бөлүнүп калат. Биздин Ноян районунун борбордук тушу андай эмес, Кара-Тоонун бери жагында. Ал эми кышкы малыбыздын абалын алсак, биз да Узак району сыяктуубуз.

Себеби биздин райондун совхоздору менен колхоздору көп малын ошол Узак району бара турган эшилме кумга — Моюнкумга жиберет.

Карпов ушул жерде өз оюна келген бир теңештирүүпү айтты:

— Башыбыз Кара-Тоонун бери жагында, ортобуз, аягыбыз Кара-Тоонун ар жагында — музда деңиз! — деп күлүп койдү.

Эки секретарь Карповдун айтканы анык чындык экенин баалап, көңүлдөнө күлүштү. Тамашакөй Касымов ошол теңештирүүнү илгери карай өнүктүрө түшүп:

— Баш-көөдөнүбүз бул жакта болгондо кээ жылдарда Кара-Тоонун ар жагындагы аягыбыз шал болгондой ийкемге келбей жатып жата берген учурлар да болот! — деп угуучулар менен бирге өзү да ачык, катаал ээликтиргич күлкүсү менен жаркырап күлүп алды.

— Кыскасы, биздин ошол эки районубуз кышкы катнаштары кыйын болгондуктан бизден баруучу кишилерге кыямат түйшүктүүдөй көрүнөт. Жолу жакшы жакын райондорго дайыма барып жүргөн жетекчи кызматкерлеринин көбүн биз өз райондоруубузда өтө сейрек көрөбүз. Бул чагым эмес, көптөн бери үйрөнүшүп, өнөкөткө айланган чындыгыбыз. Жетекчи адамдар барбоого үйрөнгөн да, биз алардын келбегенине да үйрөнгөнбүз! — деп дагы күлдү.

Карпов Касымовдун сөзүндө жаңы келген мунун өзүнө да арнап айтып отурган сыпайы түрдөгү талап бар экенин байкады. Касымовдун ошол жайды азилге айландырып айтканына Карпов ичтен баа берди. Чарба жөнүнө келгенде Касымов Есдаулетовдой эмес, күдүк жагын көбүрөөк сүйлөдү. Анын кыйынчылыгынын экинчи түрү да бар.

— Биздин камдаган тоютубуз Кара-Тоонун берки жагында болот да, малыбыз ары жагында, Узак району менен катар жайылат. Биз көрө турган кыйынчылык мээнет ошол мал менен тоюттун арасынын ачыктыгында. Албетте, чама келгенче тоюткорду тоонун аркы жагына жеткизелиз. Бирок күч, унаа, болгон мүмкүнчүлүк кышкы тоюттун баарын тоонун ар жагына чыгарууга жетпейт. Ошону менен бизде жана өзүңүз байкагандай кыш катуу болбосо жакшы чыгабыз деп, амалсыздан шарттуу түрдө сүйлөйбүз, — деди.

Карпов мунун да чарбасы өзү айткандай алдыдагы кыштын ырайына байланыштуу экенин анык түшүндү. Облустагы ары малы көп, ары убайымы көп райондор ушулар экенин анык көрүп отурду. Райондун жетекчилеринин өз оозунан аныгын билди. Кыйынчылыкты көрүп турса да кооптонууга берилип, ыктай койбой турган мүнөз Карповдо да бар. Ал эки секретарга тамашалап сүйлөп отуруп, ачуу чындыкты айтты.

— Малы да көп, ошондой эле муну да көп район Узак менен Ноян экен. Иштеген камы да бар, ошого карай ишеними бар, бирок ишениминен да көбүрөөк күдүгү бар секретарлар силер экенсиңер. Азырынча билген-туйганыбыз ушул болсун. Жакында районуңуздан көрүшөлүк! — деп эки секретарь менен коштошкон эле.

Ушундан он-чакты күн өткөндөн кийин «ГАЗ-69» машинесине отурган Карпов районго сапар тарткан. Эки районду аралап, жакшы билген обкомдун кызматкери, мал чарба боюнча бөлүм башчысы Эринбетов жанында эле. Жана да облустук профсоюздун председатели Жайлообеков Алмазбек үчүнчү киши болуп ээрчиген.

Баскенттен Нояндын борборуна карай жүргөн жол көбүнчө бозчаңгыл шыбак, кара оттуу күз маалында тегиз бозоруп кубарган чөп өскөн аймак боло турган. Бир калыптуу мейкин өрөөн, тоо, токой, өзөн бул аймакта жок. Нояндын боюнда күздө, кышта дайыма аркырап согуп турган атактуу кара шамал бүгүп катуулабаса да машине арылдаган сыртынан катуу эпкени менен, ырылдаган ызы-чуусу менен билинип келет. Жылуу кийинген, узак жолго даярданган жолоочулар бул жолдун чаңына, кездешкен өйдө-ылдыйына, сур асманы түнөргөн суук шамалына көңүл бөлүшпөйт. Шаар адамдарындай болуп жүдөп, мүсүркөө буларда сезилбестей.

Жарым күндөй жадатма жолдо, жылаңач талаада көңүлсүз суук, күздүн суру качкан мезгилинде узак жол жүргөн жолоочулар акыры Ноян районуна жетпей оңго бурулушту.

Башында өзөн сымак өрөөндү өрдөгөн тар гана бурулуш жолго түшкөн машине бир аздан кийин чөбү калың кыркалардын арасына кирди. Ушу өрөөндө шамал саябырлап, саамыктап, кырка-кырка жондор кылкыйма болуп, эми чөптүн чыгышы, жердин ыгы көңүлдүүрөөк сезилет. Машине күндүзгү шамалга каршы жүрсө да катаал каршылык билинбейт. Кубаттуу «ГАЗ—69» жумшак топурактуу кара жол менен ызгып келет. Жолдун оң жагында бир бурулушта жакын эле кыркадан ашып жайылып келе жаткан калың кой көрүндү. Алым Эринбетов бул кой кайсы отордуку экенин байкаштырып келаткан экен.

— Мына, Керекеңдин кою да бери чыкты. Бурулалык ошондой! — деди.

Баштап келе жаткан Алым Эринбетов болгондуктан Карпов макул болуп баш ийкеди. Жүргүнчүлөр жете бергенде өңчөй торпоктой ири, килеңдеген кой машинеден сезгенип дыр этип үркө берди. Туяктары дүрүлдөп каткалаң жерди дүпүрөтүп, түрсүлдөтүп өткөндө оор денелери менен бир-бирине сыгылышып, ансайын үркөт.

Койдун ушу кебетесине кубана караган Эринбетов:

— Мунун кою аркардай. Үрккөндө так тоо эчкиден кем үркпөйт, карачы! — деди. Койдун четинде семиз жээрде кулундуу бээге минген Керекең акырын сабырдуу гана дыбыш чыгарып: «Айт-айт!» — деп өзү козголбой бир орунда туруп калган. Койлору анын айланасына имерилип ороло берди. Бир аздан кийин машине токтогон соң койлордун уюлгуп үрккөнү да басылган эле. Алмазбек койду тез гана чолуп карап малга көзү үйрөнгөн калыбында:

— Койлору эмне деген кой, чырагым Бул алиги аркаро-мерноспу, жок кадимки колдун коюбу? — деди.

Карпов Керимкулдун өзүн да, коюн да уккан, билет экен.

— Жок. Мындагы жөн эле койлор. Бирок төрт-беш жашар чоң, дөнөн койлор болуу керек. Керимкулдун кою болсо ушулар болор. Чыны менен ашкере чоң, бөлөкчө койлор экен. Россияда койдун, мындай чоң болгонун көргөн эмесмин,— деди.

Алым бул кезде Керекең менен аңгемелешип, келген кишилердин жөн-жайын айтып турган. Керимкул өзү да бүгүн коноктор келе турганын уккан эле. Мурат Касымов айткан кабардан билет. Ал азыр эшекке минип кийинирээк келе жаткан жаш чабанга кол булгап кыйкырды да, Алымга карады.

— Меймандар койду көрүп болсун, андан кийин кандай кылабыз, бел астындагы биздин үйгө баралык. Камдап койгон чай-пайыбыз бар эле. Даам татыңыздар. Ошондой эмеспи, Алыке! — деди.

Алым менен мурда өң тааныш саламдаш экени маалым эле.

Карповдор менен кол алышып, амандашып болгон соң бардык топту баштап Керимкул өзү да жөө жүрүп койду аралады. Жүнү да асыл, эти да мол, бойлору бийик, өтө ири — бул теги кунан койлордун тобу болучу.

Керимкул облуска белгилүү алдыңкы катардагы кадырлуу чабандардын бири. Ал быйылкы алган социалисттик милдеттенмесин бүткүл Казакстанга даңазалап орундаган, сексен килодон салмагы бар калын кой оторун айтканындай багып семиртип, ийгиликке жеткен байге алган жеңишчил кайраты бар адам.

Койду аралап болгон соң коноктордун машинесине калың кийми менен кыйнала кирген Керимкул шофёрго айылга туурадан чыгып бара турган төтө жолду көрсөтүп баратты. Көйкөлгөн калың чөптүү дагы бир кыркадан ашкандан кийин төмөндө, саал эскирген шибер сымак апыл конушунун ортосунда отурган эки боз үй көрүндү. Бирөө чоң, аппак үй да, экинчиси кара жүндөн баскан төрт канаттай чочойгон кебетесизирээк үй. Эки үйдүн ортосун алып чий менен курчаган жер кемеге байкалат. Үйлөрдүн жанында караан жок. Жол тосо үрүп сары дөбөт, эки сары ала күчүк жана бир сары канчыктан башка өзгө тирүү жандык байкалбайт. Машине үйдүн жанына келгенде гана жашы отузга таяп калган аял эмчектеги баласын көтөрүп, дагы эки кичине баласын жанына ээрчитип тышка чыкты.

Экинчи үйдөн кептакыячан бир кемпир менен башына калың жоолук салган, бетинде кызыл калы бар жалпак жүздүү, тоголок мурун келин чыкты. Конокторду тосуп чыккан да ушулар болду.

Чоң үйгө киргенде алдыларынан кийиз эшикти Керимкулдун бала көтөргөн аялы өзү ачкан эле. Карповго бул ыңгайсыз көрүндү. Босогодон аттап кирген соң артындагылардын баары шыкалып кирип жатса да, ал илгери өтпөй оболу кийиз үйдүн ичин тегерете, айлана карап туруп калган. Көптөн бери окуган, уккан, ар түркүн сөз болуп доого айланып жүргөн боз үй деген ушу.

Карпов ичинен: «менин сени менен алгач учурашканым ушу, боз үй!» — деп оболу чамгаракка карады эле, үңүрөйгөн чоң тешиктен жанагы түнөргөн сур асман аңкайып көрүнүп туруптур. Үйдүн ичи анчалык жылуу эмес, салкын. Отура турган орунтук жок. Ал түгүл бул үйдө жатканда да жерге жатуу керек. Орундук дегендин бирөөнүн да белгиси жок. Эми төргө чыгып Алмазбектин жанына төшөктү төтөлөп ыңгайсыздана басып келип отурган соң байкаса катарлап тизилген сандыктар турат. Беттери сырдалган калай менен оюланган, арзан жылтырактар менен капталган. Ошол үч сандыктын үстүндө ар түрдүү оюланган, боёлгон кийиздер, бирин-серин килем байкалат. Ошолордун үстүндө төшөк-жууркандар. Ар түстүү, ар түрлүү баалуу кездемеден жасалган калың, ачык түстүү төшөктөр, жууркандар. Андан ары толуп жаткан чоң-кичинелүү жаздыктар.

Керимкулдун боз үйү сыртынан да, бардык ички түрү менен да Карповго таңгаларлык таасир этти. Үйдү айланта курчаган кийиз-палас деген түгү жок тарткыч бар. Карповдун өзүнөн башка бул үйдөгү жандар оңтойлуу отурат. Бутун астына оңой бүктөп, колундагы баласын таштабаган Керимкулдун күнгө жүзү тотуккан карасур аялы отурат. Малдаш уруп ыңгайлуу бүкмөлөнүп саргыч жүздүү чокчо сакалдуу, жүзү сулууча

келген, кара баркут топусу бар Керимкул отурат.

Карпов бутун кандай алып отурууну билбей аркасы менен керегеге сүйөнүп эки бутун созо түшүп ары-бери козголуп оонай түшүп отурганда Алым менен Алмазбек зкумшак төшөктүн үстүндө кудум Керимкулча малдаш токонуп, буттарын өтүкчөн түрүндө ийкемдүү жыйып алышкан экен.

Үйдүн ортосунда майда кургак жыгачтан кесип, жарып жаккан кадимки талаанын оту (костёр) алоолоп жанып турат. Анын түтүнү жука, суюк тартып барып зымдай ийрилип асманга созулуп, ышталган чамгарактын чоң тешигинен чыгып кетип жатты. Бирок үй ичинде түтүндүн жыты өзгө кийиздердин, теринин, тондун жыттары менен аралашып, мурунду ачытып-кычыштырганы билинип турат.

Карпов ичинен: «айтор, аба таза эмес» — деди да папиросун сууруп тарта баштады. Мурун кирип отуруп көрбөгөн боз үй түркүн өзгөчөлүгү менен таң калтырса да, Карпов ал-абалын тегерегиндегилерге сездирген жок. Тез кайнаган чай эки ийнинен дем алган ак самоордо боркулдап келди. Кичинекей тегерек жапыз стол коюлуп, чачылуу, таза көк дасторкон жайылды. Анын үстү дал бир чанага жүктөлгөн отундай, же чөптүн чөмөлөсүндөй үйүлгөн кызгылт-күрөн түстүү боорсокко лык толуптур.

Чөмөлөдөй калың боорсоктун ортосунда кезек-кезек чакма канттар аралашып жүрөт. Кенедей столдун үч жерине тарелкага салынган сары май коюлду. Чай чыныга сүт кошкон күрөң кофе сыяктуу жакшы демделген чай Карповдун алдына коюлду.

Азыр үй ичине бардык жагдайы менен жылуулук түшүп, көңүлгө алгачкыдан көрө жайлуураак сезилди. Үйгө киргенден бери Карпов ар адамдын кийим үлгүсүнө чейин, алардын сапатына чейин көрөнөөк көз менен байкап отурду. Бул үйдөгү турмуш, жагдай, жатыш-туруш кандай болмок, адамга жайлуу-жайсыздык жагынан кандай деген ойлор Карповду ойлотуп отурду.

Мында аба жаман болбоо керек, бир гана от жаккан кезде түтүн болот. Бирок от жакпаса суукко. Мисалы кышында кандай болот. Катуу жаанда тетиги тешик кандай жагдайсыздык алып келет. Жаан узак жаап, же кар жаап беймазалуу күн болсо, же түн болсо, бул үйдүн ичиндеги адам жүдөп-какабайбы? Тигил кичинекей балдар, үстүлөрүнө кийген калың оор кийимден бошонууга деги мүмкүндүк болобу? Ал ушундай үйдө жуунуш кандай болот? Жатканда көп адамдар, мисалы, баарыбыз ушунда коно турган болсок, тегиз катарлашып жатабыз го, деген толуп жаткан маселени таңырκοο жана эрксиз Жатыркоο менен, кээ бир жерлерин жактырбай, сынап отурган Карпов ушул кездин өзүндө стол башында сүйлөнгөн сөздүн көбүнө аралашып да отурду.

Алым менен Алмазбек кезектешип которуп Карпов менен Керимкулдун аңгемесине жардамчы, данакер болушту. Карпов бир кезде колдорунун учу көгөрүп үшүгөн беш жашар эки балага карап отуруп: «Кыштын күнү Керимкулдун үй ичи ушу боз үйдө болобу?» — деп сурады.

Көбүнчө кыштын күнү там үйдө болушат экен. Карпов кадалып аныктап: «Мисалы ноябрь, март айларында ушу боз үйдө турушабы?» — деп да сурады. «Ал айларда ушу боз үйдө турабыз» — деген жоопту укту.

— Үшүбөйсүңөрбү? Бул жердин шамалы катуу. Ал күнү-түнү бирдей сого турган катаал, суук шамал. Балдарыңар, үй ичиңер үшүбөйбү?

Бул сөзгө Керимкул сыпайы жүз менен алкыш айткандай жылмайды да, Карповго карады. Чабандын үй-бүлөсүнүн камын ойлоп отурган экен, деген алкыш сезими бар эле. Бирок «үшүйбүз, кыйналабыз» деген сыяктуу сөздү мындай келип-кетип жүргөн жетекчи адамдарга айтып безилдөө адетинде жок Керимкул сыр берген жок.

Эчтеме болбойт, үйрөнгөнбүз да! Деги биздин бу жерде ал катуу шамалыңыз болбойт. Менин ушул оторум жүргөн жерди Жел-Тийбес дешет. Кышта да, жайда да коюмдун арыбай-жүдөбөй тың болуп жүргөнү ошо желден ыктоодо, булуң-буйткада жан багып жатабыз,— деп койду.

Алгачкы бир чыны чай менен кошо эшиктеги суук тараптан ысык буусу буркурап, чоң сары табакка салынган дөбөлөнгөн куурдак кирди. Табактын айланасында

кашыктар бирге салыныптыр. Көпчүлүк үндөбөсө да көңүлү өзгөрүп, көтөрүлө түштү. Азил-тамашасы ачык, чукугандай таап сүйлөгөн Алмазбек:

— Ээ, «Желтийбестин» ысык куурдагы да келди белем! — деп күлдү да: — Ушунун бир суук чакырган айдоочусу болчу эле,— деп кошумчалады.

Алым кошо тамашалап: «Өзү суук, өзү суюк!» — дегенде Керимкул эки тамашакөй коногуна дагы бир жолу ыраазы болгон жүз менен карап уруксаат сурагандай болду:

— Аныбыз ойдо бар эле. Тек өзүңүздөр, мынабу мейманыбыз сууктан келип ооз тийсе, бой жылытса жаман болбос дейм. Деги өзү уруксатпы? — деп качан апкелгени белгисиз, кичинекей столдун астынан мойнунан тартып беш жылдыздуу коньякты сууруп алды.

Аңгеме мурункудан да кызып, суроолор, таанышуу, билишүү кызый түшкөн эле. Карпов Керимкулдан качантан бери кой бакканын сурады. Ден соолугу кандай экенин, ооруган кезде кандай жардам ала турганын сураштырды. Газета, китеп, радио жаатын, мончо жагдайын, жакындагы оорукананын көмөгүн — баарын тең сүрүштүрүп отурду. Чарба жөнүнөн билгени — Керимкул ушул арага келип отору менен «Желтийбеске» орун алганы он беш жыл болсо да, бир да кышта мал жутатып көрбөгөн экен. Анын себебин да Керимкул жакшы айтып берди. Жайында мунун кою ушул өңүрдөгү бардык койдун семизи болот. Анткени кою он сегиз саат жайыла турганын айтты. Суудан да кемчил болбойт, күнүнө эки ирет суу ичпеген айы болбойт. Кышкы кою мыкты келет. Семиз, тың бойдон жазга чыгат. Дал кыш айларында ушул «Желтийбестин» кар түшпөгөн беттеринин баарын санап сактап жүрөт. Ыктоо жерлерин да эсинде сактайт. Ошону менен бороон мунун коюна кырсыгын тийгизе албайт. Малы ачыкпаган соң жутамак түгүл кыштын өзүндө этинен түшпөйт. Кыштан тын чыккан кой оорудан да аман болот. Ошентип, Керимкул кышты чыгашасыз узатып жүрө берет!

Карповдун байкоондо Керимкулдун өзү гана эмес, аялы да меймандос адам сыяктанды. Карпов анын аялы менен да сүйлөштү. Үй ичинин кирип кандай жууй турганы, мончонун кайда экени, балдарды кандай кирипди турганы, кийимди кандай тигерине чейин сурады.

Керимкул менен аялы Карповдун ар бир суроосуна акырын күлүп, ичтеринен ыраазы болуп отуруп жооп беришти. Бирок аялдын жообунда мончо бизден ыраакта, совхоздо. Өз кыштообузда ал жок. Кичинекей бала менен суукта жол жүрүп баруу оңой эмес. Ал жагынан шаардагыдай эмес, абалыбыз төмөн. Мончону өзүбүз жакшы көрсөк да, кожоюнубуз экөөбүз кыштын алты айында бир-эки көрөбүзбү, жокпу билбейм? Чын эле жетекчи киши сурап отурган соң, андай кемтигибизди айтпай жашырып койгондо болобу,— деп калды.

Керимкул аялынын мындайча ачылганын адепсиздик көрүп, самоорго карай бурулуп, жактырбай күбүрөдү.

— Ой, катын ой, байбиче, кайран неме, сен кайдагы, каяктагыны айта бересиң, бул эмнеси, кой, баатыр акеси! — деп биресе аялын токтотмок болуп, бир жагынан конокторго иймене жалтактап, эки арада алек болду.

Карпов үйдүн ичи менен таанышканына өз көңүлүндө ыраазы болду. Бирок дайыма чыканактап, кыйшайып отуруу ага оордук келтирди. Буттарын тизесинен бүктөп отуруу азыр анын колунан келбей койду. Бирок кандай оңтойсуздукка болсо да, мындай жакшы эмгектин артында жүргөн жандардын чамгарагынын астында, дасторкондун башында чыдап отуруп чыгууну өзүнө милдет көргөн. Ал ушунда тамактан кийин жатып калууга даяр эле. Бирок Алмазбек менен Алым экөө акылдашып, ага өздөрүнүн чечимин айтты. Аны жеткизген Алмазбек:

— Нил Петрович, мейман чай ичип, биз сыяктуу эт жеп болгон соң мейман үйдү бошотсо да алар таарынбайт. Биз мисалы, азыр жүрүп кетсек, бу кишилер капа болбойт деп ойлоймун. Тамагын ичтик, жакшы, кенен-кесир аңгемелештиңиз. Эми уктоо үчүн биз бийик төшөгү бар, жарык бөлмөсү бар райондун борборуна барып уктайлы. Ал ушул арадан алыс эмес,— деген.

Ошондон кийин Карпов Керимкулдун аялы менен кол алышып коштошуп, чоң алкыш айтты. Убара кылгандыктары үчүн күлө туруп, кечирим сурады. Керимкулдун меймандос аялы бул конокту ичинен көптөн бөлөк жылуу жүздүү адам экен деп жактырып калган эле. Келип тамак ичип кеткендерине ал өзү чын пейли менен алкыш айтты. «Дагы келиңиз, кыштактагы турмушубузду да көрүңүз»,— деп калды.

Ошону менен Ноян районунун белгилүү чабаны Керимкулдун үйүнөн күздүн көөдөй караңгы түнүндө күндүзгү сары дөбөт менен сарала күчүктөрдү ээликтире «ГАЗ-69» отордогу койдун үстүн күчтүү фардын жарыгы менен ары-бери зымырылтып өттү да, эми районго карай төтөлөп жөнөп кетти.

Арадан бир жумадай убакыт өттү. Бул кезде Карповдун тобуна Ноян райкомунун секретары Касымов Мурат кошулду. Жана Ноян районундагы райисполкомдун председатели Жарас ээрчиген. Ноян районунун көп жерин райондун борборунун өзүнөн баштап Карпов көп аралады. Ал бир нече совхоздо жана «Алга» сыяктуу Кара-Тоонун бөктөрүнө кирип, жанаша отурган колхоздо болду. «Орловка», «Леонтьевка» колхоздору орун алган токойлуу, жемиштүү кыштактарда болуп өттү. Кара-Тоо алыстан сыртынан жутаң, жүдөө, жылаңач тоо болуп көрүнсө, мынабу эки кыштактын тушунда коюну кең, токою мол, суулары мөлтүр көп тармактуу, өзгөчө керектүү жай коюн-колтук жашайт экен. Аны бир өзүнчө Урал тоосунун бир бөлүгү дейсиң. Чусавойдун тушу да ошондой берекелүү, турактаган элине кызыктуу, жайлуу бай мекенди анык байкаткандай.

Бул райондун көпчүлүк эли кесип туткан чарбасы мал. Ошондуктан совхоз менен колхоздун баарында тең облустун жетекчи адамдары мал айланасындагы жетекчиси, ферма башчысы менен жана жеке чабандары менен көбүрөөк учурашты.

Ошол катарда Ноян районунун дагы бир чоң кадыр-барктуу картаң чабаны Дөңбайдын ортосунда көп буйдалып, ал чабан менен да, үй ичи менен да аңгемелешти.

Азыр эми Ноян районун аралап болгон топ Көнөкент совхозу деп аталган Узак районунун чоң совхозунун борборуна келген. Телефон менен алдын ала макулдашкан мезгилди эске алып, ушу совхоздо буларды Узак райкомунун секретары Арип Есдаулетов тосуп жүргөн эле.

Совхоздун борбору соңку жылдарда жаңыдан салынган кыйла көлөмдүү кыштак болучу. Так ортодогу чатырлуу, узунча жалгыз кабат чоң үйлөрдүн бирөө совхоз директору Эсенов Абдынын квартирасы болучу. Эртең менен ошондо келген бир топ машинелердин, коноктордун топтолгон жери ушу Эсеновдун үйү болду.

Эсенов узун бойлуу, башы чоң, көөдөнү кең, кызгылт жүздүү, узун чачтуу, кой көздүү, келишимдүү жаш жигит экен. Ал орусча таза сүйлөп, үй ичи иреттүү жайгашкан.

Карповду Эсенов өзүнүн жаш аялы Кундуз менен тааныштырып, таза жыйылган кенен мейманканасына киргизген. Отура турган орундук жок, килем, төшөк жерге салынгандыктан, мында да меймандар жаздыкка сүйөнүп отура кетишти. Карпов директордон оболу анын өзүнүн жайын сураштырган. Эсенов Ташкентте зоотехникалык адистик билим алган. Өзү ушул райондун аймагынан чыккан жаш адис экен. Аялы Кундуз райондо, болгондо да ушу совхоздо орто мектепти бүтүрүп, мындан он чакты ай мурун гана Абдыга кошулган. Жашы 18—19дагы шыңга бойлуу субагайынан келген сулуу келин экен. Анын жарашыктуу бой келбетине жүзүндөгү асыресе чоң туңгуюк кара көзүндөгү жылуу ажар өзгөчө жарашкан. Көтөрүңкү кырдач мурунунда казак аялында сейрек учурай турган жарашыктуулук бар. Кетигирээк келген аппак тиштери жумурланып, саал жылтырап көрүнгөн эрини, койкойгон мойну жакшынакай болуп бүткөн калыбында толкун бурулуш жасап, жаш аялды көптөн кездешпеген анык сулуу дегизерликтей.

Карпов азырынча шаар менен райондордо, казак аялынан дал ошол Кундуздай бою да, жүзү да сулуу, келишкен жаш аялдын көркүн көргөн жок эле. Ал амалсыздан ичинен сулуу Кундузду күйөөсү менен салыштырып отурган кездери да болду. Эми байкаса

нурду бетине жарашып ирилей бүткөн мурду, алагай, саргыч көзү, кызгылт, саал калыңыраак эрини — баары тең өз өлчөмү менен жакшы жарашыктуу келишим Абдынын жүзүнөн да көрүнөт экен.

Карпов буларды жакшы табышып жупташкан жубайлар экен деген ойго келди. Кундуз менен күйөөсү катар жарышып жүрүп чай, куурдак, апкелген кезде, кийин ошол дасторконду жыйбай дагы да өзгө тамактарын биринин артынан бирин апкелип сыйлап отурган меймандос жаштарга коноктор көп көңүл бөлүштү. Аларды ар кимиси бир сүйлөтүп, суроолор берип, жалпы жыйынга кошо аралаштырып отурууга тырышты.

Абды иш жөнүндөгү фактылуу жайларды өтө орундуу, кебелбеген мүнөз менен ашырбай да, жашырбай да сүйлөп отурду. Кундуз облустан келген коноктордон көбүрөөк ийменгениби, же өзүнүн мүнөзү ошондойбу, жооптошуп узак сүйлөөгө сараң болду. Ал уялыңкырап, күлө сүйлөйт да, сөзүнүн аягын өтө акырын гана айтып, ошол адети менен эркисизден тыянактап отургандай болду. Бул сөз анын өзүнүн окуу жайынан башталганда байкалган эле.

Карпов андан:

— Мурда окууга барбадыңызбы? Баргыңыз келбедиби? — деп сураган.

— Бул жерде ВУЗ жок. Алыс шаарларга бара албадым,— деп гана кутулгусу келген эле.

— Өзүңүз менен бирге бүтүргөндөр канча эле?

— Он жети.

— Алардан ВУЗга кеткени болдубу?

— Болду.

— Алар менен бирге барбадыңызбы?

— Жок. Бара албадым,— деп күлүмсүрөп, кызарыңкырай кысыла сүйлөгөн Кундуздун сөздөрү Карповду анын өз оозунан айттырган аңгемеге жарыбай турганын баамдатты.

Ушул үйдөгү учурашууда райкомдун секретары Арип облус жетекчилерине өз районун жакшы биле турган жайларын көбүрөөк сүйлөп, билгендерин жакшы байкатты. Ал райондун малынын кумдан өтүп Карагандынын чегине, Бетбакталааны басып Жетикоңурга чейин жайлап бара турганын айтты.

Ушул райондон жакын жерден агып өтчү Чүйдүн суусун ирээтке салуу тууралуу пикирлерин айтты. Эки облустун бул өрөөндөгү малын Чүйдүн суусу менен сугарууга боло турган ойлор бар экенин кеп кылды. Жамбыл менен эки аралыктагы Талас, Аса, Бүркүт сыяктуу өзөндөрдү пайдаланууга боло турганын сүйлөдү. Мурунку заманда ушу Кумкенттин боюнда мол суу болгонун баяндайт. Ушу Мырзабай талаа деген чөлдөн турган кең талаа мурун мырзаталаа болуптур, түгөл эгин эгилиптир дейт.

Кай жерлерге плотина салса, Алтыбай казанга жогорудан он жети булакты апкелип куйса кунарлуу суу көлмөсүн жасай турганын айтат. Карабулакка Бирешек деген суу бар. Ал Таштакка келип соолот, ошого плотина жасаса районго карай созуп үч миң гектар эгин эгүүгө болор эле. Аны айтпаганда да, Моюнкумдун өзүнө Жоонтөбө, Сазды, мынабу Кумкент койлору жайыла албай жатат. Кышында биздин кумду пааналап келип жүргөн мынабу Ноян районунун кою да аны толук пайдаланбайт. Моюнкумдун алыстагы көп пайдалуу өрөөнү ишке ашпай калып жатат. Бизге ошол өрөөндөн 18 артезьян кудугун казып берсе, эң чоң мамлекеттик чара болор эле.

Азыр Жоонтөбөнүн тушунда казылган бир артезьян кудугунун берип отурган ийгилиги канча. Кечээги чөлдө бүгүн дарбыз эгип жатышат. Азыр биз үч гана кудук каздык. Бул өтө аз.

Жалпы Узак районуна жети жылдык план боюнча 635 миң кой өстүрүүгө милдеттүүбүз. Ушул кезде 330 миң коюбуз бар. Каракүл кою. Бул өзүңүзгө маалым — алтын бере турган кадырлуу казына. Биз жерибиздин, районубуздун жайытын пайдалана албай отурабыз. Мүмкүндүгүбүздү алсак, бир миллион каракүл коюн өстүрө алар элек. Жер да, жайыт да жетээр эле. Тек гана суу, суу берсе...

Экинчи бир айтарыбыз — бизди кыйнаган жол, катнаш. Кышында биз Арктикада кыштаган адамдардын абалында калып, сырткы дүйнө менен катнашыбыз үзүлүп, такыр бөлүнүп калабыз.

Карпов үй ичинин адамдарын жогоруда айткандай сөзгө алып отуруу менен бирге, Есдаулетовдун жанагы район жөнүндөгү кең да, терең да, кеңири сүйлөгөн сөздөрүнүн бардыгын жакшылап укту. Ошону менен катар ал өзү сезген жакын күндөгү, быйылкы кыштагы эки райондун камына катуу көңүл бурду.

Ноян районун көрүп чыкты. Бул райондун колхоздору менен совхоздорун да аралап өттү. Бүгүн райондун чоң совхозунун бири Көнөкенттин бардык кыштак даярдыгын көрдү. Райкомдун секретары Есдаулетов болочок тилегин айтканы дурус. Райондун көлөмүндө кандай мүмкүнчүлүктөрү бар экенин анын кандайча пайдага ашпай отурганын айтуу орундуу чыгар, бирок ушу баяндап отурган иштери менен ал быйылкы даярдыктын ойдогудай эмес экенин көп сөзүнүн тушунда Карповго даана байкатып алганын өзү да сезбеди. Ал өз оюнча бул мүмкүнчүлүктү ишке ашыртпай отурган дүнүйөкорлукту райондон эмес, облустан жана андан да жогорку өкмөт органдарынан деген ойду билгизди.

Карпов анын ойлорун, сөздөрүн өз ичинде тыянактаганда: «Бул жетекчи быйылкы кышта жут, апаат болсо себебин, маани-жайын алдыртадан айтпадым беле! Өзүңөргө билдирбедим беле?!» — дегени отурат.

Эки райондун жетекчилери ушул жерде түгөл баш кошуп отургандыктан, Карпов эми бир жума бою өзүнүн көргөн-билген күдүктүү ойлорун айтууну туура көрдү. Бул кызматкерлердин баары ишенимдүү адамдар. Баары тең жоопкерчилик менен түшүнө турган кишилер. Бардыгы тең кечээги согушта көп кыйынчылыктарды баштарынан өткөргөн совет армиясынын офицерлери. Булар менен азыркы эки райондун абалы жөнүндө штаб сыяктуу мыкты кеңеш курууга болот. Нускоолорду ачык, катаал, ачуу чындыгы менен байланыштыра айтып кетүү керек.

Карпов ар бир адамды, асыресе жоопкерчилигиндеги өзүнө катнашы, тиешеси бар адамды анын өткөндөгү өмүр-турмушу менен, иши менен, мурунку эмгек тажрыйбасы менен катар билүүгө тырыша турган адетке таянган. Ошол адетти боюнча ал азыр Алым, Алмазбек экөөнүн тең Ата Мекендик согушта канча жыл, кайда, ким болуп иштегенин жакшы билчү. Касымов, Жарасовдун да майданда болгонун дааналап, узак аңгемелешип өз ооздорунан уккан болучу.

Бүгүн Абдыдан окуунун гана жайы эмес, аскерде, согушта болуп өткөн кийинки бир-эки жылдагы өмүр тажрыйбасын сурап билген. Есдаулетов да майданга аз убакытка барып аралашкан кызматкердин бири экен. А бирок мынабу отурган өзүнөн жашы кичүү адамдардын тобунан башкараак. Ал согушка барардан мурун да жооптуу кызматкер болгон. Райондо иштеп жүрүп, согуш кезинде партиялык чоң жазага да учураган. Эмнеси болсо да өзүнүн өткөн тарыхы бар адам болчу.

Алиги шаарда айткан сөзү менен бүгүн райондо Карповго айтып отургандарынын баарында тутумдаш, танапташ маанилер бар. Карповдун иликтөөсүнөн анын өмүрү татаал адам көрүнсө да угулбай, билинбей калган жок эле.

Карпов эми эркин сүйлөтүп, аларды угуп болгон соң баарына арнап өзүнүн соңку күндөрдөгү оюна жыйган тыянактарын айта баштады.

— Чын сөзгө келгенде мен эки райондун иштери менен таанышып, тыянактап көрсөм, бизди тынчтандыра турган бир нерсе таптым деп айта албаймын. Чын абалга, анык, ачык катаал чындык иштерге үңүлө карасак, ушул эки район тең быйылкы кышка ишенимдүү даярдык менен келбептир. Мал жакшы. Мал башындагы мээнеткечтер, чабандар баардыгын иштеген. Бирок ошолордун эмгегин алдыдагы кыш ыраспасын чыгарып, төгүп-чачып кум менен чөлгө күлдөй учуруп жиберип ажеп эмес. Ага мал күнөөлүү эмес, мал башындагы чын мээнеткеч, чын эмгек каарманы, бүткүл союздагы эң оор эмгек, турмуш жагдайында жүргөн анык адал мал ээлери — чабандар жазыктуу эмес, ушу отурган сиздер менен биз жазыктуу болобуз. Кыш жакшы болсо мал аман

чыгат. Кыш жаман болсо сиздер малды жутата турган жетекчилердин абалында отурасыздар. Бир гана тыянакты айтайын: Есдаулетов, Касымов экөөң тең эмки эсепти кыштын эң жаман боло турган учуруна өлчөп жасагыла. Айталык, кыш узак болсун, кар калың болсун. Ашуулар өткөөл бербей койсун. Мал туутка жеткен кез болсо да ошол мал өзүнүн жылдагы төлдөй турган короолоруна жеталбай турган, баса албай турган абалда калсын. Тоют түгөнүп калсын. Мал өлө баштасын. Мына ошол шартта ушу эки район бүгүнкү балдарынын башын сактап калуу үчүн кандай мамлекеттик, аскердик түрдөгү олуттуу чара көрүү керек болот. Ошол күнгө, ошондой жагдайга арналган жардамдын, бардык керектүү нерселердин эсебин да, түрлөрүн да айтып бизге фактыларды бергиле. Бул сөздөр райондун жетекчилеринин мурун үйрөнбөгөн, угуп көрбөгөн көрсөтмөсү болчу.

Есдаулетов сактанып, күдүктөнүп айтты. Аныкы сактык эсеп болсо да азыр айтпаска болбостой көрүндү. Күлө карады да:

— Жаман кыш болбой жатып, ошондой үркүткөн кабар берет деп Султанов бизди дүрбөлөңчүлөр дебейби? Ошол үчүн жазга учурабайбызбы? — деди эле үй ичиндеги адамдар кошо күлүштү,

Алмазбек башкача ойлоду. Ал Карповдун сөзүнө эн туура камкор чындык бар экенин мурдараак байкаган. Есдаулетовду сынап карады да:

— Камыңды ойлогон сөзгө да жалтактап арткы эсепти кошуп отурасыңбы! Анык чындыкка көзүң жетпеген соң жалтактап отурасың го! — деди.

Алым ишке мындай караган жок. Ал өзү бир топтон бери мал чарбасын башкарууга аралашып жүргөндүктөн Алмазбекке доомат айтты.

— Есдаулетов чын айтат. Күз башынан күдүк айтуу мындай турсун, мурдагы жылы март айынын башында мал өлө баштаганын билдиребиз деп оболу совхоздор министрлигинен катуу эскертүү угуп калбадыкпы. Бизде чынында мал өлүп жатса, анын чындыгын, ал-абалын айтканды сүйбөй турган мүнөзүбүз бар экени айдан ачык.

Касымов да муну колдоду. Ал Карповго акыл салып сүйлөдү:

— Биздин Түштүк Казакстандын эң жылуу жагы Сибирь эмес, ал түгүл Алма-Ата, Жамбыл да эмес. Алардан мурун мал өлтүрүп көргөн эмеспиз. Зилинде Түштүк мал өлүптүр десе бизге жаны ачыгандан мурун бүткүл Казакстан менен Алма-Атадагы жетекчилер оболу күлүп, андан кийин ачууланып, урушкандан башка жардам бербей турган адети бар. Ошондуктан, бүгүн бүткүл тоют колдо, малдын бардыгы тегиз семиз абалында, коңур күздүн өзүндө өздөрү жутту чакырып жүрүшөт деп шылдың кыла турганы айдан ачык! — деп көпчүлүктү өзүнүн каткырып, жаркырап күлгөн күлкүсү менен кошо күлдүрдү.

Карпов эки секретардын тең ойлорун көкүрөккө түйдү да, азыр сөздү созгон жок. Касымовдун кийинки сөзүн Карпов менен Алмазбектен башкалар кубаттап калды. Ал Карповго жаккан жок. Бирок облуска жаңы келип, ал-абалды билбей туруп үркүткөн шек саноолорду айткан киши болуп чыгышы ыңгайсыз көрүнөр деди да, сөздү тыянактады:

Жарайт, эки райондун жетекчилери өздөрүн толук ишене албай турган күчтөрүн ушул абалда отуруп, ошол оор чындыкка тике кароого чыдабадыңар. Күлкү болобуз дедиңер го. Кийин ыйлап жүрбөсөңөр болду. Чабандардын эмгегин мен катуу урматтап бааладым. Силердин ушунуңар алардын күчүн сая кетире турган болсо, бүгүнкү таттуулук узакка барбайт. Ал кепил боло албайт. Али да экөөңдүн райондун жетекчилери менен акылдашып, чарба жетекчилерин жыйып акылдашып, бир чечимге келүүгө кеңеш беремин. Ушул менин соңку сөзүм! — деп бул жөнүндөгү бардык сөздү аяктаган эле.

Ушул сапарында Карпов Узак районунда өзү мурун кездешип көрбөгөн бир топ жагымсыз көрүнүштөр бар экенин байкады. «Көнөкент» совхозунун биринчи бөлүмүндө болгондо ошол бөлүмдүн башчысы Керимбек Жанаев өзүнчө бир иштердин жайын айтты. Ал сөзүн Керимбек, Карпов, Жайлообеков, Эринбетов үчөөнө гана тиешелүү айткан эле. Ошол сөзүндө Керимбек:

— Биздин бөлүмдө отуз миңдей кой бар. Ушунун кышкы камы көңүлдөгүдөй эмес. Тоют башка жакка ташылуу керек деп директор бизди зордой берет. Эгер кыш жаман болсо, чөп ушул күнкү турган жеринде болгону туура десек, зоотехник Асылбек Жанаев экөөбүздү айыпкер санап, кысмакка алып жүрөт. Өзү жаш жигит. Райондун, малдын жайын, кыштын кандай кыйындыгы болорун такыр билбейт. Эсенов деген директорубуз бизди малдын камын айтканыбыз үчүн кысып, кыйнап жатат! — деген да, Карповго арыз да сунган. Орусча жакшы тил менен жеткиликтүү, түшүнүктүү кылып жазылган кадимки камкор кызматкердин үнү.

Кийин Карпов ушул жөнүндө Есдаулетовго арызды окутуп, анын пикирин сураган. Есдаулетов мунун эсесине эки Жанаевди жамандап сүйлөдү. Ал тике эле Карпов менен Алмазбектин оюнда жок нерсени айтты.

— Жанаевдер менен Эсеновдун арасында араздык бар. Анын түбү аял маселесинде. Алиги Абды Эсенов алып отурган Кундуз деген кыз. Ошону Керимбек Жанаевдин иниси, бөлүмдөгү зоотехник Асылбек алууга ниет кылган экен. Быйыл кыз Абдыны жактырды да ошого тийди. Жанаевдер ошону кектеп, Эсенов менен кармаша берет. Алардын сөзүн бул жерде элес албаса да болот! — деген.

Карпов Есдаулетов айткан кепке ынанды. Ал эми кийин жаш директор Эсеновдун үйүнө келип, тамак ичип, Кундуздун көркөм жүзүн, Абдынын келбети келишкен, маданияттуу деңгээлин көрдү. Эки жаштын мейман күткөндөгү пейил, ынтымактары өз ара аз сөз менен билишкени Кундуздун күйөөсүнө өтө мээримдүү тунжурай карап, асемдүү үн менен назик сүйлөп, ыйбаа кылып күлгөнүн сезгенден кийин жанагы арызды анчейин болбогон, эске алууга арзыбаган нерсе экен деп койгон эле.

Кийин Алмазбек, Алым, Карпов үчөө машинде өздөрүнчө келе жатканда Алмазбек ушу райондо негизсиз бир жик бар экенин айткан. Есдаулетов менен азыр эс алууга кеткен райаткомдун председателинин арасында араздык бар. Ал да кээде ойлогон жерден жанагы Керимбек Жанаевдердин арызы сыяктуу жонун көрсөтүп жүрөт! — деп Алмазбек Карповго дагы бир кош маанилүү жаңылыкты билдирди. Алым Эринбетов мындай болумсуз нерселер, кабарлар Карповдой кишинин көңүлүн алагды кылууга жарабай турган иш деп билди. Ал өзүнчө тыянак чыгарды.

Есдаулетовду Жанаевдердин маселесине чейин апаруунун кажети жок. Тигилерде феодалдык жаман санаанын бул күндө эч нерсе өндүрө албай турган быкшыган калдыгы болсо, анын райкомдун жетекчилигине кандай катышы бар. Бул бир-бирине байланышпаган маселелер.

Алмазбек ага көнгөн жок.

— Биз ушундай фактыларга кээде кайдыгер караган болобуз. Ал эми күндөлүк турмушта ал бирде болбосо, бирде кесирин тийгизбей койбойт. Кээде Абды менен Кундуз сыяктуу жаштардын өз баштарына гана таасири тийбей, ошол Абды башкарган чарбага да кырсыгын тийгизе турган феодалдык калдыктар болбойт дебеңиз. Мен чынын айтсам, Жанаевди Есдаулетовдун өзү жаман көрөт.

Алым анын оюнун кайда баратканын дароо түшүнө койбой: «Анын себеби эмнеде деп ойлойсуң?» — деп сурады.

— Себеби, Жанаевдер райисполкомдун председатели Курманов менен жакшы. Ал эми алар Эсенов Абдыны Есдаулетов жакшы көрөт, деп эсептейт. Жиги бир жерден чыкса, ойдо жок өзүнүн түтүнүн булактатып Жүрө берет. Мен өзүм ушул райондун ошондой быкшымаларын өлгүдөй жек көрөмүн. Түбү келип аны менен да күрөшпөй болбойт! — деди.

Карповго Алмазбектин туурачыл, сынчыл мүнөзү жага түштү. Ал эми күндүз Абдынын үйүндө дагы бир маселе жагынан жагымдуу ачылган сыяктанган. Күндөгү чай үстүндөгү казак үйүнүн меймандостук адети боюнча алды менен Кундуз жапырак менен кошо бөлөк табакка салып Карповго баш тарткан, Карпов башты унчукпай Есдаулетовго карай жылдырып койгон эле. Есдаулетов адеттеги сөздөрдү сүйлөп:

— Сизге арналган баш. Биздин элибиздин эски салты. Башты алыңыз, ракым

этиңиз! — деген.

Ошондо Карпов башты атайын Алымга сунган эле. Ал албады. «Алмазбек, сен ал!» — деп ага карай ыйгарды эле, ал күлүп: «Жок, өзүңүз алыңыз, сизге берилген!» — деп болбоду.

Бир жумадан бери күнүгө ушундай баш тартылып жүргөн Карпов эми оболу бир аз күлүп алды да:

Ушул баш урмат үчүн берилеби? — деди.

Бардык добуш туш-тараптан: «Албетте-албетте, урмат үчүн сизге!» — дешти.

Карпов күлө сүйлөп отуруп:

— Ооба, сыйга, урмат үчүн берилет экен. Андай болсо мен бир кулакты жеп, ошондон кийин урмат менен башты, мага өзүңөрдүн айтканыңар боюнча элдин салты менен Алмазбекке берсем, Алымга берсем, тиги Касымовго да берип көрдүм. Чыныбы, жалганыбы, баарын тең албай качканыңар кандай? — дегенде тамак айланасында отурган казак кызматкеринин баары тең күлүп жиберешти. Булар тегиз мурунку казак салгын көрбөй, кийин калыптанган жаштар болгондуктан, чыны менен тартынчыкташкан. Баягы эски казак болбосо, өздөрү баш алууну жактырышчу эмес.

Карпов ошолорун байкаган экен. Эми ар кимисине азил менен баш ыйгарып чалгындап чыкты да, бул отургандардын эч кимисинин оюнда жок сөз сүйлөдү.

— Ушул үйдө бизден бөтөн киши жок. Керимкул менен Деңбай сыяктуу чабандардын үйүндө отурганыбыз жок. Мынабу Эсеновдор — биздин жаштар. Эмесе мен бир чындыкты айтайынбы? Ушу баш берүү деген пережиток — эскирген калдык. Адабият тили менен айтсак мындайды анахронизм дейт. Заманынан орунсуз оошуп калган эскирген калдык — деди.

Алым бул кепке көнө албады. Ал чырайлуу кызгылт жүзү кызарыңкырай түшүп, Карповго күлүмсүрөп карады да:

— Нил Петрович, ал биздин элибиздин салты. Сиз анахроним десеңиз, мен традиция деймин, улуттук традиция. Ал маселеде элдин адетин кажетсиз түрдө бузуунун орду жок. Буга кандай дейсиз?

Карпов үйдүн ичиндегилер түгөл аңырайып карап калганын сизди да, эми чыны менен өзүнүн сын оюн айтты.

— Ырас, салт, улуттук, элдик салт деген бөлөк, кадырлуу жай. Анын жөнү бир башка. Бирок салт бар да, калдык бар. Биздин бардык элдерибиз, ошонун ичинде орус эли да азыр салт болууга жарабаган калдыктан арылбай келатат. Кийинки муундардын арылчу шарт, милдет боло турган иштер бар. Мен жапыракты жакшы көрөмүн. Бирөөлөр ушунда жыйындагы сөздө бирөөлөрдү сынап жамандагысы келсе, «жапырактагысы» келет экен дейт. Ошондой деп газеттерге да жазышат. Мынабу дурус эмес. Жапырак казактын улуттук тамагы. Ал арак эмес, эч кимди бузбайт, аздырбайт. Аны жамандаса ошондойчо «пловничаёт», «шашличничаёт», же болбосо украинанын эл даамын алып «галушничаёт» дей берсе, жакшы болор беле? Мунун өзү элдин даамын орунсуз күнөөлөө, айыптоо. Ал эми баштын жөнү башка. Ал чынына келгенде малдын эң кадырлуу эти да эмес го. Касапчылардын тилинде эмне дешерин билесиңерби?

Алмазбек оболу күлүп жиберди.

— Шыйрак менен бирге «суппродукт» дейт. Алардан холодец гана жасайт! — дегенде Алымдан башкалар дагы күлүштү.

Карпов Алмазбектин эркин азил тамашасына ыраазы болду.

— Баса туура айтасың. Тамактын кадырлуусу да эмес жана бүгүн өзгө көп элдердин адамдары менен, коноктору менен казактын өзүнүн да бүгүнкү көпчүлүгү, мисалы өзүңөрдөй билимдүү көпчүлүгү, эриксиз эскичилик деп санаган баштын мурунку аксакалдар, уруу башчылар арасындагыдай улууну санап, сакалды санап, ылайым ар табакта тамак-аштын башы болуп жүрүү ылайыктуу эмес — деди.

Алмазбек өзгө казактар унчукпай калса да, Карповдун нагыз дос адамдын сөзү

менен туура сынап отурган сөзүн өтө кубаттады.

— Бул сөз — шексиз адилет сөз. Ырас муну ар жерде жолдош Карповго айттырбай эле, мындай кишилерге айттырбай эле биз, казактар өздөрүбүз айтуубуз керек. Мисалы, быйыл кышта биздин Султановдун кабинетинде Индиядан келген бир топ адамга банкет жасады. Анда Алма-Атадагы дем алуу үйлөрүнүн салты ошондой деп тигилердин алдына койдун башы коюлду. Индустар койдун башы түгүл жалпы эт дегенди жебейт. Ушундайча дагы бир Швециядан келген окумуштуу меймандарга биздин Баскентте койдун башын тартканды көргөм. Мен ошондо коноктордун кысылганына карап, өзүбүздүн казак коммунисттер менен бүткүл казак аялдарынын өздөрү уялып күлгөнүн «ушул бир адет-салтты койбодук го, эмнесине ошону табакка тарттык. Ата-бабасы жеп көрбөгөн баш менен карк кылбай эле коюучу элек го!»— деп өкүнгөн сөздөрүн сан ирет уктум,— деген.

Азыр машинеде келе жатып Алым менен Алмазбек экөөнүн жанагы райондогу жик жөнүндөгү эки анжы кылып айтышкан дооматтарын укканда да Карпов Алмазбекке ичинен ыраазы болуп отурду.

Узак районунун борбору Бийик-Коргондон чыккан Карповдор бешим ченде Бабатага келген эле. Бабата мечити бышкан кыштан салган үлгүсү бөлөк, кулабаган, урабаган, калыбы бүтүн түспөлүндө сакталган эскинин мыкты имараттарынын бири экен.

Мечиттин жанында былтыр да, быйыл да Алма-Атадан келген археолог аял Агеева каздырган эски коргон бар. Бардык жоопту Есдаулетов баштап жүрүп казылган коргондун тереңи да, эни да, жалпы көлөмү да түгөлү менен көрүлдү. Археолог менен бир нече ирет аңгемелешкен Есдаулетов бул коргондун жайып абдан түшүнүктүү кылып айтып берди. Деги бул жерде байыркы замандын хан сарайы болгонго окшойт. Алардан башка үй, дүкөндөр сала турган кең аймак жок. Кенен сайга суусу мол өзөндүн, булактардын боюна, мынабу эки жээктеги жар таштардын арасына атайы окчундата салынган сарайдын бири болсо керек. Бирок ушу сарай үч мертебе салынып, үч мертебе ойрон болуптур.

Агеева өзүнүн изилдөөлөрүндө алгачкы кулаган сарайдын керегелеринин калдыгы экинчи сарай салынган кезде керекке жаратылыптыр. Кийин экинчи сарай кулаган соң үчүнчүсү салынганда биринчи, экинчи сарайдын керегелери, кээ бир ички-тышкы бекем каланган каталары керекке жаратылыптыр. Бирок үчүнчү сарай чагылгандын огунан эмес, жоо колунан ойрон болуптур.

Есдаулетов ушуну баяндап чыкканда аралап көргөн адамдардын көңүлүндөгү бир ойду Алым айткан эле:

— Ушунун үч доорунда тең алда нече көмүлүп калган өмүр, төгүлүп калган кан да бар эмеспи. Кимдердин тагдырлары ушу сарай менен кошо көмүлдү экен?

Жолдо келе жатып Алмазбек менен ой бөлүшкөндөй айткан Алымдын ушу сөзү мурун Бабатага келип жүргөн Алмазбектин эсине ушу жерде болгон дагы бир кырсыкты эске түшүрдү. Алымдын сөзүн угуп келе жаткан Карповго карап Алмазбек:

— Сарайда ким өлгөнүн баян этпейт. Бирок ушу Бабата мечит-медресесинин түбүндө жакынкы заманда кайгылуу кандуу окуя менен каза тапкан бечера жандын Жайын ушул өрөөндүн эли түгөл билет,— деген эле.

— Ал ким? Кимдин жаткан жайы? — деп Карпов суРай баштады.

— Ал аял. Жаш, сулуу аялдын жайы. Анын өлүмү туурасындагы аңгеме! — деп Алмазбек жооп берди да, ошонун жөнүн Карповго айтып бергиси келгендей келаткан калыбынан саал эңкейип Карповго бурула карады.

Карпов анын билген окуясын уккусу келгендей болду. Бүткүл топ эми акырындап басып, төмөндөгү кара жар таштын бет маңдайындагы машинелер турган жерге, медресеге карай агыла берди. Кээ жерде акырын кыбылжып жүрүп, кээ кездерде туруп калышып, бүткүл жайын Алмазбек айткан «Албанын ажалы» деген аңгемени тыңшоого киришти. Баяндалган аңгеме мындайча эле.

— Жаш сулуу аял Алба, жетимиштен ашкан ушул өңүрдөгү соодагер чал Канайдын

аялы эле. Бою кодоо, денеси эрте куураган, аппак болуп агарып сакал-чачы кубарган айыл ээси Канай чап өтө кызганчаак, ач көз, ырайымсыз катаал адам болгон..

Мурунку аялыңан туулган балдары калың келтеден тегиз каза болуп, аялы да өлөт. Жашы жетимишке барып калган чал кийин колуна Албаны түшүрүп алат. 18—19 жашар мөлтүрөгөн сулуу, шыңга бойлуу, аппак, кара көз аял аз убакытта чалдын жаш катыны болуп үйүнө кирет. Ый менен, кайгы менен кирет. Албаны айдаган турмуш, тагдырдын зордугу катаал эле. Ушу Моюнкумга ооп келген аз үйлүү Аргындын ичиндеги жесир аялдын эң улуу баласы — сулуу кызы эле. Жут болуп малдан айрылып, аркадан кумду кыштай келген аз гана айыл бир кыш ичинде бүт малын берип, такыр кедей болду да, алыста калган аркага көчө албай калды. Анын үстүнө Албанын атасы мал артында жүрүп өпкөсүнөн кагынып, катуу ооруп каза болот.

Эки кыз, бир уул, кичинекей бир туугандары кары эненин эмки сүйөнөрү үй ичиндеги тестиер кыз Алба болуп калган. Алар жөө жалаңдап азыркы Жоондөбөнүн тушундагы Коңурат элинин ичине келишет. Ошондо соода кылып чай-чамек алып барган, жакында катыны өлгөн Канай чал, башына күн түшкөн шордуу үйдүн ичинен Албаны оңой-олтоң колго түшүрүп алат.

Мына Албанын Канай чалга тийгени алты жылдан ашкан кез болгон эле. Алба келген жылда Канай чалга Кенжебек деген уул төрөп берди. Ошол бала бештен ашып, алтыга келген эле. Бирок жылдан жыл, айдан ай өткөн сайын Албанын көргөн күнү дартка, ууга айланган. Алгачкы жылдары Албаны айлана көздүн баарынан кызганган Канай нече түрлүү жалаа жабуудан тартынбай турган болгон. Аздан кийин Албага мунун колу тие баштайт. Кызганыч, жаңжал үстүндө ал Албага шумдук жалаа жабууга да барат. Өзүнөн тууган Кенжебекти Алба башка бирөөдөн тапкан баласы деп каралайт. «Бул баланы сен арамдан таптың!» — дейт. Албанын жүрөгүнө бул шумдук жалаа канжар менен ургандай болот.

Албага өзүнүн ачуу-ызасын батыруу үчүн кээде Канай аксымданып катуу айыптай берет. Ушундан кийин Албанын жүрөгү муз болот. Ал чалдан жийиркенип, жыйрылып, көзү жашка, көңүлү ызага толгон сулуу эмки өмүрүн айыкпас зарга ууланган кордук деп билет. Ал чалдын үйүндө чарбасын кылып, аялы аталып жүргөнү менен, эми чалды жанына жолотпойт. Ал төшөккө жакындап жууркандын ичине кире баштаса муздак колдору буга түрү суук жылан жанаша баштагандай көрүнүп, бүткөн боюн калтыратып ыйлатат, кыйнайт, ичиркендирип чочутат.

Аялынын ичиркенгенин сезген чал мурункудан бетер кызганыч алегине түшөт да, эми Албаны күн өткөн сайын уламдан-улам уруп-сабай берчү болду.

Алба эмне кыларын билбей тили жаңы чыккан кичинекей баласы Кенжебекти бооруна кысып, дайыма ысык жашын төгөт. Ошону кучагында термете, эркелете отуруп «жалгыз гана кичинекей эрмегим, тирлигим сенсиң. Бирок тушоом да сенсиң. Сенден айрылып кетсем өмүр сүрбөсмүн. Андай кылсам өлгөнүм болор. Бирок сени таштап кетпей турган болсом тушоом да, торум да кырсыктуу чал эмес, жалгызым өзүң болосуң го» дегендей ууга чыланган ойлордун чырмоосуна көп түшчү болду.

Ушуну менен арадан дагы үч жарым жылдай убакыт өтөт. Канай чалдын айылдаш жана үч-төрт атадан кошулган жакын деген тууганы, Коңкой деген жашы отуздун ичине келген жигит бар эле. Ошол Коңкой өң жагынан көрксүз, мүнөзү андан да жагымсыз адам болуп туруп Албага дайыма жабышып жүргөн. Көөдөнү күпчөктөй, коңкогой мурун, кара чаар Коңкойдо сулуу аял эмес, жөн аялдын да сүйөрлүк кебете-кешпири жок эле. Кичинекей, бүтүгү, чекир көзү боло турган. Бетиндеги адамдын көзү токторлук жери — калыбы кыска, коюу, кап-кара мурут менен акшыйган аппак таза тиштери гана дешке болот эле.

Өзүнүн төрөбөй жүргөн жүүнү бош, уяң келинчегин ал көптөн бери теңсинбей, ошол тегеректеги жаш аялдардын ар кимисине бир тийишип, уруна берчү. Жакындык, туугандыгын шылтоо кылып, Коңкой Канайдын үйүнө жайы-кышы, эртели-кеч келе берүүгө жолу ачык эле. Ошол Коңкой Кенжебек бир жашка келген соң Албага

жакындашуу жөнүндө сөз салып, артынан түшө баштаган. Алба күйөөсүнүн кызганчактык жалаасынан беймаза болуп бүтүп, деги эркек аттууга кароонун өзүн арам санап, күнөөлүүдөй көргөн көңүлү менен жыйрылып, катуу сууп калган.

Коңкойдун сөзүн ал кулакка илбеди. Тигил болсо нечен айлар бою жадабай келип, оңтойлуу учуру келсе жабышып жалынуудан талыкчу эмес. Ошондой кылыгы менен Албаны ал катуу ачууландырып, иренжитти. Бир күнү Алба аны катуу кагып: «койбой турган болсоң эриме айтамын, жакын болгонуң ушубу?» — деп эми кайта оозун ачтырбастай кылып коркуткан эле.

Канай чалдын Коңкой кедей тууганы. Ар убакта сараң соодагерден саал да болсо уучтап жардам, көмөк алып жүрө турган. Кээде тамак-аш, кээде кийим-кечек, дагы бирде жарым-жартылай унаа, тыйын-тыпыр сыяктууларды үнөм көрүп, пайда санап жүргөн. Өзү да өлгүдөй дүнүйөкор, эл-журтка мүнөзү жагымсыз Коңкой Албадан чын эле чочулады.

Ушул элге жумушу болгон кезде ат-кошчусу менен, бирин-эки бийлери менен эл аралап келчү Сырбай деген болуш бар эле. Ошол жакында ушул айылга келип өң тааныштыгы боюнча Канайдыкына конуп кеткен.

Албанын жанагы сөзүнөн, дал ошол болуш кеткен күндөн кийинки күнү Коңкой Канайга астыртан барып ушак айткан. «Бул аял айтканындай кылып Канайга мунун кылыгын шыбырап койсо чатак болот деп ойлогон жигит, аялды болуш менен жакын экен. Сырбай болуш бул аялдын өзүнө көнгөн сөзүн салам аркылуу угуп, сенин үйүңө атайы келип конду» — деген ушакты чыгарган.

Ушундан кийин чалдын уруп-соккону ого бетер күч алып, Албанын күнү да, түнү да ый менен кайгы-черге толот. Күйөөсүнө ушак сөз жеткирип жүргөн, болушка жармаштырып каралап жүргөн жоосу Коңкой экенин Алба билген эмес.

Айланада Албанын абалын билип, муңун угар бир жан жок. Айыл-аймактагы кары соодагердин торуна илинген катын-калач көбүнчө ошонун сөзүн сүйлөйт. Өзү жаш, сулуу жана текебер, эч кимге сырын айтпаган Албаны тегин дешпейт. Күйөөсү болсо чал, аңдыган кишиси жок. Күйөөсү соода менен үйдөн, айылдан базарга, жарманкеге, эл аралоого кетип жүрөт. Ошондо бул көйнөгү көк, тамагы ток жалгыз келинчек жөн отурабы деп чалдын ар бир тепкиси менен урушканын дайыма коштоп, дүргүтүп отурган кытмыр, картаң аялдар аз болгон эмес. Дагы жарым жылдай убакыт өттү. Болуштун ушагын уккандан кийин Канай чал Албанын башынан камчы үзбөй турган болду. Дагы бир тепкиден кийин Канай кетип калып, үйдө өзүнчө калганда ыйлап, иш кылып отурган Албанын үстүнө Коңкой келген. Мурун далайдан бери жиби үзүлүп калган сөзүн кайта улап Албага жалынды да, жанына сактаган сөзүн айтты. Алба бул жолу да ызага буулугуп, жигиттин жүзүнө карабай үн жок, сөз жок, мелтиреп узакка отуруп калган эле. Каршылашкан катуу сөздү укпаганына үмүттөнгөн Коңкой эми ого бетер чечилип жалынып-жалбарып: «жаншоолам, каралдым, ынагым, жан биргем» — деп жабыша берди. Бир кезде ал көптөн бери ичке сактап жүргөн ниетин чечмекчи, айтмакчы болду. Ошонусун укканда эң алгачкы ирет ага көзүнүн кырын салган Алба, жигиттин кара чаар өңү кубарып, жүдөй түшкөнүн, кызгылт жука эрини дирилдеп, ыйлап жиберчүдөй болуп деми кысылып, титиреп отурганын байкады.

— Ойдогу бир көкөйдү тешкен арманымды эч болбосо бир саамга Алба тыңшаса, деп алладан да, арбактан да тилечү элем. Садага болоюнум, мына менин беймаал кезде келип айткан чындык оюм ушул. Сен дегенде жарык дүнүйөдөн безип кетким келет. Сен гана көңүлүңдү берсең болду. Тилегиңди тилегиме кошчу. Бул айтканым жөн-жай кеп эмес, арам жүрүш эмес. Ыйлап да бүттүң го. Алайын да кетейин. Кошулуп алалык да, качып-безип жогололук. Алып кетейин. Тиги Бетпактын аржагындагы атаңдын эли, өзүң чыккан тегин Аргындын ичи бар го. Ошого алып кетейин. Оңбоюн, кудай, арбак урсун, ушуну кылайын. Бирок бир гана өтүнөрүм, билегимден кармачы! — деген.

Өмүр-жашоосу ууга чыланган Алба бүгүн жеген оор таяктын артында дал ушу

отурган калыбында жанынан бир терең ор казылып, жер жута тургандай болсо ушул кейпінде кулап, өлүп кетсем дегендей. Мурун өмүрүндө болбогон бир эң оор, эң улуу ойдун жетегинде отурган эле.

Азгырган жигиттин сөзүнүн тушунда: «ушул айтканың чын убадаңбы, ар-ыйманың менен ант берчи» — деп гана калган эле. Ар-ыйман дегенди эч убакытта өмүрүндө асыл дүнүйө санап көрбөгөндүн бири — Коңкой болучу. Ал тим эле өлгөн атасынын арбагына сыйынып ант берип жиберди. Караңгы тарткан үйдүн ичинде үнү өчүп, талыгандай жым-жырт болуп, ишти таштап каршылыксыз, кыймылсыз сулк селейип калган Албаны кучактап кысып, өбө берген.

Эки-үч күндөй күйөөсү сапардан кайткан жок. Коңкойдун тилеги орундалган. Бирок Албанын жүрөгү жылыган жок. Ал өзүн мурункудан жаман жанын жеп кыйнаган дартка чалдыккандай сизди. Өзүн өзү кечпестей жазалоо ниети сан ирет толкуп келип аштан да, уйкудан да, сөздөн да калтырып, калың санаа чырмап-бууп алды. Коңкой түндө жана андан кийинки түндө да келип-кетип жүрдү. Алба өзүнө өзү иренжиген калыбында жатып, жигитке бир саамга жибиген жылуу илебин берген жок. Өлүү жан, өлүү дене гана бар. Баары бир өрттөнгөн, күл болуп калган өмүр. Эми Коңкойдун жазалоосу гана калган. Болбосо Албанын теңи түгүл бутунун учуна отургузар адамы Коңкой беле?! Алба бул жигитти мүнөз, адамгерчилик, кебете-келбет жагынан касиетсиз, кунсуз адам -деп санай турган. Бирок мына бүгүн айланада башка тал кармагандай, эч болбосо көңүлдөгү черин айтып, капасын жазар жаш жан жок. Мына ушул тозоктон, өмүр тозогунан алып кетемин деген гана убадасы үчүн жазыксыз жанын, сулуу денесин, өмүрдүн кадырлуу алтын сарайына татырлык сулуу денесин анын эркине берди. Кадимки эле карга, кузгун чөөлөргө, заты арам ит-кушка атайы талатып, кандатып, жоюп, өрттөп жаткандай болду.

Үчүнчү күнү жанынан туруп бараткан жигитке: «Эми качан? Ант-шертинди аткара турган күнүң качан, кай кезде аттансак дейсиң?»— деди эле, оболу төшөккө бутун салбыратып бир аз үнсүз отурган Коңкой кайдыгер түрдө күлдү да, чукулунан өзгөргөн калыбында ордунан турду да, керегенин башында илинүү чапанын караңгыда сыйпалап таап, ийинине иле салып: «Ашыкпа, чиркин. Азырынча ушундай ойноп-күлүп туралык. Кайда ашыгасың?» — деди.

Алба: «ах-ах» — деп чукул оонап, ирегеге күрс этип кулап түштү да, чаңырып, солкулдап ыйлап кала берди. Ичи суук Коңкой ага айланып да карабай: «Таң атып калыптыр, таң бозоруп калыптыр го. Көзгө түшүп каларбыз. Антип эмне кыласың!»— деп чыгып жөнөдү.

Кийинки күнү ал келген жок. Андан кийин чал кайтып келди. Арадан төрт-беш күн өтүп кетти. Дагы бир жолу үй ээн калганда кечке жакын Коңкой келди. Аны Алба үн катпай, жүзүнө карабай суук гана жүз менен каршы алган. Жигит мындан ары да түн ичинде урданып келүүнүн, жашырын жолугуунун жолдорун" айта баштады. Алба чукул бурулуп, ушунчалык бир катуу ачуу менен кабагын түйүп, өткүр кара көздөрүнө жаш толуп, ээги дирилдеп, жалгыз сөзгө жооп сурады.

— Алиги шертиң шертпи? Атаңдын арбагына сыйынып отуруп ыйманыңды айткан антың эле го. Мен ошону күтүп жүрбөдүмбү? — деп ыйлап жиберди. — Айт, айт мага, чыныңды айт! — дегенде, ар-ыйман деген өмүрүндө ичиркентип көрбөгөн Коңкой:

— Ой кудай аткыр, эмне деп жатасың, ошол тамашаны, анчейин эмнем кетмек эле деген тамаша сөздү чын көрүп, алданып жүрөсүңбү? Кудай алгырдыкы, эл-журттан безип кайда кетмекпиз!? — дей берди.

Алба атып туруп, өзүнө карай үңүлүп турган жигитти коңкойгон тумшуктан ары коюп-коюп жибергенин өзү да байкабай калды.

— Чык, көрүнбө көзүмө, кубарган! Кудай төбөңдөн ургур. Кудай төбөңдөн урсун. Айбан, чочко! Чык! — деп айдап чыкты. Ушунун артынан үч күн өткөндө бүткүл айылга «Алба менен Коңкой жакын экен» деген ушак сөз дуу этип бардык жанга тегиз тарады. Тараткан Коңкойдун өзү эле. Ошол күндөрдө Албанын эң алгач жаманаттыга илингенин

бир жаш жигит өзүнүн анык оор жаратындай угуп, ээн жакка чыгып ыйлап кыйналган эле. Ал быйыл 17 жашка келген, али өмүрүндө аял затын кучактап өөп көрбөгөн, ууздай адал жандуу коңшу айылдын жаш жигити Жанузак болучу. Ал домбра чертип, обон салат. Ушул айылдарда кыз узатылып күйөө келсе жашынан бери карай айтышка түшүп, тап-татынакай ыр чыгарган «бала акын» атанган өнөрпоз эле. Ал али топ алдына чыгып көргөн жок. Бирок өзү теңдүү курбу кыз-келиндер, боз уландар арасында айтышка түшө берет. Жаттап алган ыр дастаны да көп. Шыңга бойлуу, адамга жагымдуу кызгылт-сары таза жүзү бар улан эле. Ал жан баласына жарыкка чыгарып көрбөгөн сыр сактаган. Соңку эки жыл бою өзүнө өзү дайыма ээн жерде арман кылып, кыял кылып, чын сырын жашырын ырга салып күбүрөп, кыңылдатып айтып жүргөн. Ал өзүнчө жүрүп ашыктык дартына кабылган. Ашыгы — Алба болучу. Бирок Алба андан жашы улуу, карыя кишинин аялы. Өзү дайыма кайгы-азап астында жан баласын, жигит аттууну жанына жолотуп, боюна даарытып көрбөгөн текебер сулуу, өзүнүн кербездиги менен алыстагы айдай, колго тийбес алыстагы сулуу, ошондой болгон сайын Жанузактын жаш кыялы ага ынтыга берет. Жалындаган жаны өрттөнө берет. Анын бар болгон кубанычы кээде анда-санда уйкусуз түндөрдө Албаны түшүндө гана көргөнү. Калган сырын жан баласына айтып көрбөгөн ээн жерде чыгарган купуя ырында, жан сырында гана катылган.

Талаанын шамалынан башка, кең асман астынан башка, же болбосо ушу Бабатанын кеңирсиген тоолорунан жар таштары, ага үн кошуп чыгарган сергек жаңырыктан башка жан ааламга ачылбаган балапан жүрөктү өйүгөн сыр ыры, чын ыры эле.

Коңкойдун өзүнөн чыккан кабар Жанузактын жан азабын берди. Анын айлындагы өзү менен жашы тең бир жигитке Коңкойдун бүгүн күлүп сүйлөп, мактанып, «Албанын койнуна бардым. Далай жылдан бери көнбөй жүрдү эле. Кийинки күндөрдө тоң моюнун кайырдым. Моокумум бир канды, эмне кыласың?» — деген шумдук мактаныч сөзүн жанагы курбу жигит да Албага кызыга түшүп аңгеме кылган. Жанузактын жаны өрттөнүп отурганын туйбастан, күлүп, мыскылдап аңгеме кылган. Чыдай албаган Жанузак жаны жай табалбай эртесинде жумушу болбосо да Канай чалдын үйүнө кирип келген. Алба аны менен амандашканда жигиттин бети кыпкызыл болуп уялып, көздөрү жалооруп, ыйламсырады да үн чыгаралбай калды.

Алба ага кымыз апкелип берди. Амандык жайды салт боюнча кыска гана айтты да, көп чечилип сүйлөшкөн жок. Айтор шылтоо жумушу жок, ичинен жалындаган жигит оюндагы кыйналган күйүтүнүн четин да чыгара албай кетип баратты.

Чал келаткан эле. Отургусу келген жок. Өз эрки болбосо мүмкүндүк таап көөдөнүн ачар болсо, ал Албага ымандай өтүнүчүн айтар эле. «Өзүңдү кордобо! Кор боло көрбө, асыл жар. Коңкой сенин теңиң беле? Кор боло көрбө, арам жору Коңкойго! Сен кандай бийикте, асманда мекениң болчу абзелсиң. Асман нурдуу аялуу жансың! Сен чоң бакыт үчүн, жарашыктуу ашыктык өмүрүнө жаралгансың!» — десе болор эле. Тили жетер эле. Жан жүрөгүн жалындатып туруп ошону айтар эле. Бирок али аял затына ооз ачып, тилек-арманын айтып көрбөгөн уяң, жашык жаны алсыздык кылды. Өзүн өзү ичтен күнөөлөдү, урушту. Кордолуп кыйналды да кете берди.

Чал ушу келишинде ушунчалык сурданып, канын ичине тартып, жабыгып келген экен.

— Бирин киргизип, бирин чыгардыңбы, сойку! Шум шалдаакы,— деген нече түрдүү сөздөрдү айтып, Албанын жанын дагы жаралап келген.

Ушул күнү күн батканча урушуп, уруп-согуу менен болду. Бүгүн өз кулагы менен коңшу айылдагы кемпир Кызтуубастан угуп келген Коңкой жөнүндөгү суук кабарды айта келди. Кеч киргенче, түн болгончо чал урунуп-беринип, сан ирет муштумун түйгүлөп, Албанын үнсүз жүзүнө ар түрдүү шумдук сөздөрдү агызып жатты.

Кичинекей Кенжебек бул күндө үй ичинин жаңжалын угуп, беймаза болчу болгон. Атасы энесин жазалап, кыйнай баштаса, ал дайыма сулуу энесине жабышып, болушуп,

жаны ачып ыйлай берчү. Ошол баланын добушу чыгат деп, чал эл жатканча чыныгы жаңжалын баштай элек экен. Айыл жатып, эл аягы басылып, коңшу үйлөрдө оттор өчтү да, түндүктөр жапырт жабылды. Баланы «жаныма жат» деп энесинен ажыратып, босого жагына жаткызып уктатты. Төшөккө жатамын деп келген Албаны буту менен тээп: «жатпа, жолобо арам!»— деп жаткызбай койгон.

Бир аздан кийин бала уктап, айылдын ити да үрбөй жым-жырт түн тынчтыгы орноду. От башында жүдөө, жүзүн колуна сүйөп, дагы да ыйлап отурган Албанын азыр такыясы мойнуна түшкөн. Калың, коюу жибек тал кара чачы агылып, жүзүнө карай серпилип, иретсиз жайылып отурган. Бул кезде өзүнүн жүзү кандай, кебетеси кандай экенин ойлой турган да эмес. Деми кыстыгып, өксүгү басылбайт.

Ошол кезде чалдын жылаңаяк буту желке тушуна тийгенин сизди. «Чык, тышка, чык!» — деп чал калың өрүм чачынан кармап алып эшикке карай сүйрөп жөнөдү. Оң колу менен босогодон бирдемени сыйпалап, оор бир нерсени алды. Өрүмүнөн сүйрөп алдына салып итермелеген Албаны эшикке тээп чыгарды. Ай жарык, айыл уйкуда, дүнүйө жым-жырт эле. Үйдөн аткып чыккан чалдын сакалы сербеңдеп, эки уурту жыйрылып, буурул чачтары тикирейе үрпүйүп тик сайылып алган.

— Өлтүрөм, кунунду төлөгөм. Арам, жүзү кара! — деп тиштенип, ырайымсыз катаал бай, эми колуна күндүз саптатып апкелген чоң өткүр жаңы кетменди көтөрүп алган. Ошону менен далдап келип бир уруп калганда өзүнө карай умтула түшүп жазганган Албанын сол ийнине сабы тийип, кетмен тийбеди. Чал дагы жулкунуп кетменди көтөрө бергенде адамдык жигери ушунчалык намыс менен, күйүт менен чыйрыккан Алба кетменди кармай калды. Чал экөө үнсүз таймашып калган. Чал кетменге үңүлүп, уңгуга жакын жагын кармай берди. Тартып алмакчы. Алба кетмендин сабын эки жерден кармап жабышып коё бербей турду. Чал жылаңаяк буту менен Албаны ичтен ары тээп жиберди. Эми кетменди жулуп алды, ошондо Алба бүткүл кайратын өзүнө жыйып: «Жазыгым эмне эле, ошончолук!» — деген болуп шадылуу колу менен кетменди катуу жулкуп тартып калды.

Дал ушу кетмендин кайралуу, өткүр миздүү учу чалдын жука бырыштуу куучуйган чекесине согулуп, кадала түштү. Ошол жерден кан буркурап атып кетти. Чал чалкасынан серейип кулап түштү. Жумшарып, алы кеткен колдор бошотуп жиберген кетмен Албанын колунда кала берди. Алба эси чыгып, өң-алеттен кетип корккон калыбында чалдын үстүнө кыйкырып: «Кудай-ай, каранкүнай, эмне болдуң, эмне болдуң?» — деп талып жыгылды. Шылк этип чалдын үстүнө жыгылды да, жансыз дене менен кулап кетти. Ушул катуу чаңырган үндү угуп калган картаң күзөтчү жай басып келип Канайдын үйүнүн жанында канга боёлуп жаткан шордууларды көрдү. Айыл ойгонду. Туш-туштан катындар, келиндер, бирин-серин коңшу малчы эркектер келип калышты.

Алба эми гана бирөөлөрдүн жөлөп-таёосу менен башын көтөрө берип чалга көзү түшкөндө, эсинен айрылып кокуйлай берди. Чал өлүп калыптыр. Көздөрү жумулган. Өңү-түсү көпкөк болуп кубарган. Оозунан кандуу көбүк мурутуна жабыла берип, түйүлүп туруп калыптыр.

— Өлтүрдүм. Мен шордуу. Мен бактысы жок. Кара бет мен өлтүрүп алдым! — деген сөздөр гана Албанын оозуна келиптир. Аңгыча болбой, нечен түрдүү муну каралаган жалалуу сөздөр жыйылган эркек, аялдын оозунан чыгып жатты, агылып жатты. Далай муштумдар, камчылар башына, денесине, бети көзүнө тынымсыз урула берди.

Ушуну менен кайгынын уусун шимирип жүргөн Алба эми күйөөсүн, ак никелүү койнундагы жазыксыз жарын кетмен менен башка чаап өлтүргөн кан ичер, карабет, бузуку катын атанып, эртесинде айлана-аймактагы бардык элге ашкере болду. Албанын башына ушул шордуу түндөн баштап, бул өрөөндөгү айылдар, ошону менен кошо болуш кеңсеси жана Бабатанын мечит-медиресеси алай-дүлөй бүлүндү. Кандайдыр асман жарылгандай, тоо кулагандай болду. Жер силкинип, көп жанды жуткандай болду. «Шумдук-шумдук», «тажаал», «тозоку» деген сыяктуу сөздөр сан

оозду аралап өттү.

Үч күн бою бир жарым миң үйлүү болушту, аймактагы кыштактарды, коңшулаш көп элдерди бул жат кабар чардап өтүп жатканда чалдын жаназасы болду. Ал коюлган соң үч күндөн кийин эми жаназа күнү кыжынып, каарданып, тиштенип бий-болуш, эшен-калпалар, аксакал-кара сакал, атминерлер дал ушу Бабата мечит-медресесине туш туштан чубуруп көп ат-араба менен келишкен эле.

Оболу денеге тийген соккудан эсенгиреп эмне абалда жатканын билбеген Албанын көзү көгөргөн, бети-башы шишиген, чекесинен, ээгинен кан аккан жарасы катпай, али эсин жөндөп жыя элек оволу. Бир гана сөз: «Кенжебегим, жарыгым, кенжешим! Кенжетайым... жетимчем!..» — дегенден башка башында ой, оозунда сөз жок. Жалынбайт, сыйынбайт. Эч кимден ырайым да тилебейт. Керек десе кара суу да ууртаган жок. Күткөнү ажал, тилегени ажал гана.

Тергөөнү жыйналган каардуу топ үч түрдүү кылып жүргүздү.

Болуш менен Кара эшен, Касен калпа, Дайырбай калпа болуп түпкү өкүмдү чечмекчи. Бул мечит менен болуштун экөөнүн амир кудурети бир бүтүмгө келишкенин таанытмак. Экинчи түрдөгү тергөөнү Сырбай болуш өзүнүн үзөнгүлөш бийи Убайиске тапшырган. Убайис болсо Коңкойду бир бөлөк, Албаны бир бөлөк жоопко, тергөөгө алган.

Алба Убайис бий келип отурганда да, үстүнө кирген лөкүйгөн семиз денелүү аксакалдан ийменген жок. Кымсынбай, көзүн да салбай жарадар жүзү аппак болуп кубарган калыбында «Жарыгым, жалгызым... жетимчем, көрөмүнбү көзүңдү...» дегенден башка сөзү жок.

Убайис чал мындан жооп алалган жок. Сураган сөздөрүнө эссиз жандай, эчтеке укпагандай болуп жооп бербейт Алба. Жалгыз гана оозунан чыккан сөзү «Атайын өлтүргөнүм жок. Кетмен менен өзү уруп, өлтүрөм дегенде кетменди колунан жулуп алам деп, катуу тартып калган элем. Чекесине кетмен тийип, кулап кетти шордуу» — деп ыйлап, өксүп коё берип, бүгүлүп тизесине башын койду да, эңгиреп ыйлай берди.

Эшен менен болуштар жиберген Дайырбай, Касен калпалардын сансыз сурактарына жооп бербей, тек гана ушул сөздү кайра айтып, дагы да ыйлап барып талып кетип, алардын көздөрүнчө жыгылып калган.

Убайистин катуу какмалап тергегени Конкой болду. Анылдагы эркек-аялдан кезектеп сураштырып, ошол Коңкойдун Алба менен жакындыгы тууралуу тараган ушактын жайын сураштырган. Бул жөнүндө көп киши бир гана түрлүү далил айтты. Ал Алба менен жакын болгон да, анысын өзү жашырбай айтып да жүргөн болчу.

Убайис Конкойдун өзүнөн да эң оболу ушул тууралуу танбай чынын айтуусун сураган. Чал өлгөнү балээге батып каламбы деп өз башын коргоп көрсөмбү деп ойлогон Коңкой тартынып, танып көргөн эле. Убайис бир нече аялды жана жигиттерди аны менен беттештирди да, эриксиз Алба менен жакындыгын мойнуна алгызды. Ошону менен аялдан, эркектен уккан соңку далил сөздөрүн Убайис болуш экөө эшенге жеткирген эле. Эмки бүтүмдү бир эшен, эки калпа жана Сырбай болуш менен Убайис бий чыгаруу керек.

Эки калпа мурун казылык кылып, шарият өкүмү менен адам жазалап көргөн кишилер эмес эле. Ал экөө, Албанын сөзүн адам ынана турган сөз кылып апкелди да, ак эшенге ошону атайылап билдире олтуруп, өздөрү күмөндүү болуп кайтканын билдиришти. Бүтүм сөздү эки калпа атынан айткан Касен калпа болучу.

— Ооба, ооба азырет, баарыбызды ошол баштан өкүмий шарихат, өзүңүз таалим-тарбияда такирарлап ияд эткен хукими тарикат бизлардан агах болгондо гадилат жолун талап этеди. Бул пушайман нафиса өзү өлтүрдү дешке сизге биз маглум эткен сөзлерине караганда биздин көңүлүбүзгө даргуман шек келеди! — дегенде болуш Сырбай калпаларга түйүлүп, күржүйгөн семиз желкеси кызарып катмарлана түштү.

— Эки калпа, эмне деп олтурасыңар деги! Сенин шегиң болсо, менин шандим бар! — деди.

Көзүн төмөн салып отурган селдечен Кара эшен быжыгый тармал сакалын болуш жакка бурду да, ары-бери куран окугандай козголо түшүп, кесек сары таштуу төлгөсүн тарта берип, ар ташын шытырлатып отуруп, тобосуна келип: «астагыфиролла, астагыфиролла, астагыфиролла!» — дей берди.

Эки калпа да эшенди туурап: «астагыфиролла, астагыфиролла» — дешти. Алар үчөө тең наадан болуш Сырбайдын «шандим бар» деген сөздү наадандык менен, күнөкөрлүк менен оозго алганын баамдатты. Касен калпа өзүнөн жашы улуу болушка кабагын түйүп, катуулана карап баш чайкап: «күннакар, күннакар, пенде сөзү го» — деп койду. Себеби «шегим бар, шегим бар» деген сөздөр эки периште үңкүр-маңкирдин жаны өлгөн адамды текшерүү учурунда айтыла турган сөзү эле. Перистенин оозунда болчу сөздү өзү намаз, орозо, зекет дегенди али күнгө тутунбаган чала мусулман күннакар, динсиз жапайы болуш Сырбай айтчу сөз эмес эле.

Азырет баштаган динчилдер тобу Сырбайга динге кылапат келтирдиң дегендей үркө карап калышкан. Бирок Бабата мечити, анын медиресеси — баары тең ушул жоонкурсак зөөкүр жана чоң бай Сырбай болуштун жеринде. Болуш булардын мечитине келип намаз окуп, кээде иниси менен баласын окутуп жүрсө да, эшен, пир дегенге анча бойсунбаган, кудай жолуна али анык мусулман түрүндө, тобосуна келбеген адам болучу.

Сырбай болсо китепче сүйлөгөн молдолор менен өздөрүнчө жооптошомун деп жанагыдай чаташып алган. Артынан сопу-молдолордун тиксинип калган ырайын көрдү да: «Эми ушу казактын кара сокмогуна салып сүйлөйүнчү» — деп өзүнүн эр көкүрөк аксымдыгына көчтү. Ал Албага эң ырайымсыз, эң катаал жазаны атап да койгон. Болуш бул жолу мурун эл ичинде, айыл-аймакта адам пендесине колдонуп көрбөгөн жазаны колдонуу жагына биротоло бекинип, бир беткей болуп алды. Мунун Алба менен Канай чалдын кайгылуу окуясынан башка да бир себеби бар эле.

Жашы кырдан ашып, элүүнү чапчып калган жоон курсак, чарчы бойлуу, бүтүгүй көз, көк тумшук, кириңдей үрпүйгөн мурут-сакалдуу, тиштери да эрте түшкөн, жаян ооз болуш үч катындын эри боло турган. Кичи аялы жыйырма бешке жаңы келген Сакыпжамал — Сакыш деп эркелетип аталып жүргөн көрктүү, кызыл жүздүү, шыңга бойлуу, кырдач мурун, кыпча бел дегизген, ушунчалык асем, көркөм келинчек эле. Малды көп берип жатып алган токолу кийинки бир жыл ичинде Сырбайга каршы сүйлөп, тез-тез тутанып ачууланып, ыйлай берет. Кээде, асыресе быйылкы жайда: «Биздей казактын катын-кызына күн туулабы?» — деп койчу болду. Дагы бир күнү Сырбай анын өзүнө тик сайылып айткан жообуна катуу ызаланып калган.

— Казактын аялы шордуу да. Жүрөк барбы, эрк барбы? Мал берген ээлер, ырайы суук шум адамдар ыйлатып, зарлатып, байлап-матап отурган жокпу?! — деген болучу.

Жакын айылдагы мугалимде Сырбайдын байбичесинен туулган баласы окучу эле. Ошол бүлдүрүп, астыртадан келип чагым салып жүрөбү деп Сырбай сестенип калган. Дал ушул жакында, эки жумадай мурун тили чыга баштаган чалпоо мүнөздүү токолго бул алгачкы ирет айкырып, коркутмак болуп камчы шилтей берген. Токол камчысынын өрүмүнөн кармамай салып:

— Көзүңдү ачып кара! Мен кулак кести күңүң эмесмин. Күнүм туур болсо ушунуң үчүн да көзүңдү акыйтып туруп агызармын! — деген.

Бул сөз шаардан, гезиттен, мугалим деген соңку жылдарда айылга дабырты келип жүргөн балээлерден жугуп жаткан дарт. Шаарга жакын жерлерде тигил Түркстан, Чиели, Акмечит сыяктуу шаарларда кыз-келиндин күйөөдөн качуусу көбөйө баштаптыр деген сөздөр Сырбайдын, Убайистей бийлер, аткаминерлер арасында тез-тез оозго алынган жаманат сыяктуу, малга келген илдет сыяктуу, адамга келген дарт сыяктуу оозго алынып кеткен эле.

Эми мынабу Албанын иши болсо карт күйөөгө каршылык жасайм деп, аны өлтүрүп салып олтурат. Ушундайдын тушунда аймактагы казактын бүт айлынын төбө чачын үрпөйткөндөй, жан-жүрөгүн сестендирген катаал жаза керек болот. Болуш ошондой ой

менен атайын Бабата мечит-медресесине эки чабарманын, бир нече старчындарын жана жалакор, жамандыкты тил менен жалап, жымылдатып жибере турган аткаминерди отуз-кырк кишидей кылып, өңчөй сайкүлүк аттарга мингизип өз айлынан ээрчитип чыккан. Бул түнү менен Сакыпжамалга кабанак итче суук карап, үн катпастан сокур айбат жасап, айлындагы бүт аялды, өзүнүн үч катынын ачуулуу аюудай айкырып, үркүтүп-коркута кеткен.

Эки калпанын сөздөрүнө амалсыз кулак салган Кара эшен болуш алда нече сүйлөсө да: «Сабыр эт, болуш, сабыр, бий-болуш, Ассабиракман, биссабур ишшайтан»,— дей түшүп, өзү туура сөзүн айтпады. Түштөн бешимге чейин медресенин борбордук чоң бөлмөсүндө өзүнчө отурган бул беш кишинин кеңеши аяктабады. Бир кезде болуш белги кылып, чабарманын жумшаган эле.

Азиреттердин үстүнө чабарман ээрчитип киргизген кемпир Кызтуубас келди. Ал колунан жетектеп: «Жүр, бери!» — деп алдыңкы караңгыраак чоң бөлмөгө аппак болуп кубарган, бетинде көз жашынын шоросу агарып билинип турган болтойгон бала Кенжебекти колунан тартып, сүйрөңкүрөй отуруп үйгө киргизди.

Бул ушул адамдардын акыркы бүтүмү үчүн келтирилген кишилер. Болуш кечээтен бери Кызтуубаска Кенжебектин жайынан бир сөздү катуу айтып тапшыртып койгон. Аны да бул кемпирге жеткизген Убайис болгон. Ата өлүп, эне кулпуланган үйгө туткунга салынгандан бери алты жашар бала Кенжебек жетим калган паанасыз абалында ушу Кызтуубас кемпирдин колуна берилген болучу. Кызтуубаска тапшырылганы шариат атынан өкүм айтаарда баланын да макулдугу, күбөлүгү, ыктыяры билинүү керек дешиптир. Аны болушка шарт кылып Кара эшен менен эки калпа айткан эле.

Азыр ыйламысырап ээги кемшендеп турган бала чочуган абалда, мынабу көрүнүшү суук чоң үйдүн ичинде баштарында бөлөк кийим, ак орогон адамдар отурат. Мойнунда жез каргыдай чоң теңге салбыраткан көкала сакал Убайис отурат. Күржүйгөн семиз, жаян ооз, бака бойлуу суук караган болуш отурат.

Бала эң оболу чыгып кеткиси келип тартынайын деди эле, кемпир өзүнө карай жулка тартып калды. Ошол кезде Азырет кичинекей балага түк да түшүнбөй турган тил менен бирдемелерди сүйлөдү. Айтканы:

— Э, бушайман наристе, мээрман атаңдан, шейит болгон атаңдан жетим болуп сен калдың. Гаси фанде гүнаккар Алба сенин энең эмес. Ал айбан, жырткыч. Алланын амиридүр, хукими шаригат бизден, сенден талап этет, азыр шариат атынан айтыла турган хукимге Ыраазылык бересиңби? Ыраазылык бересиңби? Ооба, күнөөсүз наристе! — деди.

Болуш менен Убайистин үйрөтүп койгон кептерин Кызтуубас балага жаттатып койгон экен. Өзүнөн эмне сурап отурганды билбеген балага Кызтуубас эңкейип кулагына шыбырап:

— Айтпадымбы жана саган, атаңды өлтүргөн Алба азыр сенин энең эмес. Ал жинденип кеткен. Эми көзүнө көрүнсөң сени да өлтүрөт. Тирүүлөй этиңди жеймин деп отурат. Айт! Берем де, «ыраазылык берем» деп, башыңды ийке, ийке башыңды! — деди.

Өзүнө анык болбосо да бала жүрөгү бир шумдуктан чочулап эки көзүнөн ысык жашын агызып жиберди. Бирок «Ийке башыңды, берем де!» — деген сөздөрдү түрү суук болуш, көкала сакал Убайис жана кулагына какылдап Кызтуубас кемпир айтып турган соң ийкеди да: «Берем!» — деп күбүр этти.

Болуш ошол кезде катуу бүтүм жасап: «Болду, болду жетет, алып кете бер! Айтты, жетти!» — деди.

Ушундан кийин сөздөрүн бир жерге тогоштурган Азырет калпалар, бий-болуштар бешим намазын окууга чоң мечитке барышты. Жамы журт болуштун буйругу менен ошол мечитте болушту. Даараты бары да, жогу да, демейде намазды окуган-окубаганы, кары-жаш баары түгөл Кара эшенге уюп, кыска окула турган төрт ракагат бешим намазын окушту. Үнсүз сурданып чыйрыккан журт эми эмне боло турганын күткөн. Ушул

кезде болуш менен Азырет, калпалар менен Убайис бий илгери чыга келишти. Булардын бет бурган жагы медресенин каршы алдындагы жакындап үңүлүп келип турган кат-кабаты мол, бийиктен өзөнгө карай эңиштеп турган Каражарташ болучу. Ошого жакындап келишти да болуш менен Азырет алга чыгып туруп, Убайис артка карай оң колун созуп, узун жең чапаны менен жарташка карай бир сермеп калды. Ушул кезде гана эл алдына топ ичинен бөлүнүп эки колу артына байланган Алба чыга келди. Кара чачтары эки бетин жаба, жоон өрүмү эки ийнинен ыдырай чубала түшүптүр. Арт жагынан жаба салган жука ак чүпүрөк желке жагын жартылай жапкан. Артындагы элге карабай оор, алсыз денесин зорго сүйрөп каражарташка карай баса берди. Эл эми көрдү. Анын артында коңкогой мурун, кең көөдөн, кара чаар Коңкой салбырай басып, башын төмөн салып кетип бараткан экен.

Экөө топтон бөлүнүп, жыйырма отуз кадамдай чыгып калды. Алба ушу кезде үн салып, чыңырып: «Кенжебегим, Кенжешим... жетимчем... козум!» — деп айкырып-кыйкыра берди.

Жанын кыйнаган эмки жалгыз жара, ошол артында кылып бара жаткан жаш бала — жан жарасы эле. Ал сыйынган да, жалынган да жок. Артында ким бар, ким карап турат, элес алган да жок. Дагы да: «Жетимчем, Кенжешим...» — деп чыңыра бере, бир саам артка карай айланып көзүн жогору көтөрө берди. Ошол кезде артында удаа келе жаткан Коңкой ийнине салып келе жат-> кан кетменди, ак кетменди бийик көтөрүп Албаны төбөдөн ары уруп жиберди.

Алба калың кара чачынын түбүнөн жылжып аккан, төгүлүп аккан каны менен катар өзү да төгүлгөндөй кулап түштү. Чоң өткүр кетмендин мизи башына терең батып, дегенин кылган экен. Ошол арада жаны чыгып, үзүлүп кетти. Болуштар, бийлер, селделүү калпа, молдо, азыреттер кыбыр этпей, тапжылбай дале турушат. Караташтын түбүндө борпоң топурактуу акчаңгыл жерди жанагы кетмен менен дагы эки-үч чапкылап чуңкурча жасагандын белгисин кылды да, Коңкой кетмен менен үч ирет кара топуракты көтөрүп алып Албанын жүзүнө таштады, Кетменди да ошол жерге таштай салып, башын төмөн салган калыбында калың топтун ичине кайта кирип, жоголуп кетти.

Өкүмдү өзү кошо отуруп чыгарткан болуш шариятка сыя турган болсун деп, Албаны өлтүргөндө өзү байын өлтүргөн кетмен менен өлтүрттү. Ага ошол өкүмдү чыгаруу үчүн мусулмандын шарияты, казактын салт-жобосу кошулуп, эртең күбөсү боло турган баласынын өз оозунан ыраазылык алуу керек дегенди Кызтуубас кемпир" аркылуу жаш жетимди жанагыдай кыйноого салган. Өлтүрүүчү ким болот дегенде: «Коңкой өз колу менен өлтүрсүн!» — деген бүтүмдү да болуш айткан. Ошол өкүмдү жана бешим намазынын алдында болуштун чабарманы бөлөк үйгө жашырып бошотпой отурган Коңкойго Убайис менен болуштун өзү келип жеткизген: «Өкүм ушундай болду, шарият өкүмүн сен орундайсың!» — деген эле.

Коңкой бул сөздөн чочулап, болуш менен бийге жалына берген. Эриндери дирилдеп, көзү жалооруп, жалтаңдап:

— Чымындай жанымды калтыргыла, агаке, болушаке, кудай акы, киши өлтүрүп көргөн жок элем. Чымын жаным садага болсун. Ушундан куткара көргүлө! — деп эт бетинен түшүп тизелеп болуштун, бийдин бутун кучактай берген эле. Болуш ошондо колундагы камчы менен Коңкойду жон талаштыра тартып-тартып жиберип:

— Ач көзүңдү! — деп айкырган. — Иттин баласы, анте турган болсоң Канайды өлтүргөн сенсиң. Катынын азгырып, жакындашып алып, «Сени өзүм алам, байыңды өлтүр. Мал-мүлк экөөбүзгө калат. Өзүң мендей жаш күйөөгө тиесиң!» — деп бузуп, азгырган сенсиң. Азыр айтканыбызды кылбасаң, бүгүн түндө протокол жасатып, эки чабарман менен Түркстанга апарып, түрмөгө жапкызамын. Ошондон кийин сүргүнгө — итчеккенге айдатып, өмүрүңдү, көзүңдү абакты менен сүргүндө чиритемин. Айтканды иштебей көр! Чыгарып көрчү эми үнүңдү! — деп дагы айкырып камчы менен баштан ары тартып жиберген.

Ошол кезде Убайис Коңкойду акылга салган киши болуп:

— Эки өлөйүн дедиңби, келесоо! Өлсө малга сатып алган катын өлөт. Эр эмессинби? Эркек эмессинби! Тур, бар, айтканды кылгын! — деген.

Ошону менен чабармандар колуна кетменди карматып жана намаздан кийин козголгон элдин артына Алба экөөнү чыгарган болучу.

— Ошондой, ошондой кылып карышкырлардын заң-закону талап өлтүргөн шордуу Алба сулуунун өлгөн жери тигил Каражарташтын боору! — деп Алмазбек Карповго жана бул аңгемени толук укпаган Касымов Муратка, Курмановдорго баяндап чыкты.

Бул жерде тургандар үн ката албай бир далайга чейин ташка карап селейип туруп калышкан эле. Алмазбек аңгемесин аяктай берип, жетим бала Кенжебек ошол жылы үч-төрт айдан кийин ар кайсы үйдүн босогосунда жүрүп, кыш ичинде ооруп, соолуп ата-энесинин артынан бирге кеткен.

Алым чыдай албай күйүп кеткендей болду:

— Түү, кандай жырткычтык, кандай жексур эле мынабу эл. Калк үчүн уяла турган, кордоло турган кылмыш. Эмне кылып, эч болбосо үн чыгарып, арага түшөр бир жан табылбаган. Ырас, эл атына каргыш тамгадай басыла турган шумдук экен! — деп кабагын түйгөн калыбында Караташка кадалып турду.

Арип Есдаулетов башкачараак ойлойт экен.

— Эл дей турган эл беле! Ал кездеги калк да, кара букара көпчүлүктө үн барбы? Элге тийбегиле! — деп Карповдун да көңүлүнө дурус көрүнгөн сергек сөздөр айтты. Алмазбектин эсине дагы бир окуя түшкөн эле.

Ошол элдин ичинде Албаны өзгөчө аяган, анын жайын ыйлап отуруп аңгеме кылган адам аз болбоо керек. Ошого себеп болгон Албага сырттай ынтызар, анык 'ашык болгон ошол кездеги жаш акын бала Жанузак экен. Билдиңиздерби, анын жайы, абалы, өмүрү да кайтылуу трагедия. Ал ошол Алба өлгөн кезден баштап бир түрлүү зарга түшкөндөй ылгый жоктоо ырларын ырдап, улуп-уңшуп ыйлай бериптир дейт. Албанын өлүгүн кийин таза аруулап көмгөн да ошол экен. Дайыма кышы-жазы Албанын бейитинин башына жалгыз барып, көпкө отуруп, зардуу ырларын ырдачу экен. Улуп-уңшуп ыйлай берет экен. Жыйырма беш жашында ошол жигит эки көзүнөн айрылып сокур болуптур. Мунун өзү бир укмуш. Ошондон кийин: «Албанын жүзүнөн башка аялдын жүзүн көрбөсүн деп мени тагдырым ушундай абалга апкелди. Эми мен үйлөнбөй жүрүп өтөм» — деп ошол калыбында кала бериптир. Менин көзүм жумулганда Албанын нурун, көркүн ичине ала жумулат. Өмүр-тирлигимдеги мага калган жалгыз нур — Албанын жаркын жүзүнүн шооласы!» — деген да, Алба тууралуу ал өзгөчө поэма чыгарган. Ошол поэма «Албанын ажалы» деп аталат. Угуп көрсөңүз ушул өрөөндө көп жандар, көп энелер ошол ырды айткызып, көп кечтерде ыйлап, Албаны жоктоп отурушат экен.

— Ал эми акынчы?

— Акындын өзүчү? Өзү эмне болуптур? Ал азыр кайда? — деген добуштарга Алмазбек соңку ирет билген, уккан кептерин айтты.

— Акын Жанузак ошол ырын чыгарып бир аз жыл зарлап айтып жүрөт да, бир түрдүү тез картаят. Отуздун ичине кире бере кудум кары кишидей арып-тосуп, ыргайдай болуп бүтөт да, сокур акын зары менен каза табат.

Аңгеменин баарын унчукпай угуп, ойлонуп ташка карап туруп калган Карпов эми гана Алмазбекке карады да:

— Сенин бул айтканың абдан жаман! Трагедия гана эмес, оор шумдук! — деп туруп: — «Нет повести печальней повести Ромео и Джульетты» — деген Шекспир муну укса эмне дээр эле? — деди да каш карая баштаганда бүткүл топту баштап машинелерге карай басты.

Төртүнчү глава

I

Айсулуу өз короосундагы жемиш багынын арасындагы кичинекей аянтка өстүрүлгөн гүлбакчасынын четинен үй жакка карады. Быйылкы жыл Алма-Атада дем алуу үйүндө өзү көрүп серүүндөп көп гүлдөрдүн кээ бири алардын багында да өсө турган. Азыр кийинки розалар да ачылып калыптыр. Кызгылт күрөн, роза жыты менен да, түсү менен да Айсулууга ысык, сүйүктүү эле. Бүгүн тек гана күздүн гүлү астранын бир-эки ак жана кызгылт гүл сабактары соңку күндөрүн элестеткендей. Айсулууга алар тегерек ар түстүү көздөрү менен: «Биз да эми бүтөбүз. Бизди да күз салкыны уктатат, соолутат» дешкендей.

Айсулуу өзү эгип, өзү күтүп, күн сайын жыттап, жүзүнө гүлдөрү менен жамынчы жасагандай көзүн, бетин, мурдун батыра көпкө туруп калар эле. Азыр ошондой жай кезинде көп гүлдөрдүн жарашыктуулугун жумшак, сулуу көркүн кыйбай гана эсине алат. Гүлдөрдү катарынан бери аралап, сүйөмөлөгөн жыгачтарына чейин көз кырын салып кыдырып, илгери басып келет.

Үйгө жакындаганда бул айылдын багы бийик калың Жалбырактуу катарлары менен жарашып турган эле. Мында да жүзүмдөр тегиз алынган. Эми жалбырактар саал саргыч тартып, жайкы иреңинен ажырай баштаган. Булардын да күзү келип, жыттуу, мөмөлүү, кызыктуу чагы өтүп кетип баратканына Айсулуу жанагыдай астра гүлүнүн жанында туулган ой менен, көңүл кыйбастай сезимин байкатат.

Мунуң ушул коңур күздүн мезгилинде, көңүлдөгү көлөкөдөй баёо абалында супа үстүндө жүзүмдөн жеп, эркелеп жаткан жалгыз иниси Армандын көңүл маанайы бир бөлөкчөдөй. Узун бойлуу, сымбаттуу, шыңга болуп эр жетип тогузунчу класста окуган Арман супанын үстүндө кичинекей бала күнүндөй чалкалап жатыптыр да, энеси менен анда-санда азил сөз айтышып, кусайини деп аталган узунча кара жүзүмдү үчтөн-төрттөн бир сугунуп жатат.

Айсулуу жүзүм багынын түбүнө саал токтоду да, энеси менен Армандын үндөрү үзүлүп, тамашалашкандарын тындайт. Нурбүбү кайнап калган самоорун соңку ирет жарака. жыгачтардан салып демдей түшүп, короодогу кемегелердин кичирээк казанында бүлкүлдөп кайнап жаткан аштын астына отун таштады да, баласынын жанына кайта келди. Түштүктө ар ким айтып жүрчү жүзүмгө байланыштуу бир азилди баласына айта отурду.

— Сен жүзүмдү төрттөн-бештен жейсиң. Аркадан келген казакка айтылган бир сөздү билесиңби?

— Кандай сөз. Өзүң айтчы?

— Жүзүмдү уучтап жеген казакка «Мунун өзүн жүзүм дешет, бирден-бирден үзүп жешет» — дептир. Ошондо казак:

— «Мунун өзүн жүзүм дешет, бир жегенде жүзүн жешет?» — дептир, ушу сен сыяктуу жүзүмгө кумар жигит болуу керек — деп Арманды күлдүрүп, энеси баласынын ички алаканы менен таптап, өзү да күлүп коюп сүйлөп отурду. Арман күлкүсүнө какап кала жаздап, жүзүмдөрдү кош-коштоп оозуна сала берди. — Ошондо сен сыяктуу жигит азилге жооп айтыптыр. Ал: «Бир-бирден жей турган шабдаалы го» — дептир.

«Жок, аны бөлүп жейт» — дегенде «Эмнеге бөлүп жей турган тиги коон го» — дептир.

Айсулуу бул сөздөрдү угуп акырын үнсүз гана күлүп олтурду. Энеси ушундайларды балдарына жеңил, кызыктуу тил менен күлкүлүү кылып айта билүүчү. Ошого кубанган Арман кызык китеп окугандай, ошондогу кээ бир окустан катуу күлгөнүнө салып каркылдап, шакылдай күлдү. Ошентти да энесине карап оонай түшүп, башын көтөрүп отура берип:

— Апа, мен сизге айтайынбы, ушу казак өзү куу экен жана жемиштердин баарын тең билет экен, Али эми алиги Арканын жемиши деп кызыл мөмө аттууну жей турган казагы эмес болуу керек! Мен сизге айтайынбы, данеги тоскоол болбосо шабдаалыны бөлбөй эле жеп салаар элем! — деди.

Айсулуу ошол кезде катуу күлүп, булардын жанына келип Арманды ашкерелеп тамаша кылды.

— Апа, жанагы сиз айткан шабдаалыны бөлбөй жеген казагыңыз дал ушу балаңыз Арман. Кичирээк шабдаалыны оозуна бүтүн салып жүргөнүндө аарчып, ашыкпай бөлүп же деп убара болгом.

Арман каршылашкан жок. Бирок өз адетин дагы да кубаттай түшүп:

— Жүзүмдү бир-бирден жейт деп шаардын назик кыздарын айтат го, алиги түркүн ханымдарын. Ал суусаганда шабдаалыны туташ оозуна салып жиберсең анчалык жаман эмес. Менин оозум Айсулуунун оозундай эмес, чоң. Мен эркекмин, — деди.

Нурбүбү анын өзүн эр жеткен эркек санаганына ичтен шүгүрчүлүк кылып сүйүндү да, бирок доомат айтты.

— Сенин оозуң Айсулуунун оозунан анчалык чоң эмес. Экөөңүн тең оозуң бирине-бири окшош, — деди.

Айсулуу ага саал ызаланып калды. Арманды боор тутуп өзү эже катары жакшы көрсө да, бийик бойлуу турпатын ылайыксыз көрө турган.

— Апа, эмнеге андай дейсиз. Менин оозум Армандын оозундай дегениңиз адилет эмес го, — деп назик, сулуу кыз өзүнүн көркүнө өзгөнү теңегиси келбеген текеберлик үн катты. Ошону менен катар аксаргыл жүзүндө кечки ала көлөкөдө байкала турган саал кызгылт болуп кан жүгүрткөн ирең байкалган эле. Бул кезде күүгүм кирип, толукшуган аппак ай булардын багынын үстүнөн бүткүл нурун төгүп, ак шоола менен энтелей карап тургандай болду.

Нурбүбү Айсулууга карады да саал жымыйып, кызынын пешенесине ичтен шүгүрлүк этти да, өзү да тамашалап калгандай болду. Ай астында Айсулуу кай сулуудан болсо да ашып түшпөсө кем түшпөстөй. Арман Да энесинин жанына чыканактап жатып, Айсулууну тамашалап, эмне айтаар экен деп күлүмсүрөп карап турду. Айга каршы бардык жүзүнө ак шоола төгүлгөн Айсулуунун кызгылт коңур, жоон өрүм чачы азыр капкара көрүнүп, эки ийнинен түшүп баса төмөн карай агыла түшүптүр. Күлө караган Айсулуунун сулуу эриндери созула түшүп ачылганда аппак кесегирээк тизилген тиштери ай нуруна чагыла түшүп, саал шоола берип турган эле.

Нурбүбү кызынын келбетине, нурлуу жүзүнө кубанса да Арманды өмүр бою кай сыпатта болсо да андан кемитип, төмөндөтпөй турган өз ичинде сыры бар. Энесинен жооп күткөн Айсулууга Арман тамашалап жооп айтты.

— Эмнеси бар. Оозун сулуу болсо да менин оозумдай. Ырас мен эркек болгондуктан оозум сеникинен бир жарым эсе чоңураак. Сенин көзүң да менин көзүмдөй, мурдуң да менин мурдумдай, — деп эжесин саал шылдыңдап ыза кылгысы келип тамашага чалып сүйлөдү.

— Окшобойт, бекер айтасың. Сенин мурдуң чоң. Көзүң ичине кирген. Эрдиндин үстүндө түгү бар. Сен эркек, олдоксонсуң. Сага окшогон кыз болсо күйөө да албас эле, — деп инисин кытыгылап ал да тамаша кылды.

Нурбүбү балдарынын бул сөздөрүн угуп, басып жүрүп супага кичинекей тегерек стол коюн, дасторкон жайып нан, боорсок салды. Мейиз менен кант аралаш адеттеги кышкы-жазгы чайга кошо турган татты даамды төгүп койду. Эки баласына ысык ашты апкелип коюп, энелик бир калыстыгын айтты. Бир топ убакыт айга карап энесинен жооп күткөн Айсулуу бир кезде эсине окус түшкөндөй энесине көмөктөшүп супага самоорду көтөрүп апкелип койгон. Эми чайнекти колуна кармап келип жанагы ордуна дагы да саал бөгөлө туруп калды. Колундагы чайнеги менен туруп:

— Апа, Армандын сөзү туура эмес. Ал мага, мен ага окшобойбуз. Ошондой эмеспи, өзүңүз айтыңызчы? — деди.

Нурбүбү койдун этине өрдөктүн этин кошо баскан палоону карап: алгыла, жегиле, отургула деп балдарына айтты да, өзү үй ичинин улуусу катары табактан эң алды менен даам татты. Балдары да палоону колдору менен жей баштаган чакта, Айсулууга эми гана жооп айтты:

— Сен сулуу болсоң да Арман сенден серт эмес. Ал да сулуу. Сен ага, ал сага окшогон жерлериң көп. Себеби экөөң тең атаңарга окшойсуңар. Менин силердеги элесим — экөөңдүн тең ак саргыл өңүңөр, кала берсе көзүңөрдүн иреңи да мага окшош. Ал эми бүткүл кебете, турпатыңардын баары атаңарга окшойсуңар. Ал ошондой сулуу болучу. Ал Армандай бою бийик боло турган,— деп тамакты жеп отурган калыбында самоорго каралып калды да, жүзүн балдарынан саал бура берди. Ошол саамда Айсулуу чукулунан шашылыш түрдө: «Кокуй апа, мобуну карачы», — деп өзүнүн ушунчалык бир күмүштөй шылдыраган назик үнү менен шаңк этти.

Нурбүбү бирдеме болдубу деп чочуп кетип: «Ал эмне?» — -Деп жалт бурулуп карады. Айга карай берген жүзү аппак тарткан эле. Көзүндө толуп турган жаштын бир тамчысы бетин чукул бурганда жарк этип дасторконго түштү. Айсулуу эми күлүп жиберди.

— Алдадым. Көз жашыңды бизден жашырганыңды билдирейин дедим эле, — деди да күрсүнүп алды. Кызы менен энеси бири-биринен ошондой назик нерселерди ар убакта буйтатпай кармап коюша турган. Биринин жүрөгүн бири көрүп тургандай. Бирге кайнашып үнсүз ымдашуусуз кошулуп куюлушуп кеткен кез боло турган. Нурбүбү да акырын жашын жутуп күлүп койду. Кызына, көңүлү тетик баласына ичтен ыраазы болду. Арман булардын арасындагы абалды сөзсүз, үнсүз туюнуучу, Ал өзүнчө, бирок салмактуу үн менен сүйлөдү:

— Биз папама окшосок ал ага орнотулган эстелик, — деди. Анысы энесине да, Айсулууга да айткан узак убакытка жубаныч болорлук эстүү баланын чыгарган тыянагы болучу.

Нурбүбү бүгүнкү кечти үн ичинин ойго берилип кетишине жол бермек эмес. Себеби бүгүн булардын үчөөнүн тең көңүл маанайлары таң эртеңден бери жакшы, сергектенген кырдаалда боло турган. Оокатты балдары менен бирге ысыгында жакшылап жеп отуруп, Нурбүбү ошондой маанайга көчтү.

— Балдар, колхоз пахта терүүнү бүтүрүп, кандай сонун болду, — дегенде Айсулуу күлүп:

— Капыр-ай, баарынан да ошону айтсаңызчы. Колхоз планын орундады, пахта терилип бүттү. Эл менен бирге мынакей кечээтен бери үчөөбүз тең жумушту токтоттук. Эми апам үйдө. Арман мектепте. Мен... А мен, — дегенде Арман күлдү да, тамашалап:

— Мен такыр жумушсуз, узак тынчтыкта... ошондойбу? — деди.

— Жок, мен эми күнү-түнү дебей, бир нече ай бою январдагы экзаменге даярданамын. Окуймун да, даярданамын. Дагы ошол Алма-Атага барып, сырттан окуган бөлүмгө, биология факультетине экзамен тапшырып, кууга өтүп келемин, — деп өзүнүн нак оюн айтты. Үй ичи аны жок деген жок. Бул үчөө ичтеринен анык биле турган, дагы бир жакшы иш бар. Пахта терүүдө үчөө тең көп эмгек күн табышкан. Ошону көңүлүнө ток пейил санаган Арман Айсулууга ишенимдүү инилик пикирин айтты:

— Быйыл сен Алма-Атага барганда акчам болбойт, киймим, тамагым, кыйынчылыгым болбойт дебейсиң. Мен өзүм эле өз тапканым менен сени бага аламын. Алма-Атада жакшы кийим сатып алууга бардык пулду өзүм берип кийиндиремин, — деди.

Айсулуу ага кубанып күлүндөп карады да:

— Жок, ал байлыгыңды өзүңө жумша. Мен быйыл өз тапканым менен да ошол айткандарыңды ала аламын, — деди. Нурбүбү экөөнүн сөзүн бузуп:

— Тапканыңарды эсептешпей эле койгула. Алма-Атага Айсулуу барса атасындай агасы Жакең өзү да эмне кыларды билет. Иши кылып окуй турган гана болчу. Жакең экөөбүз калганын өзүбүз байкаштырабыз. Экөөң тең эми ошол окууну гана ойлосоңор

экен, балдарым! — деди.

Жайдын күнкү-жана күзгү узак эмгек булардын оокат ичүүсүнө, жана бир ушундай көрүнүштүн убагын келтире турган. Жайчылыкта Нурбүбүнүн жаш чагында, күйөөсү барда, алар ысык тамакты шаар адамдарынча түштө ичишчү эле. Колхоздогу күн бойку эмгек сааттары түштөгү дем алууну аш бышыруунун убарасына салып, тыным алдырбай турган болгон соң балдары Нурбүбүгө «кечки тамакты бирге ичелик» дешкен эле. Кийинки үч жыл бою ошентип булар күндүзгү эмгек күнү аяктаган соң жалгыз Нурбүбү эмес, үчөө тең биригип кечки тамагын тез камдаша турган да, күүгүмдө ошол супада отуруп, бүгүнкүдөй палоосун, же жапырак, кээде куурдак сыяктуу даамдуу аштарын ичише турган.

Бүгүн тамактан кийин Арман үйгө барып жыттуу тордомо коонду апкелди да соё баштады. Эртең эрте турабыз дегидей ашыгыш эмгек күнү жок. Ошондуктан ашыкпай отуруп үчөө аңгемелешет, улам күлүп да алышат. Палоону узак жешкендей, тордомо коон татты, жумшак, кош жыттуу калыбында буларды кубандырды. Чайды ошондон кийин ашыкпай отуруп ичүү үчүн балдарынын аңгемесине өзү да кошулуп отурган Нурбүбү бүгүн адети боюнча: «Жаталык, эрте жаталык, жатып уктагыла. Тыныгып алгыла!» — деген камкордук сөздөрүн айткан жок. Кайта самоорду кемегенин жанына апарып кайтадан көмүр, жарака салып демдеп койду.

Коонду эрине жегендей оймоктой оозуна жай салып созулуп жеп отурган Айсулуу жумуш бүткөн кезди кайта-кайта эсине алып кубанып калат.

— Армандын мугалимдери бүгүн кандай кубанышып жүрөт! — деди.

— Биздин алтынчы класстан баштап бардык балдар четинен чуулдап жайлай тапкандарын айтышат. Окууга кайткандарына ойноктоп кубанышат. Бирок бардык балдар, асыресе кыздар капкара болуп беттери, колу-буттары каргадай болуп кеткен. Кээ бирөөлөрүн тааныбай да каласың, — деп бир аз курбуларын эске алып шаңкылдап күлдү Арман,

Нурбүбү да өзүндөй энелердин, жаш балдары бар келин-кесектин кечээтен берки күлкүсү оңолгонун, кийимдери жаңырганын, атүгүл саамай чачтары жылтырата таралып, кулактарына сырга, колдоруна шакек, билерик салынгандарын айтып кирди. Ошентип жатып: «Ал эми эркектер болсо, биздин бригадир Баймат менен тракторчу Жунус да бар, ичип жүрүшөт. Кечээ кооператив алдында сендиректеп тургандарын көрдүм эле. Бүгүн тигил колхоздун уй фермасынын жанында дагы үчөө төртөө кошулуп мас жүрүшөт».

— Анда эмне кылып жүрүштү экен? — деп Арман сурап калды.

— Бир-экөөнүн аялы саанчы эмеспи. Акча сурап барып жүрөбү дедим. Жумуш бүткөнү жакшы. Эл жетишип, колхоз айтканын аткарып, айланадагы чоң-кичине дебей көңүлдөрү көтөрүңкү. Бирок, кудай урсун, бир гана ушу ичкендери жаман. Ооздорундагы сөздөр ушунчалык жаман. Көрөсүң да, жийиркенесиң, — деп кабагын чытып балдарын ошол көрүнүш, ошол мүнөздөрдөн чочутуп сүйлөйт эне. Арман колхоздун клубунда болуптур.

— Анда бүгүн көп жигиттер: тракторчу, пахта жыйгыч машиненин мастерлери, обончу-күүчү кыздар, жигиттер жыйналыптыр. Баары тең май майрамындай өтө аземдүү кийинишип алышкан. Кыздардын жанынан өтө берсең болду, ар түрдүү жыттуу бет майлардын, атырдын жыты аңкыйт. Бирөөлөрү обон салат. Кадийча деген пахта тергич байге алган кыз бар эмеспи үчүнчү бригадада. Ошол чачтарын кырк беш тарам кылып өрүп таштаптыр да, өзбекче ашула айтып, бийлерди безилдетип жүрөт, — деди.

Мунун сөзүнө бир жагынан кубанып, мыскылдап күлүп кулак салып отурган Айсулуу эми күлүп жиберди. Айсулуунун катуу күлүшү сейрек болор эле. Демейки өзгөчө көркөм, сулуу үнү ичкерип, обондой созулуп, саал шыңгырап күлчү. Азыр ошондой чалкайып, бир эңкейип тизесин кучактап күлүп алды да:

— Апа, карачы, биздин Арман жыттуу бетмайларды билип алганын. Бийчи кыздын чачы канча тал болуп өрүлгөнүнө чейин санап алганын. Жигит, анык колукту керек

жигит болгон турбайбы! — дегенде Арман жанагы өзү айткан кептеринен уялып: «Болду, болду. Жетти-ей, Айсулуу!» — деп кыйкыра түшүп, оонап, сыртка карай бурула берип, башын чайкап жатты. Буулугуп күлүп жаткан калыбын анын силкине дирилдеген ийиндери менен желкеси байкатты.

Нурбүбү баласын уялткысы келбей саал сөздү өзгөрттү да:

— Пахта тергич Кадийча кыз, деп жалгыз аны кастарламак го. Пахтаны Айсулуу да андан кем терген жок. 560 эмгек күндү сен экөөбүз таппадыкпы, башкалар да, мактагандары да алдыга озуп кеткен жок, — дегенде Айсулуу да буга көңүл бөлдү.

— Жалгыз мен эмес, экөөң бирдей алдыга чыкпадыңарбы! Үчөөбүз кошулуп 1500 эмгек күн таап, байып отурбайбызбы. Мени бөлбөй эле коюңуз, — деп өзүнүн колунан келген иштерин орточо иштей санаган калыбына келди.

Айсулуунун тегинде мактануу такыр жоктой эле. Анда ар бир өзү иштеген жакшы ишке: «Ошондой болуу керек, ошондой болуп чыкты. Мен керектүү гана иш кылдым, аткардым. Менин ордумда ким да болсо ошондой кылууга тийиш», — деген таза, бой көтөрбөгөн, артыгы, залакасы жок жакшы жүрөк, жагымдуу мүнөз, жарашыктуу жактары боло турган. Ушундай азил күлкү аралаш, үй ичиндеги ынтымактуулук жайларын билгизген аңгемелердин арасында бул үчөө бүгүн да ушул супада жатып уктоону туура көрүшкөн. Жай бою түнкү салкынды жакшы көргөндүктөн жана супада үйдөй эмес, уйку тез кана тургандыктан сыртта укташуу.

Эртең менен эрте ойгонууга да бул жер жакшы. Күн көтөрүлүп жылуу шоола төгөт да, тез ойготот. Азыр күн да анча эрте чыкпайт. Мынабу кири жок көк асманда бүткүл шооласын толук төгүп турган толукшуган ай түштүктүн жылуу түнүндө сыйкырдай өзүнө тартып, үйгө, көлөкөгө, караңгы жактарга жиберер эмес.

Айсулуу энесине сүйлөп отуруп ара чолодо Арманга саал гана ээгин көтөрүп: «Супада, супада гана жатабыз. Арман, тур, бар, — деп койгон эле.

Арман энеси менен Айсулуунун кимиси болсо да ушундай жатар кезде өзүнө жүктөй турган милдетти билет. Ал туруп үй жакта буйдалып жүрүп бир кезде ийнине, төбөсүнө чоң нар төөгө жүктөй турган көтөрүнчөктөй кылып калың, аземдүү төшөктөрдү, чоң-чоң ак жаздыктарды бир көтөрүп апкеле жатты. Бул үйдүн жалпы пахталуу түштүктүк үйлөрдөй көптөн көбү төшөктөр болучу. Азыр алажибек төшөк, алдына сала турган калың кыжымы төшөк, салкын түндө үшүбөй ороно жатчу калың жибек төшөктөр, калгандары да жибектей көркөм түрдөнгөн, мыкты буюмдар эле. Үчөөнө арналган төшөктү, кичине тегерек столду супанын жанына жыйып коюп, бир заматта жакшынакай кылып Айсулуу салып койду. Ортого көптөн берки адет боюнча Нурбүбү эне жатат. Анын башына жаздалган эки жаздыктын астында Айсулуу ага арнап салып берчү курак төшөк да бар. Өзү менен Армандын төшөктөрүн тигил төшөктөн саал жукараак, чарчыраак кылып бир гана ак жаздык коюп койгон. Үй ичи өздөрүнүн тынч, жылуу, таза уядай үйлөрүндө жарык, айлуу түндө түштүктүн үңүлө карап төбөдөн чакырайган чоң, аппак жарык ак шоолалуу ай астында уйкуга кетишти. Кандайдыр бир ак каз эне каздын ак балапандарын эки жагына алып, канат сүйөсө тынч жакада үнсүз тыным алганындай, адал эмгек жандары момун жүрөктөрү менен татты түн тынчтыгына, уйкусуна өз бойлорун берген эле.

Канча уктаганы белгисиз, Айсулуу бир убакта түшүндө өзүнө карай умтулуп калган күрөң аюуну көрдү. Чочулап үн катыйын десе дабыш жок. Деми үзүлгөндөй үнү чыкпайт. Ошенткенче алиги аюу катуу капшырып, ысык денесин тоңдуруп, муздатып, аркасынан аймалап, бутунан капшыра кармап, заматта көтөрүп ыргытып ийчүдөй көтөрүп алып кетип баратты. Ошол кезде ойгонуп кетти эле, бетине тармалданган узун кара чачы тикендей сайгылап бирөө көтөрүп баратканын сизди. Куду эле жанагы түшүндө көргөн аюунун бетинин жүнүндөй болуп, тикендей тийип кетип баратты. Айсулуунун жанын үркүтө чыйрыктырды. Жакындан сезилген ысык демде жийиркеничтүү арактын жыты бар эле.

Ойгонгон кезде эң алгачкы сезим чочулоо сезими болсо, дароо ошол замат ачуу,

жийиркенүү, кутулмак болуп сактануу, коргонуу, жардам суроо жана кекенүү, ыза менен өзү күтпөгөн ачуу келди. Ушу сыяктуу далай сезим куюну учкул, чапчаң, кыска гана бир заматтын ичинде Уюлгуп сокту да, чыңыра кыйкырып:

— Апа, Арман, Арман, куткар! — деген чочулаган үнүн өзү да кара түндү как жарып, күтүлбөгөн кыйкырыктай оболлоп, көркөм ыргакта чыкты. Ошол кезде өзү эки колу менен катаал жоосун эки бетине шапалактап берип-берип калды. Чачын жулуп, көзүнө, бетине да кыйкырык үстүнө койгулай берди. Булкунуу, темирдей кучактап кутулуп кетүү аракети да ошончо кызуу булкулдаган алп күчтү душмандын темир курчоосунан ыргып чыгып кетчүдөй аракет жасады. Буттарын сермеп, булкунуп, бет талаштыра муштуму менен ургулап, күч менен кутулгусу келет. Бул алып кетип бара жаткан Сагыт экени Айсулууга ойгоно бергенде гана айкын болду. Ал тек бир гана сөздү шыбырап, тиштенип, кырылдап, улам-улам айта берди.

— Мен сүйөм, мен сүйөм. Сени сүйөм! — дегенден башка, тиштенип, алкынып кырылдагандан бөлөк үнү да, сөзү да жок.

Айсулуу кыйкырыгын токтотпой кайталап: «Арман, апа, куткар, куткар! Зөөкүр, шүмшүк! — деген чолок сөздөр менен, катаал өкүм менен чырылдап атты.

Нурбүбү менен Арман Айсулуунун алгачкы узап кетип бараткан чырылдаган үнүнөн эле ойгонуп кетишкен. Нурбүбү: «Айсулуу, Арман, Арман!» — деп үстүндөгү жуурканын ыргытпай чубалтып, жылаңаяк абалда супадан кулап түшүп жүгүрүп жөнөдү. Арман да жуурканын силкип салып атып жөнөдү. Ал энесинен заматта шуу этип озуп кетти. Тез гана Сагытты кууп жетти. Дарбазадан жаңы гана аттап чыга берген Сагытты уйпаланган чачынан уучтай кармап, катуу жулкуп кийин карай серпип тартты. Бирок моюну өгүздүкүндөй жоон Сагыт аны сүйрөп, Айсулууну жибербей кучактаган бойдон ачык дарбазадан көчөгө чыга берди. Үйдүн дал дарбазасынын тушунда дүмүрөйүп үч тонналык жүк ташыгыч машине турган экен. Сыртка чыга бере Арман эми Сагыттын чачын күчүнүн бардыгынча катуу тартып, баш терисин сыдыргандай ачуу менен жулкуп калганда, эриксиз оорсунган Сагыттын колдору бошой берип, жулкунган Айсулуу бошонуп жерге түштү.

Арман Сагытты чачынан алып башын чалкалатып кайра берди да оң колу менен көздөн, тумшуктан ары бүткүл күчү менен кулачтап берип-берип калды. Ары кыздан айрылып, ары ошондой таяк жеген Сагыт эми аюудай, жараланган аюудай долу, караңгы ачууга берилип кетти. Мурдунан дирилдеп кан ага баштады.

Айсулуу кийиндеп чегинип, өзүнө карай кучагын жая жүгүрүп келе жаткан Нурбүбүнүн көөдөнүнө аркасы менен сүйөнө берди. Нурбүбү аны сыртынан кош колу менен кучактап алып, катуу чаңырып кыйкырык салды.

— Арман! Жибербе итти! Кайда, коңшулар кайда?! Келгиле! — деп чарылдап, бейкут түндү жаңырттып, жардам тилеген айкырыгын күч алдырды. Дал ушул кезде Арманга карай чукул бурулган Сагыт жигитти ээктен ары кош колдоп коюп жиберип, башын, чачын анын колунан заматта бошотуп алды. Ошентип турун, мурдунан кан агып жүргөн абалында өзүнө кулачты кош колдоп сермеп, катуу койгулап турган Арманды бекем түйүп, пайзадай октоп алган эки муштуму менен дал өпкөгө, талуу жерине коюп-коюп жибергенде Армандын деми кысылып, өпкөсү жанчылып, деми бүтүп, эки колу да шылк этип эстен танып кетти. Өңү бозоруп каны качып, машине, үй, баары тең чыр көпөлөк айланып, асманга чыгып, асман төңкөрүлүп жерге түшүп эки көзү жумула берди. Анын ошол абалын байкаган Сагыт эми Армандын денесин эки муштуму менен катар шилтеп, эңкейип, күч ала секирип келип нагыз талуу жүрөк тушка коюп-коюп жиберди. Ансыз да талып, алы кеткен Арман эми эси ооп барып шылк кулап кетти.

Нурбүбү Арманды байкай салып:

— Арман, жаным! — деп умтулуп келип Сагытты сыртынан кучактап тарта берди эле Сагыт сыртына карай оң колунун чыканагы менен алсыз аялды жүрөк тушуна коюп жибергенде Нурбүбү да тигиндей барын жыгылып, чалкасынан кулап кетти.

Айсулуу жаны калбай: «Апатай, апатай! — деп чыңырып барып энесинин үстүнө

көмкөрөсүнөн кулап түштү. Дал ушу кирпич ирмемдей убакыт ичинде мурдунан али кан түтөктөгөн таноосу кыпчылып, жаактарын тиштенген, алкынган Сагыт аткып келип шофёрдун жанына кабинага отура берип:

— Ары кийин! — дей берди. Өзү колу менен машиненин баранкасын шофёрдун колу менен кошо бурай берди. Кийин чегинип барып жолго чыккан машине өзүнүн эмне шумдук, кандай иш кылып кеткенин байкабагандай көчөнүн четине чыгып алды да, салган жерден чаңдатып жөнөдү. Кийин чегинген машиненин алдыңкы дөңгөлөгү жанагы кармашга машине астына кулап калган Армандын узун денесин дал ортосунан басып кетти.

Энесинин жанынан эми жалындай балт берип, Арманга карай умтулган Айсулуу жалгыз гана чыңырган, Шумдук үн катты. Демейде оозуна түшпөс шумдук заардуу тили, сөзү чыкты.

— Өлдү! Арман өлдү! — дей берди да жансыз, кыймылсыз серейип жаткан Армандын көөдөнүнө кулап түшүп, башынан кучактап купкуу болгон бетинен, мурдунан, ээгинен: «Арманым, боорум, жаным!» — деп зар какшаган сөздөр менен инисинин бетинен, жүзүнөн аймалай берди.

Айсулуунун «өлдү» деген жалгыз сөзү Нурбүбүнү камчы менен тартып жиберип тургузгандай болду. Эне жаны талмоорсуп жаткан жеринен дароо электр тогу, чагылгандын огу тийип өткөндөй обдулуп барып Армандын үстүнө ал да кулады. Ошондон кийин канча убакыт өткөнүн Айсулуу да, Нурбүбү да билбейт. Айтор, бир кезде кыбырсыз жаткан Армандын ай астындагы ак жүзүнөн саал гана кирпичи кыбырады. Зорго дегенде сүзүлө барып кысылган абалда көздөрү алайып ачыла берди. Ушу кезде коңшулар жүгүрүп келген. Аялдар, балдар келишиптир. Баарынын оозунда: «Өлтүрүп кеткен. Машине менен бастырып кеткен», — деген чочуган, наалат айткан каргыштуу үндөр, жат сөздөр Айсулуунун кулагына кимдер келип, эмне деп жатканы алда кандай үзүлө-үзүлө келип жаткандай жарымы угумдуу, жарымы угумсуз тилдер сыяктуу. Тек эсинин кирген чагы булардын жакын агасы Таңат карыянын машине менен дарыгер алып келгени эле. Үстүндө ак кийими бар аял, бир эркек Арманды ңосилкага салып машинеге жаткызып, ооруканага Таңат менен Нурбүбүнү кошуп алып жүрүп кетти.

Айсулуу түн бою буулугуп, жүз жолу ооналактап ыйлай берди. Үнү кардыккан. Өпкөсү көпкөн. Бирде эсинен танып кетет. Дүнүйө жогору, төмөн карай чыр көпөлөк айланып, чимирилип асты-үстүнө келип кулап, кыйрап түшүп жоголуп кетет. Ал өзү бирге кетет. Канча мезгил мунарыкка, караңгы туңгуюкка жан-жүрөгү, ой-санаасы, жаш денеси чөмүлүп батып кеткенин өзү да билбейт. Бир саамда башында коңшу кемпир, Таңаттын аялы, бул үйдүн бардыгы «эне» деп жүрчү кемпир Данакер жүзүнө муздак суу себет да, талып жаткан абалынан кайра жан чакырткан сыяктанат. Эсин жыя берип, Айсулуу: «Арман! Арман!» — деп зарланып дагы да ычкынып ыйлап, эзилип ысык жаштарын төгүп-төгүп жиберет.

Эртесинде, түш ченде энеси менен Айсулуу жана Таңат чал үчөөнүн ортосунда суналган узун денелүү, аппак чөлмөктөй каны кетип, ак сур тарткан көкчүл тамга эми жүзүнө чыккан Арман, соңку ирет саал бир дем тарткандай болду да, үзүлүп кетти.

2

Заңгыраган бийик залдагы чоң жыйналыш жаңы аяктаган эле. Республиканын борборундагы кооз салынган өкмөт үйүнүн эң соңку архитектуралык үлгү менен мурунку падышалар, королдор атактуу сарайларынын кээ бир жакшы үлгүлөрүн жаңыча келиштирип кыйыштырган салтанат өнөрү, ушу залдын бүгүнкү калыбынан анык баамдалат. Өзгөчө бир айырмачылыгы бул залдын жарыгы эки катар жогорку-төмөнкү ар үлгүдөгү терезелеринен көрүнүп турчу.

Арты бийик, төрү жапыс, кийинки катарлары кеңирээк жайылып ар түркүн жайгашкан, төрүнө карай куушурула түшкөн. Сегиз жүздөй адам отурарлык мамлекеттик чоң жыйындар өтө турган атайын залы кирип-чыккандардын баарына тең өзгөчө бир алкыш менен урмат сездирет. Зал ичинин кең жолдору, ылайыктуу катарлары тегиз кызгылт көрктүү көчөттөр менен оюланган килемдер узатасынан салынган. Бийик керегелердеги, зал төбөсүндөгү люстралар электр жанган чакта гана эмес, азыркы күндүзгү кездеги залга түшүп турган ачык күн шооласынан жалтырап, жаркырайт.

Кээде тунжурап түшкөн тунук суунун мөлдүгүндөй. Назик мөлтүрөгөн чоң хрусталь муздары көз жоосун бурат.

Президиумдун столунда отурган адамдар жыйналыш бүтүшү менен тегиз турушуп, кээ бирөөлөрү өз ара сүйлөшүп сыртка чыгып баратышты. Түштүктөн келген өкүлдөр отурган эки катардын алдыңкысында Карпов менен бирге отурган Алым, облисполкомдун председатели, өңү жукараак келген Акан Султанов менен күбүрөшүп сүйлөшүп баратты.

— Аба ырайы биздин да шайыбызды оодарбаса экен деп катуу кооптонуп турамын, — деди Алым.

— Асыресе Узак менен Ноян району кооптондурбай койбойт. Жамбылды уктун го, Моюнкумдун өзүндө мал өлүмү бар экенин уктук. Биздин абалыбыздын кандай айырмасы бар, — деп калды Акан.

— Айырмасы жок. Кум ошол кум, кыш ошол кыш. Жанагы сөзүңө караганда февраль гана эмес, март аяз апкеле турганы көрүнүп турат.

— Эмесе мал чарбачылыгы өз карамагында, ошол мал ортосунда эң кооптуу деген кыйын абалга түшө турган эки райондо тең өзүңүз болбой иш оңолбойт.

— Билип турамын, Ошону мен да ойлоп жатам. Мынабу залдан эми алыскы район Моюнкумга барып бир токтолушубуз ыктымал.

— Азыр Карпов менен акылдашып алалык. Сен тигил Узак менен Нояндын жетекчилерин жаныңа алып, ушу бүгүн учпасаң болбойт. Жыйналыш бүттү. Башкабыз бирди-жарым күн буйдалсак да сага эми токтоо болбошу керек.

Жаңы гана бүткөн жыйналыштан уккан көп иштердин ичинде ушу күндөрдө Казакстандын бир нече облусунда мал жуту күчөп бара жатканын бул эки жооптуу кызматкер да өз аркаларына кыш аязы баткандай катуу кыйналууну баштан өткөрүп чыккан эле.

Түштүк багыты башкага караганда али мал өлтүргөн жок. Бирок азыр февралдын аягы. Ал эми кары калың, кышы катуу март турганда үмүт менен күдүктүн оошуп турганын эске албаска болбойт. Бүгүнкү амандык эртеңки үч күнкү бороон ичинде жамандык болуп, жуттун башы болуп, кыштын күнкү суук талаанын ышкырган бороонунун карышкырдын оозундай кандуу ооз тумшугу эл чарбасынын. өтүнө кан төгүп кетиши опоңой. Албетте, мал короодо. Короо жем менен чөптүн ортосунда жайбаракат абалда болсо да бир жөн. Жанагы аталган эки райондо миңдеген эмес, он миң да эмес, жүз миңдер менен санала турган мал башы ээн жерге кенен жайылып, көпчүлүгү кумга барып, ачык асман астында короо-сарайы жок жагдайда кыш айларын баштан өткөрүшөт.

Эми ошол мал камы жөнүндө жаңы гана болуп өткөн жыйналыштагы отурган адамдардын көбү кейип, кабактары түйүлүп чыкты. Ар жердин адамдары бүт райондорунун башчылары менен ушул залда жайлуу, жылуу, заңгыраган маданияттуу залда өз жергесинин бороонун, ышкырган аязын, калың карын, күтүрөгөн малынын кооптуулугун түгөл көз алдыларынан өткөргөндөй ар кимиси жанагы Алым менен Акандай оор, түйшүктүү ойлорун жүктөнүп, күрсүнүп-күбүрөп чыгышты.

Алым түштүк өкүлдөрүнүн алдыңкы катардагы тобунун ортосунда эле. Арткы экинчи катардын терезе жак четине отурган Ноян райкомунун секретары Мурат Касымовдун Ноян районунун малы жөнүндө ойлой "отуруп жыйналыш бүтөлөктөн мурун да артына

бурулуп, кайда отурганын билип алган. Кичинекей блокноттон бир барак кагаз айрып эки ооз сөз жазып, Касымовго берип жиберди. Азыр Акандан арткараак буйдалып калган Алымга экинчи катардагы чыгып келе жаткан өкүлдөрдүн артындагы Касымов Мурат келип жанашты.

Адым бир гана сөз сурап:.

— Бүгүн кабар алдыңбы? — деди.

— Алдым. Күн саал жылыган экен. Кумда кар эрий баштаптыр. Бирок кумдан аркы жолдун баары али карлуу дейт.

— Көчкүлө дедим.

— Эмне дейсиң кокуй?

— Жолдо кар жатат. Жанагы прогнозду болсо уктуң. Каратоого жетүүнүн өзү эмне. Андан ашып өтүү тозок. Жолдо малың кырылат, анда кантесиң?

— Ал эми туутту кантебиз. Марттын ортосунан кой тууй баштайт. Кумда кой түгүл козуга сарай жок. Райондун жерине тездетип өткөрүп албасак кумда паанасыз суукта козулар туулбай жатып кырылбайбы.

— Сен жылдагы адетти айтасың го. Быйылкы жыл — жыл эмес, быйылкы кыш кыш эмес, кырсык болуп турбайбы!

— Кумдагы малдын айласын кандай кылмакчыбыз?

— Козуларды аман сактоо үчүн ошол жерге үйлөр тигебиз. Палаткалар тигебиз. Күчтүн баарын ошого салабыз. Койду ошол жерде төлдөтөбүз, деген ойго келип отурамын. Сенин буйрук берип койгонун жаман болду, Мурат. Мынча эмне ашыктың? Жүрчү, азыр Карпов менен, Акан менен акылдашалык, — деди да Муратты ээрчитип залдан чыкты да, Өкмөт үйүнүн алдыңкы фойесинен али чыгып кете элек Карпов менен Аканды кууп жетти. Алым Карповго Ноян районунун малынын жайын, Касымовдун буйругун айтканда Карпов Узак районунун секретары Эсдавлетовду да жанына чакырып алды.

— Кана, сиздин районуңудун бүгүнкү абалы кандай, билдиңизби? Мал кандай? Коңшу Жамбыл облусунун Моюнкумдагы малы жутка учурабаганын уктуңуз го. Биздин кооптуу деген райондор — Ноян менен Узак району. Жолдош Касымов тууттан мурун өз районуна жетип аламын деп, жолдо кар жатса да малды көчүрүүгө буйрук берип коюптур. Булар кыйналса, мээнет көрүп жолдо, сиздин райондун жеринде кетип бара жатып ошол кыйындыкка учурайт. Сизге эки суроо: эң оболу өз малыңыз, өз жеми менен, райондун тоюту менен кыштан аман чыга алабы? Экинчиден, Ноян районунун малы сиздин «Кумкент» совхозунун үстү менен өтөт. Өз жерине жеткенче, сиздин жериңизден өткөнчө азык, адам, машине жагынан жардам бере аласыздарбы? Керек болсо боз үйлөрдөн бере аласыздарбы? Районуңудан палаткалар таба аласызбы?! — деген суроолорду катаал, чыйрак үн менен жаадырып кирди. Бул учурда Карповдун салкын жүзү, алайып ачылган көк көздөрү Эсдавлетовго чыныңды айт дегендей кадала караган эле.

Мунун алдында да соңку үч күндөгү жыйналыш үстүндө кооптуу деген эки райондун малынын жайын Карпов менен Акан экөө үстөмөндөтүп суроо берип, аларга акыл-кеңешин берүү менен такташкан эле. Жанагы кепти Эсдавлетовдон такмазалап сурап турган Карпов Узак районунан, бир чети үмүт этсе, экинчи жагынан кооптонуп, күдүктөнбөй да коё албайт эле. Ага дал ушу Эсдавлетов калпыс кабар айткан киши сыяктанды. Себеби жакында гана Эсдавлетов Карповго: «Биздин район жөнүндө кабатыр болбоңуз. Жем жеткиликтүү, мал эттүү. Кумда кар жок. Бардык совхоздор кум ичинде малын арыктатпай, семиз кармап, бүгүнкү күнгө жетип отурат» — деген эле.

Ал: «Кечээ гана кумда кар калыңдап калыптыр» — деген кабар угулары менен алдын ала өз башын арачалагандай, «Мындай болот деген ойдо жок. Февралдын аягында кумда кар калыңдаса ага эмне чара. Мал бир четтеги кумда, жем алыста, ыраакта — арасы узак болуп кыйналбасак, кысталбасак деп коркомун!» — деген.

Эсдавлетовдун мындан үч күн мурунку сөзүнөн ошондогу ишенимдүү үн менен

кечээ айткан өз башын коргоо, алакчылоо сыяктуу сөзү Карповго айырмалуу ишенимсиз болуп көрүндү. Карповдун жанагы такмазалап, үстөмөндөтүп берген суроолоруна Эсдавлетов ыкчам жооп айтты.

— Палатка бизде жок. Райондо ал кайдан болсун. Чындыкты айтпай, тил эмизүүгө менин чыдамым жетпейт, абийрим чыдабайт, — деп улап сүйлөй берди.

Карпов фактылуу кыска жоопту каалап турган эле.

— Макул, жарайт. Палатка сенде жок болсун. Ошондо жанагы Ноян районуна жем, чөп, боз үй, бир нече машине зарыл керек болуп калса, облустан жардам барганча, кандай көмөк бере аласыз?

Эсдавлетов санап туруп:

— Жем жагынан жардам бере алабыз. Боз үйлөрдөн бере алабыз. Жолду карата бир нече бош короолордо малдары түнөп өткүдөй кылып камдай алабыз. Машине көп эмес, бирок чамалап ага да ишенүүгө болот, — деди.

Карпов эми Алымга бурулду да:

— Эсдавлетовдун убадасын эсиңе тут. Ал эң алгачкы керегине жардамы өңдүү болсун. Ал эми калган керектүүнүн баарын артынан облустан тезинен жөнөтүп турууга биз, Султанов экөөбүз милдеткор болобуз. Силер азыр Касымов, Эсдавлетов үчөөңөр ушундан чыгып түз жөнөгүлө. Баскентке кайрылсаңар да, буйдалбастан тезинен Кентоодон барып бир түшкүдөй болгула. Чабандарга жеткиле. Сөз ошол!

Аттары аталган үчөө Карпов, Султанов экөө менен чыйрак, чукул коштошту да жөнөп кетишти. Карпов эми Султановго кийинки күндөрдөгү дал ушу үч жигиттин кеткен жайы жөнүндөгү өз оюнун ылайыксыз көрүнгөн жагдайын айта баштады.

Экөө эми Борбордук партия Комитетинин секретарларына карай баратып бир нече бурулушу бар коридордо жай басып акырын добуш менен жооптошуп келатты. Карповдун баштаганы малдын жайы.

— Бул малдын азыркы абалынан менин кийинки күндөрдө баамдаганым өтө көңүлсүз, өтө оор. Канча миндеген малды чыкылдаган кыштын аязына, бороонуна берип коюпсуз. Республика боюнча али да бере турганыбыз менин баамымча сансыз көп мал болгону турат. Тигил Жамбыл, Алма-Ата, дагы бир нече облус — баары кооптуулуктун үстүндө. Бул эмне деген сөз? Эмне деген чарасыздык?!

Султанов башын төмөн салып, жука эриндерин кымтылап, кабагын түйдү да Карповдун жүзүнө саал аңырая карап:

— Сиз быйыл гана эмес, мындан мурунку жылдардагы ушундай кыштарда Казакстан дайыма малды көп өлтүрө турганын ойлобойсузбу?

— Ойлоймун! Мен Госпланда, Совминде кечээги күндөрдө Борбордук Комитеттин эки секретарында ушу жөнүндө сүйлөшүп, көп нерсе билдим. Билген сайын зыгырың кайнай түшөт. Ыраазы кылбаган нерсе — чарасыздык. Чоң чарасыздык. Минткенде, мындай болгондо мурунку экстенсив түрдө көчүп жүрүп мал баккан ушу талаанын патриархалдык чарбасынан канча узак кеткен болобуз?! Кыш жылуу болсо, жыл жумшак болсо мал бар, мал өсөт. Кыш башынан бери карай мен далай статистикалык эсептерди окуп чыктым. Мындан жыйырма жыл, отуз жыл, ал түгүл элүү-алтымыш жыл мурунку кээ бир уезддердин, облустардын эсеп-санактарын да көздөн өткөрдүм. Кар калың, кыш суук болсо жут болот. Ошол жут болгон, бүгүн да болгону турат. Эртең да, келерки андан аркы жылдарда да боло берет деген сөзбү?

— Бул да Султановдун далай башын ооруткан.

— Чарасыздыктын арасында бирде аман, бирде жаман болуп келе жаткан мал чарбасынын жайы бар. Аныңыз ырас. Бирок бир жагы кум, бир жагы тоо — сансыз ээн өрөөндөр. Чөбү сейрек, жеми аз, жери суусуз. Ушундай толук чөл, жарым чөл учкыйырсыз аймактар жатат. Малды анын абалына карата, анын бергенин топук кылып багуу, өстүрүү — азыркы тажрыйба ушундан уза. бай турат да. Бүткүл Орто Азия ушундай. Коңшулаш республикалардын кээ биринин жери жылуу дегени болбосо андагы мал өстүрүү да ушундай. Бирөө тоодо, тигил Кавказдагы сыяктуу жутаң, жүдөө

жагдайды топук кылат, топук кылбаска чарасы жок.

Буларды билүү менен бирге кыйналып ойлонгон Карпов ушу айтылган дал чындыкты биле туруп, ичтен ыза, намыс оту менен кайнай түшкөндөй болот. Катуу жигерлене тырчый түшүп:

— Билемин, билемин! Бирок ошондой болумсуз, алсыз чындыкты кур билгенден не пайда! Болбойт. Буга көнүүгө, чыдоого болбойт! Башка, мүлдө башка чаралар керек. Табуу керек ошону. Ошонун үстүнө партиянын, өкмөттүн, айыл чарба илиминин да пикирин, оюн билүүгө аракет этүү керек. Адам ошол мал соңунда, ошол кырылып жаткан малдын жанында кыйналып, тынымсыз эмгектенип жүргөн адам жөнүндө, чабан менен алардын үй-бүлөлөрү — бардык мал чарбасындагы жандар жөнүндө анчалык кыйналган учурларды көргөнүм жок. Бүгүнкү кезде, азыр ушул саатта, ошол Моюнкумда, Узак менен Нояндын кардуу суук, катуу бороон согуп турган талааларында күн-түн уйкудан безип, күнүн түйшүк менен өткөзүп жүргөн чабандар жөнүндө ойлогондо жүрөгүң канайт. Жок, жок, мүмкүн эмес мындай! — деп колун ыза менен шилтей сүйлөдү да, үн катпастан кыжынып, катуу адымдап басып кетти.

3

— Мырзабай талаасына чыккандан бери бороон күч алып согуп турат, — деди Эсентаев машиненин өзү отурган оң жагындагы арткы кичинекей айнекти саал гана ачып, шофёрдун жанында отурган Жарасов артына саал гана капталынан бурулду да:

— Карабаш кутуруп турат. Ачык талаага чыккан соң ого бетер күч алып кеттиби, кандай? — деп абалдын оңолбой жатканына кыжаалаттанып баш чайкайт.

— Облус боюнча прогноз жаман эле. Бүгүндөн баштап аба ырайы бузулайын деп турабы? — деген шексинүүнү Эсентаев кошту.

— Ким билсин, азыр карсыз кара суук, эми мунун үстүнө кар жаап берсе балээ ошондо басты го. Катуу шамалдын үстүнө суугу кандай катуу, бет каратпайт, — деп Жарасов жолдун алдыдагы бороонго шофёр менен катар көз тигип каадалануу менен карады.

Чынында булардын жүрүшү такыр арбыбай койгон. Эмне деген кеп, таң ата Бабатадан чыгып, Кызыл-Көлдү айланып Мырзабайга чыгып, бул жолго чыкканы беш-алты саат болду. Мына эми жетинчи саатка карай кетип баратат. Жол жаман экени ырас. Жолдон өткөн машинелердин издери кээде басылып, жоголуп, кээде чала-була буластап, зорго-зорго билинип жаткан. Айтор, жол таманы будур болсо да каткалаң. Кээде кар, кээде муз. Бир жагынан жол жаман, экинчи жагынан андан да шамал жаман. Кара-Тоо өңүрүнүн айтылуу шамалы Карабас бүгүн катуу согуп, машинени бет маңдайынан тосмолоп ырылдап, илгери карай бастырбоого тырышат, тирешет.

Жарасов чыдай албай узун бойлуу, кызгылт жүздүү, азыр мурду көгүш тарткан шофёр Шакирге карап койду да:

— Кандай маскара. Алтымыш чакырымды жети саат жүргөн эмне деген кеп! — деп кабагын түйгөндө жукараак, акчыл бетинен, эки ууртунан катмарланган бырыш билинди.

— Арттагы машинелер кантээр экен? Чоң машинелер үстүндөгү каңкайган жүгү менен, чөбү-жеми менен жолдо бөгөлүп жүрбөгөй эле. Ошол арттагы колонна бизден үзүлүп калбаса болду — деген күдүктөнүүгө Эсентаев да кошулду.

«М-72» бүгүн өзүнүн бардык жерге жүргүч өнөрүн көрсөттү, бул жолоочулар иңир кире бергенде өздөрү максат кылган Айгенеге жеткен эле. Мында «Алга», «Шеген» совхоздорунун штабы бар. Артта келе жаткан колонна он эки машинеге чөп арткан «Шеген» совхозунун жардамчылары. Кошумча төрт машинеде арпа, ар түркүн жем — комбикорм бар. Ушу машинелерге жардам үчүн үч трактор жиберилген. Ошонун баарын баштап кечээ Нояндын борборунан чыккан «М-72» машинесиндеги райондун

эки жооптуу адамы эле. Жарасов Ноян райисполкомунун председатели, Эсентаев райкомдун экинчи секретары. Алма-Атадагы жыйналыштан жакында келген райкомдун биринчи секретары Касымов ушу жолдошторду жанагыдай көмөктөрүн берип өздөрүнчө бир далай арбын азык менен жөнөткөн. Үч трактордун бирөөнү Касымов, Жарасов акылдашып, Кара-Тоонун азырынча кыйынчылык менен болсо да өткөөл берип отурган Ташкөмүрсай ашуусуна калтыра турган болгон. Алары жөндүү эсеп. Келаткан колонналар ушу гана эмес. Кийин да алдыда оор күндөр болууга мүмкүн. Азык ташый тургам жардамдар жүктөлүп жибериле турган али далай чубашкан машинелердин колонналары бар.

Кара-Тоонун өзгө сарайлары, ашуулары, бул күндө ширелген кар, муз болуп, ашуу бербей жатып алды. Жалгыз гана чоң аракеттин кичинекей токтолушу, ипичке өткөөлү ушу Ташкөмүрсай ашуусу болуп турат> Ошондуктан кар калыңдаса, муз басса, ашуу кептеле баштаса ушул арага трактордун бир нечесин дайыма кармап туруп, машине, унаа аттуунун ары-бери каттагыч өткөөлү болгон жерди душмандын чабуулунан коргогондой күн-түнү коргоп отуруу керек. Алды жакты ойлоонун эң бир керектүү камы ушул жерде. Алыстагы кумдагы эки жактагы малды ойлосоң, эң алды менен ушул арада бар күчүндү бууп калар «тар эшик, там босого» дегендей дал ушу таш короодо күтүп отуруу бир нече тракторчуларга тапшырылган. Анын бирөө Власов Алексей, экинчиси — Досов Бекен, үчүнчүсү — Садыков Эшмат.

Түндүк суук шамалы Ташкөмүрсайддын үстүнөн боройлотуп өтүп, сай боюна, ар жерге кар үймөктөрүн жал-жал кылып, жол үстүнө ак дөңсөөлөрдү кураштыра берди. Түнкүсүн төрт сааттан кезектешип бөлүп алган Власов, Досов, Садыков үчөө Жарасовдордун артынан жүргөн жүгү мол машинелерди көп бөгөлөтпөй, баатыр кайратын жыйып кезмектеп коюп, сүйрөтүп отуруп таш ашуудан өткөрүп жиберген.

Карабас шамалынын түн алегиндей тар сайдын боюнда, терең эңкейиште кутурган жин ойногун үч тракторчу бул сапар кебелбей жеңип чыгып, таңата тыным алышкан эле.

Айгенедеги «Алга» менен «Шегендин» базаларына Жарасовдор жылуу кабар апкелди. Арттан келе жаткан жайын жеткизди. Бул жерде район инспекциясынын башчысы Эржановго жолукканда Жарасов:

— Эми калганын өз жоопкерчилигиңе ал. Сен кумдан жакшы кабар берип: абал жакшы, күн жылуу, көчүүгө болот деген соң, бүткүл оторду ушундай карай козгоого буйрук берген райком менен райисполком Арты кар болбосо болду. Карабастын бүгүнкү бет алышы, кебетеси бузулуп турат. 60 чакырымды жети саат бою жүрүп келдик. Биз минткенде кой кантмек! Кар жаап кетсе эмне кылмакпыз? Айтор сен айттың, мал козголду. Биз жардамга келдик. Бирок качан айттың дебе, тек жол бузулса жооптуу сенсиң! — деди.

Бети кара туурук болуп кыш бою тотуккан, мурдунун үстү кап-кара болуп күйө түшкөндөй тиштери акшыйган Эржанов өсүп кеткен тикенектенген мурут-сакалын тыржыйтып күлүп алды.

— Мага инспекция гана эмес, Карабастын шамалын да багындырып койгон экенсиңер. Анын буйругу менде болсо, кой да жаман боло койбос, — деди.

Булар сөздү тышта туруп сүйлөшкөн эле. Ноян районунун койлору кумдагы жайыттарынан бери көчүп кеткен соң эмки чара бүт колхоз-совхоз малдарын ирээт менен, эсеп менен көчүрүү эле. Ошону ойлоп эртең 8мартка бардык чабандарды, алардын ичинде улуу чабандарды жана колхоз, совхоз аттуунун ушу отордогу жооптуу өкүлдөрүн, ушул арага чакырып алып акылдашууга бекиништи. Ошентти да үйгө кирбестен Жарасов менен Эсентаев, Эржанов үчөө маңдайдагы чарбаларга атчан кабарчыларды жибершти.

Жарасов менен Эсентаев күндүзгү жолдон талыгып кажып келсе да, түнкү уйкусу тынч болгон жок. Экөө түн ичинде караңгы бөлмөдө ойгоно түшүп, күбүрөп сүйлөшө берет. Экөөнүн бирдей жамбашына баткан аяздай, таштай кооп бар. Ал кишилер үйдүн

кош терезесине кадалып улуп турган катуу шамал, Карабастын күндүзгүдөн да күчөй соккон бороондуу шамалы. Жарасов бир нече ирет ойгонгондо терезеге барып байкаган эле. Түн ортосунан оой бергенде шамал гана эмес, эми кардуу бороон көтөрүлүп, суугу да, ышкырган ызгаары да кабырганы кайыштыргандай болду. Ушундан кийинки уйку улам үзүлө түшүп, кайтадан ойгонуп жатып таң аткан соң төшөктөн турганда, тыныккан адам сыяктуу эмес, экөөнүн баштарын оордоткон зеңгирөө бар эле.

Эржанов үчөө эртең менен оокаттана салып аба ырайын байкады да, кечеги чакырган кишилердин бүгүн мында келалбай турганын анык түшүндү. Ушундан кийин мал кайда, чабандардын абалы кандай, малдын абалы кандай, ошолорду билмек болуп, эмки бүткүл чараны өздөрү иштөө керек болду. Ошентти да үчөө үч тарапка оторлорду издеп жөнөшө турган болду. Унаалары тек салт ат. Эсентаев жети миң кою бар «Казакстан» колхозуна, Жарасов он сегиз миң кою бар «Алга» совхозуна, Эржанов «Кызыл жылдыз» колхозуна бара турган болду. Анда он жети миң кой бар. Мин, кой эки отор болгондо, он жети миң кой отуз беш-кырк отор болот. Баарын аралап чыгуу кайсынысына болсо да мүмкүн эмес. Бирок ар бир чоң чарба тобуна барып, эч болбосо ошол тобунун кайда бытырай тарап кеткенин, адам менен малдын жалпы абалын билүү керек. Үчөө тең кечке кайта келишип, ушу Айгенедө баш кошмок болушуп атка минишкен. Үчөө үч тарапка бирден жигит алып, ырылдап согуп турган бороонго желе жортуп, бат эле караандары көрүнбөй кетти.

Үч саат үздүксүз желдирип отуруп бир чети адыр, бир чети узакка созулуп Акжазыкка таяп жаткан «Алга» колхозунун малына Жарасов жеткен эле. Четки отор чоктой болуп тар сайга ыктай ийрилгенин көрдү. Кой четинде буурул сакалдуу, жайык жүзүндөгү чекир көзү кылыр сыяктанып көрүнгөн койчу Байтен жөн-жайды айта баштады. Жарасов Байтендин жанындагы жардамчы жигитти Кусайынды да, өз жандарына чакырып алган эле. Эки чабан мал үчүн кабак түйүп, жаактары тиштиге түшүп иренжий сүйлөдү. Алгачкы кепти баштаган Байтен:

— Кандай абалды сурайсың, жолдош! Кумдан көчтүк. Быякта болсо тапканыбыз мынабу.

— Кумдан кетип Кара-Тоого жетип калабыз деген элем. Мынабу бороон, мынабу аязда Кара-Тоо кайда! — деп Кусайын өкүнүчүн билгизди.

— Эми мынакей жер ортосу Көкдөбөдө көккө карап улуп турган кебетедебиз. Жылына мынабу кудайдын күнү ушинтип курута береби?! — деген кабатырлыкты Байтен кайта айтты.

Эки чабанды угуп болуп Жарасов акырын козголуп, койду аралап көрдү. Бул бооз койлор эмес, токту экен. Ичтери кабырылган, жондору шалпайган. Ушу сайда кичинекей кылтыйып көрүнгөн буталуу нерселер байкалса ошого үймөлөктөп умтулушат.

Жарасов жайды билип-туюп турат.

— Койлоруң ачка го. Мобу бороондон мурунку кейиптери кандай эле? — деди.

— Биздин отор бооз кой эмес. Кумдан да жаман чыгышкан жок. Бирок айдоого түшсө, жерден жей турганы мына булар болсо, канчага жетет. Тыйтыгы чыкканы аз калган мал да, — деди.

Жарасов чабандарга дем бере сүйлөдү.

— Күн ачыла малдарыңа жем жетет. Биздин артыбызда көп машинеге жүктөлгөн малдын жеми келе жатат,

— Чөп барбы, чөп? Чөп аралашпаса жем жебей турганын билесиздер го.

— Билебиз, чөп да болот. Азыраак чыдай тургула. Койду мындай бороондо азыркы ушул ыктоосунда кармап турганың болбос бекен. Эми биз эртең кечинде ушу малыңардын ортосунда, өзүңөрдүн жаныңарда болобуз. Бизди район жиберди. Нояндан атайы келдик. Жардамга келдик. Малдын жайын көрдүк. Ал эми өзүңөрдүн тамак-ашыңар кандай?

— Тамак-аш, азыр жатаарда иче турган ысык оокатыбыз бар. Күндүз шүгүрчүлүк, жемден, азыктан таап нан жесек да үшүгөнүбүз жок.

— Кусайын бул сөзгө канааттанган жок.

Ток эмеспиз. Ачта эмеспиз. Бирок суук катуу болгон соң, тамак да жетиштүү болсо жаман болбой турганын билесиңерго! — деп күлдү.

— Чынын айтасың, дурус айтасың! — деп жаш чабандын туура айтылган сөзүнө ыраазы болгон Жарасов:

— Мал азыгы менен бирге өзүңөргө да ар түрдүү тамак-аш, чай-пай ала келебиз.

— Ал да жетет. Тек чыдай тургула! — деди.

— Кантебиз, чыдабаганда кантебиз! — деп Байтен Жарасовго чекир көзүн чакырайта кадады да: — Тек гана колундан келсе мынабу кутурган бороонго бир даба кылсаңчы дээр элек. Ага болуп жатабы? Кантебиз кудай кылган соң. Бир гана сууктун арты аязга айланып кетпесе десеңчи.

Алдын ала болжоп билчү элеңер го — деп эми Жарасовго тамашалап карады да: — Эмне дечү эле, бала, сен айта берчү элең го! — деп Кусайынга ээк какты.

Момун жүздүү Кусайын ыржыя түштү да:

— Прогноз, аба ырайынын прогнозу. Айтмакчы ал эмне дейт, ага? — деп Жарасовго кадала берди.

Жарасовдун өзүнүн да күмөн санаганы ошондо. Түнкү уйкусун бөлгөн да ошол прогноз. Бирок бул чабандарды жүдөтүп түңүлтпөө керек.

— Прогноз эмне дечү эле. Чаташа берет да. Чыдам керек, сабыр кылуу керек. Кайрат керек. Азаматтын кайраты керек, мына бүгүн марттын тогузу. Жерибиз Сибирь эмес, түштүк. Былтыр бу кезде кайда Кара-Тоону ашып кетпедим беле! Жер кара, күн жылуу болгон. Коркпой эле койгула.

Кусайын бул сөзгө канааттана албай турган.

— Деги, прогноз жаман го ага, аныгын айтпадыңыз го! — деди.

Жарасов да эки түрдүү жооп берди.

— Көктөм чыкпай, жаз келбей жатып кайда кетчү эле. Кыш кайта келер дейсиңби, өз жайыңарды коңшу оторлор менен күндө кабарлашып билдирип тургула. Атыңыз ким эле, аксакал? — деди да Жарасов чөнтөк дептерин алды.

Карыя өзүнүн атын Байтен деп, мынабы жардамчы балам — окуусун быйыл бүтүргөн Кусайын деп жаш чабандын да жөнүн айтты.

Жарасов булар менен кол алышып коштошту да илгери карай кетти. Ушул күнү алты оторду аралады. Ат үстүндө тизе тоңуп, бет каратпай кайта-кайта мурду менен ээгин колу менен укалап жатты. Көргөн оторлорунун калган бешөө бооз соолуктардын отору. Андагы чабандар сөзгө сараң, мал жайы катуу түйшөлткөн өтө кабатырланган камкор мал ээсинин кебетесин көрсөткөн эле. Жут болорду ойлогон, күн ырайынан сескенген, малга жаны ачыган адамда мындай күндө кабак ачылабы? Тоңгон оозго, эринге көп сөз киреби?

Жайык жерде ыктай түшкөн кою менен бирге жөөлөп, бээсин жетелеп алган кара сакал, орок тумшук чабан Ысмайыл Жарасовго нааразы сөз айтты.

— Кумдан кетпөө керек элө. Көчсүн деп буйрукту эрте бердиң. Эми мына малдын, элдин көз жашы эмне болот? Мал жутаса эмне болобуз? Бүгүн жаап, эртең ачылса бир жөн. Узап кетсе канттик жыл мезгили! — деп сынын, нааразылыгын, мал жөнүндөгү күдүгүн сүйлөгөн Ысмайыл Жарасовду урбай туруп сабагандай сезилди. Ага Да Жарасов:

— Атайы район жиберди. Өкмөт бардыгын эл менен бирге көрөт. Бизди көп киши кылып, көп машине менен өзүңөргө атайы жиберди. Артыбызда малга жем, адамга тамак-аш келе жатат. Өзүбүз күн сайын жаныңда болобуз. Чабан эмне көрсө ошону бирге көрөбүз деп келдик, — деген сөздү жанагы Ысмайылдын үнүнөн уялган маанайда катуу кыжынып сүйлөдү.

Түш оой аттан түшүп, бир жаш чабандын үйүнөн чай ичти. Ошондон кийин дагы да атка минип, дагы бир нече оторду аралады. Ал жердеги чабандарга айтканы жанагыдай азык-түлүк келе жатканын билдирүү. Малдын ээсиз, адамдын кайдыгер

эскерүүсүз эмес экенин туюндуруу максаты эле. Бүгүн күн бою каш карайганча аттан түшпөй жүрүп, ал кечке ошол күндүз чай ичкен жаш чабандын, Доскендин боз үйүнө келип конду.

Эржанов менен Эсептаевге айткан убада боюнча бүгүн кечке Айгенеге кайра келмек эле. Бирок чабандарга кездешкенден кийин булардын коюн аралап, көзмө-көз көрүшүп, адамдын көңүлүн, малдын жайын көрүп, билүү үчүн атайы кайтпай калды. Бул түн суук, мурункудан да чыкыроондоп оңбогондой ашынып кетти. Ышкырган бороон үстүнө аяздын шумдуктуудай ызгаары ушунчалык катаал, ушунчалык эгешкендей ашынып, күчөп бара жатты. Бул түнү таң атканча бороондоп жаай берген кар бүткүл талааны, бардык адырды, тоо бөктөрлөрүн, кум аймактарын — баарын тең жапырт басты.

Жарасов таң азандан атка минип, Айгенеге карай туура тартпай дагы да айланып жүрүп кечээ көрбөгөн беш-алты оторду аралап, чабандар менен жүзмө-жүз сүйлөшүп, кээ бирине өзүнүн ким экенин айтып, абал-жайды билишип, Айгенеге түш оой кайтып келген эле. Келгенден соң мында кечээ кечке маал кайта келген Эсентаевден түндөгү сууктун жайын сураган. Өткөн түндө аяз отуз эки градуска жетиптир. Азыр күндүз жыйырма градус. Рация менен алган Эсентаевдин кабары боюнча кар калың жааганда бул аймактын баарына тең ак көрпөсүн туташ жааптыр. Кумдун өзүндө бүгүн кардын калыңдыгы 45 сантиметр болуптур. Бардык фактылар боюнча Жарасов менен Эсентаевдин өздөрү көрүп-билгендери боюнча да койдун абалы начарлап барат. Эми тек колдон жем берүү гана калды. Кар астынан бооз, жүдөө, ачыккан кой чөп издеп жей албайт. Колдо барын, күч-унааны жумшаганда койго жем жеткизүү, асыресе чөп табуу зарылдын зарылы болду.

Ушул абалды аныктап, баамдап, алдыдагы чараларды көптөн акыл кошуп чечип алуу керек. Ошол үчүн 9-март күнү кечке ушу аймактагы Ноян районунун колхоз, совхоз жетекчилеринин баарын Айненеге Жарасов менен Эсентаев жыйып алган эле.

Мында «Шеген» совхозунан Жаканов, «Казакстандан» Досбаев, «Кызыл-Аскерден» Кызаев, «Алга» колхозунан Болусбаев, «Алга» совхозунан Алтаев бар. Алтаев ушул оторлордун башчысы. Бул аталган кишилер үй-бүлөлөрү райондо, өз баштары кыш бою кумда, малда жүргөндүктөн эл сагынган, бир аз чаалыгып кажыган кишилер экен. Ар кимисине Жарасов менен Эсентаев өз чарбаларынын жайларын сүйлөдү. Алгач сүйлөгөн Кызаев:

— Кумду да кар басып калды. Бизди кумдан көчтү деп сынай тургандар бар сыяктуу. Мынабу абалда кумдан кетпесек анда да береке таппас элек. Мал кумдун өзүндө да өлмөк. Үмүтсүз тек гана кыйынчылык камоодо калып, койдун туут кезинде кыбыр эте алар жардамдан ыраакта калып, мүлдө тынч болбой куруган болор элек. Ал эми азыр эч болбосо районго карай, Кара-Тоого карай акырындап бир таман да болсо жакындай берсек, ала турган азык-түлүккө жакыныраак келген болобуз. Менимче, колдон келгенче эми аялдабай Кара-Тоого карай кичинеден жыла берүү керек, — деди.

Мунун кумдун жайын билбестиги алгачкы сөздөрүнөн анык көрүндү да Алтаев тамаша кылды:

— Өзүң кумдан келе жатсаң да, кумдун жайын билбепсиң го! — дегенде Жаканов, Досбаевдер мыскыл менен катуу күлүп жиберешти.

— Болушбаев кабагы суук, жүзү түксүйгөн, томсоргон калыбында Кызаевге карады.

— Кумда кар болсо да кум дөбөлөрдү бир жагы ачык жата турган жайы бар. Кум бардык чөбүнөн ажыраган жок. Карга туруштук бере алган буталары, дүмүрлөрү болот. Айтор, кумда отурсак уңкул-чуңкулуна мына мындай суук аяз, бороон күндөрдө козулуу койду ыктатып, эч болбосо аяздан сактап отурар элек. Кызаев болбогон сөздү сүйлөп отурду. Ушинтип отордун башында да жүрө берет экен го киши деген, — деди да, бирок өзү да майнап чыгаар жол айта албай, унчукпай отуруп калды.

Жарасовдун үмүт эткен башчысы Алтаев боло турган. Ошого карап сүйлөдү.

— Бүткүл райондун кумдан бери карай каптап келе жаткан калың малынын башчысы сенсиң. Эмне планың бар? Ушундай күндө кандай түрдө жылганыбыз оң

болот. Кандай ирээт менен жолдогу паана болорлук короо, отор базаларын пайдалануу керек. Мына дал бүгүнкү ушул жагдайда өзүңдүн эмне планың бар? Мынабу элге кандай буйрук кыласың?

Алтаев сыртынан ойлонуп отурган киши сыяктанса да, сөзү менен бул адамдарды ыраазы кылган жок.

— Менин башчы деген курулай атым болбосо, колумда тоютум барбы! Шайлуу короо-жай турабы? Же болбосо жылуу күн, кары кеткен Мырзабай талаасы турабы? Өзүңөр көрүп отурган калың кар, тирелип каптап келген калың отор. Айтор чама келгенче ар бир колхоз, совхоз, ар бир оторго берилген аз гана жемге сүйөнүп жыла бер дегенден башка эмне айтабыз!..

Жарасов канааттанган жок. Ал Алтаевге кабак түйүп нааразы жагдайда сүйлөдү.

— Сенин айтып отурган сөзүң ушу кыйналган чарбаны баштап келе жаткан, кыйынчылык менен алышууну ойлогон кишинин сөзү эмес. Мында план да жок, элге ылайыктуу акыл, башчылык да жок. Тек айтор, алдында талаа, үстүндө асман. Барар жерин Кара-Тоо, андан ары район. Баарыңдын тең жапа-тырмак жыла бер дегенден башка айтарың барбы?

— Эми кантем, башка эмнени айтам! Мындай шумдук күн болот деп, март ортосунда Арктиканын аязы болот деп, Арканын калың кары болот деп ким ойлогон?..

— Баса ойлобогонсуң. Кыйынчылык келген күнү маңдайың ташка тийип отурган кезде алдыдагыны ойлоо мындай турсун, бүгүнкүнүн өзүн ойлоп отурган жоксуң. Эмне дедиң? Кур стихияны атап ар ким бет-бетин менен алды-алдыңан жөнөй бер дедиң. Ушу да ойбу? Башчылыкпы?

— Кара-Тоого жетип жыгылмайын көз ачылбайт. эми эмнеси болсо да, ким да болсо ошондой карай илгерилей берүү керек дегенден башка амал да, акыл да жок.

— Эмнени айтып отурасың? — деп Жарасов ачууланды да, колундагы карандашты столго уруп калды. — Кара-Тоого чейин 80 чакырым жер бар. Өзү бооз, ачка, түнкүсүн аяз астында паана жок, бүткүл отор каптап жүргөндө кырылгандан башка эмне калды? Өзүң кандай пландагансың? Азыр мына ушул жерден Кара-Тоого чейин нече күндө жеткизмек болдуң малды?

— Алты күндө жетет деп ойлоймун.

— Күнүнө 15 километр жүрмөксүңбү?

— Ооба, түштө бир тыныктырып алып, эмне болсо да ылдамдата айдап, жете турганын жеткизип албазак, бүт малды түгөл ушу арада жуушатып кырып салабызбы?!

Алтаевдин ушул соңку сөзү Болусбаев, Досбаев экөөнү тең алекке түшүргөндөй болду.

— Эмне деп отурасың? Жайдын ысык күнүндө да кой 15 километр жүрчү беле? Ушул карда эмне деген сөз бул! — деген Болусбаевди Досбаев коштоп сүйлөдү.

— Антпегин, 15 километр деп айтканың — же түк билбегениң же түк ойлобогонуң! Шумдук, Алтаев, мынабу сөзүң! — деп жиберди.

Жаканов, Кызаев да бир ооз ызалуу кыжынган кептерин айтты. «Сандырак», «жоопкерсиздик», «түк билбегендик!» — дешип бурк-бурк этишти.

Малдын алсыраганынын үстүнө ушундай адамдардын да амалсыздыктын камоосунда оор жагдайга түшкөн алсыроосу айкын болду. Жарасов менен Эсентаев өз ара акырын күбүрөшүп сүйлөшүп, кыска гана бир чечимге келип катар баш ийкешти. Ошондон кийин Жарасов: «Жол тапкан, алдыдагыны дурустап болжогон сөз укпайды! Аба ырайынын жаман кубулушу силердин баарыңарды тең эстен тандырган экен. Эми чабандар менен сүйлөшкөндөн башка чара жок. Эртең менен ошолорду жыйып акылдашкандан башка айла калган жок!» — деп ордунан турду.

Эл тарай баштаганда Алтаевге акыркы ирет айткан бир чечими бар эле.

— Сени кумдун жайын билет дечү элек, башчы кылганда ошентип ойлогон элек. Кумдан кетип, эми берекең да кетиптир го. Көчүрүүнү уюштура албады деген ушул болот. Атасы өлгөндү да угузат, — деди да Алтаевдин сөзүн укпай сыртын салып

басып кетти.

«Шеген» совхозунан келген Жаканов жанагы сөздөргө пикир кошкон жок. Анын өз ишинде тышка чыгарбаган бир эсеби калды. Анысы кечээ келген 12 машине таңгакталган чөп. Азыр ошонусун ойлоп туруп Жарасовго жанаша берди да чыгарган бүтүмү эмес, жөн гана бир бөлүштүрүү эсебинде басып баратып сүйлөдү.

— Менин жалгыз билгеним: табылган тоютка таянып, баарын дароо салып койду-, күн-түн дебей туут мезгили башталганча Кара-Тоонун ичине жеткизип алуу керек! Жеткизип алуу керек! — деп экинчи жолу айтты.

— Жарасов Кара-Тоонун этеги опурталдуу экенин өзү да билет. Жанагы сөздү ошол көптүн көкөйүндөгү жайды кайталаганы чыгар деди да, жооп кайтарган жок, Ал эми Жаканов жанагы отор башчысынын плансыз бытыранды абалын баамдаган соң, эми эмнеси болсо да өз карамагындагы, өз башынын милдетиндеги «Шеген» совхозунун оторлоруна өз бети менен бөлөк чара жасоого өзүнчө бекинип калган эле. Нагыз эмне кыла тургандыгын ачык айтпады, бирок жанагыдай Жарасовго кыйытып, айткан сөзүн өзүнүн кийинки мезгилдеги ишине «айткамын» деш үчүн гана жол тазалап өттү.

Эртең менен чабандарды чакырып акылдаша турган болгон Жарасов жанагы кызматкерлерди бүгүн түндө Айгенеге кондурду. Жарасов, Эсентаев, Эржанов үчөө өздөрүнчө калганда Эсентаев өз байкаганын эми айтты:

Мына булар күн ырайынан коркуп, бир чети чабандарга жөлөк болор ишенимден айрылып калган сыяктуу. Анын үстүнө чарасыздыктар башка ойлогон ойлору да жок эмеспи, — деди.

Райкомдун бюро мүчөсүнүн бири Эржанов азыр бул үчөө өздөрүнчө сүйлөшүп турган чакта акыл табуу, кеңеш айтуу ушу өздөрүнөн чыкпаса жанагы адамдардан чыкпай турганын баамдаган эле. Булар кумдан кетип, жылдагы адет боюнча туут мезгилине чейин илгерилеп, ылдамдап куруп отуруп Кара-Тоого жетебиз деген, ага илинсе койго, козуга жылуу жай бар! — деген ойго көчкөн эле.

— Эми Карабастын кутурган шамалы карсыз болгон күндө да бооз койду дурустап көчүрө албас эле. Ал эми мына мындай шумдук кар түшүп, андан да шумдук аяздуу бороон кычап турган соң эси чыгып, баш каңгып калган го. Деги кайрат малдын ортосундагы чабандардын өзүндө болгондой. Ушундайда акыл таба турган да ошолор. Эмнеси болсо да ошолордун өзү менен отуруп кеңешелик! — деген сөздү ал муштумун түйүп, оң колун силкип Жарасовго ак, карасы ачык, чоң алагай көздөрүн ишендире кадап, салмактуу айтты. Жарасов да эмки ишене турганы чабандар экенин ойлоду да, кечээ күн бою өзү көрүп өткөн он отордун көп эстүү, сабырдуу, чыдамдуу Байтендей чабандарын эсине алды.

— Болду, бардыгын чабандын акылына салабыз да, тыянактын баарын ошолорго жанагыларды кошуп, ортого алып отуруп чечебиз, — деди.

Чабандар менен аңгеме анча узакка созулган жок. Кечеге кыйынчылык жайындагы сөздөр мында да айтылбай койгон жок. «Алга» колхозунун өкүлү Болусбаев кечээ болгон кыйынчылыкты чабандарга сездире отуруп: «Журттун коопчулугу күчөйүп кетти. Бир койду миң кой кылган, миң койду бир кой кылган Карабастын кудай аткан шамалы эми жөн шамал эмес, ак бороон, чыкыроон аязга айланып турат. Дагы да мал өлтүрөбүзбү, деген коркунучка такалдык. Ушундай жылдарда, нак ушундай күндөрдө мурунку чакта эмне кылынчу эле. Мынабу карыя чабандар ошондогу тажрыйбаны айтышса!» — деди.

Жарасов бул сөздү коштоп:

— Баса, көп замандан бери ушу өрөөндө мал өстүргөн Кошой аксакал, Жаксымбет, тигил «Кызыл-Аскерден» Даукен, «Алга» совхозунан Садык аксакал отурасыздар. Дал ушундай кезге, ушундай абалга кумдан кайтып кетип, жол бою бүгүнкүдөй кыйынчылыкка учурагандарыңыз болду беле, анда кантчү элеңиздер?

Алды менен жооп берген Жаксымбет болду. Чүртүгү көздүү, уурту саландаган, сакал-муруту сейрек, элдир-селдир гана, сөөктүү узун жаагы кайраттуулугун белгилеген

Жаксымбет Жарасовго жалт карап:

— Кантмек элек?! Байдын малын айтсаң, мындайга кез келсе кырылып кала берчү. — деп кекете күлүп койду,

— Ошону айтсаңчы, — деп бет маңдай отурган жапалдаш бойлуу, турпаты тоголок келген карыя чабан Дөөлөтбек ийнин күйшөп, тизесин өйдө кылып койду.

— Анын көргөн күнүн итке берсин. Байдын малы бир жуттук деген сөз Карабастын шамалынан, дал ушундай тутам чөбү жок жеринен чыкпай кайдан чыкты дейсиң.

Азыр «Шеген» совхозунун карыя чабаны ак сакалдуу Кошой менен «Алга» совхозунун чоң чабаны көсө Садык катар үн катышты.

Кошойдун айтканы:

— Байдын жолу өзү менен, кырк жылдагы өз тажрыйбабыз өзү менен эмеспи? — дегенде Садык:

— Бай өз амал-айласын өздөрү кылсын. Биздин баарыбыз бир тилектеги элбиз. Алар кээде биринен бири талаша тартып жеп, бекерсиздигинен жутащучу. Биз акыл, береке, эсеп менен иш кылсак, биригип отуруп жутка мал бербөөнү өзүбүзчө чечпейбизби?!

Жарасовго бул сөз кажардуулук, жигердүүлүктүн үнү шекилденди. Эсентаев да кечээги кызматкерлер эмес, бүгүнкү чабандардын иштериндеги жутчулук менен күрөшүүнүн чаралары жөнүндө кеп-кеңешин айтканы келген сыяктуу. Ошол оюн Эсентаев айтып салды.

— Күч, жардамды туш-туштан биз жеткизүүгө киришсек. Мал башында ошол жардамга таянып, акыл-кайратты сиздер тапсаңыздар, береке деген ошол эмеспи! Сөздү ушундай сүйлөшкөнүбүз акылдын алды эмеспи? — деп койду.

Жана алгач чабандардын катарынан үн каткан Кошой эми ошол бүтүмгө, так кесер кеңеш айтууга көчтү.

— Байдын чарбасына ит окшосун дедик го жана. Анткени, байдын малы мындайда эч кимден жардам алчу эмес. Байдын өзү менен кошо асманга карап улуган бойдон серейип калчу. Бизге азыркы областтан, тиги райондон катар-катар машине келип, аларга толтура чөп, жем келип жатат. Адамга азык-түлүк келет. Керектүү жардамдын баары силердин жолуңарда. Малдын алдынан чыгат деп келип отурасыңар. Ушунда исполком, райком, совхоздордун директору, колхоз жетекчилери агылгалап алдыбыздан чыктыңар. Эми отуралык да акыл менен иш кылалык. Банга ит окшошсун дегенибиз, аларды малы мындай камкордукту көрүп билген беле. Өзгөнү кой, ирээт менен кезектеп отуруп Кара-Тоого карай малды динкинин соолтпой, ачка бастырып айдап, буулуктурбай, отор артынан оторду шашпай, бүлүнтпөй илгерилетип отурчу болсок — малды өлүмгө учуратпай, жутка алдырбай гана мынабу Мырзабай талаасынан чыгып кетебиз, — деди.

Ушуга чабандардын баары түгөл макул болушту. Мындай эсепке калың малды көктөмдө, күздө тоодон кумга, кумдан тоого оодарыштырып адеттенген «Алга» совхозунун көк көз, саргыч жүздүү, иреңи сулуу, толугунан келген Жора эми нагыз сөзгө киришти:

— Жолдош Жарасов, Эсентаев! Ушу экөөңүз райондун жетекчи азаматысыңар. Ушу азыр колуңарга кагаз, карандаш алгыла да жазууга киришкиле. Биздин чарбаларыбызды кун сайын кимдин артынан ким жүрө турганын тактап бериңиздер. Алдыбызда жол боюнда Узак районунун «Кенегент» совхозунун он чакты короосу бар. Жолубузду боюнда. Ошол ар короого чөптү, жемди жеткизип жыйып койгун. Бизге топурабай, биринин үстүнө бириң үйүлбөй алдыңкы бир отор түнөп өткөн короого артынан тез экинчиси жетип, тыныгып малыңды жемге тойгузуп, тыныктырып алып көчө бер, арткыга улам орун бошото бер. Бир гана ишиң ошол короолорго убагында чөбүңдү үзбөй катары менен жеткиз да отур. Бул чарбанын баарынын оюндагы тилеги. Оозундагы айтар акылы да ушул. Ушундай эмеспи? — деп өз кишилерине карады.

— Куп, жарайт!

- Баракелде, акыл ушу.
- Ойдогу сөз да ушу.
- Токтоо жок, аракеттин баары ушундай болсун.
- Бир гана буйдала көрбөгүлө!
- Койдун тууту жакындап калды. Иш чукул.

— Төл алына баштаганда эмнеси болсо да Кара-Тоого, айыл четине илинип алалычы! — деген сөздөрдү «Шегенден» Тажыбай, «Казакстандан» Жабагы, «Кызыл-Аскерден» Чоңко, Дөөлөтбак, «Алгандан» Кумар, Мадеш аксакалды, буурул сакал бир нече тажрыйбалуу, кайраттуу улуу чабандар түгөлү менен жактырышты да «ооба» дешти. Ушундан кийин чечимге келишти. Эми жолдо канча короо, кудук бар. Аралары канча чакырым экенин ирээт менен сурап отуруп, Жарасов кагазга жазып алды. Короолордун саны арбын. Аралары анчалык алыс да эмес экен. Болгон кыйынчылыгы — көп малды батыра турган, түнкү бороондо ыктоо боло турган ошол короолордун чоңдугу анчалык эмес.

Эсентаев менен Жарасовдун бардык чабанга айткан эмдиги жакшы кабары ошол короонун жайы жөнүндө эле. Ушуну аңгеменин аягында Жарасов жарым-жартылай билдирмекчи болду.

— Биз район менен облустан жана мынабу өз жеринде отурган Узак районунан жардам күтүп отурабыз. Облус өз жардамын жиберүүгө киришти. Ноянга жакын Арыз, Түркстан, Кентоодогулар баарыдан мурда көп палаткалар, жетишинче боз үйлөрдү, тоютту, азык-түлүктү камдап, алдыбыздан чыксын деп жатабыз. Биз Кара-Тоого көчүү менен катар алдыбыздан ошол айткандарыбыз келет да, жанагы ар короонун жанына боз үй, палатка тигиле берет. Койдун арыгы, суукка чыдамсызы болсо, эрте тууп кала турганы болсо — булардын баарына да тең жай табабыз. Азыркы эң чоң иш жанагы аталган чөп менен азыктын, мынабу «Кенегент» совхозу убада кылган чөптүн ошол короолорго үзбөй жетип турушунда. Аны биз милдетибизге алабыз, — деди.

Жыйындын аягы ушундай так кесер чечимдерге келгенде чабандар көңүлдөнүп кетти. Жаксымбет сейрек тиштерин көрсөтө каркылдап күлүп алды да:

— Мынакей, Коңураттын кайсы байы ушундай элдик, тирек боло турган жардам алчу эле. Ал түгүл бардык облус, Мекен бизге жардамга ушундай жабыла келип отурганда, чиркин, Карабастын бороонун ит кылбайбызбы!

Анын күлкүсүн Жоро, Садык сыяктуу жаш чабандар көңүлдүү коштосо да, Чоңко менен Тажыбай анчалык коштогон жок. Чоңко өзүнүн курбусу Жаксымбетке:

— Ай, бекер ооз куу! Заматта эле ашып-ташып төгүлүп кетесиң да ушинтип. Тура тур адырандабай. Тилиң ташка тийсин. Ушул сендейдин текебер сөзүнөн көрөбүз! — деди эле, Жаксымбет али да мыкты ишеним менен көңүлдөнө күлүп койду.

— Ооба, ишенемин, ишенемин да, өйдөлөнүп серпилемин. Эли-журтум баарын апкелип отурганда али да сендей бүжүрөктөп, чочулап «тобо-тобо» деп жатайынбы Карабастын шамалынын астында. Бербейбиз малды. Карабаш түгүл миңбаш болсун! Айланайын Жарасов, тек жанагы айтканыңды аткар да, мынабу коркок иттин оозуна кум куйгузчу мага! — деди. Жарасов буга кубанып, анын колун кармап, далысын таптады.

— Ушундай ишенимиңе, мыкты кайратыңа алкыш айтамын. Кабагың бүркөлбөсүн, көңүлүң жашыбасын. Эң керектүүсү ушул. Биз жеңбей турган кыйынчылык бар беле. Ошондой дебейсизби, аксакалдар! — деп Жарасов «баракелде, баракелде, дегениң болсун!» — деп коштогон карыя чабандардын үндөрүнө катуу кубанган күлкүсүн кошту, Кечээги жыйын эмес, бүгүнкү чабандардын жыйыны алардын өздөрүнө да, асыресе райондон келген бардык азаматтарга ушундай күндө зарыл болгон асыл кайратты бергендей болду.

Ушул тыянакка келип чабандарды жана чарбалардын жетекчилерин таратып жиберди да, Жарасов ошол замат «Кенегент» совхозун карай жөнөдү. Эсентаев, Эржанов экөө райондун бул аймактагы көп машинелерин жыйнаштырып сегиз тракторду жардамга камдады. Эми жолдогу короолорго ушу машинелер, тракторлор

менен туш-туштан чөп ташып отурууга бул жактагы райондун башчылары менен бардык шофёрлору кире турган болду.

Жарасов «Кенегент» совхозуна Баскент менен сүйлөшүп алып жөнөгөн. Рация менен обкомдо ушу жактын чарбаларынын камында атайын иш жүргүзүп отурган Алым Эринбетов менен сүйлөштү. Ал обкомдон Узак районунун биринчи секретары Эсдавлетовго тапшырма берилгендигин айткан. Жарасовдун өзүнө Эсдавлетов да рация менен Узак районунун бере турган жардамын «Кенегент» совхозунун директору Абды Эсеновдон ала турганын айткан болучу. Жарасов Абдыны алгач көргөнү ушул эле. Директор Жарасовдун келишинен кабардар экен. Ал коногун үйүнө алып келди. Совхоздун борбору көбүнчө жаңыдан салынган үйлөрдөн турган. Катар салынган жети-сегиз узунча жалгыз кабат ак үйлөрдүн ортодогусу Абдынын үйү экен. Жылуу коридор менен оң жакка басканда төрдөгү чоң эшикке кирип, жарык, жылуу бөлмөгө кирди.

Абды коногун жаш аялы менен тааныштырды. Жүзү мээримдүү, мурундуу, узун чачтуу, чоң кара көздүү, кичирээк оозунун сүйкүмдүү эриндери, саал толмочунан келген өтө сымбаттуу жаш келин Кундуз эле. Жарасов менен жумшак, илбериңки, колун асемдүүлүк менен сунуп сыпайы амандашты.

Жарасовдун саал таңыркоосу бар эле. Өзү, да, аялы да шаардыктарча тарбия алган жаш адамдар сыяктанса да, мынабу чоң бөлмөдө стол, орундуктар жок. Жерге кийиз, килем жайылган. Төрдө төшөк. Тегерек чарчы стол бар экен. Деги бул үй Эсеновдордун конок күтүп, тамак-аш иче турган бөлмөсү сыяктуу.

Райондон, коңшу совхоздордон Жарасов сыяктуу жол жүрүп келген жолоочу мейманды күткөнгө Кундуз Абдыга айткызбай эле оозгу үйгө чыкты. Анда самоор коюп, чай даярдай баштады.

Басып бараткан келбетин караганда да орто бою, сымбаттуу мүчөсү, өзүнө жарашкан узун чачтары жагымдуу, ылайыктуу тигилген тор кофтанын этегинен ашып түшкөн калыбы ушундай жарашыктуу суналган асемдүү турпаттын таасирдүү көрүнүшү эле.

Жердеги килем, кызыл-жашыл терезе пардасы таза, Тегерек столдун үстүндө кызгылты мол көк чачылуу дасторкон. Баркыт төшөктөр, жанагы жаш үй ээси — баары тең Жарасовго тынч, жайлуу бейкамдыкты баамдатат. Суукта, кыйын жолдо, түгөнбөс кардуу талаада, жылуулугу жок боз үйлөрдө, базанын кичинекей терезелүү эски саман үйлөрүндө соңку бир нече күндөрүн өткөрүп жүргөн Жарасовго мынабу үй ырахаттуу бир уядай сезилди. Өзүнүн райондун чет жагындагы эмгек жайын, үй-бүлөсүн, жайлуу, бейкут тиричилигин эске түшүрдү.

Көлөч менен кийген чоң кара чокой, колдору мээлей, үстүндөгү шырма күрмө шым Жарасовду жарашыктуу меймандай кылып көрсөтүп турган жок. Өзүнүн ансыз да кара сур жүзү шамалга, аязга көп калып кара туурук болуп кеткен. Соңку күндөрдө ал сакал-мурутун да кырган жок. Баш киймин алганда кара сур чачы сербейип, уйпаланып, жартылай чубалып саамайына, көзүнө түшүп өзүн өзү мынабу жылуу жайда оңтойсуз кебетеде сизди. Бирок бул абалда анын көңүлү узак пааналаган жок. Келген ишине бурулду. Узун бойлуу, кең далылуу, сөөктүү келген кызыл жүздүү Абды келбеттүү жигит эле. Анын бети жайык, бою шыңга, шадылуу болуп, өзү али жапжаш. Талаада жүргөндө мурду, бет учу кызгылт-күрөң тартса да, анын маңдайы, мойну, ээгинин асты, тамагы оролуу, кымтылуу жүрчү жерлери күн чалбагандай ажарлуу, тазалыкты таанытат. Мунун жүзүнө карай отуруп Кундузду эске алды. Кундузду караган киши муну да эске алат. Ичинен ким да болсо экөө бир-бирине шай келген көрктүү, сүйүктүү жаштар экен дегидей. Сүйлөгөн сөзүндө да Абды Жарасовго тез тааныша турган жугумдуулук достук менен жагымдуу келди.

— Эсдавлетов кабарларды. Кечээ Баскенттен жолдош Эринбетов өзү да кабарлаган эле. Обкомдун бюросунун тапшыруусу, Жолдош Карповдун да көңүл бөлүп, күн сайын, саат сайын кооптонуп сурап отурганы ушу сиздердин койлор. Ноян районунун оторлору. Мен өзүбүздүн чабандардан уккан элем: кумдан бери чыгып калыпсыздар.

Өз районуңуздар алыста. Өтө турган жолуңуздар биздин совхоздун үстү экен. Ошону үчүн биздин үстүбүздөн 70—80 километр бою бүт оторуңуз өтүп болгончо биз чөп берип, короо-жай берип туруубуз керек экен. Эми кадимкидей сүйлөштүк. Канча тонна чөп керек кыласыз?

— Чөптөн биздин сурай турганыбыз 150 тонна.

— Ташып турган унаа кимдики?

— Жыйырма машине, жети-сегиз трактор өзүбүздө бар. Унаадан сизди кыйнабайлык. Бир гана короолоруңуз тардык кылабы деймин. Облустан палаткалар сурадык. Сиздердин ушул райондон кой төлдөй баштаса калканыч болоорлук, эч болбосо козулар үчүн ар короонун башында ондон боз үй болсо!

— Беш да, он да көп. Андай боз үй бизде жок. Эсдавлетов өзгө совхоздордон алып бербесе, буга мен убада бералбаймын.

— Ал эми короолоруңузду айтыңызчы?

— Өз малыбыз да кумдан чыгып келе жатат. Короону жартылай болбосо албетте, сиздерге толук бере албай турганыбызды түшүнөсүз го.

— Түшүнөйүн, бирок биз ылдам өтүп кетсек короолоруңуз өздөрүңүзгө тез кайтат го. Бизге көбүрөөк бериңиз.

Ушу кезде Абды совхоз жеринин картасын апкелип тегерек стол үстүнө жайды да катарга блокнот менен карандашын алып отуруп, кумдан Кара-Тоого чейинки Мырзабай талаасын, Бабата үстүн — Чачтуу-Азиз үстүн алып жаткан аймакты карандашы менен тегерете сызып бир көрсөтүп өттү. Андан соң блокнотун алып Жарасовдун алдына такай отуруп жолдогу короолорду четинен атап кагазга түшүрө берди. Кээ короолордун арасы беш чакырым. Ал Жарасовго жагат. Кээ бирөөнүн арасы 10—12 чакырымга чейин барат. Бул кезде Жарасов баш чайкады. Ошентип ал да өз блокнотуна короолордун баарын атап жазып алды. Эми чөптү ар короого Жарасов өзүнүн жыйырма машинеси менен Абды атаган 15—20 чакырым жерлердеги үч базадан, «Кенегент» совхозунун тоют базасынан ташытып тура турган болду. Үч базадан 50 тоннадан Жарасовго чөп берүүгө Абды буйрук жазып берди. Анын бирөөндө бөлүм башчысы Керимбек Жанаев, экинчисинде анын иниси Асылбек Жанаев башчы экен. Абды менен жумушун бүтүргөн соң, Кундуз койгон самоордун чайын Жарасов шашпай отуруп канганча ичти. Кундуздун кээде күйөөсү айткан сөзгө кайтарган жообу акырын күлкү аралаш, күлкүсү шылдырап жакшынакай үн менен угулат.

— Тоңуп келген жолоочу досту тек чай менен гана жөнөткөнү отурасыңбы? — дегенде Кундуз азыраак ийменип, сулуу жүзүнө көркөм кызгылт кан жүгүрдү. Сыпайы күлдү да: күйөөсүнө, айлана карап мейманга да көз кырын салды.

— Эмне үчүн жалгыз гана чай дейсиз? Ысык тамак да даярдатып жатабыз. Сурабай туруп эле мейманга бизди сараң кылып көрсөтмөк белеңиз? — деди.

Ал тамашалап!

— Ысык тамакты дагы бир келгенде ичербиз. Азыр шашылыш болгондуктан кайтыш айтайын да, ушу чайга канагат кылайын. Тезинен жолго чыгамын! деди,

Оозгу үйгө булар чыкканда кухнядан тамактанып алган узун бойлуу, кызгылт жигит шофёр Жапар да кийинип чыгып калган. Күн бата бергенде Жарасов ашыгып кайта кетти. Базага жете бере Эсентаев, Эржанов үчөө ошол кечте бүт койлордун оторлорун кезектештирип көчүрүүнүн, илгери карай айдоонун планын куруп, кечеги чабандар менен чарба жетекчилеринин баарысына ошол түндүн өзүндө нускоолорду, тапшырмаларды жеткизип салды. Ушул күнү, марттын он төртү күнү аба ырайы жылуу болуп кар эрий баштаган эле. Ошол кезде кардын калыңдыгы 10—15 сантиметр төмөндөгөнүн Эсентаев менен Эржанов күндүз мал аралаганда байкап келген экен.

Үмүт күмөн саноону, күдүктү жеңе түшкөндөй Эсентаев мал арасында жүрүп билип алган тажрыйбасын Жарасовго билдирди да:

— Кар жукалары менен бирге шыбак ачылып калыптыр. Жер-жерде мал бирдеме

искеп калыптыр. Бүгүн кечээ ушу арадан кеткен чабандардын көбүнүн кабагы күндүн ырайы менен бирге ачылып үмүттөнүп калышыптыр, — деди.

Эртесинде Жарасовдордун кабарын алган колхоздор, совхоздор илгери карай кыбырап, көчүүгө киришти. Чынында бул күнү да күн жылуу. Жолдо койлор окто-текте кыбырап жылып отурду. Мырзабай талаасынын искей турган шыбак сыяктуу чөптөрдү кылтыйып болсо да кар астынан көрүнүп жатты. Жанагы айтылган алгачкы короолорго алдыңкы оторлор кечке маал барып жеткен эле. Бирок, ушул түндө дагы да күн бузулуп, каардуу аяз башталды. Бул өрөөндө ушул кезде көрүп-билбеген 37 градус аяз болду. Бир жакшысы кар жааган жок. Бирок түн ичинде Жарасовго жаман кабар жетти. Абды убада кылган берки жакын туштагы эки базада тоют болбой калыптыр. Андагы Керимбек менен Асылбек мындан барган машине, унааларды чөп бербей бош кайрыптыр. Жакын жерде болбой, ар жагындагы 20 километр жердеги алыс базаларга шилтеп, мынабу унаалар бара албай кайтышыптыр. Түн бою чыкылдап турган аяз. Жем дегенди кой чөпсүз кургак бойдон жебейт. Күндүз жол жүрүп арып, жүдөп келген, чаалыгып келген кой жемге оозу илинбей эми илгери жүрүүгө ачыккан, жабыккан абалында жарай албайт. Анын үстүндө короолор жеткиликсиз. Койдун көбү, көптөн көп оторлору бул түндө талаада жата турган болду.

Жарасов менен Эсентаевге ушул кабар жеткенде жамбаштарына муз баскандай ыргып турушту. Апаат баштала турган сыяктанды. Эми мал өлүмүнүн болушу оп-оңой.

Аракеттенүү керек. Тынымсыз жигер, кайрат керек. Шофёрлордун баарына өздөрү жүрүп, төрт сааттан уктап алып, машинени даярдап, тегиз жүрүү кезеги бар экенин айтышты. Ушуну менен таңды тоспостон үрөң-бараңда чала уйку менен чала тыныгуунун бойдогу талмоорсуганын силкип таштап, машиненин бардыгын алып, алыстагы аталган чөп базаларына карай Жарасовдор шашылыш жөнөп кетти.

Бүгүн чөп издеп чыккан чоң колоннанын жыйырма чакты жүк машинеси, алты трактору бар. Ошолордун алдында үч вездеходко Жарасов, Эсентаев, Эржанов үч бөлүнө минип, жандарына эки-экиден жерди, жолду биле турган базанын кызматкерлерин алды. Жол боюнда «Кызыл Аскер» колхозунун эки отору кездешти. Мында жакындагы чабандар кеңешинде болгон Чоңко, Давлетбек, Жарасовду таанып, койдун абалын көрсөтүштү. Жарасовдор өздөрү да байкады. Бардык койдун түрү соолуңку. Ичи кабырылган койлордун алы начар. Ансыз да момун түстүү уяң жүндүү койлордун кыбырабай, меңкерип турган баштарын төмөн салган абалы бардык чарбанын жүдөп төмөн түшкөн кабагындай. Кыбырсыз койлордун жалгыз тирилик белгиси сейрек кирпичтердин арасындагы маанисиз, үмүтсүздүк, аргасыздык менен сүзүлө караган саргыч, бозгул көздөрүндө. Бардык тирилик тек гана ошол бозоргон муңайым көздөрдө. Алдыларына ар жерге саамыктатып төккөн арпа, жмых. Бул койлор жесе, өлмөк гана эмес, тыңыта турган, өйдөлөтө турган тоют болор эле. Амал кайсы, чөпкө кошуп бербесе жебейт. Тоюттун кымбаты ушул болгону менен райондон бери карай жүргөндөгү бардык чыгармачылыктын башчылары мындай жемди ар жерге жеткизип жүрүшөт. Бирок кемде-кем чөп, чөпсүз бул желбей турган болгон соң чабандардын жиндери да кайнайт, амалы да куруйт. Койунун жүдөө бүрүшкөн абалын, өзүнүн жүдөө кабагынан, сурданган жүзүнөн айкын байкаткан Чоңко Жарасов менен бирге кой ичин аралап чыкты да: Тилегиң каткыр эмне болгон мал экенин билбейм, жаныңды алып кала турган ушул, ушуну кемирип өлсөңчү», — деп туруп кээ биринин тумшугуна искетип, жыттатып, оозуна да тыгат. Бышкырынып силкет да таштайт. «Чөп бербесең, жебеймин» деп турат мынакей. Түнүндө сарайы жок, ичине түшкөн аш жок. Абал жаман болуп турат, чырагым Жарасов. Өркөнүң өссүн, тез гана, ылдам гана жеткиз. Чөбүңдү гана жеткизе көр!» — деген тилекти катуу кыйналып, кысталган үн менен жеткизди,

Давлетбек Эсентаевге да өз оторун көрсөтүп, арасындагы чабал токтулардын бүгүн түндө алтоо өлүп калганын айтып берди.

— Эсил мал алты ай жаз, алты ай кыш кыйналып баккан эмгектин шорубу, эмнеси.

Тез жардам менен келбесеңер оп-оңой чачылып, кырылганы турат. Колдо ал болбогон соң, өзүмдө да уйку жок. Жаман төшөгүм түнү бою карышкырдын суук ийниндей бир жылыбай да койду. Жүз жолу оонап, кырк жолу кубулдум. Мынабу аяз койду гана кыйнап турган жок. Ошентип мынабу өзүбүздү да аркадан аткып меңкээритип турат. Колуңардан келсе, кудай тилегиңерди берсин, ушу бүгүн кайра келгиле. Жардамыңарды ушул жерден тособуз. Мынабу кыйын абалда оозу чөпкө илинбей туруп, мынабу малды илгери айдаганды токтотобуз. Кыбыр этип эч жакка жылбайбыз! — деген эле.

Эсентаев бул сөздү Жарасовго айтып келип чабандар менен ушул жерде ат үстүнөн сөз ташташты. Оторду илгери көчүрбөй, тоют жардамын ушул арадан тосуп алууну макул табышты. Жол боюнда ушундай кездешкен «Казакстандын» улуу чабандары Жабагы менен Жаксымбетке да, «Алга» колхозунун чабандары Кумар менен Медешке да ушул бүтүмдү айта отуруп, көп машинелүү унаалар Мырзабайдын талаасынан Ала-Тоого карай, көшүлө созулган Актоонун катмарлуу адырларына карай жол тарткан.

Ушул барган бетте чөптү бардык машинеге жүктөп алып шашылыш түрдө кайра кайтканда түш ооган кез эле. Бул он бешинчи март күнү болучу. Алдыда келе жаткан үч «вездеход» арттагы жүк машинелеринен узап кеткен эле. Эми дал түш ченде бузула баштаган күн ырайы азыр, кутура соккон алай-дүлөй бороонго айланды. Кар асмандан жаабастан, куюлуп-төгүлгөндөй. Жарым гана сааттын ичинде аяз да катуулап кетти. Жер-көк көрүнбөй, айлана-дүнүйө ырылдап соккон бороонго айланды да, айлана куюндап төгүлгөн майдаланган кумдай. Кар жерге калың түшүп, күн өзгөчө бир шумдук апаат алааматка айланды. Үч машине биринин изин бири зорго гана көргүдөй. Жол кайда, бараар жер кайда, байкоо кыйын. Саал убакытка гана токтошуп үч машиненин адамдары улам-улам машине сигналдары менен үн беришип, биринен бири адашпоонун амалын кылышат. Бирок барган сайын жол жоголуп, кар калыңдап, жүрүш оордоп кетти. Кайта-кайта токтоп жүргөн жүрүш арбыбады. Артта чөп жүктөгөн көп машине сигналсыз, карааны үзүлүп, белгисиз болуп калды. Ушундай кылып дагы бир километрдей жол жүргөндө алдыңкы машине калың карга бата түштү да, жылалбай туруп калды. Анын изи менен келаткан машинелер да көөдөнүнөн тирелип туруп-туруп калышты. Үч машинедеги шофёрдон башка Эржанов, Эсентаев, Жарасовго, кошулуп жана райондун базасындагы жол көрсөтүп чыккан Малдыбай, Жуматай деген базанын кызматкерлери кошулду да ушул беш адам эми жөө, алдыдагы элди издеп бороонду жиреп, жөө-жалаңдап басууга бел байлады. Шофёрлорго бир машиненин ичине жыйылып кымтынып отура турган оор кийимдерди калтырып, азыктарды да ошол алдынкы Жарасовдун машинесине апкелип жыйып берип, беш киши жөө, Жарасовдор шофёрлор менен коштошту да жөнөп кетишти.

Ушу жолдо, жакын жерде мурун колхоз болгон, азыр «Кенегент» совхозунун бөлүмү, мурунку Жданов атындагы колхоз боло турган. Азыр Жуматай менен Малдыбайдын болжоосунча булар Бүркүтүнүн жонунда турат. Мындан ары күн ачык болбосо мынабу бороондо жол эңкейишке оогондо кыя бет менен жарташтуу жээктер менен жүрө турган болор эле. Айлана көрүнбөй турган болжоосуз, мынабу ак түтөк ичинде машинелердин илгери козголушу да кооптуу. Анын үстүнө асманды каптап алган карлуу дүлөй бороондун калыңдыгынанбы, күн шооласы да күңүрттөнүп кетти. Күн батып калган болуу керек. Мындай ак бороон аласурган кардуу шамалдын кезинде калың майда кардын камоосунда калган адам күндүзү түнгө айланган чагын айра албай турган кез болот. Азыр машинеден бөлүнүп, илгери жүргөн кезде беш жөө кишиге мезгилдин кеч экенин, түн экени таанылбай тургандай боло берди. Козголуу, алга жылуу азыр да жөө абалдын өзүндө да ушунчалык кыйын. Катуу бороон бетти кандай бурсаң да алдындан ышкырып асылып ык бербей, ырк бербей уруп турат. Беш жүргүнчүнүн баарынын алдындагы Жуматайга илээше жүргөндө кайра-кайра артка айланып, кырданып козголуп, баш менен бетти төмөн кылып, аяздуу шамалдан ыктай жүргүсү келет. Жөө жүргөн соң кээде дененин тоңгону билинбей, бирок бет, мурун ээк кайта-кайта катуулап

муздап, чыдатпай чымчый берет. Ошону укалаган колдор да заматта тоңот. Салаалардын учу ачышып, күйгөндөй болуп чыдатпай колдун сырты жыгачтай селейип муздай берет.

Ушундай алек менен зорго алышып акырын кыбыраган жөө кишилер тынымсыз илгерилеп келатышат. Бир кезде кар учурган кара шамал бул туштагы карды жалап-жуктап алып кетип турган бир урчуктуу кара таштын тушуна бардык топ жеткенде Жуматай алдыда турган эле. Ушул арада ал өзүнүн мынабу топту тек шамалга гана ишенип, сүйлөнүп баштап келе жатканын билгизди. Жана жер танабын дурус болжоп келаткан экен.

Мына муну Кушмурундун «кара жарташы» деп коёт. Багытыбыз туура экен. Эми Жданов атындагы колхозго чейин үч километрдей жол калды, — деди.

Булар ошончолук узак жүргөп эле. Машинеден ушу жер канча болот деп Жарасов сураган эле.

Үч километр. Мындайда жүрүш өнөбү? — деген Жуматайдын кабарын укканда Жарасов ушунчалык түңүлүп;

— Эмне дейсиң? Бардыгы үч гана километрби? — деп саатына карады. Эсентаев экөө баштарын тийиштирип туруп, ширеңке жагып, саатты караганда: «Азыр тогуз болгон экен. Машинеден кетээрде саат беш эле. Төрт саат жүргөндө жолсуз жер менен акырындап чубуруп келген топ, үч гана чакырым жол жүрүптүр. Эми алдыда дагы үч чакырымдай жер бар. Чарчаган, тоңгон, ал бүтүп кыйналган оор жайдын баарын оозго алгандан эмне пайда». Жарасовдо Ата Мекендик согушта 1942-жылдан 1945-жылдын август айына чейин бардык согушту башынан өткөргөн чыныгуунун өткөөлү бар эле. Тамекисин тартып туруп ошонусун ушу онтойсуз жерде эске түшүрдү да силкине чыйрыгып, кыжырданып алды. Эсентаевге:

— Бул баш эмнени көрбөгөн баш. Бизди Ата Мекендик согуш мындайдан жазгана турган кылып тарбиялаган жок. Чыдоодон башка чара жок. Билесиң го! — деп калды. Эсентаев да Ата Мекендик согушта көп айлар баштан кечирген жайдын күнкү баткак көлдө, кыштын күнкү чыкылдаган катуу аяздуу жолдор менен күндөр-түндөрдү көрүп чыныккан денеси бар күржүйгөн жону, узун бойлуу, күчтүү аркасы далай оордукту көтөрүп үйрөнгөн командир эле. Танкеде согуштун көп учурларын баштан өткөргөн Жарасов от менен сууну алмак-салмак кечип өткөн чыдамын өзгө жолдошторуна да жакшы туюндурду.

— Жуматай жолдон адашпасын. Биздин буттар тескери баспасын! Алга жыл эми. Жетпей койбойбуз. «Ждановго»! — деп турганда тоңо баштаган денесин бир нече ирет секирип чыйратып алды да Жуматайды жонунан түртүп: «Бас, бас жөнөй бер, эми тек ылдамыраак жүр» деди. Ушуну менен жети саат жол жүргөндөн кийин алты гана километр кардуу бороонду, азаптуу жолду басып өткөн беш жолоочу Жданов атындагы колхозго жеткен эле.

Жуматайдын билери ушундагы завмагдын үйү болучу. Алиги жатып үлгүрө элек үй ичине аяздуу кийимдер буу атып, талаанын, түндүн суук аязы менен бирге кирген, өңдөрү качкан, түстөрү суук, беш жолоочуну оболу алда кандай суук жүрүш менен келген, ниети жаман топтой көрүнүп калган эле. Казакча кемсел-бешмант, үстүнө ак шалы жоолук салынган, жапалдаш бойлуу, акчыл жүздүү, орто жаштагы үй ээси аял:

— Каран күн, мына булар кимдер эле? Эмне кылып жүргөн адамдар өздөрү, — дей бергенде бийик төшөктө дем алып жаткан мурутчан, чокчо сакалдуу кызгылт сары завмаг Бейшен: «Болду, акырын! Бөтөн кишилер эмес! — деп ордунан өйдөлөй берип: — Э, Жуматайсыңбы, Жуматай!» — деп өзүнүн жердешин алды менен тааныды.

Бул үй чоң самоорду тез кайнатып апкелип, коюу чайды конокторго узак ичирди. Бир нече чыныны ылдамдатып ичип алган соң гана Жарасовдун тили чыкты.

— Чиркин-ай, баятадан сүйлөөгө, атүгүл козголууга мурча болбой калыптыр го эми гана оозума сөз келе баштаганын кантесиң, Эсентаев, сен тилиңди жибиттиңби? Эржанов сенин да тилиң катып калган жокпу? — деп эмиэми гана жылына баштаган

жолдошторун, үй ичин жадыратып күлдүрүп алды.

Ушу колхоздон завмагды жиберип, бир топ адамды азык-түлүк артындырып алдуу-күчтүү аттарга мингизип бериде, арыда калган машинелерге жөнөткөнчө булар тыным алган жок. Эртесинде Жарасов салт атка минип «Кенегентке» кетти. Районго, облуска эмдиги абалдын кыйынчылык абалын айтып сүйлөшмөк эле. Чапкылап отуруп ашыга келсе да «Кенегенттин» борборунун рация менен сүйлөшө турган мезгили өтүп кетиптир. Эртеңкиге чейин тосууга мүмкүндүк жок. Ошол кезде ашыккан бойдон түндө жүрүп отуруп эмки бир жакын жер Сарбастагы райондун штабына кетти. Штабка келип област менен байланышканда обкомдо отурган Жайлообеков Алмазбек менен сүйлөшкөн эле. Мындагы бардык кыйынчылыкты жашырбай айтты да, эмки күтө турган жардамга жиберилчү палаткалар менен тоютту мол табуунун, аны ташый турган машинелердин трактор менен бензавоздун көп керек боло турганын айтты.

— Бороон-чапкын, жол жаман, кар калың. Мал арык. Эми оторлор ушул отурган жерлеринен илгери көчүүсү кооптуу. Алдыбызда 20-март. Ал эми жыйырма-жыйырма бешинен тартып туут башталат. Козулатууга жараган кой эми тууп жиберүүсү мүмкүн. Ошол койдун калган күчүн сактоо керек. Козуга, алсыраган койго короо жетишсиз. Жалгыз гана паана, калканыч — ошол палатка, палатка! — деген.

Алмазбек жан салмактуу үн менен мындагы бардык абалды обкомдун толук билип турганын, кам көрүп жатканын айтты да, жакынкы күндө Алым Эринбетов силерге барып жетет. Жүз тонна жем, ошол жактагы бардык базадан тоют камсыз кылынат. Алым мында облустун бардыгынан палаткалар жыйнап, ушул даярдыктарды камдап, сиздин эки райондун жардамын жеткирүүгө аттанды. Ошол жеткенче болгон күч-аракетти жасап, малды өлтүрбөөгө тырышкыла! — деген эле.

Обкомдун секретарынын оозунан уккан нагыз фактыны, жардамдын жайын жана көңүлгө демөөр болорлук акыл, кеңеш, тапшырма — баары тең Жарасовго ички тирек-жардам, чынала түшкөндөй кубаныч берди. Бирок эми бул жердеги иштин жайын Айгенеге келип жаңыдан Эсентаев, Эржанов үчөө баш кошкондо өтө бир жайсыз абал алдынан чыга келди. Ушундан үч күн мурун «Шеген» совхозунун директору Жаканов өткөндөгү жолугушууларда чыгарган бүтүмдөрүн, белгилеген чаралардын баарынан бөлөк ойдо жок тескери аракет жасаптыр.

Жакында он эки машине менен ошол совхоздун малына райондогу базалар жиберген таңгакталган чөп келген эле. Анын үстүнө ушундан төрт-беш күн мурун күн жылымык болуп кар жукара түштү. Ушу жайларга ишенип, ал бүткүл Ноян районунун малына арналган чабандар кеңешинин чечимин четке кагыптыр да, өз совхозу боюнча элден бөлөк өзүнчө эсеп ойлоптур. Өз бөлүмдөрүндөгү улуу чабандарга буйрук берип, төрт күндүн ичинде Кара-Тоого жетип алууну шарт кылып койгон. Чабандар алаңдабасын, үйлөр көчүп-конуп, үй-бүлөлөр кабатырланбасын. Ошондуктан өрөскөл калпыс чечим башына келген да, буйрук берген. Чамасы он беш отордун бүткүл чабандарынын боз үйлөрүн, бала-чакаларын, чөп апкелген он эки машинеге бир гана саатта салгызган да, Кара-Тоого карай жөнөтүп жиберген. Чабандарга ар отордун алдында чанага жүктөлгөн тоют жүрүп отурат. Койлорду ошону менен тең көчүрүп күнү-түнү дебей шашылыш түрдө илгерилей берүү керек, — деген. Өз эсеби боюнча үйлөрү илгери кеткен соң, чабандар тамак-ашка, отунга, түн баласында, кээде күндүз үйдө коноктоп аялдабайт, азыктарын куржундарына мыктылап салып берип төрт-беш күнгө чабандарды малынан ажыратпоо керек.

Ушундай болсо ар отор мыкты болот. Күн жылып калды. Кар жукарып малдын жүрүшү жеңилдеди, Эми күн санап абал оңоло бериши мүмкүн. Прогноз деген келжирек, ал адаша берет. Бул жактагы аба ырайын жаныбызга отуруп, өлчөп отурган метеостанция жок. Жылда бул кезде кар кетип калчу. Бул өрөөндүн адети күндүн ырайы оңолуп, жаз келе баштаса кар эки-үч эле күндө агыл-тегил кетет да, бүтөт. Кайта ушундай жукарып келе жаткан карды суусун кылып отуруп малдын туут убагына чейин жайлуу мекенине жакындап, Кара-Тоонун ыктоосуна, этегине барып илинип калат

деген. Ушул эсеп боюнча өзүнүн завотгону тигил он эки машине менен тоют жеткизген, Нау деген дыйкан адам менен акылдашып, Жаканов элден бөлөкчө бир чечимге келет.

Жарасовдорго муну айтпайт. Алиги чарба башчылары Жарасовдор менен алгач кездешкенде ал ушул планынын четин чыгарган болучу. Өзү ичинде бир эсептен Жарасовго ошондо айтканын деген. Экинчиден, бардык райондун малы чубалып каптай көчкөндө ал жүрүш бутунду байлайт. Күчү бар, өз жөнү менен Кара-Тоого тек илинип каларлык мүмкүндүгү бар чарбалар тез жүрүп кетпесе, бардык совхоздор менен колхоздор бирге очорулуп жүрүп алсырап калып, ары кумдан кетип, ары Кара-Тоого жетпей эки аралыкта учу-кыйры жок Мырзабай талаасында мажирөөлүк менен койду кырабыз. Өз чарбабызды ошол аз гана болсо да өз чөбүбүзгө таянып, аз күн ичинде алып чыгып кетебиз деген.

Эми бүгүн Айгенеде кечинде Жарасов, Эсентаев, Эржановдон укканы боюнча үйлөр кетип калган болсо да оторлор кийинки күндөрдөгү кутуруп соккон ак бороон, чыкылдаган аяз астында илгери жыла албай, камалып калган. Малда ал жок, күн-түнү мал соңундагы адамда үй жок. Ак бороондун астында, кой ичинде каңгып калган паанасыз чабандар эмне болору белгисиз коркунучтуу абалга түшкөн. Түн ортосунан турган Жарасов, Эсентаев атка минип, койчулардын жайын билүүгө, «Шеген» совхозунун жакын бөлүмү Таш-Булак фермасына карай чабышкан эле. Койлор жүдөө, койчулар зирилдеп тоңгон. Койундарында бир гана калама нан. Суу ордуна кар жеп жүрүшөт. Суук дал ошол кезде 30 градус эле. Жарасов чабандар менен учурашканда өз ичинен жерге киргендей болуп уялды да, кысылып-кыйналды. Мунун алдынан узун таягына сүйөнүп калың кызыл сеңсең сары тонунун бийик жакасына мойнун, ээгин тыгып калың кара тебетейин көзүнө чейин баса кийип Кошой чал тосуп турган эле. Анын иймекей узун мурдунан тааныган Жарасов салам берип, жанына аттан секирип түшүп келип, колун алды. Кошой өзгөнү айткан жок.

— Кырылды го мынабу мал. Кайран адал, асыл мал эмнеден жазды эле ушунча. Дарман болбой ушундай бойдон кеткениби, ботом! Бүткөнүбү, боорум Жарасов-ай! Кыйналдыкко! — дей берди ээги дирилдеп, сурданып оңо түшкөн көздөрүнөн тоголонгон мупмуздак жаштар чыкты,

Чабандар тууралуу Кошойдун чогултуп бир айтканы баарынын тең малды таштайын деген ою жок. Койундарында каламандары жеткиликтүү, бир жакшысы. Ошол болсо азыр чыдашат да, кантишет. Малды айтсаңчы.

Жарасовдун убайымы азыр асыресе адам жайы. Ал ошону үздүксүз ойлогон абалында: «Бардык чабандын кийимдери калың, жылуу бекен? Үшүп калып, тоңуп катып жүрбөсүн?»

— Ким билсин. Кышта баарынын тең камы жакшы. Кийими начар чабан жокко. Алтымыш бештеги чал мен дагы азыр кийимимдин жукалыгынан тоңуп калам деп турган жерим жок. Бел чечпегениме он күн болсо да оюм өзүмдө эмес.

— Кайран, Кошоке-ай! Советтин эр азаматы өзүң экенсиң го. Мынабу сөзүң көңүлгө медөө эмеспи. Бирок чабандын бардыгынын тең бирдей кийми жылуу, жүргөн-турганы чыйрак деп ишене албай турамын. Эми эмнеси болсо да жаныңарда, күнү-түнү камыңарда болорбуз. Үй да, ысык тамак, жылуу жай да тез эле болот. Өз үйүңөр көчүп кеткени менен бул жерде ылдамдатып уюштуруп турабыз, — деди.

Кошой үйлөрү көчүп кеткен отордун чоң чабандарын санап чыккан эле. Жарасов баарын тең ошол жерден кагазга жазып алды. Алар он бир отордун ээлери болуп чыкты. Кошой, Салман, Дообай, Жетимишбай, Кенже, Тажыбай, Доске, Эсен, Ажыбай, Сейит, Базар, — деп Кошой санады да, өзүнүн малы жаткан жайыктын бир чети тигил Актоонун кары койташтуу ак адырга чейин созулуп жатканын көрсөтүп берди. Жер танабы көңүлүндө сайрап турган Кошой калың кар баскан ак талаа, ак жумурткадай дөбө бел-белестердин бардыгын Сары-Тескей, Жыланды, Коёнду, Сары-Баштоо, Көксала, Жамбаш, Бөйрөксай деп четтеринен чубуртуп айтып берди.

Жарасов эми тезинен Жакановду көрмөк эле. Ошого жанындагы жолдошун

чаптырып жиберип, өзү эмки иштей турган чараларын эсептеп, ичтей бир бүтүмгө келип алып, ашыга чапкылаган бойдон Айгенеге келди. Жаканов ушунда экен. Жарасов аны көргөндө жанагы Кошой чалдын ээги дирилдеп көзүнөн мөлт-мөлт жаш төккөн жүзүн көз алдына келтирип алган эле. Жакановго амандашкан жок. Сунган К9лун албады.

— Ар-намыс деген кайда? Адам дегенде уят деген болчу эле, сенде жокпу?! Эмнеге алдайсың? Тигил чабандар менен өзүң болуп, баарыбыз болуп баш кошкон бүтүмгө көнбөсөң адамча, эркекче эмнеге ошол жерде ачып айтпайсың. Эмне кылып отурасың. Бүгүн суук 30 градус. Койчуларыңды көрүп келдим. Жегени кар, дир-дир этип өлмөсөк абалда, мал арасында жүрүшөт. Ансыз да он күндөн бери бел чечпеген чалдарың жүрөт. Эми мына бүгүн үч күндөн бери отуздан ашуун койчунун он беш отордогу сегиз миң малдын, отуз койчунун башында калканч кылар бастырма жок, малында ал жок. Эми мал гана эмес, адам кошо кырылганы турат. Эмне кылдың? Эмне деген шумдук иш иштедиң сен! — деп Эсентаев, Эржанов экөөнүн көзүнчө алкынып катуу айкырып, тамагына кайта-кайта ачуу кернеп, таштай тыгылып буулугуп сүйлөгөн эле. Бир нече ирет буга жооп айткысы келип:

— Мен сизге айткамын. Мен алиги алгачкы кеңеште айткамын. Өз эсебим бул эмес эле, кантейин. Аязды мен апкелдимби? Кандай кылайын! — деген үзүк-үзүк жарым сүйлөм Жакановдун сөздөрүн жанагыдай кайнаган ачуу үстүндө Жарасов уккан жок. Кийин ал чечилип, бүткүл ызасын катаал сөзүн айтып түгөтүп болгон соң, Жарасов унчукпай тамекисин кайта-кайта тартып Жакановго сыртын салып отуруп алды. Ушул кезде Жаканов акырындап Эсентаев менен Эржановго айткандай болуп өзүнүн эмнеликтен үйлөрүн көчүрүп алып кеткен себебин, бөлөкчө эсебин айтып жатты. Жарасов Жакановдун көзүнчө рация менен Баскентке байланышууга киришти. Анын сураганы Карповдун өзү. Мындагы абалдын эмки кыйындыгы асыресе «Шеген» совхозуна түшкөнүн, ушу кездердеги чыкыроондоп турган аяз астындагы бүткүл чарасыздыкты Жарасов Карповго жашырбастан түгөл айтты. Жакановдун эсеби тез өтүп кетүү максатынан келип чыкканын, бирок аба ырайы бузулуп, чабандардын бир тобу калың кой менен эң кыйын жагдайда калганын, жардам чукул арада, эң жакын жерден берилбесе Узак району бардык борбору менен, жакын совхоздору менен тезинен жардамга келбесе болбой турганын айтты. Карпов мындан канча палатка керек экенин, канча боз үй менен күтүүчү аялдар, тамак бышыруучулар керек экенин, кандай түрдүү азык керек экенин, канча машине чөп кандай ирээт менен жетип отуруу зарыл экенин, цифраларды кайта-кайта сурап, оболу тек жардамдын, чукул арадагы тез көмөктүн түрлөрүн түгөл жазып алды. Ошондон кийин айтканы: «Азыр, келерки сааттан баштап Узак районунун буларга жакын «Кенегент», Калинин совхоздорунан боз үйлөр, темир мештер, төшөк, жаздыктар, ар үйдө тамак бышыра турган күтүүчү аялдар жөнөтүү жөнүндө Эсдавлетовго, эки совхоз директоруна буйрук бериле турганын айтты. Жана өзү ушул саатта Арыз менен Нояндын борбору менен, Шенген каналы менен, Түркстан, Кентоо толук байланышып, баарынан Эринбетов Алымдын керегине, жардамына машинелер, тракторлор, палаткалар, боз үйлөр жана болгон машинелерге толтура басылган таңгакталган чөп, жем ушу түндө жиберилип жатканын айтты.

Бул жайды Карпов Жарасов үчүн атайы толук санап берди. Облустун мал башындагы, жут астындагы чабандар менен бардык кызматкер аттуунун баарына тең чоң көңүл бөлүп, ошолордун камын тынымсыз ойлоп отурганды билдирмек. Мындагы журттун көңүлүн тынчтандырмак. Бардык облус, мекен ушул элдин камын көрүш үчүн катуу ойлонуп, аракеттенүүдө дегенди Жарасовго жеткизе айтты. Өзү ачка, жаңы гана аяздан чыйрыгып келип отуруп, Жаканов менен канын бузуп, жүрөгү оозуна тыгыла катуу сүйлөшүп алган Жарасовго Карповдун жанагыдай сүйлөгөн, жеткизген пейли, аталык камкордугу, дос тилектештиги өзгөчө таасир этти.

Карповдун сөздөрүн угуп отуруп Жарасов бою чымырап, жүрөгү бир түрдүү жылынып, алдында аяздын суугу кысып турган жүрөгү эми ордуна келип, жакшы бир

күндүн мээримин, достун жардамын сезгендей болду. Бир түрдүү көңүлү көтөрүлүп толкуду. Үмүт менен ишенимдүү салмакты камкор үн менен аныктап, муну көкөйүнө кондурган Карпов Жарасовдун ичин ысытып, жүрөгүн жакшы соктуруп, сүйүнүчтүү демөөр берди, анык сүйкүмдүү кубаныч эле.

Карповдун эң соңунда атайлап туруп: угуп ал, угуп ал деп эмки кеп кылганы чабандардын жайы.

— Жарасов, билип койгула. Кой өлбөсүн, албетте, бирок баарынан мурда чабан, чабандын өмүрү бардык башка казынадан, кымбат нерселерден эң кымбаттуу, эң ардактуунун өзү. Мен бул өрөөндө бул жуттун, жаманчылыктын үстүндө, ушул жоолашып турган кырсыктын үстүндө чабандардан баатырдыгы, адамгерчилиги жана советтик мекенчилдиги артык асыл адамдар бар деп билбеймин. Бул партиянын, кала берсе бүткүл совет элинин, Мекендин таанып, баалагандыгы. Муну мен ушул түндөгү бир сезимге берилүүнүн арзан кызыл сөзүн чубуртуу үчүн айтып отурганым жок. Эсинде болсун, бардык район кызматкерлери, бардык чарба башчылары, билип койгула; бир да бир чабан каза болбосун. Талаада тоңуп, аяздан өлүү гана эмес, суук өтүп өпкөсүнө суук тийип, ооруга чалдыгып паанасыздыктын салдарынан ден соолугунан айрылып, азап чекпесин, анын бетин көрсөтпөсүн, бирок өлүм жетсе, ошол чарбалардын башында жүргөн бардык жооптуу адамдар керт башыңар менен жооп бересиңер. Бул менин обкомдун бюросунун атынан кесип айтар сөзүм. Обогу партбилетиң менен жооп бересиң. Ошондон кийин сот алдында, бардык советтик адил закондун бүткүл катаал буйругу боюнча жооп бересиңер! — деди.

Бул сөздөргө келгенде Карповдун үнү ар бир сөзүн коргошундай салмак менен оор-оор үзүп-үзүп айткан эле.

Жарасов өзүнүн ийнинен бул сөздөрдүн тушунда жүк үстүнө жүк, зилдей салмагы менен баса түшүп жаткандай сизди.

Эртесинде аяз азайбады. Бороон басаңдабады. Карабастын шамалы бул күндө асылган жоодой кадалып турат. Ажалдай болуп айкырып сагалап турат. Эртеси машинелерди жүргүзбөй, аларды сүйрөгөн тракторлордун иштерин өндүрбөй, мал аттууга колго түшкөн чөп, жем болор-болбос өлчөмдө себелеп чачканда өтө аз-аздап гана жетти. Ушул күнү Жарасов алган кабар боюнча отор башына кеминде жетимиш, сексен, жүзгө жакын кой кырылды. Аяздуу, ышкырган калың карлуу ак бороон 18—19—20—21-март күндөрүндө басаңдаган жок. Түн баласындагы аяз 30 градустан бир төмөндөбөдү. Бир нече оторлордон кабар болбой, катнаш үзүлүп кетти. Бул он тогузунчу март күнкү түштөн кийинки абал эле. Дал ушул чакта түш оой бере Узак районунун борборуна Карпов жөнөткөн Алым Эринбетов алтымыш машине менен жаңы келип жеткен эле. Райондун борбору узун коргонго келе сала рация менен Жарасов, Эсентаевди, Эринбетовду райондун борборуна чакыртты.

4

Пилот Петро «ЯК-12» самолётуна аз гана жүк менен Алым Эринбетов, Жарасов экөөнү түшүрүп алып Кара-Тоо бөктөрүнөн кумга карай созулган узуну да, эни да узак ак талаага бет алды. Булар оторлорду жакалай чолуп көбүнчө Ноян районунун койлору жаткан өрөөндөрдү оболу төмөндөй жакалап бир чолуп кыдырып чыгышты. Кайта бир айланып келгенде четирээк бир отордун тушунда ушу жерге конуу керек деп Алым белги кылды. Петро төмөндөй түшүп коно турган жерди акырындап үңүлө карап издеп келатты.

Эки райондун башчылары менен Узун коргондо учурашкан Алым Узак районунун Эсдавлетов баштаган кызматкерлерине азырынча өзүнүн Ноян району менен иштеше турганын айткан.

Силер өз районуңарда, өз жериңердесиңер. Ноян району болсо өз жерлеринен ыраакта, өз базаларынан алыста, Менин жардамым эң алды менен ошолорго арналат.

Обкомдун, жолдош Карповдун көрсөтмөсү да ошол — деген.

Өзү менен келген элүү машинеге толтура жүктөлгөн чөп менен жемди Ноян районунун оторлоруна турган-турган жерлерине жеткизүү чарасы ошол түндүн өзүндө таң атканча жүргүзүлгөн эле: он беш машине адамдарга палаткалар менен азык-түлүк апкелген. Аларды да отор баш сайын тез таратып жеткизүү Эсентаев менен Эржановго тапшырылды да, түн ичинде шофёрлорду тамактандырып, тыныктырып алып, тигил экөө калың кардуу, кыйын жолдуу жерге акырындап кыймылдап жылса да, оторлорго жетүүнү максат кылып жөнөп кеткен эле.

Бул күндө марттын жыйырмасынан ашып калгандыктан эми койлор төлдөй баштаган. Илгери карай адымдоо ойдон чыгарылды. Бороон менен аяз мал аттууну ушу Мырзабай талаасынын четинде азыр өздөрү жеткен орундарында басты да калды. Эмдиги чара тууй турган койго, арык-торугуна калканч болорлук палаткаларды тигип берүү. Ошол палаткалардын бирин-серини Жарасовдун өз районунан Касымов жиберген алгачкы бир тобу кээ бир колхоздордун оторлоруна берилген эле. Бирок эмне көп, отор көп, кой көп. Ошондуктан палатка муктажы чексиз. Азыр Узак району, Ноян районундагы жут жөнүндө, малдын абалы жөнүндө облуста отуруп оозго алган аткаруу комитет, обком, айыл чарбачылык бөлүмү, совхоз тресттерин болобу — баарынын тең ушу күндөрдө айта тургандары «палатка, палатка» болучу.

Ноян районуна жакын Кентоо калаасы, Түркстан, Арыз, Шагылдыр райондору, а түгүл Казак темир жолунун ушул облусунун жери менен өткөн жол боюндагы чоң-кичинелүү станциялары, Шегендей каналды казуучулардын борбору бардыгы тең Карповдун атайлап берген күндөлүк буйруктары боюнча ошол палаткаларды жыйнатып, Алым менен бирге жөнөгөн он беш машинени толтура жиберип, кийинкилерин дагы да үздүксүз машинелердин топтору менен Нояндан чубуртуп, Нояндан Мырзабайга карай жөнөтмөк болуп жатышат.

Алым узун коргонго келип түшкөн мезгилде Карпов телефон менен «Шеген» совхозунун он беш оторундагы койчулардын абалынын коркунучта калганын атайын билдиргенде түндө Жарасовго айтканындай өзгөчө жоопкерчиликтин, эң оор милдеттин башкысы ушул деген. Бүткүл күчтү салып, колдогу кызматкерлерди жумшап, ошол калканчы жок калган отуз чабанды эң алды менен өзүң тап! Ошолорго палатка менен кошо өздөрү тура турган боз үйдү Узак районуна жакын эки совхоз: Калинин менен «Кенегенттен» ушу бир сутканын ичинде жыйгызып тапкызып, чукул аттандыр. Чабандарга азык-түлүктү да өзүң колмо-кол жеткирип, мүмкүн болсо бардык чабан менен, ошол отуз чабандын бардыгы менен оозмо-ооз сүйлөш. Абалдарын бил. Үшүгөндөрүн жылындыргын. Ноокас болуп, суук тийгенин болсо Узак коргондун, Кенегенттин медициналык кызматкерлерин бардык дарыгерлер менен, санитардык көмөктөрү менен жана да тез эртең таңдан калбай аттандыр. Алар минген машинелерди жолдо бөгөлтпөс үчүн ар тобунун жанына мыкты, ишенимдүү тракторду бензевозду кошуп бер! — деген.

Баскентте отуруп Карповду мындагы малдагы адамдардын топторуна арнаган ой-камы кээ бир ушу жерде отурган Узак районунун, же болбосо Ноян районундагы совхоз, колхоз башчыларынын баштарына да келбеген таап айтылган күмөнсүз нагыз зарыл иштер менен даярдыктардын эң кечиктирилгиси, эң кымбаттуусу эле.

Бүгүн «ЯК-12» самолёту менен учкуч Петрого милдет да, ишеним да жүктөп, паанасыз чабандарды издеп чыккан Алымдын алдындагы милдети анык ачык боло турган.

Алгачкы отордун тушуна Алым кон деген соң, Петро көп сактык менен бир нече жолу айланып жүрүп, жайыгыраак бир тилкеленип созулган жон сымак жерге келип жайлуу конду. Өзү алсырап жүргөн козулуу койлор үркүп удургубасын, соктукпасын, кыйналбасын деп Алым Петрого оторго эң кеминде жарым километрдей алыс конууну тапшырган. Бул жөнүндө экөө эң алгач, учуп чыга элек жатканда эле айтышып, макулдашып алган. Петро айтылгандай, четки оторго ылайыктуу жерге келип конду.

Өзү жана Алым менен Жарасовго жардамдашып, машиненин ичиндеги азыктан, нандан өзүнчө бир түйүнчөктү алып Алымдар менен катар басып койчуларга карай басты.

Төөсүн тушап коюп, койдун четинде узун жипти ийрип жүргөн Салман чабан буларга утурлай басты. Коңгогой мурундуу, сакал-муруту сейрек, акчыл жүзүндө бырыш баскан уурттары кабырыла түшкөн, мойну узун, ат жаактуу келген алагай көздүү Салман алыстан үн салып жаркылдап амандашты. Алым менен Жарасов бул чабан менен кол алышып эсендешти да, оболу өзүнүн ден соолугун, үшүбөй, суук тийгизбей ден соолукта, сергек жүргөн жайын учулап сурашкан эле.

— Өз ден соолугум жакшыго. Үйрөнгөн талаа, эт үйрөнгөн кыш эмеспи! Бир гана жери мен чыдамсам да кой чыдабай жатат. Уксаңар ошолордун жайын уккулачы! — деп салган жерден сөздү өзүнүн оторунун абалына бурду.

— Ичкен тамагың кандай, уйкуң кандай?

— Эмнени азык кылып, кандай дем алып жүрөсүң? — деп Жарасов менен Алым катар сураган сөзгө айткансыз.

— Жегеним нан. Дем алган жерим койдун арасы. Кой жуушаганда бирге жуушап, кой кыймылдаганда кошо кыймылдаймын. Мынабу чоң сары тонум да, үйүм да, төшөк-жуурканым да, калканычым да болуп калган, — деп өз жайын кыскача айтты да: — Азаматтар-ай, кой өлүп жатат. Ар жерде калып жатканы да бар. Үстүндө асыл жүндүү териси бар. — Арык болсо да ошонусу керек болоор деп алым жеткен жерлерге кээ бирөөлөрүн сүйрөп апарып бир жерге жыйып жүрөмүн. Кар басып, карааны жоголуп кетсе кийин табылбай калат. Ошолорду алды менен алдырсаңар экен! — деди да оюндагы эң алгачкы чарба камын айтып отуруп:

— Капыр-ай, эсим чыгып кеткеничи, өзүңөр кимсиңер, азаматтар? Самолёт менен түз эле ушу мени издеп келдиңерби? Же машиненин бирдемеси бузулуп кондуңарбы?

Жарасов күлдү да:

— Салман-ай, мени тааныбай калыпсың го! — дегенде, Салман жалт карады.

— Ой, жолдош Жарасов, Жарасобум экенсиң го өзүмдүн! — деди.

Мунун оторуна Жарасов бир нече жолу келип кеткен эле. Эми Жарасов Алымдын жөнүн айтып, обкомдун секретары атайы сиздерге жардамга келди. Самолёт менен келгенибиз, издегенибиз силерсиңер!

— Кимдер? Кайсыныбыз? Эмки жоопту Алым айтты.

— «Шеген» совхозунун үйлөрү көчүп кеткен өзүңүздү-

күндөй он беш оторун атайы самолёт менен издеп чыктык ко. Силердин жайыңарды алыскы Баскентте отуруп, партия менен өкмөт билип, ойлоп, кыйналып отурат. «Алды менен ошолорго жеткиле! Тез жардам апаргыла!» — деп бизди жиберди. Мынабу ошол ала келген белек-бечкегибиз. Алды менен муну алыңыз, — деп үчөөнүн колундагы үч бөлөк көлөмдүү түйүнчөктөрдү, кагазга оролгон сары май, чучук, нан таңылчактарын берди.

— Машине жүрөлбайт. Аттын жүрүшү чабал. Андан соң атайы самолёт менен ушу бүгүн эртеңден калбай бардык үйсүз калган отуз чабан, он беш оторду түгөл аралап чыкмакпыз, — деди. Койду ушул жерден козгобогула деп сөз кылышты. Кийин палаткалар жана Салманга, жардамчысына калканч боло турган боз үй, Калинин атындагы колхоздон жиберилген тамак бышыргыч аял дал ушу жерге келе турганын айтты. — Чөп менен жемди да койлоруңду калың карда чубуртпай ушу өзүңөр азыр туруп калган жериңерге гана жеткизип тамактандырабыз, — деди.

Кагазга Саламандын жайын, жөнүн жазып алып, эми экинчи оторду издеп андан ары жөнөштү. Кийинки үч сааттын ичинде дагы да төрт отордун үстүнөн айланып, бир азга айландырып учурат да Петро жарым километрдей жерге өзү коно турган чакан аянтка жаңылып-жазбастан, кыйналбастан коно калат. Төрт ирээт конуп, учкандан кийин Алым Петрого ыраазы болду да:

— Кымбаттуу Петро, сиз Кара-Тоо менен Моюн-Кумдун арасындагы, Мырзабай талаасындагы бүткүл аймактын баатыры, чөл-талаанын кыраан бүркүтү болуп

алдыңыз. Мындай учсак, ушундай консок биз бардык оторду бүгүн-эртең калтырбай түгөлдөп чыгабыз! — деди.

Шамдагай, орто бойлуу, тоголок мурун, ат жаактуу келген, кашы коюу, чоң саргыч көздүү Петро аппак, майда тиштерин кашкайтып күлүп алды.

— Мекенибизге милдеттүүбүз! — деп күлүп койду да: — Мен жай бою чегиртке менен көп алышкан тажрыйбам бар эле. Бүгүн ошонум керекке жарап турганына өзүм да ыраазымын! — деди.

Эмки бир оторго конмок болуп ылдыйлап келгенде жердин арасы эңиш, чуңкур экени байкалды. Петро койдун үстүнөн айланып сызып өтүп жүрүп карап чыкканда бир аз гана тегизирээк айдоо сыяктуу жер бар экен. Ар жагы эңиш чуңкур сыяктуу. Ал эми жардын астын суу ээлеп жатат. Петро тобокел кылды да конмок болду. Ошентти да эптеп отуруп сызыла келип конду да, бир аз калың карды учуруп жиреп барып токтой калды. Эми самолёттон түшүп караса беш гана метр жерде терең жер, анын асты булактын суусу экен. Ушул булактын башында бир моло турган эле. Эски болсо да төбөсүн жумурулап салган, мурунку кездеги белгилүү мазардын бири болсо керек. Жүргүнчүлөр өз баштары чоң коркунучтан, кырсыктан аман калганын жаңы билишип, Алым тамашалады:

— Мынабу моло тегин эмес. Кара-Тоонун сыртындэ эмне көп, олуя көп. Бизди ажалдан аман алып калган да ушул олуянын керемети. Жарасов, сенин мурун олуяга түнөгөн кезиң жок чыгар. Уз колуң менен алгач байлаган ырымың ушул болсун, чулгоонду молонун башына байлап кет! — деди. Бул жерде койдун четинде жүргөн Жаксымбет болучу. Ал Жарасовду тааныды да, өгүнкү айткан шертин дароо эсине алды.

— «Жутка мал бербейбиз!» дебедим беле өгүнү жолдош Жарасов. Айланамда мал өлүмү болсо да, мен ушу бир булак менен алакандан чийлүү жерди таап алдым да, ушуга жабыштым да калдым. Тилегиңди бергир кар астында шыбагы, мыясы, саал каракыяк куурайы бар мурунку бир айыл конушу экен. Ушуга жеттим да кыбырабай жатып калдым, ушул жерди туурдап калдым. Айтор азырынча малдын өлгөн-житкени жок. Эми мына жаңы гана өзүңөр жиберген палаткалар, боз үйлөр келип тигилип жатат. Жем менен чөп да келет деген кабар алдык. Калинин атындагы колхоздон жибертипсиңер го. Азыр боюм сергип, кадимкидей эңсем көтөрүлүп калдым! — деди да келгендерди сүйлөтпөй: — Мынабу киши обкомдон келген Эринбетов жолдош ко! — деп Алымдын колун алып кошколдоп, узакка силкип, бүгүн көңүлү жайланып турганын баамдатты. Чынында жакын жерге палатка келип тигилгени жатат. Чакан боз үйдүн кызарган керегесин жайып, чамгарагын көтөрүп жаткандар да эми байкалып калган эле.

Түш оогондон кийин Алым, Жарасов экөө дагы да үч оторду тапты. Булардын акыркы оторунда улуу чабан Ажыбай өз камынан мурун башка бир отордун койчусун эң алды менен оозго алды.

— Жардамга келипсиңер, ыракмат! Жегенибиз кар. Малдын өлүп жатканы да бар. Калканчыбыз жок. Бир эсептен кичинекей балдары бар кээ бир үй-бүлөнүн мынабу аяз, ак бороон астында отун-суу таппай кыйналып отурганча кетип калгандары да дуруспу дедим. Бирок күндөн күн, түндөн түн өтүп, душмандай кыжынып-чыкыроондоп турган аяздуу асман астында бир күн эмес, бир түн эмес, апта бою азып-тозуп жүрүү чынын айтайын кыйнап жатат, чочутуп да жатат, — деди да эмнеден чочуганын сураган Алымга: — Өзүм эмес, ушунда бир отордогу койго быйыл келген Медет деген бир иним бар эле. Окууну бүтүрүп, он жылдыкты аяктап келген. Согушта өлгөн жалгыз агамдын жападан-жалгыз баласы эле. Мына үч күндөн бери ошондон айрылып отурам. Башканын баарынын тең кайда жүргөнү байкалат. Бирөө адырда, бирөө талаада. Бирөө кээ бир кездешкен кудуктун башында калгандыгы билинсе, тиги биздин бала кудайдын кудурети, мына үч күндөн бери дайынсыз жок болуп кетти.

Алымды бул кабар катуу чочутту.

— Аты ким? Сен билдиң беле? — деп Жарасовдон сурады.

— Аты Медет! — деп Ажыбай буурул сакалын чеңгелдеп кармады да, төмөн карап үнү калтырап, ээги кемшендеп сүйлөй албай калды.

— Издөө керек. Азыр эми биз ошого аттаналык. Жарасов сен машине менен чык. Мен сени Сарыбаштоого түшүрөйүн. Machine менен силер издегиле. Самолёт менен мен издеймин. Балким бороонго ыктап кою менен кошо талаалап кетти бекен! — деп Ажыбайга карады.

Эми жерден башын силкип көтөрүп алган Ажыбай калың кара тумагынын астынан катуу түйүлгөн кабагы ачыңкырай түштү. Бозомтук тартып кеткен саргыч көздөрү кызарып жашылданып турган эле.

— Аның ырас, талаалап кетти. Кой бороондун ыгы менен кеткенде бирге кетти го. Мал жаюунун жөнүн билбеген калаада өскөн, окуудан келген жаш бала, агабыз Далбадан калган жалгыз жаш эркек урпак эле. Өзүмдө кыздан башка бир тууган жок. Жакшы окуган, жибектей созулган, бул өрөөндө өзгөчө көрүнгөн асыл бала алтыным эле. Издей көргүлө азаматтар. Тилегим кесилдиби деп турамын. Ачка жүрүп, аязга тоңуп калды бекен, эмне болду экен, өзү! — деп наалый берди.

— Аксакал, кабатырланба! — деп Алым өзүнүн кайраттуу ачык үнү менен карыяга айрыкча жаны ачып үйрүлүп сүйлөдү. Кичирээк оозунун илеби жана чоң тегерек көк көзүнүн достук жылуу нуру Ажыбай чалга азыркы кыйын саатта бир түрдүү ишенимдүү, чынчыл, боорукер үн болуп туюлду.

— Айтчы, кулунум, ошондой дечи, бир куткарчы.

— Куткарабыз, Ажыке. Эми бизде ошол Медет баланы тапмайын күндүз да, түндө да тынчтык болбойт, Ажыке. Кыйнала көрбөңүз. Ансыз да аяздын түрү мынабу, паанасыз калган малдын жайы мынабу. Азабың аз эмес. Жаныңды кыйнаба. Бизге айттың, жеткиздиң, болду. Ал баланын эмки агасы да, атасы да мына менин өзүм деп билиңиз — деп чалдын бир колун кысты да колу менен аркасынан сылай кучактап, далысынан таптап койду.

— Бул болсо облустан биздин сизге апкелген даамыбыз. Ушуну мынабу сары майды аябай жеп, ал-күч жыйнап ал. Биз азыр Медетти издегени кеттик! — деди.

Айтканындай күн батууга эки сааттай калганда Ноян районунун базасы Сарыбашка ыкчамдатып келип Жарасовду түшүрдү да өзү кайтадан Эржановду ээрчитип, жердин жайын Кожакматты дагы ээрчитип алып: — Кыраан Петро, шумкар Петро жайдын баарын билдиң го. Эмки аңгеме адамдын өмүрү жөнүндө. Күн батканча ушул аймакты тезинен бир айланып карап чыгалык, — деди.

Жарасов менен Эсентаев жылуу кийим менен мол азык алып вездеходко түшүп Медетти издеп жолсуз жерлерди, дөбөлөрдү талааларды, кээ бир кокту-коллотторду жакалап түн ортосуна чейин машинелерин улам-улам үн салгызып, жарыкты туш-тушка буруп дабырлай түшүп, кээ туштарда мылтык да атып, ушу өздөрү жүргөн кыбыраган жан көрүнбөгөн талааларда, аяз астында үн берүүгө жарарлык жан аттууну издеп көрүштү. Бул түнү Алым да, Жарасов да эчтекени таппай кыйналып, кысталып кайра кайтышты.

Дал ошол кечте саат тогуз чамасында Баскенттен Карповдун өзү Алымды рацияга чакырып алып сүйлөшкөндө эң алгач сураганы: жоголгон чабан Эсенов Медет табылдыбы, жокпу? Эң алды менен ошону айтчы! — деген эле. Алым самолёт менен, машине менен, салт ат менен да жер чалдырып, киши чаптырып, анын ичинде өзү да, Жарасов да кошо издеп, жарым күндөй жүрүп али таппаган жайларын айтты. Карповдун үнүндө катаал, кыска айтылган тапшырмасында чабан Медет тууралуу өзгөчө кыйналып-кысталган ондо турганын билгизди.

— Мен өзүңө да он жолу кайрып айткамын, Эринбетов. Жарасовго да аз айтканым жок. Арктиканын музунда, муз океанында жоголуп кеткен адамды да таап жүргөн биздин Мекен. Айтууга да уят. 500 кой менен, койдун артында жүрүп, өзүнүн тууган жеринде жүрүп бороон болду, суук болду деп жигит адашып өлсө, жардам көрбөй чабан каңгып өлсө, сени менен бизге андан чоң кордук (позор) жок. Ушуну тирүүлөй

аман-эсен таппасак, сенин да, менин да баабыз бир тыйын! — дегенден башка сөз жок. Эртең кечке мага дал өзүң чабандардын баары тууралу атайын кабар бер! — деди.

Бүгүн кечке жакын Сарбаштоого келерде Алым «Шеген» совхозунун кечээ өзү аралап өткөн үйсүз калган чабандардын бир нече оторлоруна барган эле. Узак районунун борборуна алгач келген мезгилде район башчылыгы менен жана Калинин, «Кенегент» совхоздорунун башчылары менен жасашкан убадасы боюнча бүгүн түштөн кийин мындагы үйсүз чабандардын баарына боз үйлөр келген экен. Ар бир үй менен бирге азык-түлүк, идиш-аяк, үй күтө турган, аш бышыра турган жардамчы аялдар келиптир. Тигил жолдо район менен облустун буйругу боюнча Ноян районунун малына короо, тоют жагынан көмөк берүү милдетин алган «Кенегент» совхозунун директору Абды бүгүн айрыкча чыйрактык кылып, жооптуу ишти жасаптыр. Ал баягыда Жарасовго убада кылган жүз элүү тонна тоютту атаган бөлүмдөрүнө бере албай Ноян районунун койлору алгач чыгашага учураганда, ошол убадалуу чөп мезгили менен жетпегендиктен учураган болучу. Абдынын ал жолу жалган айткызып уятка калтырган жалганчы бөлүм башчылары ким экенин Абды районго, Жарасовго да, кийин мынабу Алымга да билдирген эле.

Алым ошол жайдын облуска толук маалым экенин, Карповдун ошол тушта ушул Абдыга өзгөчө ызаланганын Алым жашырбай айтып берген. Эми мынабу тушта кечээ эле милдет алган Абды Калинин совхозунан жиберилген боз үйлөр жеткенине карабай өз совхозунан 15 боз үйдү чукулунан таптырып алып идиш-аяктарын, азык-түлүктөрүн түгөлдөтүп, ар бир үйдө бара сала жага турган азыноолак отунду да жүктөтүп ар бир үйгө эки-экиден адам чыгарткан. Бирөө аш бышыра турган аял. Бирөө отун-сууну камсыз кыла турган жана төлдөгөн койго, жаш козуга чабанга кошулуп көз боло турган жаш адамдар. Көбүнчө эркек кызматкерлер эле.

Ошону менен катар Алым алып келген 15 машине толтура палаткалар жанагы үйлөр жеткен оторлорго илээше барып, алар да тигилип калган. Тууган койлор да ушу бүгүнкү күндөрдө аз эмес эле. Эми чоң-чоң палаткалар кем дегенде 250—300дөй козуларды сыйгыза турган паанакалканч болуп калыптыр.

Ар отордун жанында бүгүн кечке үйлөр туруп, анда от жагылып, түтүн түтөгөнү кой четинде жүргөн он күндөн бери ысык тамак ичпеген, он беш күндөн бери белчепеген чабандарга чыкылдаган аяздуу күндүн ортосунда көктөм илеби тийгендей жылуу сезилди. Көп койчулардын кабактары ачылып көңүл кейиштери, жүздөрүндөгү жүдөөлүк саал да болсо жадырагандай түргө келди.

Бир оторго токтобой вездеход машине минген Салим түш оогондо жүрө баштап, кечке чейин он эки, он үч оторду аралап өттү. Ошондогу билмеги, сураганы: чабандардын көңүлү, ден соолугу. Азыркы жеткен жардамдын жетишкендиги менен кемчилик жайлары. Ушу оторлордун орто ченинен Салимге Жаксымбет учуран калды. Сейрек сары тиштерин кашкайта ачып сары тонун кулагына көтөрүп кымтылай түшүп, боз үйдүн жанында туруп жуушаган коюн көрсөтүп коюп, Жаксымбет Алымды үйгө чакырды.

— Кечеги келгениңдей эмес, ээн талаа, куу медиян бороону ыркыраган асман асты эмес. Эми мына үйүмө келдиң, жакшы келдиң, Кир, мына, жайымды көр! — деп Алым менен шофёр экөөнү кошколдоп амандашып үйүнө киргизди.

Үй ичинде бир аял башына калың шалы жоолук салынган калыбында босого жакта камыр жууруп, киргендерге далысын салып отурган эле. Жаксымбет каркылдап ачуу дабышын дабырлата көтөрүп күлө кирди.

— Айланайын, жашым алтымышка келгенде жаңыдан мына үй жаңыртып, башыма өргөө көтөрүп бердиң. Биздей карылардын тилек кыла турган ушундай куракта дагы бир үйгө, киргизген чагыңбы деймин. Мынабу жагыма бул отурган жаш келинди да апкелип берип койдуң! — деп каркылдап күлүп алды. Далысын салып отурган аял эми бетин буруп тамшанды да: «Дамесин, дымагын кара кургурдун! Талаада серейип катып, жем болуп калбай ушуга жеткениңе эмнеге шүгүрлүк кылбайсың. Сага өлөсөлүү чал

башың менен токол да керек экен го!» деп үйдүн ичин көңүлдөндүрө күлгөн аялдын оозунда бир тиш жок, эки уурту катмар-катмар бырыш эле.

Мунун кебетесин көрүп Жаксымбеттин тамашасын уккан жаш шофёр Жээнбек да каркылдап күлдү. Жаксымбет тонунун узун жеңин кемпир жакка шилтеп, булгап:

— О, ары кара куруп калгыр. Мен атайы жаш келинге жолугуп олжо таптым деп мынабы обкомду алдайын деп отурсам анысы эмнеси экен оозун оңураңдатып. Тимеле мени жеп коё тургандай жалмаңдайт. Ийе, андан көрө камырыңды! — деп өз аялынсытып короздонуп, мулжуңдап койду.

Алым көзүнөн жаш акканча күлдү. Жаксымбетти далысынан кагып:

— Баракелде, Жаке! Жигит болсо өзүңдөй болсун. Кыйындык башка келсе кантет. Оозунан азили кетпеген азаматтык ушул десеңчи. Мен ушунуңду чабандардын баарынын кажар-кайратынын белгиси деп, кандай кыйынчылыкка болсо да моюн бербей, көнбөй турган калктын кайраттуулугу деп кубанамын! — деген эле.

— Ой теңир жалгагыр-ай! Өзүмдүн туулган жеримде, өз малымдын ортосунда туруп, марттын аягында кара асман каңшылады деп бир нече күн бузулган аяздуу асман алаңгир салды деп кутум качабы?! Айтпадым беле өткөн жолу, Бүткүл облус, бүткүл эл, Мекеним аркамдан тиреп-сүйөмөлөп отурганда ыйласам, жүдөсөм анда кудай алсын мени! Тек алиги бир бала жердин жайын билбеген байкуш эмеспи. Туулганы ала кагаздан башка эмнени көрдү дейсиң! Тек ошол жолдун жөнүн билбеген баланы гана таап ала көргүлө. Болбосо Нояндын чабаны кырылып калыптыр деп бирдин өзүн жүздөй кылып дарбыта бергендер болот. Ошону гана издеп тап, айланайын Алым! — деп камкордук оюн эми өздөрүнүн көрү ошол адашуудан табылбай жүргөн койчу Медетке оодарды.

Келерки күнү таң сүрө бергенде Алым Петрону дагы да ушу өрөөндү үңүп, карап чыгууга жумшады. Мырзабай талаасы Уңулдак, Бүркүттү, бир жагы Актоо, бир чети кумга карай ыктаган кой кетсе кетип кала турган Моюнкумга карай имериле учуп көп аймакты аралап чыкты. Атүгүл «Жоонтөбө», «Ташты» совхоздорунун берки четтерине чейин байкаштырып да кайтты. Түш ченде убада боюнча Жарасов, Эсентаев экөө менен учурашты, жолугушту. Алар өздөрү да салт ат менен айланага чаптырган жайын биле турган, жерди жакшы биле турган Кожакмет сыяктуу кишилерди да жиберип көп издөө салганы менен эч бир из-дарек таппады.

Алымга ушу кабарды билдирсе да, бул эл издөөнү токтотмок эмес. Түшкү ысык тамакты аздыгына карабай иче салып Айгенедө табышмак болуп туш-тушка өз-өз беттери менен Медетти кечке чейин издемек болуп жөнөп кетти. Дал ушу жолу Жарасов, Эсентаев экөө мурун аралап көрбөгөн анча алыс эмес Бүркүттүнүн этегиндеги бир адырды беттеп жөнөштү. Күндүн ырайы бузулуп турат. Ыркырап турган катуу шамал, ызылдаган суук аяз басандаган жок. Бул сааттарда да Карабаштын шамалы чыгыштан Ала-Тоону, Актоону ашып Мырзабай жайыгына чыгаарда ого бетер кутуруп согул турду.

Жол оңой эмес. Жайыктан адырга киргенче машине «Газ — 69» зорго дөңгөлөнүп, өтө жай жүрүп келген эле. Адыр адырдын чети бийик дөбөлөр эмес экен. Ошонун кээ Жерде туташыңкыраган бел-белестерин басып жүрүп отурушат. Жылаңач бети ачык дөбөлөрдүн бүдүрсүз жотолору, кээ жерлерде кара топурагы, миздүү таштары, томолок бүдүр таштары көрүнүп, машинеге бөгөт жасабай, кайта каткалаң кары азыраак жеңилирээк жүрүшкө жол бергендей болот. Кээде белестен узап кетпей кыялай жүрүп тоо арасындагы мындай жүрүштөргө машыгып алган Жарасовдун шофёру Жапар бүткүл пейлин салып бүгүнкү жооптуулукту Жарасов менен катар бекем сезгендигин билгизип, катуу аракет жасады. Булар ушул адыр ичин кыялап, кээде ылдыйлап, бирде өрдөп, бирде төмөндөп отуруп далайга тереңдеп кеткен эле.

Мындан мурунку үч күн бойку издөөдө адеттенген мезгил боюнча Жапар машинесин анда-санда узак түтүлдөтүп-боздотуп сигналдап коёт. Бир кезде сайда, ыктоодо келе жаткан калыбында Эсентаевдин кулагына болор-болбос бир кыңылдаган үн угулат. Ал

машиненин арткы эшигин ачты да, башынан кулакчынын алып шамал жакка карай ыктап дагы тыңшай берди. Эми Жарасовду, Жапарды далысынан кагып: «Токто! Токточу!» — деп катуу кыйкырып, өзү машинеден ыргып чыгып шамалга кулак салды. Али үнсүз. Сергек, шамдагай козголгон Жапар да машинеден ыргып түшүп кулак төшөп турган эле. Эки жактан экөө бир саамдын өзүндө:

— Үн чыгат!

— Адамдын үнү чыгат.

— Кыйкырык чыгат! — дешкенде Жарасов да жерге секирип түштү.

— Бул жакта чабандар жок. Малсыз да, элсиз да аймак. Кана дагы тыңшагылачы! — деп тура калды да, эми ал өзү да айланага кулак төшөдү. Даана бир кыңылдаган үн угулду. Жапар элендеп туруп:

— Өзү бир үзүлүп, бир басаңдай түшөт.

— Так мынабу жакта адамдын үнү бар.

— Ушул адамдын үнү.

— Балким, карышкырдын улуган үнү болуп жүрбөсүн?

— Басалычы эмнеси болсо да! — деди Жарасов. Өзү айланып келип машинеден чабандарга деген түйүнчөктөгү азыкты алды. Эми үчөө тең машинени таштап үн чыккан жакка карай басып жөнөштү. Алды жактары өр эле. Жолдо калың кар да бар экен. Үчөө тең биринен бири калбай белчеден карга батып, улам өйдөлөп отуруп жакын белге чыга беришти. Дөбөнүн башынан жанагы дабыш аныктала түштү. Эми кыңылдаган анык адамдын добушу экени байкала берди. Алдыда дагы бир дөбө бар эле. Үчөө эми ылдам басып ошол муунак дөбөгө чыга бергенде аржагы тик ылдый түшкөн чуңкур сай экен. Ошонун аркы беткейинде тырмышып жайылып жүргөн койлор көрүндү. Эми бир мезгилде булардын көзүнө аркы бетке көтөрүлүп бара жаткан койчунун жону көрүндү. Ал кыйкырыгын үзгөн жок. Булар эми байкаса ошол адам обон салып баратат. Үчөө бирине бири жалт карашып үнсүз кубана күлгөн жүздөрү менен аңырайып турушту да чогуусу менен байкашкан бир жайлары болду. Ушу бара жаткан узун бойлуу, жаш койчу Медет болуп чыкты, ырдаган обону да мына бул үчөөнө тең тааныш. Өздөрү түгөл биле турган Ноян району былтыртан бери жалпысы сүйүп ырдап жүргөн кадимки Шамшы Калдаяковдун обону «Ак маңдайым» экен.

Үч жолоочу ойдо жаткан койду үркүткөндөрүнө карабай кубана кыйкырып жүгүрүштү. Койчу Медет артына салмак менен бурулуп карап, эми обонун токтотуп аңырайып карап калган эле. Жарасов жете берип: «Ой, сен Медетсиңби?» — дегенде тигил: «Ооба, мен Медетмин!» — дей бергенде, Жарасов:

— Айланайын-ан, амансыңбы?! — деп кучактап калды.

Эсентаев да муну аймалап аркага кагып кучактап, кысып-кысып алды.

— Аман болгонуң кандай жакшы болду.

Жигиттин өңү жер беттенип өзгөчө тотугуптур. Катуу жүдөгөн экен. Жаш болуп туруп бырыштанган бети жыйрыла түштү да, аппак кесек тиштерин кашкайтып ачып сөз катпай күлө берди. Жарасов ошол саамда таңыркаган кубанычын бөгөй албады.

— Сени өлүү табабыз го деп коркуп жүрсөк, обонуң менен бизди өзүң таптың го. Обонуң тапкызды го бизди. Болуптур, өзгөң өзгө, ушул жанагы обонуң эмне?

— Ошону айтчы! — деп Эсентаев энтеледи.

— Баса өзү да «Ак маңдайым» экен!

Жигит буга жай баракат жооп айтты. Добушу акырын чыгат.

— Кумдан көчөр алдында радиодон угуп, жаңы гана үйрөнүп алган элем. Кийин ошону унутуп калып, бир нече күндөн бери эсиме түшүрө албай койгон элем. Кечээ ошол өзүм кажып, чаалыгып жүргөндө жанагы обон кайтадан оозума түштү, көңүлүмө байырланды. Ошону кечээтен бери ырдаган сайын көңүлүм көтөрүлүп ичим жылып калат. Буга эмне дейсиздер, ошондой шеригим болсо не дейсиздер. Айткан сайын, ырдаган сайын аны унутуп калбайын деп созолонтом. Анын үстүнө жалгызсырабаймын! — деген элем. Эми ушул жайды айтып турган шыңга бойлуу кыр мурундуу, чоңураак

ажарлуу көзү бар Медет Жарасовго өзгөчө ысык, боорундай болуп көрүндү. Дагы да кучактап алды да бетинен өптү. Бул жолу үн каткан жок. Тек Жарасовдун көөдөнүнө Медетти жапшырып кучактаганда катуу урунган бир бултугуй нерсе бар сыяктанган эле. Нан бекен десе китеп экен. Койнуна салып окуп жүргөн казак тилинде чыккан «Чыныгы адам тууралуу повесть» аттуу-китеп эле.

Медеттин калама наны азайып калган экен. Атүгүл бүткөнү калыптыр. Ал эми колундагы 600 коюнан бир да кой өлбөптүр. Ал алгачкы бороондо кою менен ыгып жөнөп, кайда, кандай баратканын биле албай, тек койдун ортосунда калып аларды да токтото албай ыктап келе жатып, ушул бир чуңкур сайга кездешиптир. Өзү тик ылдый созулган колот экен, койташтары бар экен. Арасында ыктоолору көп. Бута-суталары да бар. Кээ жеринде караган, шыбак, дагы бир жерлеринде ыраң сыяктуу койго ылайык ачтан өлтүрбөс жем бар экен. Койдун өзү да ушу сайга чубуруп келип кирет да, котолошуп жатып алат. Ошону менен айтор күн ачылган соң эл-журт аман болсо бир таап алар дедим да, ушул жерде жата бердим. Түн ичинде койдун ортосунда жатам! — деп күлдү. Күндүз нанымды жеп кардан ашап, жанагыдай обонумду салам да жүрөм!

Жарасов менен Эсентаев эми машинеден апкелген азыктарын Медетке кармата берди да, тезинен ушул арага өзүңө үй да келет. Жардам да жетет! — деди. Ал жардамдын кандай боло турганын да айтышты.

Күн бата бергенде ошол күнү Айгененин үстүнө Алым менен Петро конмок болуп, алар менен удаа учуп жеткен эле. Түш оогондон кийин булар да көп жерди кыдырып Медетти издешкен. Эми Жарасов менен макулдашкан сөз боюнча Айгенеге келип, баш кошуп, жолугушуу керек.

Петрого бул аймакта алгач жолугушкан кыйын кез ушул болду. Айгене сай боюндагы тар аймакка орношкон базанын бири. Петро бир ылдыйлап кайта көтөрүлгөндө самолёт үчүн конуу жайы кыйын экенин аныктап билди. Кончу жер өтө тар. «Дагы бир айланып көрөмүн!» — ден Алым менен сүйлөштү да, дагы бир-эки ирет төмөндөп барып кайта көтөрүлдү. Алым: «Эсебин тап да кон!» — деген эле.

Айгененин самолёт конорлук тегиз аянты 30—40 метрдей гана жер экен. Самолёт консо да кумга тирелип токтолуп калмак. Кийин бул арадан жүк менен, бир нече адам менен учуп чыгуу кыйын. Эртең учарда бул жерден Алым бирге түшүп уча албайт. Петро жана Айгенеден беш-алты километр жердеги бир такыр аянтты болжоп алыптыр. Эртең Алым бул жерден учкан самолёт ошол жерге барып конгондо Айгенеден ат-унаа менен барып, ошол жерден самолётко отурат. Буга Алым макул болду да, эми экөө тең тобокелге салып учкуч, конгуч «ЯКтын» Петронун кайраттуу эпчил колуна багынган моторго эрк берди. Айтканындай 40 метрдей гана тегиз аянт бар экен. Ошонун четинен дөңгөлөгү тийген самолёт экинчи четиндеги кумга тирелип барып акырындаган жүрүшкө ээ болсо да ага көмүлө барып зорго токтоду.

Алым Петрону кучактап далыга какты да: «Бүркүттүн өзүсүң! Бүркүтчө кыяга уя салып учуп да, конуп да жүрө аласың! Петро, мени да өзүң менен кошо бүркүт кылып жибердиң! — деди эле Петро жерге түшүп, самолётунун көөдөнү кумга батынкырай барып токтогонун байкап туруп:

— Бул бүркүттүн башы баткакка батып жатканы мактанчылык эмес болду. Эми тек арты менен жылып, мынабу жарга жетпей башын куткарып алууга жарагай эле — деди.

Айгенеде он-чакты жеке короо жайлар боло турган. Самолёт конгон соң, бул жерге жаңы гана келген Жара-, сов менен Эсентаев Алымды тосуп келишкен.

Бул кечте жолугушуу Алым ушу аймакка келгени болгон эң бир көңүл ачар жолугушуу эле. Медеттин табылганы Алымды ыраазы кылганы ушунча — ал Жарасов менен Эсентаевди кайта-кайта колдорун силкип, эки жагына алып кучактап, аркаларынан таптаган. Алар Медетти кантип тапкандарын айткан эле. Булар менен бирге жүргөн казакча билген Петро кай жерден Медеттин табылганын айтканда санын бир чаап алып кыйкырып сүйлөдү.

— Жолдош Эринбетов, ушу тоолордун арасында кар түшпөгөн саргыч тарткан бир

жер бар деп айтпадыкпы мындан бир аз мурун. Эмнеликтен ошондой дедик элек ко. Биз ал койдун үстүнөн учканбыз! — деген.

— Ырас, бүгүн гана эмес, биз кечээ да учтук ошол дөбөлөрдүн үстүнөн. Бирок таштардын түсү ошондой бекен, болбосо жердин көрүнүшү ошондойбу! — деп анык боолгой албай өтүп кете бергенбиз. Ылдам өтүп кетип жүргөнбүз! — деди Жарасов бул абалга абдан түшүнө турганын айтты.

— Сай аябай тар экен. Узатасынан созулган короодой бир болумсыз колтук. Албетте анын үстүнө ылдам учкан самолёт эчтекени байкатпай зыпылдап агып өткөн болуу керек! — деген.

Эсентаев Медеттин айтканын да баяндап берди. Койчу жигит үстүмөн самолёт соңку күндөрдө учуп өтүп жүрдү. Бирок анын коно турган мүмкүндүгү жок да, менин белги берер мурчам да болгон жок, — дептир. «Жылт этет да, лып этип өтүп кетет. Тоону ашып, түзгө түшүп кетет. «А» деп үн салууга да келтирбейт» дептир. Ушундай аңгеме менен дабыртташып жакын короолорго такап келгенде Жарасов бүгүн Алымды «ушундагы бир жакшы үйгө сизди кондурганы келебиз. Кичине көңүл жайланып, жакшы тамак ичип, мыктылап, тыныгып алалык» — деди да четки бир короого апкелип, караңгы тарткан үйгө киргизди.

Үй кең, эки бөлмөлүү. Ичи жакшы, жарыгы чоң лампалары бар. Өзү ушунчалык жылуу да, жайлуу да экен. Конокторду төркү бөлмөгө киргизген үй ээси узун бойлуу, карасур чалыш, таза кийимчен аял эле. Ал сыпайы амандашып төркү үйдүн эшигин ачканда аркы босогодо конокторду ордуна туруп келип күтүп турган зор денелүү, чокчо буурул сакалдуу, кызыл күрөң жүздүү үй ээси жакшы чырай менен жылуу амандашып, Алымды тааный салып өз колу менен чечиндире берди.

Жарасовдун тааныштыруусу боюнча бул адам ушул Айгенедеги белгилүү мергенчи, өзү аңчы, өзү капканчы, ушул тоо-талаанын бул да бир кырааны сыяктуу адам эле. Аты Жаксымбет деп тааныштырылган бул кишинин аялы ушул Айгенедеги кооператив магазининин сатуучусу Зейнеп экен. Меймандос үй ээлери тезинен тегерек жапыс столду ортого коюп дасторкон жайып, кайнап турган сары самоордун ысык чайын, жыты булоолонгон чоң табактагы куурдагы коюп, тамакка отургузду. Жерде эскирээк килем, жаңы, жакшы калың кызгылт, бозомтук паластар бар. Кең бөлмөнүн ошол жаккы терезесинин маңдайындагы керегесинде оюулары мыкты туш кийиз, асемдүү жыйылган гүлдүү жуурканы турат. Коноктордун арт жагындагы эшиктин каршысындагы керегенин төмөн жагынан төбөсүнө чейин асем менен катарланган сандыктар, алардын үстү катар-катар жыйылган ар түстүү кыжымы, атлас, кыжымы жууркандар, калың, таза жаңы төшөктөр. Ошолордун үстүнө тикийте коюлган ар түрдүү түркүн гүлү бар жаздыктар.

Алым обончу эле. Анын көзүнө алгач ушу бөлмөгө кире бергенде түшкөн эки музыка аспабы оюнан кетпей турду. Бири келишкен баян, дагы бири үкүлүү домбра. Алым али сурабаса да ичинен бул үйдө ушул аспаптарды күүгө келтире турган кимиси болду экен деп отурду. Чай ичип отурганда Зейнепке мойнун буруп Жаксымбет акырын күбүрөдү да:

— Келбеди го, бул кай жерде буйдалып жүрдү экен! — деген суроосуна Зейнеп өз оюндагы дал ошондой күдүк суроосун кошо берди.

Ушунчалык кеч киргенче эмне кылып жүрдү экен?! Кайда жүрсөң да мынабу бороондо, аязда, талаада түнөп кала көрбө. Адашып кете көрбө! — дегенди канча айтсаң да бир таназар албайт. Кечигип жүргөнүн карачы! — дей берди. Эми бир аздан кийин Жаксымбет: «токчочу», деп аялын тосмолоп, тышка кулагын салган эле. Ошол кезде тыштан дабыш угулду. Аттын дүбүртү да, жөөнүн басканы да, жерге түшкөн жыгачпы, жүкпү — баары тең эмне кылса да бирөөнүн келгенин кабарлай берди. Эми бир аздан кийин сырткы эшик ачылган эле. Зейнеп, берки эшикти шашыңкырап барып өзү ачты. Ошол кезде коноктор отурган бөлмөгө мойнунда шылдыраган каргысы бар, шалпаң кулак эки көк кашка, шалпаң куйрук тайган жалаңдай келип, катарлаша секирип

кирди. «О, келген, келген экен го!» — дей берди Жаксымбет. Ушу кезде оозгу үйдөн ичке болсо да үнү бийик «Ата, ата, бери чыгыңызчы!» деген — жаш добуш чыкты.

Меймандар үйдө калып Зейнеп да, Жаксымбет да оозгу үйгө чыга бере: «Айланайын, келдиңби. Мунуң эмне, кокуй? Кубатым-ай, мунуң кандай? Жарыгым-ай, муну кантип алып келдиң?» — дешкен ата менен эне экөөнүн бирдей таңыркай карап, кубанып, жетине албай айткан сөздөрү угулду. Дабырттагандары кулакка жетип жатты. Булардын добуштарынын арасында ачык асемдүү үн менен кубанып күлүп турган бир жаш адамдын үнү чыкты. Аздан соң маалым болду. Зейнептин үйгө кирип айтуусу менен төрдө отурган төрт эркек, Петро да кошулуп оозгу үйгө умтулуп чыгышты. Караса оозгу үйдүн эшигинен ачык полго суналып чоң көк карышкыр жатат. Анык кылчыктуу, калың тыбыттуу камандай көкчүл, дөбөт карышкырдын өзү. Мунун жанында мылтыгынын кундагын жерге коюп, ичке ак салаалары менен темиринен кармап турган шыңга бойлуу, алагай көз, кыр мурундуу, азыр эки бети сууктан жакшынакай жука кызгылт ирең алган, аппак тиштери ачылып күлүп турган жаш жигит көрүндү. Тааныша келгенде бул жигит эмес, ушул үйдүн, ушул ата-эненин эркекче өстүргөн жалгыз кызы Саадат болуп чыкты. Ал атасындай аңчы, атасынан ашкан мерген. Дайыма ат үстүндө жүрүп ушул үйдүн мырзасы деп аталган кызык бир өзгөчө жаш өспүрүм экен. Эл тамакка кайра отурганда Саадат улуу адамдардан саал кызара түшүп уялыңкыраса да аңгемесин, бүгүнкү көргөн-билгенин жакшылап айтып берди. Ал атасы койгон «Үңүлдөктөгү» капкандарды аралап барган экен. Бирок капканга мынабу дөбөт карышкыр арткы санынан түшүптүр да тирсегинен илинип, кете албай турган экен. Саадат саал жылмайып бир аз жылынган соң, акчыл тарткан жүзүн жадыратып улам шыңк этип күлүп коюп, атасына карап сүйлөп отурду.

— Оболу жерге түшүп, тумшуктан ары мылтыктын түбү менен урайын дедим эле кээде мындай, кээде тигиндей ыргып ургузбай койду. Анын үстүнө уруп өлтүрө ала турган эмесмин. Бир жагынан атым үркүп, кошкуруп, белиме илип алган чылбыр менен өзүмдү тарткылап кийин сүйрөп күч алдырбай койду. Карышкыр жулкунуп жатты. Ошондон кутулуп кетет экен дедим да мылтыкты кош өпкөсүнө кадап туруп берип калдым. Кылжалаң этип жыгылды. Карышкыр ок тийген жерин тиштеп жыгылат экен. Башы кылжалаңдап, аздан соң тиштеген өпкөсүн таштады да башы жерге шылк эте түштү. Андан кийин таш менен тумшуктан ары урдум да канжыгага байлап алып жүрөйүн десем ат өңөртө турган эмес. Узун чылбыр менен эки бутун мыктап туруп бууп, канжыгамдагы арканды байлап алдым да сүйрөтүп чапкылап отуруп алып келдим, — деди.

Атасы кубанып отуруп азыраак акыл айтты:

— Карышкыр өлө элек кезде аттан түшкөнүң калпыстык болгон экен. Жаралуу карышкыр ачуулуу абалында адамга да каршы умтулат — дегенде, Зейнеп:

Астапыралла, дечи. Кудая тобо, өзүн каап, тиштеп ала жаздаптыр ко. Бул ушундай бирдемеге учурайт, — деп 'айтып жүрбөйүмбү. Бир чети кудайга сыйынып, бир чети кызын кинелеп урушуп, кабагын түйүп кызы менен эрине алма-кезек карап калган эле.

Саадат атасына ылайыктуу жооп берди.

— Аны билгеним жок. Бирок, Тор атты билесиң го. Ат үстүнөн ок чыгартпайт. Жерге түшкөндө атамдын деп ойлогом да. Антпесе өлтүрө ала турган эмесмин. Калтырайынбы капкандагы карышкырды! — деп энесине карады.

Алым быяктан Саадатка катуу кубана карап отурган. Эми өзүнүн үнү зор добушу менен Саадаттын айтканын туура көрүп күлүп жиберди.

— Сөз эмес бекен. Карындашым, кандай азамат элең!1 — дегенде Эсентаев, Жарасов экөө тең:

— «Жигит, азамат! Мына жаш болсоң ушундай бол!» — деп да жиберешкен эле.

Саадаттын добушу, аңгемеси өзгөчө бөлөкчө, башка кыздардан айырмаланган өмүрү, турмуш-адаты, өнөрү үй ичинде бир далай убакытка сөз болгон эле. Бул убакта Саадат унчукпай гана өзү жөнүндөгү кептерди ачык, сүйкүмдүү үнү менен кыткылыктап

күлүп тыңшап коёт да, сөз катпайт. Чайдан кийин ошол оозгу үйгө барып узун көйнөк кийип, түйүп койгон өрүмдөрүн түшүрүп, узун чачтарын төгүлтүп төркү үйгө жуунуп алган калыбында жаңы ажар-кебете менен кирген эле. Бул кезде Жарасов менен Эсентаев Алымга да, Жаксымбет, Петрого Медеттин табылган жайын, жерин маектеп беришкен. Аны кубанып мактоо үстүндө Эсентаев өзү ошондой обончу, ырдаганы Шамшы Калдаяровдун обону «Ак маңдайым»...

— Бир түрлүү сулуу да, бекем кайраттуу, кажарлуу жаш улан. Жоголуп кетип аяз астында, күн-түнү бою он чакты күндөй жалгыз жүрүп да моюбаган, кажыбаган бир сулуу, сабырдуу өспүрүм экен! — деп Жарасов Медетти кубана мактады.

Жаксымбет бул кабарга абдан сүйүндү.

— Чыныгы азамат ушул экен. Өзү да обон салып, ырдап жүрөт дейсизби?

— Обон салып жүрөт.

— Обонду мыкты созуп, ырдап жүрөт.

— Андан тышкары китебин да окуп жүрөт.

— Койнунда романы жүрөт! — дегенде Жарасов менен Эсентаевге алмак-салмак карап аңырайып карап калган Саадат:

— Кандай китеп экен? Өзү окуган чабан экен го? — деп ачык жүзүн көтөрүңкүрөп кабар күттү.

— Окуп жүргөнү «Чыныгы адам тууралуу повесть». Окуган өспүрүм. Ал түгүл он жылдыкты бүтүрүп, атайы ушунда келген. — Өндүрүштүк практиканы аткарып жүрөмүн. Жогорку окууга барып киремин дейт! — деген кабарды да Эсентаев Медетке кубанган калыбынан ообой туруп жеткизген. Жаксымбет эми дагы бир кептин жайын билгиси келип:

— Мунун бороондон сактанып калган жери кайсы сай экен? — дегенде, Жарасов:

— Ушул жерден туура эсептесе алыс эмес. Чамасы 12 километр өлчөмүндөгү жапыс боз адырлар, койташтуу адырлар арасындагы бир тар колтук. Эки жээги тип-тик. Узунунан кеткен ипичке бир сай. Кызык колот, — деген эле. Ошону туюнуп эң алды менен Саадат:

— Ой, ал Карышкырсай! — дей бергенде, Жаксымбет да:

— Баракелде, Карышкырсай экен го. Баса анда калканч да бар. Кар астында бир короо койго бир аз күн өзөк жалгай турган ар түрдүү куурай-суурай, бирдемелер бар эле...

— Анда боз караган бута да, калың чыкчу ыраң да болот, деп Саадат чоң тажрыйбалуу эр адамдардай жер жөнүндөгү байкагычтыгын да билдирди. Ушул кечте Саадаттын экинчи да бир сыпаты Алым, Жарасов сыяктуу конокторго да ачылды. Тамак алдында эми баян менен домбураны тилге келтирген анык ээси Саадат экенин жакшы билген Алым, Жаксымбет менен Саадатка кезек карап азил айтты:

— Бүгүн бир жакшы түндө сиздердин мынабу меймандос жакшы үйүңүздөрдө учурашканы биз мынабу аяздуу, бороондуу суук күндү унутуп отурабыз. Өздөрүңүз менен үй ээси менен дасторкондош болуу бизге ушунчалык бир ылайыктуу жагдай болуп отурат. Пейилдериңизге, сый-урматтарыңызга ыраазылыкты али айта жатабыз. Аш ээси менен татты деген ылакап бар сыяктуу. Ушу мынабу бирөө баянга карап: баян баянчысы менен көрктүү. Ушу баянга «ээнди тапчы» дегим келип отурат. Ошол менин жанымдагы жолдошторумдун да тилеги өңдүү. Айтор, баяндын ээси атасыбы, баласыбы? — дегенде үй ичи жамырап күлүп калды.

Саадаттын үнү созулуп, шыңгыр күлкү менен ачыгыраак угулган эле. Алым өзү да алагай көзүн жогорулатып кага түшүп, сүйкүмдүү кичинекей оозу менен күлкүсүн да катар угуза отуруп:

— Кандай болгондо да үйрөнчүктүү колдун бири баятадан бизге телмире карап турган ушул баянды алса эмне болор эле? — деп дагы да сыпайы сөзүнө, орундуу тилегине үй ичин жадыратып күлдүрүп койду.

Эми бир азда Саадат баян менен үнү төп келишкен кезде, асыресе төмөнкү ичке

тилдин үнүнө кошулуп сызылып чыкты. Ушундан кийин тамак алдыга келгенче Саадат далай обондорду аземдеп ырдап берди. Бул Абайдын «Айттым саламы» экен. Радиодон уккан Розанын репертуарын билген экен. Эми бир кезекте конокторду дагы да кубандыра түшүп ал «Ак маңдайыма» оошту. Бардык ырдаган обонун өзүнчө бийик сезимдүү салмак менен, бап менен кысылбай, ашыкпай, кенен кайрып, бүткүл уккулуктуу ыргагын баянда да, өзүнүн үнүндө да дал келтирип жакшы айтты. Обон салууда калаада жүрүп өскөн, театр, филармония музыкасын тыңдап өскөн, сандаган концерттерде көп болуп, өз кулагы менен тыңдап үйрөнүп өскөн өнөрлүү өспүрүм экени билинди. Кийин сурашканда Саадат жети жылдыкты район борборунда окуп бүтүргөн экен. Ал райондун борборуна келип жүрчү чоң артисттердин, көптөгөн чоң концерт топторунун обон-күүлөрүн өз кулагы менен угуп, тыңдаганы ырас.

Бүгүнкү кечте бул өзгөчөлүү өспүрүмдүн бир жагы ушунчалык сейрек учурай турган алда кандай амазонка сыяктуу сыпаты билинди да, ошону менен катар көп казак кыздарынын жети жылдыктан кийин окуй албай ар түрдүү үй-бүлөлүк себептер тушап, бөгөп кала турган жапайы жалпы кыйынчылыгы да белгилүү болду. Буга илгери карай окуу зарыл экенин, Баскентке келсе жети жылдык окуу менен тандаган техникумга кирүүгө жардам бере тургандыгын Алым өз мойнуна алды. Окууга чакырып, дасторкон үстүндө Медет дагы эске алынып, обону менен кошо аталган эле. Бул кезде Саадат өспүрүмдүн мынабу улууларды ушунчалык ыраазы кылган эмгегине, мүнөзүнө өз ичинен эң алгач, анык катуу көңүл оодарды. Буларга айтпаса да, эми бур ууга чыккан чагында ошол чабанды барып көрүп, колдон келсе бир пайдасын тийгизип, жардам берип келгиси келген ойду ойлогон эле.

Келерки күнү үрөң-бараңдан турган Алым менен Жарасовго Эржанов келип жаңыдан пайда болгон, жанга баткан кыйынчылыкты айтып келди. Ноябрь району Касымовдун убадасы боюнча тоют жибериптир. Бардык оторлор тоютту алып жатат. Бирок тоют да бүтө жаздап калды. Аяз күчүндө. Кар али калың. Жайыт жок. Тоютсуз өзү козулап калган кой өлө баштады. Бардык оторлордон, асыресе «Шеген» совхозунун 30 оторунан тегиз кабар алынганы менен тууп туруп өлгөн, козулай албай өлгөн соолуктардын саны бардык жерде тең көбөйө баштады. Ушу кабарды апкелген Эржановдон Алым Шаунун кабарын сурады: — 17 машине менен «Ташты» совхозуна кумга жиберген Шау кайда? Кабар барбы?

— Кабар эмес эле, өзү келди. Эки күн жүрүп жете албай машинеси жолдо тыгылып, бүгүн түндө кайтып келди.

— Түү, кудайаткан экен го! — деп Жарасов ордунан селт этип ыргып кеткендей болду.

— Ошол бир чалагайым, колунан эчтеме келбеген адамды жиберип. Ишенип отурганыбыз ошол эле. Ары чөп апкелбей, ары машиналарды бөгөп, кырсык ко мунусу! — деп ордунан ыргып туруп, эмне кылары белгилүү болбосо да ашыгып, сырткы кийимин кийе баштады.

Эсентаев менен Алым да эч нерсени талдап, сөз байлашпаса да кысылган, кыйналган ойдун үстүндө, эсепсиз бир козголуш иретинде катар кийине беришкен.

— Жолду билет деп жиберген элек! — деп жатат.

— Жол билгени курусун. Азыр тезинен башка машинелерди камдаткыла. Эми «Ташты» менен «Жоонтөбө» экөөнү тең көрүп, көзүң менен көрүп жана бир азга жетчүдөй чөптү арбытып мол кылып апкелүү үчүн мен өзүм барамын! — деп Алым бүтүм кылды.

Булардын кыска кеңеши тышта машине менен тракторлор турган колонналарга жөө жүрүп келатышканда да үзүлгөн жок эле.

Колоннага келгенде Узак районунун райисполкомунун председатели Курманов «ГАЗ-69» машинеси менен жаңы келген экен. Андан жөн-жай сураганда Алымга Узак районунун кыйынчылыгын билдирди. «Бул район өзү да чөбүн бүтүрүп, эми «Кенегент» совхозунун кою өлө баштаптыр. Ал эмес, көптөн өлүп жатыптыр. Кыйынчылыктын чоңу

биздин райондун өз башына келди!» — деп Курманов Алымга чынын айтты.

Алым мындан:

— «Ташты» менен «Жоонтөбөнүн» кимисинин чөбү көп? Кайсынысына барса Ноян менен Узактын экөөнө тең жетерлик чөптү бир жерден алып кайтууга болот — деп сураган эле.

Курманов түндө «Ташты» менен сүйлөшүптүр. «Канча болсо да чөп бере алабыз. Тек унаа менен, мол унаа менен жетүүнүн камын ойлогула!» — дептир. Айланада кыйынчылык. Алым келгени менен жеңилдик боло койгон жок. Ырас, адамдардын керт башы коркунучтан кутулду. «Шеген» совхозунун бардык оторуна ошол катарда Медеттин оторуна да үй тигилип, палаткалар тургузулган. Бүгүн түнү менен аракеттенип отуруп, кечээги Жарасов менен Эсентаев кечке камдаткан үй, палатка, азык, кишилердин жардамы, тамак бышыргыч бир картаң аял — баары тең бүгүн таң эртең менен Медеттин отору жаткан Карышкырсайга жайгашыптыр. Ушуну менен эң соңку аязда коркунуч астындагы паанасыз абалда калган чабан куткарылган өңдөнөт.

Бирок Алым келгени күчү менен талабынын баарын ошол адам жайында, асыресе «Шегендин» паанасыз оторлоруна салганда эки райондун өзгө чарбалары катаал кыштын али сыныкпай турган аязынан кутулган жок. Кайта кой төлдөй баштаганы соңку беш-алты күн ичинде иш кыйындай түштү. Кыйынчылык козулар туулуп өлө баштаганда бардык чарба башындагы чабандар менен райондун кызматкерлерин тегиз түйшүккө салды.

Алым эми ойлоп көрсө колдон келбес чарасыздык адамдын жинин кайнатат. Али да ийинден ныгырып басып турат. Курманов менен Жарасовго саал токтой тургула деди да, ички пикирин азырынча ойдо сактап Баскент менен сүйлөшө турган рацияга келди. Жанагы өзү билип турган айланасындагы эки райондун адамдары мындан бир жардам күтүп турган абалдын баарын Алым, Карповго толук айтты. Карпов мындан: «Эми эмне кылайын деген оюң бар?» — деп сурады. Кыйынчылыкты Карповдун өзү толук сизди. Узак районунан Ноян району үчүн чөп жагынан жардамы тиймеги мындай турсун, анын өзүнө чөп керек болуп калганын түндө «Кенегент» совхозунан, Абды менен өзү өз бети менен сүйлөшүп, Эсдавлетов айта албаган, жашырган оор чындыкты өз көңүлүнөн чыгарып билип айтты.

Бул райондун секретары Эсдавлетов Карповго берген жообунда совхоздун директорлорун күнөөлөптүр. Алардын ар жагындагы бөлүм башчыларын айыптап жамандаптыр. Ошолордун берген тескери, жалган информациялары азыр райкомду да жалганчылыкка чыгарып уяткарып отурат дептир. Ал эми өзүң берген азык менен чөп жеткиликтүү деген кабарларың кайда? Ал сенин өз көзүң менен көрүп, обкомго, облус башчылыгына аныктап билип берген нагыз фактыларың эмес беле? — деп сураган Карповго азык, тоюткор бар эле. Жеткиликтүү болучу. Ошону «Кенегент» совхозундагы бөлүм башчылары сыяктуу жергиликтүү жооптуу адамдар ыксыз чачып, курулай ысырап кылып коюшуптур! — деп жооп бериптир.

Алым менен болгон аңгемеде Карпов бул жактын абалынын начарлыгын чолуп сурап билген соң эми Ноян районунун колдогу мүмкүнчүлүктөрүн Алымдан сураган эле. Алым: «Ал райондун секретары Касымов айтканын кылып отурат. Колунан келгенин жасап жатат. Анын өзүнө милдет кылып алганы жем эле. Анысынын баарын бир Ноян району эмес, Узак районунун «Кенегент», «Калинин» совхоздоруна да жетерлик түрдө жардам кылып жиберип турду» — деди. Ал эми тоютту тээ Ноян районунан ташуу абдан алыстык кылат. Машине, күч-унааны Кара-Тоодон ашырып айдап жүрүүнүн өзү чоң мээнет. Чөп өзгөчө кымбатка түшөт сыяктанат. Ошондуктан эмки жалгыз чара — кумдагы «Ташты» совхозуна барып, төтө жол менен жүрсө ал 120 километрден артык эмес. Бардык машиненин күчүн, санын эми жыйнап алып ошого гана баруу керек.

Карпов эми ушуга «макул» деп баш ийкеди да, ушул иштин бардыгын тыңгылыктуу кылып айткандай аткарып чыга турган, ары убадага бекем тура турган мыкты адам керек деген эле. Ошондой ишенимдүү адамды тапкын да, дароо жөнөткүн. Бүгүн

кечинде мага обкомго кабарлашкын! — деген. Карпов айткан кийинки сөздөрдү угуп туруп, мурдатан бекем чечимге келген Алым дароо жооп берди.

— Ушул жолго азыр мен өзүм жөнөймүн. Мындагы колдон келбес чарасыздык ушунчалык ыза кылгандыктан, эми мен өзүм барып ошол керектүү чөптү алып келмекке бекиндим! — деди.

Карпов мунусун ыраазылык менен макулдады. «Тек Жарасовго айтып кеткин. Сенин кандай, кайда жүргөнүңдү обкомго кабарлап турсун» — деди.

Рация менен сүйлөшүп, бир чечимге токтолуп чыккан Алым эки саат камылга жасатты да, 40 машине даярдатты. Катарда эки трактор, үч бензовоз бар. Өзү Курмановдун «ГАЗ-69» машинесине түштү. Ошентип колоннаны баштап, жолго чыкты.

Бүгүн Алымдын Жарасовдун кеңеши боюнча жанына, машинесине отургузуп алганы Кожакмед. Бул өрөөндүн кышы-жазы, күнү-түнү бирдей бороондо, жаанда жүрүп, адашуу дегенди билбеген чөл талаанын көрөгөч көзү. Ошонун өзү жылуу кийинген абалда Алымдын, Курмановдун жанына отурду. Булар бүткүл машиненин шофёрлорунун жасаган убадасы боюнча алдыда жүрүп отурат. Кечээ эле Шау адашып, жүрө албай кайта келген машиненин даңгыр жолу менен жүрбөйт. Анын ордуна Кожакмеддин өзү жакшы билген төөлөр жүргөн кербен жолу бар экен. Алым ошол жолду аныктап башынан-аягына чейин, «Ташты» совхозуна чейин барчу жолдун жайын сураштырып алды да шофёр Абуталипке дал ошол жолго сал деди.

Кожакмедди алдыңкы орунга, шофёрдун жанына отургузду. Ушул бет алган багытта узундугу 114 километр жолду арттагы бардык колоннасы менен буйдалбай жүрүп отуруп, ошол күнү «Таштыга» жетти. Арттан келген шофёрлор менен «Таштыда» чогуу баш кошуп, басып келген жолдун жайын акылга салып баамдап көрүштү. Кийинки машинелер кыйналып, тракторлор сүйрөп зорго өткөргөн жерлер болуптур. Кайра кайтканда бүгүнкү түн суук болбосо, жер өтө катып калбаса бүгүнкү келген жол менен жүрө албайбыз. Жүктүү машинелер арткы катар эмес, алдыңкы, эң алгачкы жүктүү машиненин өзү да батып калган болот. Андан соң 40 машинени 40 күн сүйрөй турган абалга учурайбыз деп соңку он-чакты машиненин шофёрлору Алымга айтып келишиптир. Бул адамдар тамактанып, тыныгып алып кечинде «Таштынын» үйгөн чоң маяларынан 40 машинеге толтура нык басып, узун аркандар менен мыктап тартып таңып алышкан эле. Эртең кайта кете турган жолду да эске алуу керек. Бүгүнкү түнү аяз болот. Кечке маал булар Алым менен Курманов, Кожакмед үчөө «Моюнкумдун» ушул Мырзабайга чейинки четки аймактардагы өзгөчө кырсыгы мол кыйындыктардын жай-жуюн айтышты. Бүгүн аныкталса, бул аймакта борпоң, оюлмалуу бош топурактуу жерлер көп. Кум дегенин эшилмелүгү болот. Бир жагы кум, кээде карлуу болуп жатып, аяздуу күндүн өзүндө кээ кездерде борпоң жерлер оюлуп кетип, мээси чыгып жаткан чактары болот. Кайра кайтыштын коркунучу Алым менен Курмановдун бүткүл оюн, санаа-сезимин, алтүгүл кыялын да дегендей, өзүнө буруп алган эле.

Ушул түндө бул экөө алмак-салмак талаага чыгып аба ырайын, күндүн жайын боолгоп, билүү менен болгон. Бирок өчөшкөндөй дал ушул түндө күн жылый түшүп, далайдан бери болбогон шамалсыз, жылуу көктөм түнү тунду да турду. Алдыдагы күндөрдө аба ырайынан кандай шыбага аларын билишпей, жантайган бойдон жатып, булардын баары тең улам-улам күрсүнө беришти.

5

Түнкү конокторду ыр-обону менен, сый-сыпаты менен урматтап жөнөткөн мергенчи Жаксымбеттин үйү күндүз өз тиричилигине киришкен. Эки тайганды ээрчитип Жаксымбет кечээги Саадат минген тору атты минип түлкү уулап кетти. Жоош көк быштыга минген Саадат канжыгасына бир түйүнчөк байлады да адырды карай кетти. Карышкырсайда башына үй тигилип, түштө он күндөн бери биринчи ирет ысык тамак, жакшы чай ичкен Медет эми түштөн кийин коюн маңдайкы бетке акырындап жылжытып

чыгарып, өзү ойду карай акырын аяндап келе жаткан эле.

Айгене жактагы белдин астынан ыр угулат. Ошол таза, асемдүү созулган обон улам кулакка жакындап келет. Эми бир азда аңырайып карап туруп айраң таң калды. Бул обонду тааный кетти. Аземдүү кайрылып назик сызылып жибектей ийрилип мукамдуу чыккан ыргагы кадимки «Ак маңдайым» обону. Көңүлдүү, кечээтен бери сергип, маанайы көтөрүлүп, мурунку жаркын шайыр калыбына келген Медет эми өзүнөн өзү күлүп ыр чыккан жакка кулак төшөп маңырайып карап калды. Обон чукулдап келди. Эми бул дагы обондун кайырмасына, белдин астындагы обонго өзүнүн эркекче зор, таза добушу менен катуу шаңданып кошулуп кетти. Аңгыча болбой жанагы обон үзүлбөй, мунун обону да оболуп, эки добуш аземдүү жарашыктуулук менен кошула берди. Ошол кезде белгисиз обон ээсинен мурун көктөбөл аттын демигин басып, өрдөп келе жаткан кулагы менен көкүлү, маңдайынын төбөсү гана көрүнө берди. Эми бир саамда башында суусар тебетейи бар, үстүндө ак көрпөлүү ичигинин жакасы кайрыла куушурулган аксур жүздүү күлкүлүү кыязда обон салып келе жаткан кыз көрүндү.

Булар амандашпастан обондорун токтотпой бирине бири чукул келгенче сүйүктүү ыргакты созо беришкен. Соңку эки кайырма саптары эми эки үндүн ажайып кошулуусу менен аяктай берди.

Жакшылыктын жок, эркем, эрте-кечи,
Жадырачы, назданчы, эркелечи!..

дешип ырдашкан соң, ат үстүндөгү жолоочу ичке узун ак салааларын Медетке карай үнсүз созо берди.

— Сен Медетсиң го? Амансыңбы? Жөн-жайыңды Жарасовдордон угуп келип, атайы сага амандашып турган Айгенедеге айгинелүү комсомолка Саадат! — деп күлүп койду.

— Саадат! О, мен атыңды көп уккамын. Мергенчи экениңди, аңчы, обончу экениңди — баарын билемин. Тек сен тууралуу алиге чейин жазылган роман гана жок. Ал эми сен жөнүндөгү аңыз, оозеки аңыз, ушул өрөөндүн «Моюнкум» менен «Кара-Тоонун» бүт аймагына жайылып кеткен. Ошону жакшы билген Ноян районунун «Шеген» совхозунун комсомолдор уюмунун мүчөсү Медет Эсенов! — деди. Булар кой четинде тез эле таанышып, анык ачык тилектеш жаштарча жөн-жайларын жашырышпай кезектешип айтып отурушту.

— Корктуңбу? Өлөмүн деп коркподуңбу? — деп Саадат сураган эле.

— Коркконуман ыза болгонум көп болду. Ушундай нерседен өлсөм ит өлүмү эмеспи, деп ызаланган элем.

— Ачкалык кыйнаган жокпу?

— Анча катуу ачка болгонум жок. Таштай болуп катып калса да бир баштык калама наным бар эле. Саадат кыткылыктап күлүп алды.

— Эми кайра калама нанды жебей турган болгон чыгарсың?!

— Жок, калама нанга өмүр бою карыздармын. Тирлигиме орток болду. Эмнеге жебеймин. Кечээ сары май колго тийгени көмө-көмө матырып, тамшана-тамшана сугундум.

— Тамаксоо экенсиң го! Болбосо кечээ сага сары май да, чучук да, жакшы нан да апкелди го Жарасовдор. Ошондо да жутунуп калама наныңдан оозуң жыйылбаптыр го! — деди.

Эмки тилегим — албетте тамак эмес.

— Мен айтайынбы?

— Айта койчу!..

— Мончого бир түшүп, ич кийимдерди бир алмаштыруу болуу керек! — деп көптөн берки жакын, тааныш достой жылуу караган Саадат Медетти эликтеген абалда жымыйып туруп атынын канжыгасынан бир түйүнчөктү чечип алды.

— Мынабу сага бир жуп ич кийим. Ал азыр ушуну алмаштырып кийип алгын.

Мындан бөлөк да мен сен окуй турган бир роман да апкелдим. Ме, «Үч мушкетёр». Окудуң беле?

— Жок. Уккан элем, окуган жок элем.

— Эмесе күндүн кандай өткөнүн билбей каласың. Ушуну окуй бер. Ал эми бир-эки күндө мен үйдөн уруксат сурап келем да сенин ордуңа бир күн кой жаям. Өзүңө атымды берем. Сен биздин Айгенеге барып мончого түшүп келесиң! — деди.

Түш оогонго чейин Медеттин жанында жүргөн Саадат бул сайдын Карышкырсай атанып калганынын, ушу сайда мурун калың жылгын өсүп, ошонун түбүндө карышкырдын чоң ийни болгонун айта баштаган эле. Медет бул окуяны угуп алып:

— Эмне дейсиң? Баракелде! — деп мас боло күлүп алды. — Мен ушу сайга келген соң үчүнчү күндө кар үстү менен келе жатып, окус бир орго кулап түшүп кеткен элем. Карасам бир киши сыйгандай кудук сыяктанат. Терең коо экен. Түн кирген кездерде мен катуу шамалдуу аязда ошол коого койду ийрип келип, өзүм коктунун ичине түшүп, жылынып жатчумун.

Саадат ого бетер кыткылыктап азилдеп күлдү.

— Эмки карышкыр сен болуп кеткен экенсиң го. Мурунку карышкырлардын бүгүнкү назили болгон экенсиң го! — деп шыңкылдап күлүп жиберди.

Медет бир аз куудулданып шыңга бойлуу, сулуу жүздүү кызга карышкыр болуп эки колун арбайтып, далысын күржүйтүп, тишин акшыйтып, «аф-аф» деп тап берди. Бул эки жаш ушундай алгачкы учурашуунун өзүндө экөөнө тең жеңил тийген азилдеш курбулуктун абалына келген эле.

Алымдардын кайра кайткан сапары түндө ойлогон күдүктөрүн түгөлү менен чындыкка чыгарды. Кечээги келген жол менен жүргөндү коюп, Сары-Суунун «Кумкент» совхозунун жеринен өтө турган бир жол бар экен. Жергиликтүү кишилер ошол жолду ылайыктуу дешкенинен бардык колоннанын шофёрлору менен макулдашып, мерчемдүү жерди белгилеп алып, Алым, Курманов, Кожакмет алга түшүп жөнөп кеткен. Өчөшкөндөй булар жолго чыккан соң бир сааттан кийин дагы да Карабаштын шамалы кутуруп ыркырай баштады. Күн катуу чыкыроондоп, тез аяздап кетти. Ошого карабай жол үстүнөн оор кырсык бөгөөт чыкты.

Жолдо Сарысуунун бир жүк машинеси тыгылып жаткан экен. Ичинде адам жок. Үстү толгон өлгөн койдун үйүндүсү. Машине төрт дөңгөлөгү менен кар эмес, борпоң жердин желимдей батташкан ылайына тыгылыптыр. Жолдун нечен түрдүү балээсин көрүп, көзү канган шайдоот Абуталип бул машинени мыткып жаткан чоң кырсык экенин алыстан сезип, баш чайкап, жолдун бул тушунан бир топ четтеп барып бурулду да, бул борпоң жерди айланып өттү. Бирок илгери жүргөндө жарым километрдей эле узай бергенде машине жүрүп келе жаткан калыбынан уруп жыккандай солк этти да былп-былп деп барып туруп калды. Төрт дөңгөлөгү менен бирдей чимирилип ылайга тыгылды.

Жерге түшкөн адамдардын да буттары кар астындагы ылайга кире-кире берди. Нагыз оңбогон ылай-балчыктын өзү болуп чыкты. Бул ушул аймакта кээ-кээде чыгып кала турган жердин ириңиндей кара жердин жара жери, ириңдүү жарасы. Эң оболку сезим ушундай көңүл иренжиткен абалга туш келди. Кийин Курманов бул жакта көп жүргөн тажрыйбасы боюнча эмки абалдын өтө коркунучка туш келгенин билдирди.

— Кум дейбиз, кум элеби бул жакта? Кызылкум, Каракум сыяктуу эмес. Ушу «Моюнкум» аймагынын дал ушул кырсыгы анык чоң шордун бири. Көрчү мынабу аязда да тоңбойт! — деген.

— Баса, чыкылдап турган аяздын кейпи бул. Жайкы чилденин күнүндөгүдөй эмне болгон суп-суюк ылай. Машиненин чыгышы мындай турсун, өзүн ушул кырсык түгөл соруп кетпесин! — деп Алым Кожакмет экөө балпандай басып машинеден четке чыгып зорго дегенде бут тыгылбай турган каткалаң жер тапты. Шофёр менен Курманов да булардын жанына келди. Ушундан бир жарым саат убакыт бою алды-артынан күткөн машинелерден белги болбоду. Машиненин дөңгөлөктөрү үчтөн бириндей жери ылайга батып, ошондон ары тереңдеген жок. Аяз чыдата турган эмес. Шамалы бир жагынан

бетке муздаган темнр баскандай каарып-жалап, ары күйдүргөндөй, терини сыдыргандай денени кууруп барат.

Алым менен Курманов бирине-бири «мурдундун учу агарды, бетиң агарып баратат, укала!» — дешип төрт жолоочу эмки аяз менен кабаган иттер менен алышкандай, беттерин укалашып, колдорун ышкылап, денелерин чыйрыктырып көрөт. Азыр эле укалаган бет саал жылыгандай болот да, эми бир азда жыгачтай катып, сезиминен айрылып бара жатат. Талаада туралбай машинени ыктап туралык десе, анын айланасы баткак. Булардын абалы чоң кыйынчылыкка түштү. Эми эмне кыларды акылдашканда шофёр Абуталип кеңеш берди.

— Төртөөбүз бирдей ушул арада туруп тоңуп калбайлык. Мынабу Алым агай, Садык агай экөөңүз, — деп Курмановго ээгин көтөрүп, — жөө жүрүп эл издегиле. Ушул тегеректе сөксөөл көрүнгөн эле. Биз мынабу Кожокөң экөөбүз сөөксөөлдөн сындырып апкелип, ошону жагып жылынып жаныбыз калып отуруарбыз. Колонна кайда? Ушундай ылайга алар да батып жатышат го. Эч болбосо бир трактор жеткизип көрүңүздөр! — дегенде, Кожакмет да акыл кошту.

— Жанагы бир жерде биз жолдун жээгиндеги жалгыз үйдөн өттүк ко. Ошол Сарысуунун бекети. Ошондо ат да, төө да бар. Оболу өзүңөр ошондо барып жылынгыла. Ошондон унаа менен колоннаны издеп көргүлө, — деген пикирин айтты. Алым бир аз ойлонуп туруп:

— Эмесе Абуталип сен көргөн сөксөөл кай тарапта. Оболу ошого жетелик. Экөөң эмес, төртөөбүз болуп, сөксөөл сындырып, ушул арага ошону жеткизип көрөлүк. Ошентип силерге ишенимдүү — жылына турган шарт түзүп, биз кетсек ошондон кийин кетелик, — деген. Ушу сөзгө токтолуп төртөө жолдон чыгып биринин изин бири басып чубуруп оң жактагы кум белдин орто тушуна карай жөнөштү. Ошол беттен алар бир сааттай жүрүп чачырай чыккан жети-сегиз карган сөксөөлдүн сейрек тобуна жеткен эле. Эми обкомдун секретары, райисполкомдун председатели шофёр деген айырмачылык жок, булардын баары бойдогу күчтөрүн, бүт кайрат-жигерлерин бир билекке кошту да, алгачкы бир сөксөөлдү оболу бутагына төртөө салмак салып асылып жатып сындырып алып, ошол бутак менен карган сөксөөлдү ургулап, койгулап зорго дегенде сындырып алды. Алгачкы сөксөөлдү жеңип алуу кийинки иштерин көп оңойлотту. Сөксөөл аттууну ургулай берсе опурулуп сына берчү өзгөчөлүгү буларга азыр өтө бир мээримдүү жакшылыктай болгон эле.

Алгачкы сөксөөлдү жыккан жерде Алым өзүнүн үнү жоон зор добушу менен шакылдап күлүп жиберди.

Кайран, байкуш сөксөөл-ай. Өзгө жыгачтай эмес, ушундай бир көңүлчөөктүгүң бар да. Опурула кеткенин карачы! — деп жолдошторун күлдүрдү.

— Баса, төрт бирдей азамат келип мойнуна асылган соң катуулугу эмне кылып чыдасын, мээримди түшүп кеткенин көрбөйсүңбү? — деп Садык Курманов кошо азилдеди. Кожакмет калган сөксөөлдөрдүн түрлөрүнө карап алдыңкылардын азилин оюндагы эсепке кошуп созо берди.

— Булардын аксакалы ушул сөксөөл экен. Чоңу биздин кабылдаган соң калганы да жакшы тосуп алар. Эми ушу сөксөөлдүн өзү менен дагы бир карыганын ургулап көрөлүк. Мынабу бирөө ушуга жашташ болуу керек. Сөксөөл менен сөксөөлдү уруу балта менен карагайды чапкандан алда кайда оңой. Булар сөксөөл менен алышып жүрүп бет-мурундарын да унуткан жок. Аяз унуттурбады. Али да аз убакыт болсо жалап, каарып күйдүрө берет. Бирок ачышкан денелери сөксөөлдөр менен алышуу үстүндө жылынып калган эле. Аз убакытта булар төрт сөксөөлдү кулатып алды да, ошону көтөрүп, кээ бир алып жүрүүгө оор боло турган жоонсымак дүмүрлөрдү ушу жерге калтырып, ар кайсысы бир-бир сөксөөл көтөрүп машинеге кайта келген.

Бензин куюп от тутандырганда кургак катуу сөксөөл жана да мээри түшүп жана баштады. Эми машиненин жанында кала турган адамдын камы жасалгандай болгон эле. Ушул чакта Алым өз пикирин айтты.

— Болду эмесе, эми экөөң ушунда каласың! — деп Абуталип менен Кожакметти чоң сургулт көзү менен көздөрүнө карап байкап өттү — азык машинеде. Чыдай тургула, амал жок. Бир гана үшүп кала көрбөгүлө! Бириндин бетиңди бириң байкап отургула, — дегенде жаш жигит Абуталип:

— Эми бизден убайым этпеңиздер. Жөнөй бериңиздер! — деди.

Ошону менен Алым менен Садык экөө али чыкылдап турган аяз, катуу кара шамалды жиреп, алды карай жол жакалап жөө-жалаңдап жөнөп кетишти. Булар жолдогу бекеттеги жалгыз үйгө келгенде картаң чал менен оорулуу аялы бар экен. Эки жөө жолоочунун өң-түсүн көргөн үй адамдары чай кайнатып, ысык чай менен булардын бүткөн боюн жылытты.

Эми бир аздан кийин кечкире бергенде ушул үйдүн төөсүн алып эки жооптуу кызматкер ошол төөгө минип, колоннаны издеп дагы артын карай сапар тартты. Алым Ата Мекен согушун Садык сыяктуу көп жылдар бою башынан өткөргөн. Бул Балтика деңизинде аскер кемесинде кышкы аяздарда аскердик флот жоокери болуп көп иштеген. Фин булуңунун катуу шамалын, суук толкунуң, асыресе кышкы тоо-тоо муздарын далай кездерде жөө да, унаа менен да басып-кезип өтүшкөн. Берки мезгилдеги жайлуу турмуш, жылуу үй, жумшак орундук, төшөк, жайлуу кабинет — баарын тең урунуп-пайдаланып турган мурунку кездин баштан кечиргендерин унуткан эмес. Кайта ушул облуста жооптуу кызматта иштеп жүрүп жазгы ысыкта, кышкы суукта «Карабаштын» ушул карабаскыр шумдук шамалынын эпкинине күн-түн дебей жүрө берчү. Өзүн анда-санда ушундай кыйынчылык абалга өз эрки менен бир аз таштап коюуга азыркы кажарлуу чыйрак ден соолугу турганда зарыл көрө турган. Азыр төөнүн алдына өзү минди да, кара ингенди баягы бала кездеги адети боюнча кош кабыргасына тепеңдетип, улам-улам тепкилей алга карай лукулдатып жөнөп кетти.

Аңгыча кеч кирип, түнгө айланган чакта барып ал Садык экөө отуруп калган жерлеринен жаңы кутулуп келе жаткан колоннага жолугушкан. Кайра кайтканда кемпир менен чалга алкыш айтып төөнү колдоруна тапшырып, эми бүткүл колонна менен алгачкы машина тыгылып калган жерге карай жөнөштү.

Абуталиптер калган жерге жакындаганда алдыңкы машинелер кечээги күндүзгү жеңил «ГАЗ-69дан» кыйла алыс жерде буйдалды да биринин артынан бири баткакка отуруп кала берди. Ошону менен түнү бою бул колонналардын айланасында бардык шофёрлор менен бирге Алым менен Садык тынымсыз оор азаптуу мээнетке түштү. Таңга жуук суук дал 40 градуска жеткендей өңдөнүп, анык аркыраган суук шамалдын өзү болгон эле. Кечээтен берки суукта калуунун арты Алым менен Садыкты катуу кажыткан эле. Ошого карабай ал экөө тең оң жактагы кечээги сөксөөлдү тапты. Ошондон кечээ кулатылган, бирок алууга оорсунган жоон эли сөксөөлдүн түбүн экөө тең ийиндерине «оппа» дешип көтөрүшүп алып, эми али да айкын бойдон жаткан кечээги өздөрүнүн изи менен алдыда көрүнүп турган Абуталиптин машинесине карай бурулушту.

Булар машинеге чукулдап келгенде алдыдан, район жактан бир «ГАЗ-69» жүрүп келип окчунураак жерге токтогон эле. Анын артында эки трактор келаткан экен. Сөксөөл жүктөп Абуталиптерге Алым менен Садык такап келгенде булардын алдынан а дегиче болбой күлүп-жайнап Жарасов чыга келди. Анын көзүнө ала-көлөкөдө Алымдын бети-башы кабарып, карая түшүп, көгөрүп кеткендей эле,

— Капыр-ай, барсыздарбы?! Бетиңер үшүй кеткен жокпу? — деп Жарасов Алымды кучактап сөксөөлдү сүйрөп чыкты. Алым кубанып, шаңк этип үн катты.

— Ой, айланайын, Жарасовсуңбу? Кайдан жетип келдиң? Мындай керегин, жардамың зарыл кез болбос тирүүлүктө! — деди. Булар жайды түшүнгөндө Жарасовго Алымдын алдынан тосуп чыгууну Карпов түндө буйрук кылган экен. Ошону менен Жарасов булардын жолдо тыгылып калганын билип, эки трактор менен ушул жактан чыгыптыр. Эми бир азда таң атып жарык болгондо булардын үстүнө тааныш самолёт «ЯК-12» да келип төмөндөй айланчыктай берди. Экинчи айланып келип калкыганда

машинеден 100 метрдей жерге бир таңылчак таштады. Жарасов барып алганда таңылчактын ичинде чучук, сары май жана кат бар экен. Анда Петро: «Ушу жерде обкомдун секретары бар болсо турган тобуңар машинеден четкери элүү метрдей ары басыңыздар!» — деп жазыптыр.

Булар Петрого Алымдын мында бар экенин учкучтун өзү каалаган белгисин берип маалим этишти. Петро ошондон кийин дагы бир айланды да, кайта учуп кетти. Ал Жарасовдун жана жардамчы тракторлордун Алымдардын алдынан тосуп чыкканын аныктап билип байкап кеткен эле. Кечээ күн батканга чейин ал «Ташты» базасынан бери чыгуучу үч айры жолдун экөөнө чалгындап алган. Ал жак менен кербен жолу менен да, кадимки чоң жол менен да Алымдардын колоннасынын чыкпаганын түндө Жарасовго билдирген болучу. Эми Алымдар кайра кайта турган жалгыз гана жол ушул Сарысуунун Кумкентти басып өтө турган жолу гана калган. Ошол себептүү Жарасов атайы ушул жол менен алдынан учурашамын деген ниет менен чыккан эле. Ал Петрону да бүгүн эртелеп Сарбаш тоодон учурган, Баскенттен обкомдун секретарын таап билип, кабарын тез билдиргиле деген Карповдун чукулунан берген тапшырмасы болучу.

Алдыда келген күчтүү тракторлордун экөө тең өтө мыкты, ар кайсысында 100 аттык күчү бар тракторлор эле. Ошолор Алым менен Жарасовдун көзүнчө бүгүн түшкө чейин бардык 40 машинелүү колоннаны ушу туштагы ылай-баткактан талбай жүрүп тартып алып чыкты. Кээ убактарда үч жүк машинени бирине бирин жалгаштырып коюп, туташынан сүйрөп алып чыгып жүргөн кездери да болду. Жарасов ушул аракеттердин баарында тең талыкпастан күч салышып жүргөн эле. Алым менен Садык бир кезде тоңуп-чаалыккан абалда алдыңкы чыккан жүк машиненин кабинасында саал дем алып отурушкан эле. Жарасов аларды атайын отургузуп кеткен. Бирок өзү ошол жарым күн талыкпай кармашкан оор мээнеттин үстүндө ылгый жөө жүргөн эле. Эми машинелердин көбү чыгып, соңкулары калганда баамдап көрсө оң жак бутунун башы ушунчалык катуу ооруп кыйнай баштаган эле. Амалсыздан бир машиненин ыгында отуруп, өтүгүн чечип көрсө сөөлү эзиллип канаптыр да, бутунун баары канга толуп кеткен экен.

Абуталип менен Кожакмет жана мунун өз шофёру Жапар үчөө сөксөөлдү лапылдатып жагып, бутун тазартып, Алымдагы аптечканын азыраак гана бинти, йоду менен оору салааларды аяз астында, кар үстүндө саал тазартып эмдеп алып, өтүктү кайта кийген. Өзү аксап жүрсө да Жарасов кийинки машинелерди ылай-баткактын туткунунан аныктап куткарганды көрүп алды да, эми Алым менен Садыкты өз машинесине отургузуп алып бүт колоннаны баштап алга карай күүгүм кирип, күн батарда гана жөнөп кетти. Ушуну менен тоют үчүн алышкан ойдо жок, узак машакат, кыйынчылык ошону аяктагандай болгон эле. Анткени 40 машине менен туташ жеткен мол чөп Ноян районунан үздүксүз кетип жаткан жемге кошулуп, эми эки райондун тең койлорун ачкачылыктан өлтүрбөстөй кылып камсыз кылган эле.

Алым мында келерден бир күн мурун Узак районуна самолёт менен Карпов келип түшүптүр. Оболу «Узункоргондо» болуп, андан Эсдавлетовду ээрчитип бүгүн эрте чыккан бойдон «Кенегент» совхозунун борборуна келген экен. Ошол жерге Алым менен Жарасовду, Курмановдорду чакырыптыр. Өзү менен бирге эрте келген он бир адам кечээ таң эртеңден бүгүн түшкө чейин эки райондун көп оторун, бир нече совхоздор менен Ноян районунун колхоздоруна чейин аралап келиптир. Оболу Карпов ошолордун кабарын унчукпай угуп, апкелген кабарларын кагазга өз колу менен жазып отурду. Бул келгендердин ичинде облустук совхоздордун трестинин башчысы, облисполком менен обкомдун айыл чарба бөлүмдөрүнүн орун басарлары, «Каракөл» трестинин башчысы, орусча, казакча эки газетанын кабарчылары жана Алма-Атадагы республикалык газетанын кабарчылары да бар болучу.

Ушул адамдардын баары тең азыр обком үчүн зарыл болгон бир фактыны

жыйнашып келди. Кай жерде, канча мал өлгөн. Бүгүн малы өлүп жаткан оторлор барбы? Алым келгенче Карповдун колунда жыйылган фактылар бар эле. Оболу Карпов Эсдавлетовду сүйлөттү. Эсдавлетовдун эсеби эки ача болуп чыкты. Ал өз районунан өлгөн койдун саны 5 миң деп айткан эле. Карповдун колундагы бүгүнкү топтолгон фактылары боюнча Узак районунан өлгөн малдын саны 11 миңге жетиптир. Карпов Эсдавлетовго дагы бир нерсени эскертти.

25-мартка чейин район боюнча 2500 мал өлгөн — деп кабар берген элеңиз. Мага 5 миң мал өлдү дедиңиз. Ал эми чындыгында 11 миң болуп отурат. Бул айырмачылыктын себеби эмнеде? Эмнеликтен так кабар бере ал-, байсыз?

Эсдавлетов саал кайсалактады да, эми коркуу менен кысылуу аралаш калыпта сүйлөдү:

— Нил Петрович, район боюнча алты совхоз бар. Ошонун бешөөнөн өлгөн мал жок. Бүткүл чыгаша ушу бир гана «Кенегент» совхозунуку. Кийинки он күндүн ичинде мал өлүмү андан бетер көбөйүп жатат. Күн өткөн сайын кечеги кабар жалган болуп чыгат. Ал эми мал өлүмүнүн себеби эмнеде экенин бул арада өзүңүздүн көзүңүзчө баарыбыз бирге аныктап көрүшүбүз кыйын эмес, — деди.

Карпов макул да, макул эмес да деген жок жана үн катпады. Алымга карап, кыска гана бир жайды баян этти.

— Мен ушу жерге келгенде жуттун эмне экенин билип, анык жүзүн билип бетме-бет учурашып көрмөккө келдим. Өлгөн малдын даана эсеби канча? Кандай абалда өлүп жатат? /Кана ошол малдын жанындагы бүгүнкү жагдай кандай? Ошону билмекмин. Бул бир. Экинчи, ушу жуттун себебин билгим келет. Ошону менен катар көн угуу, көп маектешүүнүн натыйжасында бир билмегим — ушул эки райондун жуту, тек быйылкы жылдын кышынын аязы узап, аяз шамалы катуу болуп, бороону кутуруп тургандыктан жутка учурап отурабы? Анын үстүнө март айы карлуу суук болсо, келерки жылы да, аркы жылы да ушундай өлтүрө беребизби? Жалпы жутту жеңүүнүн, аны такыр жок кылуунун түштүк облуста мүмкүнчүлүгү барбы, жокпу? Ошол жайларды ушу жактагы мал менен адамды өз көзүм менен көрүп ичи-тышын билүүгө аралашмак болдум. Мен эми мал башындагы жагдайды көрөмүн. Мынабу Эсдавлетов, Жарасов экөө менин жанымда ээрчип жүрсүн. Эримбетов, сен өзүңдүн ушуга чейин иштеп келген иштериң менен айланыша бергин, — деди.

Алымды Ноян районунун малына кайта жиберди. Башка адамдардын баарына тең жеке-жеке иш тапшырып, үч күндөн кийин ушул жерге жыйналып, өзүнө жолугушуусун өтүндү.

Эсдавлетов, Жарасов экөөнү жанына ээрчитип алган Карпов жутка учурап жаткан малды да, чабандарды да көрмөк болуп ошол замат жол тартты. Оболу Кенегент жерине жакын жаткан Узак районунун Калинин совхозуна келген. Жол бир нече чабандарга кездешип сүйлөшөт. «Кенегент» совхозунун бир оторуна келгенде жашы алтымыш жетиге келген узун көк сакалдуу бир чабан ыйлап жиберди.

— Жардам көрбөдүк, кайдасыңар! — дегенди катуу добуштан Карповго карап айткан эле. Карпов Эсдавлетовду көрсөтүп:

— Мынабу киши келип жүрбөйбү? — деди эле, чабан аны тааныбайт экен. Ушуга жакын жердеги бир короого такала бергенде аз гана чөптү короонун төбөсүнө үйүп салып, короо ичиндеги өзүнүн жыйырма коюна берип, короо сыртында жаткан совхоздун коюна чөп бербей, ачка кармап отурган адам байкалды. Ушундан кийин Ноян районуна барганда Кошой, Жаксымбет, Жетимишбай, Тажыбай, Дообай сыяктуу чабандар Жарасовду четинен таанып, көңүлдүү амандашты. Карпов бир сөз менен «Жарасовду койчулар билишет экен» деди.

Бул кезде чабандар талаада жемди, чөптү, тузду да жаап салып, арык малга сууну жылытып берип, чоң ирээттүү чарбаларында иштеп жүргөн экен. Ал «Кенегент» совхозунун жолдо учураган адамдары өлгөн койлорун талаадан ташып жүрүшүптүр. Жарасовдон Карпов колхоз малын көрсөтүүнү сураган эле. «Кызыл-Аскердин» Чоңко,

Дөөлөтбек, «Алга» колхозунун Кумар, Мадеш сыяктуу чабандарынын койлору кездешкен эле. Баарына тең эмки калган малды жуттан аман сактайбыз деген ишеним пайда болуптур. Карпов өзү сүйлөшүп, чабандарга ыраазылыгын билдирди.

Бул кезде да -Карпов Эсдавлетовго: «Өз жерлеринде жүрбөсө да мынабу Ноян району акыл менен алышып-күрөшкөндү баамдатып турат. Ошондой эмеспи, Эсдавлетов!» — деп койду.

Кечинде Карпов копгон жерге мурда Жарасов менен бирге кыйынчылыктарды баштан кечирген Жаксымбет сыяктуу, Кошой сыяктуу тигинде калканчы жок калган чабандар Эсентаевди ээрчитип Карпов конгон үйгө келди. Ушу түндө «Кенегент» совхозунун баканооздорунун бар экендиги да байкалды. Карповдун үстүнө суранып жеке бир киши, кээде эки киши кирет да: «Жолдош Карпов сизби? Айта турган арызыбыз бар» — дешет. Бирөө өз атын жашырып: «Атым Олжобеков, өзүм чабанмын» дейт. Чын аты ал эмес. Сарманов. Дагы бирөө атын өзгөртүп: «Мен да чабан Күчүкбаев боломун» дейт. Ушунун экөө тең орусча билген, ичкич, жалаңдаган куу адамдар. Ошолордун артынан жүздөрү тотуккан, кийимдери жүдөө бир нече киши жана да Карповго арызым бар деп, кагаз үстүнө кагазды бере берди. Бир сааттын ичинде Карповго бир чеңгел арыз жыйналды. Кээ бири орусча, кээси казакча жазылган. Карпов жанына катчысын алып отуруп ошол арыздарды түнү менен, эртең менен да окуду. Бүткүл арыздын жамандаганы Абды Эсенов.

Малы кырылган жалгыз гана «Кенегент» совхозу. Башкаларда чыгым жок. Эмесе буга айыптуу киши бар. Ошол Эсенов дешет. Ушул арыздарды жиберип отурган, өздөрү бул түндө көрүнбөгөн Керимбек, Асылбек деген ага-инилүү Жанаевдер. Алар Эсенов менен катар ошонун кайнагасы, совхоздун полеводу болуп иштеген Супатаевди кошо жамандайт. Директор Эсенов ошонун тилине кирди. Ал эми Супатаев өзүнө жүктөлгөн жоопкерчиликти аткарбаган, алдамчы, кыянатчыл, совет чарбасын жеп жүргөн адам деп айтылат.

Ушуну менен катар Жарасов менен Эсдавлетов жана совхоздор трестинин башчысынан Абды Эсеновдун жайы жөнүндө Карпов толук укту. Жанаевдер менен Супатаев араздашып жүргөн адамдар. Былтыр ушу райондун ичинде жаатчылык болгон. Ошондо жаатчылык жасаган райисполкомдун председатели Алманов ордунан алынган. Мына булар эки жаат болуп ошол район арасында болгон жайсыз жагдайды өздөрүнүн жеке баштарынын араздыгына шылтоо кылышат. Чынында Эсдавлетовдун айтуунча бул эки жааттын араздашуусу Эсенов алган жаш келин Кундуздун себебинен чыккан болот. Карпов дагы да «Каратоону» ашып, бул жакка келип күздүн күнкүдөй аял жайынын жана да бир дурус коомдун арасында болбогон түйүндүү талаш-тартыштын бар экенин билип ойлонуп калат.

Эртесинде Карпов чабандар жаткан жерлердин көбүн дагы бир жолу аралап чыгууга киришет. Бул кезде кар кеткен. Бирок али кара суук катуу, кыш ызгаары кетип болгон жок. Бир чабандын үйүнө келип Карповдор жаңы гана төрөгөн аялды көрүшөт. Үстүндө, пальтосу бар, баш-аягына калың кийим кийинген. Боорунда жаш бала жатат. Үйдө темир меш да жок, отун да жок. Буга Карпов темир меш апкелгизип берет. Аялдын аты Дамели. Ал Карповдун жөнүн угуп, өтө орундуу нааразылык сөзүн сүйлөдү. Карпов Эсдавлетовдун өзүн өз машинеси менен жакын жердеги доктурга жиберди. Чабандардын ушундай абалдары Карповду ызалуу ойго салды. Эми Кошой, Жаксымбет сыяктуу карыя чабандар менен катар Медетти алдырып, ошолор менен аңгемелешип көрөт. Окуу бүтүргөн жаш уландын бул жагдайда туруусу, узак мөөнөткө кылынчу эмгекке чыдоо мүмкүн эмес экенин Медет ачык айтат. «Жогорку окууга кирүү үчүн, өндүрүштүк стаж алуу үчүн эмгектендим. Бирок өзүңүз ойлонуңузчу, адам карышкыр эмес, өзүңүз ушунда көргөн жагдайда туруп иштеп болбойт» деди. Карпов бул абалдын баарын унчукпастан көкүрөгүнө түйдү. Койчуларды көп сүйлөттү. Өзү ичиндеги ойлорун Жарасов менен Эсдавлетовго да ачып, чечип айтпайт.

Бул оторлордо тоют ташуу үстүндө тракторлор менен көп эмгек эткен Эгеров,

Жумадилов сыяктуу эки шофёр Медеттин сөздөрүн кубаттайт. Ушул жерде жүргөн, ушу Сарыбаш тоодо убактынча туруп калган чөл кырааны пилот Петро да мындагы тиричиликтин адам жайын ойлобой турган топоздук менен калыпташкан тиричилик экенин катуу айтат. Ошол бир кечте Карпов толуп жаткан чындыктарды укту. Оор абалдын жайын угуп каныгат.

«Кенегент» совхозунун малы көп өлүп олтурган себебин да ушу адамдар адилеттүү ой, катуу сын менен чынчыл жаштар болуп жакшы ачат. Мунун көбү жаатчылыктын себебинен. Жаатчылыктын бир жагы Эсдавлетовдун өзүндө деп мурун ушул жерден кеткен райисполкомдун председатели Токбаев Эсдавлетовду айыптай турган. Бүгүн Супатаев менен Жанаевдердин кесири малга тийди. Кандай шумдук, бузуку жайлар. Бир ойлоп караса бүгүн кырылып отурган Узак районунун он бир миң каракүл коюнун себепчиси, түпкү айыпкери жазыксыз жаш аял Кундуз. Анткени ал өзүнүн сүйгөн, өзүнө тең жигити Абдыга тийген.

Карповдун артынан кийинки бир кечте издеп келген Алым Эринбетов ушул жайлардан экөөнөн-экөө өздөрүнчө сүйлөшкөндө көп абалды бүкмөлөбөй баяндаган. Алым өзү бул кезде чабандардын арасында бир айга жакын жүрүп, чоң турмуштун өткөлүнөн өткөндөй. Азыр добушу кардыгып жоондогон, колу-бети кап-кара болуп тотуккан. Жука сулуу эрини жарыла түшкөн. Жарасов да ушундай. Бир айдан аша жүрүп нечен түрдүү мээнет кечкен. Ушу жагдайда ары эл таанып, кумдун жайын билип, чыныкканына, чабан өмүрүнүн бар мээнетин бирге тааныганына өзү да ыраазы. Бир кезде булар Карповдун суроосу боюнча талаада сөксөөл чогуунун жанында үшүп, тоңуп, жаны көзгө көрүнгөн жайларын күлүп отуруп баяндашат. Ушул эки жаш жетекчи кызматкердин экөөнүн тең өмүрү буларды бир түрдүү жакшы чыныктырган сыяктуу. Экөөнүн тең өмүр баянында Ата Мекен согушунун жылдарынын тажрыйбасы бар экендиги Карповго буларды көп жакындатты.

Карпов ушу жолдо көргөндөрүнүн баарын азырынча сыртка чыгарып сүйлөгөн жок. Эми күн жылып, кар тегиз кетип, малдын көпчүлүгү кырсыгынан кутулгандай убак эле. Эң акыркы күндөрдүн фактыларын дагы да жыйгызып алып, өзү менен келген он бир кызматкерди чабандар арасында күн абдан жылыганча туруп тургула деп калтырды да, Алым менен Жарасовду алып өзү Петронун самолёту менен «Каратоону» ашып учуп, Ноян районунун борборуна түшкөн эле.

Бешинчи глава

Түштүктүн жазы жарышып чыккан күндөрү менен, небир жыттуу сан түрлүү чөптөрү менен Айсулуу кичине бакчалуу короосун да жадыратып, жайнатып келет. Эң алгач гүлдөгөн өрүк акчыл-кызгылт гүлдөрүн быйыл көп ачыптыр. Катардагы шабдаалы, алма жыгачтарынын бүрлөрүн жайнатып, жакын мезгилде кээси жалбырак, кээси гүлдөр көрктөрүн дүйнөгө жаштыктын күлкүсүндөй ачка-ны турат.

Кара топурактуу салкын калыбын таң атса да али кетирген жок. Айсулуунун жеңил жука сүйрү тумшук көк туфлийинин таманы астында ошол кара топуракты жарып, коолап чыгып келе жаткан бул бактын жылдагы майда чыккан бедеси, райграсы, миңдеген көздөр менен төмөнтөдөн Айсулууга: «биз да келебиз дегендей».

Айсулуу колуна калың китебин бүктөп ачкан калыбында окуудан саал көз тайдырып, бет буруп, башын эми бир аз жогору көтөрүп, өзү түбүндө отурган өрүк дарагынын гүлдөрүнө узак кадалып, үнсүз карап калыптыр. Ошол чакта ак-көк тарткан бетинен асыресе таң эртеңки көлөкө менен аппак моюн көкчүлдөнүп турган калыбына шалкайган эки көзүнөн аккан жаштар тамып жылжый агат.

Айсулуу адетинче таңга маал эрте туруп гүлдөгөн өрүк-түн түбүндө дал былтыркы ушул күндү эске алып отурат. Бул өзүнүн астына кичинекей орундук коюп, колуна китеп алып жайгаша бергенде Арман уйкудан жаңы турган калыбында жеңил басып жүгүрүңкүрөй келип Айсулуунун бутуна чыканагын коюп жантая кеткен. Чалкасынан жатып алып ушундай өрүк гүлдөрүн жерде жатып таңдана карачу да: «Мозаика, гүл мозаикадан куралган асман, кең, мол, жакшы жыттуу, мээримдүү асман» — деп кадимки сезимтал эргүүсү — шыктануусу бар жандай, Айсулуу муруң укпаган кубанарлык сүйкүмдүү үнүн чыгарып, сырларын ачкан эле. Көктөмдүн көркүн сүйгөн, ал алгач ошону сезип, ырахаттанып, чери жазылган чабыттуу бала жүрөк, жан демин баамдаткан эле.

Кыш бою үйдөн чыкпаган, эненин жанынан эртели-кеч узабай бир гана убайымдуу, кайгылуу көңүлдүн туткуну болуп калган Айсулуу бул кезде өзгөчө жүдөгөн. Былтыркы күздүн ак жүзүн саргыч тарткызган ырайынан бул күндө эч бир ирең-ажар жок. Анын ордуна салааларына чейин аппак болуп сүйрүлөнгөн. Кең, чолок жеңдүү кофтадан көрүнгөн билеги жумуру эмес, саал жукаланып тегерек тартып бүткөн калыбында болор-болбос кызгылт аппак. Маңдайы, бет-ээги тамак-моюну азыр тегиз, туташ, бирок аппак үлбүрөгөн жүдөөлүктө. Ушу кезде кырдач мурдунун үстүнө созула түшкөн түп-түз ичке ак шолалуу маңдайы менен ээгинде да мрамор иреңиндей жумшак гана акчыл шоола аймалаган. Бетинде ушу бактын жазгы алмасынын ыраңындай саал гана билинген бүлбүл жука кызгылт ирең бар. Көзүнүн астындагы көлөкө көкчүл кою тарта түшкөн. Чалкайган жүзүн эми төмөнкү ээгинде узунча сургулт-саргыч нурлуу көздөрү чоң нур чырагын жандыра төңкөрүлөт. Бул көздөр мынабу көкчүл көлөкө кадырлуу азиз жаш жандын жанына түшкөн узак оор дарттын изи ошол жан көзүндөй. Ачык карайт. Салкындаган, азап чеккен, ошол азаптан ой түшкөн муң нурун өз шооласындай тартат. Мундуу, нурлуу шоола. Чекесинин жупжука териси ипичке болуп бурала түшкөн көк тамырдын эки гана сызыктарын жашыра албайт. Өзгөрбөгөндө кызгылт-кара, кээ жери кызгылт алтын өңдүү бөлөкчө ирең бере турган, коюу, калың узун өрүмдөрү өзгөрбөгөн.

Көптөн берки Айсулуунун мезгили боюнча эки тал жоон өрүмдүн бир талы оң ийнинен чоңураак жакшынакай кызгылт кулагынын жарымын басып ийни менен төшүнөн аша төмөн кулап, колунан да ары ашып отурган кичинекей орундуктун катарына барып учугу көрүнбөй кетип жатты.

Эртең мененки тамакка Айсулууну үйдөн добуштап бир нече ирет чакырган Нурбүбү эми эшиктен бери чыгып, бакчага караган эле. Алгач гүлдөгөн өрүктүн түбүндө былтыр ушундай Айсулуунун жанында Арман болуп экөө бирдей тамашалап, өз бактыларына өздөрү кубанып отурган бир чактарды Нурбүбү да элестей кетти. Анын жука жоолук

астындагы саамай чачтарына быйыл буурул көп аралашкан. Аксур тарткан акчыл жүздүү маңдайында, эки ууртунда, көз айланасында алда нече бырыштарды жыйыптыр. Айсулуунун жанына үнсүз келгенде кызынын бетиндеги аккан жаштын саал билинген шоросун көрдү.

— Айланайын жаным!.. Жан шоолам, эмдиги жалгыз чырагым... — деп Айсулуунун башын кучактап жанагы жаш шоросунан сүйүп өөп-өөп алды.

— Апа-ай, биз былтыр ушу кезде, дал ушу күнү кандай бактылуу элек! — дегенде көзүнөн кезек-кезек тамчылар жерге тамып-тамып кетти. Энеси менен катар күрсүндү да, эми туруп, үнсүз басып үйгө кетти.

Зилинде бул экөө Арман жөнүндөгү окуянын сырын, жан сөзүн бир-бирине көп айтышчу эмес. Экөө бирин-бири аягандан да айтышпайт. Нурбүбү көп убакытка чейин Айсулуунун ден соолугунан кооптонуп коркуп жүрдү. Күндүз ал зарылып, кабагы төмөн түшүп, көбүнчө үнсүз ыйлай берчү. Тамак-аш аттууну жөндөп ичпейт. Түн баласында да өзү ойгонгон кездерде Нурбүбү Айсулуунун акырын, узакка күрсүнүп жаткан чактарын ичтен кыйнала, убайымдана сезип жатат.

Энеси жөнүндө Айсулуу да дал ошондой маанайды күн сайын байкоо менен, багуу менен болот. Ошондуктан экөөнүн тең кайгысы кээде купуя, тереңдеп, ичке түшүп кеткен узак сары оору, зар ичкендей аёосуз катаал кайгы-казирет болгон эле.

Айсулуу үйдөн чыкпайт. Барса бара турганы тек ушу короонун ичиндеги, түркүн дарактын түбү. Дарбаза алдына чыгуудан ал абдан чочулайт. Ошол жерде жаны аялуу Арманы оор, катаал машиненин астына басылган. Ал жер жап-жакын аралыкта турган бөтөн жер, ажал жери сыяктуу. Ойлосо үйдө отуруп да жүрөгү чочулайт, жаны жабыркайт. Эмне деген шумдук. Армандын кичинекей күнүнөн эң алгач аягын апыл-тапыл баскан чагынан чандата, жүгүрүп ойноп жүргөн өз жери, туулган үйү, төрөлгөн бешигинин жанында кара жер катуулук кылып, ажалына жетти. Оор машиненин дөңгөлөгү басканда тууган жер болуп ал эмнеге мээрин бербеди, пейил бербеди, жумшактык этпеди. Ушуларды ойлоп суунат Айсулуунун жүрөгү.

Ошол дарбазанын алдын ойлосо кабагы түйүлүп, эсинен чыгаргысы келет. Ошонун эсесине энесинен жашырып Армандын китептерин кайта-кайта оодарыштырат. Анын колу менен жазылган дептерлерди бетине басат. Кээ кагаздарын көз жашы менен суулайт. Колу ушунчалык сулуу, көрктүү чыга турган Армандын дептерлеринде калем, карындаш менен жазылган барактардын баары тең анын жаш жүрөгүнүн жаңы талап изденүү, өсүүнүн айкын жакшы шаты-шатылары эле.

Китептерди бетине басып, үн чыкпай тумчуккандай селейип калат. Бул жайларды энеси оозгу үйдө тамак даярдоодо жүргөн чакта иштөөчү эле. Дал ушундай Нурбүбү да эмки калган жалгыз Айсулуудан жан азабын жашырат. Ал Армандын жамынган жуурканын күндө бөлөк жерге коёт. Ар күнү ар жерге коёт. Анын жаздыгынын тышын да өзгөртпөйт. Кийинки күндөрдө Армандын жыт-жыбыры сиңип калган болот да, жазданбай өзүнчө калган кезде аны бетине, көөдөнүнө басып, кээде бүк түшүп жууркан менен жаздыкты кучактап, шалкы таргып жүдөгөн ийиндерин дир-дир эткизип бүктөлүп калат. Оор кайгы жетимдик кайгысынын салмагы менен жанчылып бүктөлгөндөй.

Тек гана соңку 20 күн ичинде Айсулуу Армандын китептерин аңтарып отуруп, эми китеп окуу жагына оошту, Азыркы калган канаты, сыңар канаты, жалгыз — кызы да, уулу да өзү болгон, баары болгон Айсулуу китепке караганда сыртка чыгарып сыр билдирбей, сөз сүйлөбөй Нурбүбү ичтен шүгүрлүк кылат.

Бүгүн чайдан кийин ушул үйдүн эмки ага-досу карыя Таңат келип кирди да, жыйналбаган дасторкондун четине отуруп акырын амандашты да өзүнүн адети боюнча Арманга арнап куран окуп, жалгыз өзү бата кылат. Куранды күбүрлөп ичтен окуйт. Ушу жолу Таңат амалсыз маалымдап, жайсыз кабар апкелди.

— Сот болот дейт. Жакында соттойт деп жатышат.

Нурбүбү душман жөнүндө чыккан кабарды тиксинип, сестенгендей абалда ызалуу үн катты.

— Өкүмү болобу?.. — Шыбагасын алабы?! Эмне дешет?

— Шыбагасы өлүм го, доңуздун... Бирок ошол болбойбу деймин!..

— Эмнеге?..

— Кайдан билейин!.. Деги шофёрду мыктап жазалап, алиги кара беттин өзүн жеңил жазага буйруп коёбу деп да жатышат.

— Эмнеге андай болот?.. Айып ошондо эмеспи?!

— Ошондо болсо да соттун тилин ким билген дейсиң. Астыртан эмнелер болуп атканын кайдан билебиз!..

Эмне болмок эле? Эмнени айтасыз?

— Ал куунун, шумпайдын жакынынан көп неме жок экен го. Агасы, таякеси, аталашы, жердеши да сотундун астынан ат тартуулап, үстүнөн куш учурат көрүнөт. Ушу ким аманын билбеймин, прокурор тергөөчү, сот, атүгүл алиги арык чөнөккө суу жүргүзгөн СМУнун башчысы Бейшен, дагы башка райондун мен билбеген кооператив сыяктуу толуп жаткан кеңсесинин баары жең ичинен жалгашабы, билбеймин. Биз билебизби? Жең ичинен жалгашып, астыртан ишти бүтүрүп койбойбу, арман дүйнө! Акыры, кыскасы ошол шумга жазаны жеңилдеткени турабы деп көңүлүмө көп күмөндүү түйшүктөр орноп калды келин.

Энесинен мурун Айсулуу чочулап силкингендей болду. Өзүнө да, энесине да окус жерден жоктон сурданган ирең пайда болду.

— Агатай, (ал Таңатты Агатай дечү эле) — Ошондой деп жалт бурулуп Таңаттын эки уурту кыпчылган жүзүнө жашка толук көзү менен кадалып карап калды. — Арман үчүн ким күрөшөт? Сиз менен биз болбосок, ким жоктойт Арманды!.. Ары Армандын көзүн жоюп, ары жеп-жеңил кутулуп кетмекпи ал жексур! Күрөшүңүз, Агатай, издениңиз!..

— Каякка барып, кимден изденейин? Айтпадымбы жанагы бар кеңсесин.

— Жок, бары ал эмес. Чын адилет табыла турган жерге барыңыз.

— Барайын... Барбай кантип коёюн. Көңүлүңдө турганың ким? Айтчы деги ошону мага.

— Райкомго, партияга!.. Райкомдун биринчи секретарына барыңыз.

— Мен партияда жокмун го, негизи.

— Ал эсеп эмес, Агатай. Партия элдин баарын угат< Сиздей колхозчуну, биздей колхозчу бечараларды алды менен угат. Ошого барып жанагы угуп жүргөн сөзүңүздүн баарын бирин калтырбай айтып чыгыңыз. Биз изденебиз, биз күрөшөбүз Арман үчүн. Мен да, апам да күрөшөт, Айтыңыз, бизди да чакыртып сурасын.

Нурбүбү да Айсулуунун сөзүн толук коштоп, өтүнүчүн кошо айтты. Таңат ушуну менен эми бүгүн райкомдун секретарына бармак болуп Алтынсайга жөнөдү.

Таңат райкомдун секретарынын эртең мененки жумушка келе турган кезин билип, кеңсе алдынан тоскон эле. Райондун көп колхозчуларын негизинен толук билген биринчи секретарь Көлбаев Мухит Таңат менен жакшы амандашып, жумушу барын билген соң өзү менен кабинетине ээрчите киргизди.

Чоң, сулуу, ажарлуу кара көздүү, коюу каштуу, сургулт жүздүү Мухит сулуу жигит эле. Чачты кыска алдырып, баса тараган эртең менен жылтырак түсү кетпеген, суулап тараган белги бар. Калыңыраак эрини баёо козголуп, Мухит акырын гана жөн-жай сурады, «Жумушуңуз эмне эле?»

— Жумушум өз жайым эмес, — деп Таңат Мухид көрсөткөн маңдайкы орундуктун четине коомай тартып отурду. Столду колу менен сыйпалап, Мухиттин жүзүнө тигиле карап, башын ылдый салып, кабак астынан сүзүлүңкүрөй карап сүйлөдү. — Көңүлүмдө сизге түк дагы келем деген жок элем. Бирок келбеске да болбой калды. Өзүңө айтпай каякка барам.

— Айтыңыз, мага айтыңыз! — деген Мухит папкасынан бүгүн текшере турган, обкомго жиберер турган бир эсеп-кысаптарды алдына салып кыйгачтап, карыяга карай оңтойлонуп отурган эле.

— Айттым го, өзүмдүн жумушум эмес, — деп дагы да! мүсүркөп, кандай баштарын биле албай отурган Таңат; узун бою менен ийилип, ыргала берди. Ошондон кийин барып жайды баян эте баштаган эле.

— Угуп жаткан болорсуң. Өлтүрүп кетпедиби ошондо. Алиги Нурбүбү деген жесир аялдын Арман деген жалгыз уулун. Уктуңуз беле?

— Баягы күзүндөгү окуябы? Чет-жакасын укканым, бар эле. Аны өлтүргөндөрдүн экөө тең түрмөдө отурат го. Иштери сотто эмес беле?

— Баса, билет экенсиз го. Соттосу сотто, жакында өкүмү да чыгат дейт. Бирок угуп жаткан шыбышка, күбүр-шыбырга караганда киши өлтүргүч бузукуну жеңил жазага тартабы деген сөз тарап турат. Күнөөнүн көбүн шофёрго оодарып, кан ичер жырткычтын өзү аз жаза алып, оңой бошой турган кебетеси бар деп айтып жатышат.

— Бул айтып отурганыңыз жөн гана көчөдөгү көп сөздүн бири эмеспи, аксакал? Сот болгон жок, өкүм угузула элек. Алдын ала өзүңөр күнөөкөрлөргө оңой нерсени ыйгарып жүргөнүңөр ылайык болор беле?! Ойлонуңузчу азыр «сен жеңил өкүм чыгарасың го» деп сотко бирдеме дешке биздин — көпчүлүк элдин күн мурун кандай акыбыз бар! Өзүңүз ойлонуңузчу! — деп үнсүз буйдалып калган Таңатка Мухит бүткүл чыны менен ойлонуп, ой салып узак карады.

Таңат түпкүлүгүндө сөзгө жана мындай ыргашууга нокок адам эле. Секретардын сөзүн өз ичинен абдан дурус көрдү. Бирок Айсулуунун катуу кадалып, мурун Таңат билбеген салмактуу, күчтүү талапты таанытып сүйлөгөн, өзүнө үмүт жүгүн арткан, аппак болуп демигип, тутана сүйлөгөн сөздөрү эсине кайта түштү да, секретарга мурун даярдап алган эң салмактуу деген сөзүн кайрадан эсине алды.

— Өкүм али айтылган жок. Бирок өкүм айтылып калган соң, кайтуу да жок. Жанагы мен айткан күмөн-күдүк боюнча кылмыштууга жаза. жеңил кесилип калса анын артын түзөш оңой болобу, жолдош Мухит. Мен ошол үчүн баласы менен бир боору өлгөн көздөрүнөн кан агып, оор казага учураган, бүгүн да кан ыйлап отурган колхозчу шордуу аялдардын өтүнүчүн апкелип отурамын сизге. Алар да, мен дагы жанагыны укканыбыз ак. Өзүңүзгө да, райкомго да, прокурор менен сотко алдын ала эскертип койсоңуз, арты жеңил болбос беле дейбиз!

Мухит оболу соттун ишине аралашуу законго сыйбайт. Жол да жок, деген сыяктуу сөздү айтууга бир октолду да, аны мына мындай бүткүл чын пейлин апкелип отурган, айласы, амалы жок таза көңүл колхозчу менен арбашкандай, же болбосо аны тил эмизгендей кылып айта салууну ылайык көрбөдү. Эми кайта бир аз ойлонуп отурду да өзү үчүн да, Таңат үчүн да тыянактуу пикирин айтты.

— Жарайт, мен бул жайды эске алайын, сүйлөшөйүн. Келип эске салганыңыз тескери эмес. Кайта дурус болду.

Ушул сөз менен Таңаттын жумушу бүттү да кетип калды. Райкомдун секретары кийин райондун прокурору Саматовду чакырып алып бул жөнүндө сүйлөшкөндө прокурор көп нерсени баяндады. Ал бул иш менен толук тааныш сыяктанды.

Эң алды менен Саматов иш жөнүндө райондун соту Бекбаев жана тергөөчү менен өз башы көзмө-көз сүйлөшүп алганын айтты. Азыр анын баяндоосунда райкомдун секретары Мухит өзү мурун эч качан угуп-билбеген жайларды тыңдады. Саматовдун айтуунча бул окуя Нурбүбү,, Айсулуунун, Танаттын көргөн-билген баштан кечирген чындыгынан, нагыз абалынан такыр башкача, өзгөчө чытырман жайлардын абалына оошкон эле. Болумсуз бир чындыкка окшогон сырткы фактылар болсо, ошонун баарын жоктон бар кылып күкүмдөйдөн жамап-жаскап, чеберлеп, айла менен курап, өзүнчө бир жөнү бар, туташтыгы бар чындык болмуштун сүрөтү жасалыптыр.

Саматов бул жайларды кабак түйүп томсоруп отуруп жайык беттүү, богоктуу келген чоң башын Мухитке такай түшүп атайлап сыр бөлүшкөн кишинин калыбында отуруп баяндады. Мунун айтуунча Сагыт менен Айсулуунун арасы таттуу жаштардын өздөрүнчө макулдукка келишкен сыры болуп чыгат экен. Бирге өскөн, көрүшүп жүргөн жаштар болгон соң кээде таттуу жүрүп, кээде кер-мур айтышып урушуп да калышат

экен. Бирок ошондо да жакындарынын үйүндө жана түн ичинде жекече өз алдынча жолугушуулар болот экен. Былтыр жазында ушул Алтынсайдын өзүндө да бир кечте жолугушуп артынан таарынышып калышыптыр. Ошондон кийин Сагыт кат жазат экен кечирим сураган көрүнөт. Бир эмес, далай кат жазат. Бир катында таарынтканы үчүн кечирим сурайт, кайтадан таттуулукту каалайт. Кыз каршы болбогон сыяктуу. Буга таарынчысын да, каршылыгын да айтпайт, Сагыт болсо таарынчын кечкен экен деп ойлойт. Ошондон кийин ал алмак болгон ниетин билдирип Айсунууга дагы кат жазат. Кыз буга каршылык билдирбейт. Ошондон кийин Сагыт энеси, иниси билсе каршылык кылар деп ойлойт да, бир түнү алып качмак болот. Мунусу, албетте, акмакчылык. Бирок ушул күнкү жаштарда кээде ата-энеге акыл салбай эле сүйүшүү менен тийишүү боло бере турганы бар эмеспи. Ошого таянат да «баландай түндө барып сени алып кетемин» деп кат жазат. Кыздан дагы жооп болбойт. Каршылык сөз да болбойт. Айтор, кыз көнгөн болуу керек. Ошону менен барып түн ичинде эки жаш машинеге түшкөнү келе жатканда иниси ойгонот да, мушташып калат. Сагыттын мурдун канатып, өлөрчө абалга апкелет, ошондон качып, кыздан да айрылып, өздөрү кутулганга ыраазы болуп шофёрго «жүр, кеттик!» дешет.

Ал эми кыздын бир тууганы булардын машинесине жабышып эшикти ачамын деп, рулга жабышамын деп жакалаша берет. Машине жүрүп кетет. Жүк машинесинин кабинасында отурган киши арттагыны байкайбы, жүрүп кеткен кабинага, бортко урунат да арпалышып жүргөн кыздын иниси аласалып кетип, өзүнөн өзү жыгылып машиненин алдына түшүп калат.

Мына эми азыр көп күбөлөрдү сураштырып, атүгүл почтодон Сагыттын кызга жазган каттарынын санына чейин тактап, түгөлдөп алдык. Жанагы айтылган сөздүн баары ырас. Ошол Сагыттын айткан сөздөрү чын болуп чыкты. Сагыт бузуку экен, кыздын ыктыярынан тышкары, зордоп тартып аламын деп барыптыр, үй-бүлөнү сабаптыр, кыздын инисин сабап жыгып, машиненин астына таштап, бастырып өтүптүр деп ушунда адегенде милиция, андан кийин комсомол чуу көтөрмөк болду эле, биз да ошого башында көп маани берип, ишти катуу баштадык эле, бирок закондун аты закон, кылмыштын түрү кылмыш, айыптан айыптын, кылмыштан кылмышты аныктап таразалай келгенде айырмасы көп болуп чыгары белгилүү го. Сырты, дабырты такыр башкача болгону менен бүгүнкү соттун колундагы аныкталып, өкчөлүп отурган корутунду чындык ушундай. Сизге өзүм да келип, боло турган соттун жайын бир эскертейин деп жүргөмүн. Кыскасы, биз бул ишти эскерүүсүз, талдоосуз таштаганыбыз жок. Кадала карап, катуу багып-кагып жүргөн ишибиз. Иштин бардык жайы закон боюнча, ылайыгынча болот. Түрмөдөн чыгып кеткен киши жок. Адам өлгөнү анык. Себепчи болгон кишилер камакта жатат. Өкүмдү эл соту калк алдында болгон окуяларды жарыкка чыгарып ашкерелеп отуруп кесет. Бул кезде бир алда кандай ылайыксыз нерсе сотко, журтчулукка жайсыз тиер жагдай болот деп ойлобоймун деген.

Мухит бул жайларды үнсүз угуу үстүндө прокурордун жүзүнө ойлоно, сынап карап отурган эле. Такшалган, тажрыйбалуу улгайган адам прокурор закондун жөнү менен расмий түрдө бул жайды баалагандан талдагандан башка сыр берген жок. Мындан уккан сөз жанагы Таңат апкелген сөздөн такыр бөлөкчө. Таңат айткан үй-бүлөнүн ыйга-жашка толгон күйүттүү өтүнүчү өзүнчө бир түрлүү кайгылуу кеп. Бирок закон сезим менен дайыма үндөшө бербейт, жупташа да бербейт. Карачечекей жакын жандардын күйүтү менен ызасы сот алдында баланын ыйлаганындай жеңил, салмактуу болуп кете турган учурлар көп. Мухит ошондо өз ичинде зар ыйлаган жетимдер тарабын көбүрөөк ойго алып, жаны ачып отурган эле.

— Киши өлүмү оюн эмес. Атасы Ата Мекен согушунда каза болгон жаш уландын өлүмү кандай жанга болсо да катуу тийбей койбойт. Ыйлуу-зарлуу эненин үнү партия менен өкмөттүн жооптуу камкордугунда. Ары адам өлтүрүп, ары оңой кутулуп кетти деген сөз түпкүлүгүндө кандай ооз менен айтылса да айланага көп күдүк, көп күмөн калтыра турган, сотко да, прокурорго да оңой салмак салбай турган жайлар. Ашкере

жооптуу ар-намыс менен таразалап карай турган жайлар. Ушуну мен сага өзгөчө эскертемин. Иш силердин колуңарда. Бирок кадалуучу; көз калктын көзү болот. Бул эсиңерде болсун!..

Өзү билген-уккан даражасында райкомдун секретары ички кабатырлыгынан арылып да сүйлөдү. Болгон чынын да айтты. Жана прокурордун ичинде башка бир мүнөз, алда кандай түйүндүү жайлар, түпөйлүл учурлар бар чыгар деп ойлонгон да жок, күдүктөнгөн да жок.

Райкомдун алдынан прокурор бир өтүп алган соң эл оозунда жүргөн күбүр-шыбырлар аныктала берди. Эми сот боло турган күн да келди.

Нурбүбү, Айсулуу, Таңат үчөө гана эмес, булардын колхозунан көп жаштар, кээ бир улуулар да райондун сот кеңсесине жабылып келишиптир. Албетте, асыресе залдын алдыңкы жагын; орто жерин, эки капталын куушура келип отурган адамдардын ичинде Айсулуу билбегендер көп. Мунун баары Сагыт тарабынын албан түрдүү топтору.

Нурбүбү менен Айсулуу билбеген, Таңат да көп сезбеген ушу сот мезгилинин күнүнүн алдында далай күндөр бою куралган чытырман, кым-куут жайлар болгон эле. Сансыз ооздор Айсулуу менен Сагыттын аттарын далай ирет толкутуп, жүз тарапка соктуруп, толгоп көрүшкөн. Ошол катарда бүгүн мынабу сот залында эң алдыңкы катарда отурган Сагыттын агасы жоон моюн, чаар Абилмажин, анын асемдүү кийинип келген нурлуу семиз аялы Асел бир өзү эмес, айланасында ар түрдүү жек жааттарды Сагытка тилектеш, арка-тирек кылып келип отурушат. Ошондойдун бири тигинде отурган акчыл, арык жүздүү, бет сөөгү оркойгон, уурту кемирейген, сүйрүйгөн мурду жылтыраган Бейшен деген ушул районго белгилүү, чоң чарбалардын бири, СМУнун башчысы. Ал Сагытка таяке болуп кетет. Өзү арык-канал чыгарган СМУнун башчысы болгондуктан бүткүл бир район гана эмес, коңшу райондордун да көп чарбалары буга байланыштуу, гана эмес, жалынычтуу боло турган жайы да бар.

Элет жерде эмне кымбат — курулуш жыгач-ташы кымбат, шифер кымбат. Ар бир мык, айнек, темир чатыр, цемент дегендердин учу-кыйыры барбы?! Ал эми мынабу бардык өсүмдүк-өнүмдүк дүнүйөсү тек гана арык менен каналга, ар түрлүү плотинага нык байланган райондордо курулуш мыктысы ушу СМУнун колунда. Ал Бейшендин колунда деген сөз.

Райондо райпотребсоюз Сагыттын бир тууган агасы Абилмажиндин колунда болсо, таякеси Бейшен болсо, анын жердеши райондун соту Бекбаев Адил болсо ал да Сагыттын, Абилмажиндин аталашы болуп чыкты. Ал эми прокурор Бейшен менен жердеш адамдар экен. Бул район ушул облустуку болбогону менен бул райондо жолугушкандан бери аралары өтө таттуу, өтө жакын болуп кеткен. Өзүнөн өзү ушундай тордой токулуп, кат-кабатталып турган чакта нечен түрлүү жез кайырмактуу желден учкул күбүр-шыбырлар жанагы аталган адамдардын араларындагы өзүнөн-өзү амалсыз келип чыга турган абалдар болду.

Токулган тордой болуп токойлошуп кеткен «тоголок жагдай» деп аталган, айлар бир четин райкомго прокурордун тили менен апарып туюндурду. Дагы бир четин соттун өз акылдашуу, ойлонушу иретиндеги талабы деп аталып, райисполкомго Ашкенге да маалим этилди. Ушуну менен бүгүнкү ишти жүргүзүп отурган судья Бекбаев Адил дал ушу кездеги жыйналыштын алдындагы тордой токулган шарттардын бардыгынан болочок сот өкүмүн жаа ийгендей ийип, ороп, сактык менен да, чебердик менен жана эсепкор айлакерлик менен да ороп, чырмап, бап менен апкелген эле.

Тергөө үстүндө Нурбүбү менен Айсулуу ыйлап, жашып, уяңдык да кылган жок. Бирине бири бул жөнүндө атайлап сөз айтышпаса да Арман үчүн бар күчүн, жан күчүн жыйгандай түрчүгүп, катууланып айтып калуу, талап коюп, кадалып айтуу экөөнүн тең мүнөзүнө айланды.

Сагыттын чачы мурункудай чачылып уйпаланган. Өңү бир нече ай бою көлөкөдө отургандан улам табигый көрүнүшүнөн айрылып, бир ыңгай карасур тарткан, бирок жүдөбөптүр. Шишигендей кырс кабактуу бүтүк көздөрүн Айсулуунун нур жүзүнөн

албайт. Башка дүнүйөгө карабайт. Сот сурагына жооп берген кезде гана болбосо, анын да ирээтин таап, бүткүл тергөөнүн жүрүшүндө «көрөйүн да өлөйүн», деген сыяктуу Айсулуудан бет бурбай койду. Айсулуу ага караган жок. Жийиркеничи ичинде чала оттой алоолой түшүп басылат да, өзүнөн-өзү «караба жүзүмө, жүзүкара, кантип уялбай карайсың!» дегендей түрчүгө берет. Сагытка ого бетер ачуулуу жоопторун катуулап берип жатты.

Бирок тергөө үстүндө сот менен бир заседатель Алтынсайдан келген профсоюз адамы картаң казак чала окуган кейпи бар жапалдаш бойлуу, бырыштуу маңдайын көп жыйрылтып Айсулууга суроолорду алмак-салмак бере беришти. Ал суроолор:

— Сиз мынабу айыпкер Сагыттан баягы белгилүү кечтен мурун кат алдыңызбы? — деп бир сурады. — Канча кат алдыңыз? Почто аркылуу алдыңызбы, киши аркылуу алдыңызбы? Же дал келе турган күнү кат алдыңызбы — деп сурады.

Таңгаларлык бир жай — Таңаттын таңыркаганы судья менен жанагы заседателдин ушул үстү-үстүнө берген суроолорунун баарына: «Жок, алганым жок» дештин ордуна Айсулуу улам каттын келгенин айтып жооп берип отурду. Ошол жайды Айсулуунун моюнга алуусу Абилмажинди, Бейшенди жана ошолордун тегерегиндеги көп аял-эркектерди кубантып, көңүлдөрүн көтөрүп койгондой. Зал ичинде күбүр-шыбыр, кээ бир жылмаюу иреңи залдагы айрым жүздөр менен катар, төрдө отурган сот адамдарынын баарында тең бирдей байкалды.

Бирок Айсулуу каттардын келгендерин айтуу менен бирге, эми анык, катуу түрчүгүп туруп шаңк этип кесип туруп сүйлөдү.

Ырас, каттар келчү эле. Бирок мен бир катты да окубай, аларым менен тытып-тытып таштачумун. Алгачкы катын да, соңку катын да окубастан тытып-тытып ыргытып таштачумун. Мен билбеймин, мага жат жана алдында душмандык кылган, менден оолак жүр дегемин да, жайында колумду бычак менен сайган, жырткыч адам болгон соң мен аны өз өмүрүмдөгү эң жаман көргөн, эң жийиркеничтүү душманым деп билчүмүн. Андан кат алууну өзүмө айып саначумун. Анын катын окууну кылмыш деп билчүмүн. Ошондуктан тытып салчумун. — «Эмнеге тытасың, душман болсо да эмне деп айтканын, кандай душмандык ойлоп жүргөнүн билүүгө тырышпадыңбы? Колго алган кат болгон соң, аны ачпай турган киши болобу? Ачса бирер жолун болсо да, сабын болсо да окубайбы? Такыр окубадым дегениң акылга сыябы, чындыкка жатабы?» — деп судья менен жанагы заседатель такымдаган сайып Айсулуунун жыйнаштырып, кыжынып туруп берген абдан чын, так, адил жообу жанагы болучу.

Ал эми Сагыт өз жообунда бир гана нерсени кайталай берди.

Мен алгачкы каттарымда жайкы кылган, ичкилик үстүндө кетирген каталыгымды «кечир», «кечирегөр» деп беш кат жаздым. Андан кийин жооп болбогон соң мени кечирди деп ойлодум.

Чынында бул өзүнүн жаратылышындагы кыңыр-зөөкүрлүгү адам арасынын карым-катнашын алдамчылык деп ойлогон өмүр бойку үстүрт чалакайымдыгы боюнча ошондой деп ойлогону да. ырас эле. Бул кезде ал соттун жетеги боюнча кылган жоопторун жанагыга тиркеп, өзүнчө закондуу бир иш баштаганга окшоп сүйлөдү.

— Кечирди деп ойлодум да, баягы алгач көргөндөн ойлогон чечимимди, талабымды айтып өтүнүп, дагы да үч жолу кат жаздым. Ал каттар да «мага тийгин» деп, «Мен алайын» деп өтүндүм.

Соттун такмазалап сураганы боюнча Сагыт жооп бере отуруп «ал үч катыма да жооп болбоду, аны да көнгөнү деп билдим. Ошондон кийин эки катты мен барамын да өзүңдү машинеге отургузуп, ала качып кетемин деп жаздым. Эл уктап жатканда түн ичинде келемин, короондо, супаңда жат дедим. Ал дал бара турган күнү жана өзү «алдым» деген эң соңку катка бүгүн түнкү саат бирде келемин да алып кетемин дедим. Ошондон кийин келдим. Жооп айтпаганын бул жолу да көнгөнү деп ойлодум. Каттарды тытып таштадым деген сөз менин башыма кирген эмес. Эч болбосо бирөөнү окубадым деген сөзүнө али да ишенбеймин» деп ой пикирин бир айтып салды да, кийин

прокурордун суроолору боюнча соттун тергөөсүн жана да өз жообу менен толуктап кошумчалай отуруп, Арман менен болгон кармашууну айтты.

— Арман мени сабады. Күчү менден артык болуп чыкты. Мурдумдан, бет-оозумдан кан кетип, эми кармалып калат экемин деп зорго кутулдум да, машинеге түшүп жатып шофёрго «жөнө» дедим. Арман шофёр жагынан келип каалгага, рулга жабыша берди. Мен ал кезде кабинада эсим ооп кансырап жатып калгам. Эмне болгонун билгеним да жок. Шофёр Арманды итерип жиберип машинени жүргүздү да, биз качып жөнөдүк. Ошондо машинеге, жүрүп кеткен машинеге калып калбастан жабышамын деп машиненин бортуна урунуп, жигит өзүнөн өзү жыгылып машиненин астында калыптыр, аны биз кийин уктук. Мен эчтеке билгеним жок, шофёр да билген жок деп ойлоймун деген жооп менен Сагыттын тергөөсү бүткөн болучу. Бул бардык жообун ушул арада ушундай тизмектеп айтып отурган жок. Түрмөдө акыркы күндө, сот болор алдында ага жолуккан Аселдин түгөл тизип жолго салып айтып берген жооп-жобосун түгөлдөп жеткизип чыккан. Кийин сот өкүм чыгарды. Прокурор буга шофёр экөөнө катуу жаза берилсин деп талап кылган болсо да, ал талабын салмактуу деп далилдөөгө ылайыгы жок, орду жок, закону жок киши сыяктанып, аңкоолонуп, буйдалып, анчейин демейде көп кезиге бербеген аксымдыкка оошту.

Сот өкүмү жазанын катуусун шофёрго оодарды. Шофёрду жактаган ээси, издөөчүсү жок болучу, бул жакка жаңыдан келген жалгыз жигит Жоодат деген отурган, Сагыт жөнүндө соттун жалпы айыптоо сөзү сырттан караганга оор сыяктанып, катаал айыптоо сөздөрү сүйлөнүп келди да, аягында анын айбын жеңилдете турган фактылар катары көрсөтүп Айсулуунун өз мойнуна алган каттарды келтирди. Ошону менен соттун өзүнчө мыкты далили бардай болуп көрүндү. Бул окуя кыз менен жигиттин экөө биригип убадалашкан алмак-тиймек болгон адеттеги салттагы бүтүм эле. Жигит ошол макулдашуу боюнча алып кеткени барган эле. Бирок иниси билип, жаңжал чыгып, кармашуу башталып, Сагыт өзү таяк жеп зорго кутулат. Кызды тартып алып калышат. Ал эми иниси өлгөндөн кийин абал кыйындаган соң кыз алгачкы сөзүнөн, убадасынан айнып, эми айыптын баарын тек жигитке гана оодарууга чыккан деген чечим жасалды. Ушуну менен Сагыт беш жылга кесилди. Анын бир нече жылдары, бир нече кечирим менен жеңилдетилди. Тергөөдө отурган айлары дагы эсептелип чегерилди. Ошону менен эми Арманды өлтүргөн айыпкер, жырткыч, айбан Сагыт бир нече айда кутулуп да чыга турган болуп өкүм кылынды.

Айсулуу, Нурбүбү залдан күнгүрөнүп, ыйлап чыгышты. Ушундан кийин келерки күнү Таңат, Айсулуу, Нурбүбү үчөө бойлорундагы бүткүл жигер, намыс, ачууларын жыйып жаңы чечимге келишти. Айсулуу Таңаттын колуна бүткүл адилетсиздик кыянаттын бүткүл шумдуктарын айтып, энеси менен өзүнүн атынан чоң арызды Баскенттеги обкомго жазды. Экинчи бир катты сот өкүмүнүн адилет эместигин толук айтып энеси менен өз атынан Алма-Атадагы Жакеңе узак кылып жазды.

«Армандын арбагы ушуну мага карыз этет. Адилет, издегеним адилет! Таап бериңиздер ушул адилеттикти!» — деген зарлуу, ызалуу жан сөзүн катында Жакеңе, айлындагы Таңатка арнап айтты. Жакеңе жазган кат өмүр боюнча Айсулуу жазган жүрөк черинин, анын кайгыга баткан санаасынын, жан жарасынын каты. Жаш жанынын чыңырган, чырылдаган зары да ушу катта үн салып турган сыяктуу.

Ушундан бир жума өткөндөн кийин Айсулуу менен Нурбүбүгө ойдо жок чоочун бир адам келди. Аны булар оболу өз үйлөрүндө күтпөгөндүктөн дароо тааныбай да калышты. Келген келиндин узун бойлуу орточо толук денесинин сымбаттуулугу бар, бети толук жүзүнө жарашкан, тыкан таралган, кыска кыркылган чачы жакында тармалданган сыяктуу. Окумуштуу, тарбиялуу адамдын пешенесин тааныткан жүзүнө кошумчаланган жагымдуу көз айнеги бар. Эрдин саал кызарткан. Колунда узунураак жумуру кара лак сумкасы бар. Бул аял дарбазадан кирип, үйдүн эшигин ачып, Айсулуу менен Нурбүбү катар отурган бөлмөгө киргенде жүзүндө сыпайы жымыйган күлкү сыяктуу жылуулук бар эле.

«Уруксатпы, мүмкүнбү?» — деп босогодон аттап үйгө кирип саал туруп калган, шаардыкча кийинген жана бой-турпаты, жүзү жумшак адеп билдирген бул келген аял өзү да үй ичинин адамдарын дароо тааный албай калгандай көрүндү. Бирок эки жактын алгачкы бүшүркөөсү бир гана саамдын жайы эле. Келерки таамда Айсулуу эки бети дуу этип кызарып, ордунан ыргып туруп «Асия эже, айып этпеңиз, Асия эже!» дей берди. Нурбүбү да тез эсине түшүрдү.

Асия Нурбүбү менен кол алышып көңүл айтты да, эми Арманды ал оозго алган учурда ийни шылк этип, башы төмөн түшүп, эки бети дуулдап ыйлап жиберген Айсулууну Асия өз сиңдисиндей, бир боорундай көрүп, эткээл узун ак салаалары менен ийнинен кыса кучактап алды. Бооруна анын башын басып чачынан, маңдайынан өпкүлөдү. Кой деп жубатып, жанагы салаалары менен Айсулуунун чачын, узун өрүмдөрүн боюна созо сыйпап, сылап аркасынан да какты. Отура бере өзү да бирге үнсүз жаш төгүп, көкчүл жибек кичине жоолугун алып, эткээл келген кичирээк туңгуюк кара көздөрүн көз айнегинин астынан сүртө-сүртө берди.

Асия бул үйгө көп жайды сырттан толук билип канып келген эле. Үй ичине баамдатканындай, Асия Алма-Атадан түштүк облуска Казак ССР Жогорку Советинин Президиуму жиберген бир командировка менен келиптир. Булар Алма-Атадан жыйырма чакты киши болуп Түштүк облуска негизги бир маселе жөнүнөн бир аз жүрүп эмгек этип кайтууга, фактыларды жыйнап келүүгө жиберилген экен.

Асия оболу алды менен Ленин районуна келип, ушу колхозду аралаган чагында Айсулуу менен. Нурбүбүнүн бул колхоздо турганын билген эмес. Өзүнө тапшырылган милдеттин бири ушул райондордо аял маселеси, маданият, салт маселеси, үй-ичиндеги турмуш-тиричиликке маданият киргизүү жөнү деп жалпы аталган облуста, республика борборунда чоң маани берип, көтөрүлгөн маселенин артында жүргөн жайы бар. Элет жерде ал жөнүндө толук, анык түшүнүктөрдү алуу үчүн бир жагы комсомолдор менен бир жагы асыресе мектеп жагдайын, окутуучулардан, окуучу жаш комсомолдордон көп нерсени сураштырып билүү Асиянын адетине айланган эле.

Жакын жердеги орто мектеп Алтынсарин атындагы казак мектеби болгон соң Асия ошондо эртели-кеч эки күндөй узак убакыттарын арнап көп жайларды угуп, тыңдап чыккан. Ошондо Алтынсарин атындагы мектептин окуу бөлүмүн башкарган мугалима Медина Муслимовна сыяктуу орто жаштагы, мыкты билимдүү окутуучу аялдар менен Асия көп сүйлөшкөн. Көп нерсени билген да, кийин өзү облуска, Алма-Атага ала кете турган фактылардын, бир далайын ошолордун айтуусунан улам кагазга жазып алган.

Жогорку класстын балдары менен да Асия көп аңгемелешти. Тогузунчу, онунчу класстын окуучу кыздары ушул колхоздун жаштары Зина, Сайра, Жамила — баары тең комсомолдор. Ошолордой тогузунчу, онунчу класс окуучулары Анвар, Аман, Саду сыяктуу эркек балдардан турган комсомолдор тобу менен кээде жекелеп, кээде чогултуп-топтоп эки күндөй аңгемелешкен.

Кийинки бир жуманын ичинде ушул райондо, кала берсе ушу мектептин ичинде, бардык жакынкы колхоздордо көпчүлүктүн көңүлүндө, оозунда жүргөн бир иш бар экен. Ал ушундан бир жума мурун болуп өткөн Сагыттын соту жөнүндө.

Мектепке келүүдөн мурун Асия бир нече адамдардын оозунан ошол соттун өкүмүнө нааразы болгон, сын айткан сөздөрдү угат. Кээде улгайган адамдар, кээде жаштар, бир нече картаң колхозчулар баары тең Сагыт бир жаш жигиттин жазыксыз жакшы уланды атайын өлтүргөн жырткыч жексур болуп турса да жеңил жаза алды. Соттун кесими адилеттүү эмес. Өлгөн бала сот кызматкерлери ойлогондой мурунку эски феодалдык көз карашты жактап, аял азаттыгына каршы аракет жасаган караңгы түшүнүктөгү картаң туугандардын көзсүз куралы болгон эмес. Чынында Асия ушундай деп сүйлөгөн сөздү да районго келе жатып аз уккан жок. Ал эми ал жөнүндө кийинки айткан кишилер да соттун өкүмүн топтошуп алып сынга алуу менен болду. Нааразылык бирине бири жакындыгы жок ар түрдүү адамдардын ооздорунан чыгууда.

Өлгөн баланын аты Арман деп айтылса да Асия ал Армандын мунун өзүнө маалым Айсулуунун бир тууганы экенин да билбей келген. Тек мектепке келип Медина, Саида сыяктуу жүздөрү да, мүнөздөрү да токтоо, салмактуу, адил, момун адамдардын оозунан чыныгы болгон окуялар жөнүндө бир далай кептерди уккан. Асия бул окуяга кириптер болгон адамдар бир кезде өзү Алма-Атада дем алуу үйүндө көргөн Нурбүбү менен Айсулуу экенин эсине алган.

Айсулуу Асиянын өзүнө ошол күзгү көрүнүштө өтө жакшы таасир эткен жаштык көркү, нуру али да көз алдында тургандай унутулган жок эле. Бул адамдардын жана Алма-Атада Асия катуу сыйлаган дос агайы Жакеңдин жакындары экендиги дагы эсине түштү. Эми ошол үй ичинин бардык кайгы-казиретин сырттай билүү үстүнө угуу гана жеткиликсиз деп билип, мүмкүн болушунча сырттан да, жакындан да жана кийин ошол күйүттүү казага учураган жандардын өзүнөн да толук угуп-каныгып, чыныгы болгон абалга өзүнүн анык ишенимдүү, далилдүү түшүнүгүн ала кетмек болду. Мүмкүн анын аржагында иштин жөнүн билүү менен Асия ушул ишке аралашып, али аякталып бүтпөгөн талаш-тартышка катыша турган да болобу?! Анысын өз ичинде чечкен жок. Ал түпкүлүгүндө көзү жетип турган адилетсиздиктин алдынан чыгып, кыянатчылык көргөн алсыз тарап мунун адилеттүү, адал көмөгүн каалап, күрөшкө чакыра турган болсо Асия андайдан баш тартамын, тайсалдаймын деп ойлобойт. Зилинде ал коркок эмес, корунчаак, сактык ойлогуч да, кээ бир мансапкор аялдарча жалтак, майда, пас, эсепчил эмес эле.

Армандын өлүмү жөнүндө өзү тарбиялаган жаштарга устат гана эмес, апа, эне сыяктуу буурул чачтуу жайык жүздүү, салкын ойлуу, сарыгыч көздүү мугалима Медина акыркы сөздү Асияны түшүнүп отуруп чечилип сүйлөдү.

— Арман ушул онунчуда окуп жүргөн балдардын ичиндеги бир мүнөздүү, китепти көп окуган, ой чамасы жакшы өскөн эң алдыңкы катардагы сезимдүү бала, ары жакшы комсомолецтин бири болучу. Ал казактын эски түшүнүгү боюнча эжемди күйөөгө өз эрки менен барууга жибербеймин деп каршылаша турган бала эмес эле. Ал .түгүл такыр андай эмес болучу. Жана Армандын өзү гана эмес, андан эки жыл мурун ушул биздин мектепти бүтүргөн эжеси Айсулуу кыздын өзү кандай! Жок, жок... бул жаштар анык биздин өзүбүздүн алаканыбызда бүткүл дити менен көрүнүп өскөн өзүбүздүн таза жаштар. Мунун сөзүн коштогон Саида албырт катаал добуш менен ызалана аңгемеге аралашты.

— Атүгүл ал балдардын энеси Нурбүбүнүн өзүн да эскичил, кызынын ыктыярына каршы зордукчул ишке бара турган эне деп айтуунун өзү жалакорчулук. Биз биле-: биз, ал үйдүн ичи торгойдун балапандарынын уясындай ушундай момун, ынтымактуу, ары ысык уя болгон. Мен билемин, бир нерсени билемин, мунун өзү кыянатчылык, аларды паанасыз деп кыянатчылык жасоо аракети гана болду. Ошол кыянатчыны сот актап гана отурган жок, жактап да отурат.

Бул мугалимдерден бөлөк жерде Асия комсомолка Зина, Сайра менен, Жамила менен да сүйлөшкөн эле. Алар өз үйлөрүндөгү жашы улуу адамдардын да соттун өкүмүнө нааразы болуп отургандарын айтышты.

— Менин атам сотто болуптур, — деп баштаган Зина кабагын түйүп. — Ошондо залга ошол жексур Сагыттын жакындары толтура болуп жыйналыптыр дейт.

— Ал гана эмес, — деп Сайра да өз укканын маалым деди. — Ошонун баары Сагытка эчтеке болбойт, көп болсо эми үч-төрт ай отурат да бошоп кайтып келет деп, залда отуруп сот өкүмүн угуша элек жатып күбүрлөшүп отургандар да болуптур.

Жамила да Арман үчүн кайгырган күйүттүү жаштын бири экен. Ошонун баарын көрүп отурган прокурор эмнеге аралашпайт. Асыресе райком, райкомдун секретары өзү ишенимдүү чоң адам. Социалисттик Эмгектин Баатыры болуп туруп Мухит агай эмнеге ушундай тескери, адилетсиз өкүмгө каршы чыкпайт. Мен түшүнбөймүн. Комсомолдор, биз эмне кылып отурабыз! — дегенде Анвар, Аман, Саду үчөө тең катарынан ызаланган жаштык нааразылык үндөрүн чыгарды.

«Арман үчүн күрөшүү керек. Жамила, сен туура айтасың. Соттун өкүмү тууралуу биз ушу мектептин жаштары, Армандын жолдоштору райкомго да, райкомдун өзүнө да, керек болсо делегация жиберүүбүз керек!» дел Анвар баштаган эле. Аман токтоо, сабырдуу үн менен:

— Делегация эмес, менин оюмча биздин комсорг менен, мынабу Саду менен, завучубуз Медина Муслимовна болуп бирге барып сүйлөшүүбүз керек.

Саду буга каршылык билдирген жок. Асияга билдире турган мектеп жаштарынын ойлорун да, сунуштарын да Зина, Аман болуп баары тең жеткирди. Бир нерсени кайталап айта берүү анын жаратылыштагы сөзгө сараң токтоо мүнөзүнө артык сыяктанды. Ошондуктан ал бир гана кесип айтты.

— Мен макулмун. Медина Муслимовна туура көрсө мен сиздердин атыңыздардан жанагы айткан өзүбүзгө маалим бүт жайларды, ойлорду аталган жерлерге алпарууга даярмын!

Мына ушуну менен Асия Нурбүбүнүн үйүнө келгенде бул үйдүн кайгысы, казасы жөнүндөгү айланадагы эл оозунда ушул кезде айтылып жүргөн сөздөрдү, ар көөдөндө уюп жүргөн буларга муңдаш, анык адилеттүү совет коомунун ой-сезимин, сөз бүтүмүн жеткиликтүү түрдө угуп, туюнуп келген эле.

Асияга оболу сот үстүндө болгон тескери сөз, жалган айла-амалдар тууралуу жакшы түшүнүп билип алган Нурбүбү өзү айтты.

— Айсулууну ийменет, уялат, көпчүлүктүн алдында жооп берип көрбөгөн кыз неме уяңдык кылат деген го куулар. Муну кат алган, көп кат алган деп бир сүйлөйт. Шумдуктуу окуя болор күнү акыркы ирет дагы кат алган,

Тигил шумдун келерин билген деп туруп ошол жалган жалаага атүгүл мени да, Айсулуунун өзүн да «ооба» дегизмек болгонун айтсаңызчы. Бирок Айсулуу айланайын уялган жок. Өзү коргобосо өз башын адилет сөздү ким айтсын. Баламдан ошондой, ошол күнкүдөй кайраттуу сөз чыгат деп күткөн жок элем. Туура кести да айтып берди. Жийиркенген элем, анын катын ачып көрүүгө колум кирдечүдөй болуп, бүткөн боюм ичиркене турган. Ошондой ыпластуудай көргөн себептүү андан келген каттарды алчумун да тытып-тытып ыргытып жиберчүмүн, деп туруп бетке ургандай жарып союп айтып бергенде, бүгүн мына чынымды айтайын атасынын да, кечеги каза болгон бир боору Армандын да жоктоочусу бар экен дедим. Намысына кубандым, жаным өскөндөй болуп калды, — деп ыйлап отуруп, ушу сөздөрүн үзүп-үзүп токтой-токтой сүйлөп, Нурбүбү болгондун баарын айтып чыкты.

Асия Айсулууга мындай сын үстүндө ошондой өз ичинен кубат тапканын жакшылык деп баалады. Бирок Айсулуу муңдуу болуп отурду. Бир далай убакыт үнсүз отуруп калды. Бир убакта Асияга узун кирпичтүү, сулуу сургулт көзүн өйдөлөтүп баёо карап, өзөк жаргандай кылып бир чынын айткысы келди.

— Мен эрдик, батылдык кайрат издейин деп жүргөнүм жок. Тек Арман үчүн колумдан келгенди, тилим менен дилим жеткенди кылайын да, атүгүл өлөйүн деп да ойлой берем. Дүнүйөдөн, тириликтен биз жапа көрдүк, Асия эже. Жүрөгүм жетимсиреп, ичим да өлүп калгандаймын. Тек бир Армандын алдындагы акыркы парзымды аткарып, ушул өмүрдөн, жашоодон кетсем деймин, — деди да жоолугун башынан жулуп алып көзүнө басып өңгүрөп ыйлап жиберди.

Асия аны бооруна кысып башынан сыйпалап, өзү да оттой буркурап алай-дүлөй болуп калган эле. Калың эрини дирилдеп, ыйлаган оозунан бир-эки алтын тиштери ачылды. Ал оболу үнсүз абалда Айсулууну кучактап кысып отурду да акырын боюн жыйып мээлүүн сүйлөдү.

— Ал ойлогонуң тескери. Аның өтө тескери... Айтпа сен андайды. Сен бекенсиң турмушка керексиз жан? Эч бир адам баласына жазыгы жок ушунчалык жаны да, жүзү да, дени да, бүткүл өмүрү да аппак таза сендей жаш өмүргө керексиз адам болот бекен!.. Сендейлерди керексиз кылса, турмуштун өзү эмнеге турат, жана анын баасы канча?

Асия ичинен Айсулуунун сулуулугуна бир түрлүү тамшана турган. Ушул үйгө келгени кайгы үстүндө мурункудан да агарып, бүткүл жарашыктуу көркү жүдөө тарткан абалынын үстүндө өзгөчө алкоо менен карап отурган. Өзү жаратылышында эстет жана борбордогу көп музей-галереяда дүнүйө жүзүнүн бүткүл чеберлери салган жаш сулуу кыздардын сүрөттөрүн эсине ала берчү. Айсулууну көргөндө Рафаэлби, Рембрантпы, Микельанджелобу, же индия фрескаларынын сулууларыбы, же япониянын фарфордон жасаган сулуу кыз элеси — асем статуэткабы, ошондой эле албан түрлүү сүрөт өнөрүнөн, скульптура өнөрүнөн алда нече портреттер, мадонналар, олуя аялдардын жүздөрү көз алдына келе берчү. Деги аялдын сулуулугун, көркөм асемдигин, назик таасирдүү жарашыктуулугун аял баалап тамшанганда, курсант болгондо көп китептерде жазылбай турган өтө ыйык, назик бир байкоолор байырлайт.

Асиядай көп окуган жана искусство жагын өз алдынча көп салмактап зерттеген купуя терең, өз ичинде ойлуу, адил, ашкере таза сынчыл сейрек касиети бар эже калыбындагы аял жаш назик Айсулууну жазылбаган романдын мурун сүрөттөлүп көрбөгөн ажайып ысык жарашыктуу жаш каарман аялын окуп билгендей туюнган эле.

Бул сезимдердин үстүнө Асия азамат-гражданин, ал партиянын, ан-сезимдүү чоң чөйрөнүн жооптуу өкүлү. Мунун азыркы Айсулууга арналган камкордук, достук сезиминде партия менен өкмөттүн алдында жазыксыз жаш уланды жазалуу жырткычтан коргонуу өзүнө карыз деп түшүнгөн сезим да бар. Ал ушул күндө, ушундай заманда Айсулуудай жаш, советтин кызы, социалисттик үй-бүлөнүн аппак канат көгүчкөнүндөй жазыксыз сулуусу, азаттык сулуусу ушундай кайгыдан жапа чегет дегенге өзүнүн, партия коомчулугу атынан, азаттык алган советтик аялдардын атынан бардык адамгерчилик санаа-сезими менен, кайраткер гражданиндин санаа-сезими менен ызаланат, чыйрыгып туруп намыстана ачууланат. Ошол сезимге саамыктаган бир чагында Айсулууга кыска гана, көңүлгө токторлук гана бир сөз айтты.

— Сен окугансың. Сен советтик жаштардансың!.. Сен Арманды, Арманды ойлоп күйүткө батканың чын болсо, ошол Арман үчүн жана мынабу жаныңда отурган касиеттүү энең үчүн жанагыдай сөздү — жашык көңүлдүн жашып бошогон сөзүн айтууга эч бир укугуң жок! — деген сөздү Асия зилдүү сөз менен айтты. Ошону менен Айсулуунун көзүндөгү жашты кургата да билди. Жана Айсулууга:

— Китеп оку, үзбөй китеп оку. Быйыл энеңдин жанынан чыгалбайт экенсиң ошол мезгилде өз алдыңча окуу менен издене бер! Өсөсүң жана үйдөн чыкпай, картаң адамча, оору жана бүктүшүп, жашып ыйлап отура бербей, ал сага уят!.. Мынабу энеңди антип ойлогонуң сүйөмөлөө эмес, жүдөтө берүү, картайта берүү. Анын ар жагында муну да өлүмгө карай жакындата берүү да бар эмеспи, мунуңду койгун. Сенин жайыңды ушул айланадагы комсомол жаштарынын баары жакшы билет. Мен көп адам менен сүйлөштүм. Айлана журттун баары чоңу болсун, кичинеси болсун — бүткүл мектеп түгөлү менен ушул отурган экөөнүн досуң. Үйгө тыгылба! Эми үйдөн чыгып, жаштардын жыйынына барып, мектеп китепканасынан китеп алып жүргүн. Ал эми эки мугалимиң — Медина Муслимовна, Санда Шараповна сенин жайыңды жана Армандын жөн-жайын ушул мынабу отурган энеңдей сүйлөйт да убайым чегет. Ошолорго барып жүр. Мунуң эмне бул? Кара туткан күйүткө батканың туура, бирок ал көңүлдө, ичте болсун. Сен али жашсың. Жаш өмүрүң сенден жаштын тирилигин талап кылат Оку жана былтыркы ниетиң боюнча жогорку окууга ушул күздөн калбай бар да кир! — деди. Бүгүн ушул үйдөн Нурбүбүнүн колунан чай ичип, тамак ичкен кездерде Асиянын бир нече кайрып Нурбүбүгө да, Айсулуу жөнүндө акыл кылып айтканы ушундай ойлор, кеңештер болучу.

Өзү Алтынсайга барып келип жүргөн кездеринде бул үйдүн ичине айтпай Асия соттун иши менен да бир аз байланышып көрдү. Оболу прокурор менен сүйлөшкөн эле. Чыгараар өкүмүн чыгарып, мына дагы бардык ишин бүтүрүп алган прокурор Саматов бул иштин жайы жөнүндө Асия менен сүйлөшкүсү келбеди.

— Иш ушул кезде чечилип бүттү. Тергөө органдары менен сот органдары законго таянып отуруп, өздөрү билген жагдайда өтө адилеттүү чечимге келишти. Эмки

инстанция — областтык сот. Алыстан келген адамсыз. Расмий жагын айтсак, сиздин келген командировкаңызга бул иштин байланышы жок! — деген жайды да сездирди. — Жана атүстү көчөдөн уккан ар түрлүү апыртма сөздөр боюнча эмнени аныктап, эмнени баамдамаксыз? Партия менен өкмөт ишенген сот менен прокуратура органдары өз иштери жөнүндө жооптуулукту өзгө адамдарсыз да билет! — деп да койду.

Асиянын сөзүндө «адилет», «ар-намыс» деген, «совет үй-бүлөсүнө камкордук» деген сыяктуу жайлар айтылган эле, Ага да чоң башын, калжайткан, семиз, бети толук, саал канталаган чоң сургулт көзү бар Саматов таңдана түшкөндөй болду. Асиянын жүзүнө үлүрөйө карап, акырын бырс этип, астыртан мыскылдап күлдү да, жүзүн кайта суутту.

— Сиз оозго алган ар-намыс, адилеттик, алсызга камкордук деген жайлардын баары совет законунун мазмуну, жаны. Сиз бизге өзүбүздүн элге бере турган сабагыбызды кайта окутууга келгениңиз, сыпайылап айтканда, нескромный болор! — деп да кыр көрсөтүп, далысын салды.

Асия ар тараптан бул адамды көрүп ичтен тынып чыкты. Көз айнек астынан караган кичирээк өткүр, туңгуюк кара көздөрү прокурордун аксым, текебер, менменсинген калыбын толук баамдады. Бул жерден эчтеке өнбөй турганын да билди. Чала коштошту да кетип калды. Прокурор менен кыска сүйлөшкөн, атүгүл ички оюн тарткысы келбеген Асия райкомдун секретары Мухит менен сүйлөшкөндө такыр башка мүнөз менен келген эле. Мында ал райкомдун ушул өкүм жөнүндө айланадагы колхозчулар менен жаштар коомчулугу эмне деп жүргөнүн уккан чыгар, билген чыгар деген. Өзү мектептерде комсомол кыздар менен уландардын ортосунда болуп чоң адил ойлуу мугалимдерден көп нерселерди укканын бир айтып өттү. Асыресе, соттун расмий тергөөсү, заседаниеси, талкуусу, жыйыны сырттай түптөлгөн калың томдуу делого нечен түрдүү акт, протокол, сурак, тергөө, өкүм аттары менен аталып куралган кагаздагы делонун жолдору бар экени бир бөлөк. Андан башка турмуш чындыгы, жүрөк ичиндеги талаш-тартыш, адамгерчилик менен айбандыктын күрөшү, жаш жандын адилеттүү каршылыгы, ачуу жийиркенүүсү, эч бир кагазга түшпөй турган чындыктардын да бар экенин атап өткөн эле.

Милиция, прокуратуранын так далилдери өз алдынча доосуз, күмөнсүз абалда болгон иштердин издери эсебинде тизилип турган чыгар. Бирок ушундай иштер жөнүндө тек гана прокурордун, же жалгыз гана судьянын өздөрүн гана көрүп, айланадагы адамдарды, ал адамдардын ичиндеги кылмыштуунун жакыны, тиреги, толуп жаткан мыкты, салмактуу, астыртадан купуялап издөөлөрү болууга мүмкүн экенин эскербөөгө болобу?! Прокуратура эскербесе да элдин көз алдында партия менен өкмөт органдарынын бүткүл элди түрчүктүрүп, шумпайлыгы менен чочутуп жасалып отурган жексурлук иш райкомдун секретарларын, райисполкомдун башчыларын кеңирээк ойлонурса болбос беле. Тескери, артык болор беле? Сиздер тек гана прокурор менен сүйлөшүү менен тукулжурап отуруп калбай айланага кеңирээк көз салуу, көбүрөөк байкоо жүргүзүү, элдин үнүн көбүрөөк тындай түшүү дурус болбос беле? — деген сыяктуу сөздөрдү Асия Мухитке ашыкпай отуруп, өзүнө бүткөн алгырлык, жигердүүлүк менен жүзүнө мээлүүн да, түрчүккөн да ажар чыгара отуруп сүйлөгөн эле. Ал Айсулуу менен Нурбүбүнүн үйүндө болуп көп нерсени жалакор эмес, шумпайлык деген түк жок, тек өкүнгөн, күйүткө баткан гана жандардын оозунан өз кулагы менен көп угуп-билгенин атайы Мухитке дааналап туруп, кадалып туруп, аны бир аз уялткандай: сиздин да билүүңүз керек эле, — деп да койду. Ошону менен катар, жашырган жок, прокурор Саматовдо болгонун, анын сөзүнө өзүнүн нааразы болуп чыкканын да айткан.

Ошондо бир кезде прокурор менен кенен-кесири сүйлөшкөн Көлбаев Мухит Асияга чолок мүнөз көрсөттү. Бул өзү герой, быйылкы жылкы пахтанын планын жакшы бүтүргөн. Мал чарбасын да, эт, сүт, жүн дегендерди Ленин району толук, декабрь ичине созуп келсе да, аткарып чыккан эле. Облус түгүл борбордон келген болсо Асияга да

жанагыдай, бир далай сын пикирлерди терип келген кишиге ал алгачкы оюна келген сезиминен ашып, таразалап жооп айткысы келбеди. Мунун алгачкы ою Асия партия, совет кызматкери болгону менен, экинчи жагынан аял кызматкер. Албетте, ал жапа чеккен, ыйлап-зарлаган аял Нурбүбү, жаш кыз Айсулууну жана өзү айтып отурган мугалими Мединаны, Саиданы жана комсомолка кыздарды бүткүл эркектерден артыгыраак, ишенимдүүрөөк көрдү. Ал Асиянын азырынча өзү да туюнбай отурганы психологиялык табигый закондуу нерсе. Ошолорчо мүсүркөө, укпай туруп туюнбай туруп ошолордун көрсөтмөсү менен кээ бир алардын сырттан туруп айткан калпыс өкүмү боюнча күнөөлөй сыноо баары Мухит үчүн түшүнүктүү да, көптөн бери тааныш да. Ушундайча боло турган бир жактуулук аялдар чөйрөсүнүн өрөпкөгөнү сыяктуу болуп туюлду.

Дал ушул ойдон башка жайды өзү иш арасында отуруп, толук баамдаган жана баамдоо, байкоо жүргүзүү керек деп ойлобогон Мухит аңгемени созбой келтесинен кесип айтты.

— Партия менен өкмөт бизге мындан чоң маселени да ишенип тапшырат. Сиз районго биринчи ирет жалгыз гана келип алып, өз алдыңызча тергөө ишине кийлигишесиз. Кээ бир аялдардан уккан калпыс, бир жактуу сөздөрдү райкомго далилсиз, фактыларсыз алып келесиз. Закон органдарын жана райондун ишенимдүү, жооптуу, өздөрү элди жакшы билген, тажрыйбалуу партия кызматкерлерин келбей жатып эле сынап сүйлөйсүз. Адилеттикти айтасыз, ушул өзүңүздүн ушундай тергөөңүз адилетпи? Мунуңуз эмне деген кеп?! — деп Асияга кайта суроо берип, жөн-жайды түшүндүрүп, жооп берүүнүн ордуна кайра каршы дооматтарды айтты, атүгүл күнөөлөрдү да коюп, айыптады.

Асия мындай жайлар жөнүндө Мухит сыяктуу жооптуу кызматкерлер менен сан ирет кездешип көргөн, тажрыйбасы бар болучу. Жана жаратылышында өзүнө бүткөн адамды тааныгыч, эстүүлүк, парасаттуулук жөндөмү боюнча мындай сүйлөгөн киши менен салгылашуудан пайда жок. Ошону баамдады да сөздү Мухит күтпөгөн жерден токтото койду. Асия, бир гана сөз айтты.

— Дал ушул жумуш оңой экен, оңойлук менен тынат экен деп ойлобоңуз, жолдош Мухит. Прокурорго да, СМУга да партиянын адилет күчү жетет чыгар! — деди да, дагы сүйлөшкүсү келген Мухитке ордунан туруп кол берип, унчукпай коштошуп чыгып кетти.

Ушул сапардан Баскент шаарына келген кезинде Асия Алма-Атадагы Жакең менен телефон аркылуу сүйлөшкөн эле. Ал Айсулуунун катын алып өтө катуу нааразылыкка, ызага батып жүргөн экен. Асия бардык жайды өз көзү менен көрүп билип келгенин айтты да:

— Мен бул жайды жөн калтыргым келбейт. Обкомго да билдирмекмин! — деген эле. Жакең мунун чечимине ыраазы болду да:

— Баса, мен сизден ошондой ойго келерсиз деп күткөн элем. Ал эми мен өзүм Баскентке барсамбы деп турамын. Картайган чагымда мен да арызданып адилеттикти куумакка, издемекке бекинип турамын, кандай дейсиз? Ушул ишке менин жардамым тиер беле?! — деп өз бүтүмүн Асиянын ыкласына оодарып сүйлөдү.

Асия ошол кезде былтыр күздөгү Жакен менен Карповдун өзү менен тааныштыгын эске алып:

— Жаке, менин да ал жерге барып, ошол окуя жөнүндөгү жайларды толук айтып билдирмек болгон адамым жолдош Карпов. Сиз аны менен өзүңүз да тааныш элеңиз го. Мен келүүңүздү туура деп кеңеш беремин, — деп туруп, Жакең да ошол саамда Карповду эсине алган болуу керек. Жетет, болду, Асия Алимовна. Мага баары түшүнүктүү. Эми мен эртең Москва поезди менен Баскентке жөнөймүн! — деди. Ошону менен кийинки күндөрдө Баскентте Жакең да, Асия да жолугушкан.

Соттун артынан Таңат менен бирге макулдашкан сөз боюнча ал Баскентке келген. Айсулуу, Нурбүбү обкомго бар, облустагы партия жетекчилигине арызыңарды айткыла, өтүнүчүбүздү жеткизгиле деген сөздөр боюнча өз беттеринче бир нече күндөн бери

Баскентте жүрүшөт. Бүгүн ал обкомдун секретары Алмазбек Жайлообековго кирмекчи болуп келген. Чоң үйлөрү кең, асфальтталган, гүлдөгөн бийик бак-дарактары көп, көлөкөлүү салкыны жанга жагымдуу, арыктары таза, сулуу Совет көчөсү менен ар бир чоң үйгө карай коюп акырын байкап жүргөн Таңат обкомунун эки кабат үйүнө келген. Бул үйдүн турган жайы өзгөчө. Бул көчөдөгү чоң үйлөрдөн саал ичке жакын салынган. Алды жеңил машиналар келип токтоого, жүргүнчүлөрүн тосуп алып турууга оңтойлуу болуп жайгашкан.

Чоң көчөдөгү өзгө бийик, көрүнүктүү таш үйлөрдөн, үлгүсү, архитектурасы да асемдүүрөөк, сыпайыраак жасалган обкомдун мекемеси Таңаттын көңүлүнө обкомго эң ылайык үй сыяктанган. Көчө боюнда отургузган дарак аттуулар гүлдөгөн кез. Мында өрүк гүлдөр, алманын ак гүлдөрү, алмуруттун бийик дарактуу этегинен жогорку кең бутактарына чейин түгөл тарап жаткан майда ак гүлдөрү менен түштүктүн шаарын бүгүнкү апрелдин токумдай булутсуз ачык күнүндө жаштык нурга бөлөйт.

Агылып зымырап бараткан машинелер да аз эмес. Бензин, мазут жыттары менен катар жанагы гүлдөгөн дарактар, төмөндөгү газондор тоолуу гүлдөрдүн нечен түрлүү жибек талындай үзүлүп-созулган, билинер-билинбес толкуп обологон жыт-жыбырлары кыштактан келген Таңат, тын таңыркап сезген үздүксүз жайлары эле.

Шылдырап аккан тап-таза арык суусу да аны кызыктырып, кубандырды, райондо, элет жеринде арык суусу кыштактын ичинде, үйдүн жанында аз болот. Болсо да ылайлуу, арыгы кыйшык, тар, көбүнчө какшып кургак бойдон жатат. Жана асыресе Таңат келген түштүктө көчөлөрдөгү топурак, чаң калың болгондуктан арык суусунда анык таза тунуктук да боло албайт.

Таңат Баскент шаарына, ушул жайларды эске алган сайын айланага ачык көңүл менен кызыга карайт. Кеңсе адамдары Таңаттай эрте турбайт. Бул өзү түшкөн үйдүн адамдарынан да алда кайда эрте ойгонуп, короонун ичине чыгып, көлөкөлүү жерде шаардын нечен түрлүү үнүн тыңшап, таң эртеңки кыбыр-сыбырларын ичинен токтоо гана байкап отура берет.

Азыр Совет көчөсү менен обкомдун үйүнө карай келе жатканда да ал ар жерлерде дарактардын түбүнө токтоп, көчөгө, үйлөргө, агылып басып жүргөн жөө кишилер менен машинелерге көз салып көп убакытка туруп калып илгери карай жылган.

Буга обкомдун үйүн өзү келген күндүн эртесинде өзү түшкөн үйдүн ээси картаң аял ээрчитип келип көрсөткөн эле. Обкомдун ичине кирип, кире бериш жерде турган милиционерге өзүнүн келген жайын айтып, обкомдун секретары Жайлообековго атайын райондон диттеп келгенин ушундан эки күн мурун айтып чыккан. Бирок Жайлообеков бир районго кетип, али да кайтпай обкомдо болбой жүрдү. Бүгүн ошонун кызматка чыгат деген күнү болгон соң күндөгү адети боюнча элден өзгөчөлөнүп, кеңселердин кызмат саатынан алда кайда мурун туруп алган Таңат Баскент борбордук көчөлөрү менен жанагы айткандай өтө жай жүрүп, ашыкпай баёо басып келип, обкомдун парадный эшигинен эми келип кирген.

Тааныш милиционер бул жолу аны токтотпой жогоруга карай чыга турган кең, бийик баскычты көрсөттү. Мындан эки күн мурун ушунда обком кеңсесинде кеңирээк бөлмөдө экинчи кабатта отурган үч аял кызматкерди көргөн. Ошонун бирөө казак аялы. Узун кара чачын желкесине түйгөн, жукасынан келген акчыл жүздүү, бетинин саал кызгылт күрөңү бар, өткүр кичирээк көздүү Шалкарова деген аял эле. Ага Таңат обкомунун секретарына, жолдош Жайлообековго жекече жумуш менен кирип оозмо-ооз айта турган арызым бар деп мурун да билдирген. Шалкарова ушул Таңат сыяктуу колхоздон, райондон келе турган эркек-аялдардын карыя адамдарына, асыресе айыл-кыштак адамдарына дайыма чоң ыклас менен мамиле кылчу. Колунан келгенче бардык жайды түшүндүрүп, баары жөнүндө жардам берип туруудан талыкчу эмес. Ушул милдетинен дайыма танып көргөн эмес. Шалкарованын алдынан өтүп келген арыз, кат, же болбосо ушул Таңат сыяктуу изденген эмгекчилердин иштери секретардын кайсынысына болсо да олуттуу салмагы менен өз убагында жеткирилчү.

Таңаттан Шалкарова иштин жайын мурун да сураштырган эле. Бирок Таңат ага ачылып сүйлөгөн жок, кайта жумушун анчалык тактабай, тартынчыктап, көмүскөлөп туюк кылып айткан.

Айылдан келген карыя изденүүчү болгон сырымды буга айтып койсом жарабас. Өзү аралашкан болуп ишим ары барбай калар. Баарын билип алса кармап калабы! Алыс жактан келген соң эмнеси болсо да диттеп келген башчы адам — обкомдун секретары, райондон да, бул жерден да кеңешчилер атап берген Жайлообековдун өзүн көрөмүн. Өзүнөн мурун бирөөлөргө анча асылып, чечилип сүйлөбөйүн деп Шалкарова бир нече ирет сураса да иши жөнүндө туюкталып чечилбей койгон.

Азыр ал чоң бөлмөнүн сол жак бурчунан такай турган Шалкарованын столуна жакындай бергенде жаш аял муну менен ордунан туруп амандашып, орундук апкелип жанына отургузду.

— Азыр жолдош Жайлообеков келет. Сиз кирип сүйлөшөсүз. Бирок менден оболу сиз тууралуу «ким экен, эмне жумуш менен келген экен?» деп сурайтко. Ошону айтуу үчүн сиз мага оюңузду баарын айтпасаңыз да (аны секретардын өзүнө айтарсыз), бирок тек гана эмне жумуш менен келгениңизди айтканыңыз жөндүү болор эле, агай, — деп жылуу сүйлөп келип, Таңаттын алгач учурашуудагы муну тоготпогондой, ишин жашырган мүнөздө саал кечирген кыялда күлүмсүрөп, баарын байкап отуруп, Таңат чалдын жүзүнө «эми кантээр экен» дегендей сынап карады.

Таңат али да көптү көргөн, картаң көңүлү менен таразалап, өзүнүн шекчил эсебинен жаңыла койгон жок. Күлүмсүрөй караган Шалкарованын жүзүнө ал дагы өзүнүн кичинекей чекир көзү менен күлүндөй карады. Ичинен: «сен билген менен колундан эмне келет, стол башында отурганың менен аялсың го» — дегендей эски ишенимсиздиги да, күмөн саноосу да аралашып кетип отурду. Бирок жооп күткөн Шалкарова мунун өзүнө жагып да турат. Бир кишини эриксизден ишенимдүү көрүп алган жылуу жакындык Таңат көп кездештире бербеген жагымдуу туурачылдык бар сыяктуу. Күлгөн көзү жумулуп, ал түгүл кылырая карап, эң оболу Шалкаровадан өтүнүп алды:

Өзүң айтор киришесиң го. Түсү ийгиден түңүлбө деп, алдабайсың го деп отурамын. Киргизе турган болсоң айтам. Алдабаймын дечи өзүң элде мурун, — деп күлүп койду.

Шалкарова башын өйдө-төмөн ийкеп, бети дуу этип кызарып күлдү да:

— Алдабаймын, ата, убада берейин, айта бер! — деди.

— Эмесе, — деп Таңат жүзүн мээлүүндөтүп, мостоюп, — менин келип отурганым киши өлүмүнүн жайы. Азамат болуп калган инимди, онунчу класста окуп жүргөн комсомол инимди бир душман өлтүрүп кетти. Ошондо райондо жактоочу, коргоочулары көп болуп, жазадан куткарып жатышат. Инимдин атасы өзүмдүн тууганым болчу. Ал кечеги Ата Мекен согушунда майданда каза болгон эр эле. Ошол согушка кеткенде эмчекте калган бала, жалгыз эркек баласы — Арман эле, мына ошону өлтүрүп кетти. Райондон адилетчилик таппады, өлгөн баланын энеси менен жалгыз эжеси, бойго жеткен кыз кайгыдан саргайып, алар да өлүм чегине жетти. Мени атайы жибершти, обкомго бар, адилеттик изде дешти. Ошону менен кылдим. Кана эми көрсөтчү Жайлообековду. Жеттиби ушул айтканым! — деген эле.

— Эмесе Жайлообековду азыр көрөсүз. Бир аз гана күтө туруңуз. Ал киши жаңы келди. Мен кирип сиздин жөнүңүздү айтып, туюндуруп чыгайын. Ал кишинин убактысы аз болсо да сизди кабыл алат деп билемин, — деди да, обкомдун секретарына карай кирип кетти.

Жайлообековго сүйлөшкөндө Таңат эң алгачкы сөзүн: — Ушул дүйнөдө адилеттик деген барбы, жокпу? Мен ошону издеген кишимин. Жок болсо «ал болбойт» деп айт да, үйүңө кайт де, мен кайтам да кетем — деп сөзүн баштаган болучу. Таңаттын таңгалганы Жайлообеков бул ишти мурун билип алган сыяктуу. Жана Шалкарова ушунда киргенде бир далай буйдалып чыккан эле, же ошол жеткизип айтты бекен? Жайлообеков андан да укса керек, бирок ошонун аржагында да ушул иштин жай-

жапсарын уккан киши сыяктуу. Бул да жылуу жүздүү, жаш, ажарлуу болгону менен бырыш кире элек, аксур жайык жүзүндө кишиге айтканына ынандыра турган бир жугумдуулук бар экен. Алагай өткүр көздөрү Таңатка аздан соң жылын карады.

— Адилеттик издеп келгениңдин жөнү бар экен, карыя! Алдын ала айтайын: бул жерден, обкомдон ошол адилетчиликти табасыз. Оболу ушуга макулдашалы. Сөздү ушунчалык чоң жерден баштадыңыз го, ошондой эмеспи? — деп бүткүл пешенесин жылмайтып күлүп алды.

— Чынында сөзүмдүн башы ошол экени ырас. Ал чындык, акыйкаттык болот деген ырайымдуу сөзүң көңүлүмдү ыраазы кылды. Болбосо мен адилеттик такыр табылбай турган болуп далай белден ары ашып кеткенби деген элем. — Жайлообеков чалдын эстүү, сынчы оюнун жүйөлүү сөз менен сыпайы айтылып отурганына ичтен кубанды да, дагы да күлүп койду.

— Аксакал, ушу сиз көп түңүлгөн сыягыңыз бар, Ошончолук көп жерде болдуңузбу? Кимдерден адилет таппай келдим деп отурасыз? Аны да айта кетсеңиз кандай болот?

Албетте, адилетчиликти таппаганымды айтайын. Быякка келгенде ошону айтпасам, эмнесине келейин. Прокурордон адилеттик таппадым бир деңиз, райондук исполкомдон таппадым, эки деңиз. Айтор эр кезеги үчкө чейин дегендей, үчүнчү, райкомдун өзүнөн да таппадым. Ошол болбосо райондон быякка келип эмнем бар. Мында, сенин алдыңа келүүгө көпкө күтүп зарыгып эмнем бар дей' мин да.

Жайлообеков менен Таңаттын ушундайча башталган сөзү сааттан артык аңгемеге айланган эле. Бүткүл жайды Таңаттын оозунан толук туюнуп-билген Алмазбек аңгеменин аягында жүзүн суутуп, саал кабагын түйүп ойлонду да, өз чечимин ичтеги ыза менен, катуу бир түрчүгүү менен чыгарган эле. Оболу Шалкарованы чакырып алды да:

— Мынабу карыянын жанагы мага айткан, анын алдында чет-жакасын өзүңүзгө айткан оозеки сөздөрүнүн баарын кагазга түшүрүп, жазып алыңыз. Орусча тексти Нил Петровичке берилет. Ошондуктан орусчага да жакшы которуңуз. Бөлөк жумушту иштебей эле коюңуз. Кызмат аягына чейин ушуну жакшылап жазып, бу киши өзү айтып отурган Ленин районунун судьясын, прокурорун, райкомунун секретарын толук калтырбай жазыңыз. Бүгүн мен сизди башка жумуштан бошоттум. Тек кызмат аягына чейин ошол кагаздар даяр болсун! — деди.

Экинчи бир чечим азыр буйдалбастан ушул угуп-билгенин колмо-кол обкомдун биринчи секретары Карповго толук маалымдап айтып, ошону менен бирге баш кошуп отуруп, бүтүм чыгаруу эле. Ушул күнү түшкү дем алыштан кийин Шалкарова Таңаттын арызын даярдап апкелген соң Карповго телефон чалып, ошол кагазды жиберген Алмазбек өзү артынан жарым сааттан кийин кирген эле. Карпов кагазды окуп, бардык жөн-жайды туюнуп отурган экен. Азыр Алмазбек экөө кыска гана чечимге келди. Үч кишиден комиссия түзүлсүн. Ага облустук соттун бир кызматкерин, профсоюздан бир адам жана обкомдон Шалкарова кошулсун. Ушул үч киши эртең жолго чыгып, бир жуманын ичинде колхоздорду, райондун борборун жана аталган кеңселердин баарынын жетекчилерине жолуксун, мектеп мугалимдери менен сүйлөшсүн. Комсомолдордун, колхозчу күбөлөрдүн, жалпы жергиликтүү элдин бир аз адамдары менен да сүйлөшүп, толук, так адилеттүү далилдерди жыйып келсин. Обком өзүнүн бул ишке зор көңүл бөлгөнүн ушул комиссияны тез жиберүүсү менен билдирет. Ал эми анык, чыныгы чечимди бардык нерселерге көз жетип, бардык жайлардан ишенимдүү далилдер жыйналып болгон соң чыгарат, деген бүтүмдү Карпов Алмазбек экөө бирге отуруп жасады да, сөздүн эң акырында Карповго бир гана түйүндү сөз айтты.

— Обком бул маселеге катуу көңүл бөлөт. Себеби бул бир аялдын керт башы жөнүндөгү сөз эмес. Облустун көлөмүндө казак аялынын маселесинде эскиликтин калдыгы жөнүндө облустук партия комитети көңүл бөлбөскө болбой турган оор да, кыйын да жайлар бар экени байкалып олтурат. Ошого көңүл бөлө турган мезгил бышып жеткен экен! — деген сөздү жайык жүзүнө толкуган бир кызуу кан ойноп чыгып, катуу үн

менен салмактуу кылып бир айтты да андан ары сүйлөгөн жок.

Ушул кезде Асия Карповдун кабинетине облус боюнча эмне далилдерди билип, кандай ой-пикирди камтып келгенин обкомго, анын ичинде асыресе Карповго өз оозунан баяндамак болуп келген эле. Өзү борбордон келген, калыс көз менен караган адам болуунун үстүнө казактын окумуштуу, абройлуу, партия мүчөсү, маданияттуу аял Асия Карпов үчүн анын оозунан бир аз жайлардын чындыгын угуусуна өтө ылайык адам болуп көрүнгөн.

Былтыркы Алма-Атадагы эки жума убакытты тоодогу дем алуу үйүндө бирге өткөзгөн чактардан Карповдун эсинде калган таасирлүү учурлар, кызыктуу маектер али унутулган жок. Асия ошондо бул кезге чейин Карпов көргөн казак окумуштуу аялдарынын ичиндеги өзгөчө бир көрүнүктүү, анык ички маданияты жакшы ачылып өскөн совет аялы болуп таанылган эле.

Асия өзүнүн жаратылышына бүткөн ачык, туурачыл жана адамдын ажарын байкагыч сынаакы көңүлү менен Карповго көп башчы адамдардан башкачараак карай турган. Бул кишиде, Асиянын түшүнүгүнчө, ичте бугуп жаткан бекем, таза адамгерчилик кубат бар. Албетте, ошол касиети дайым эле көрүнөөгө чыгып турбайт, ал бир эркектик салмактуу кубат жана көп тажрыйбалуу сыпатынан келип чыга турган кеңири калыптанган залкар касиеттей казына. Көп сырдашып, иштешип сүйлөшпөгөнү менен Асия былтыркы күздүн өзүндө Нил Петровичке көп нерсенин чындыгын ишенип айтууга боло турган киши. Бул партиянын чоң өкүлү жапа улуттук республика жагдайында өзүнүн Ленин жолундагы ойлуу большевик болгон милдетин терең түшүнө турган, өтө жооптуу, ойлуу адам деп билүүчү.

Мисалы ушул облустагы обкомдун секретарынын Асия кадырлай турган дагы бир-эки казак азаматтары бар. Ошондой болсо да Асия өзүнүн азыркы ушул сапарынын аягындагы оюн-пикирин чыныгы ленинчил жетекчи деп эң алды менен Карповго гана ишенип айткысы келет. Бул Асиянын азыр Карповго келип алгач аңгемелеше баштаганда ичинде турган ойлору, түшүнүктөрү эле.

— Мен облусуңуздун бир нече районун аралап, мисалы аялдардын турмуш-жайын жекече бөлүп сөз кылсам, чынымды айтайын Нил Петрович, сизди мен жубата албаймын, — деп баштады сөзүн. Нил Петрович чоң тунук кара көк көздөрүнүн кыйыгы менен карап Асияга бурулду да:

— Ал эми сиздин милдетиңизге кирбей эле койсун, Асия Алымовна. Сиз туюнган чындык мен үчүн баарынан кымбат болот, ошону ойлоңуз. Өзгөчө катаал да болсо чындык болсун! — деп бир аз оңдоно бурулуп, Асияны ашыкпай тыңдай турганын билдирди. Асия Карповдун жакшы үтүктөлгөн жаңы жука чаарынан келген сур костюмуна, сыпайы байланган боз сур галстугуна көз кырын салып, секретардын сырткы келбетинен да тарбиялуу тазалыкты байкап отурду. Бул кабинеттин жазуу столу өзгө кабинеттерден башкачараак экен. Келгендерге караган сырт жагы саал ийрилип келип, секретардын өзүнө караган жагы кыскараак, ичтей ийиле жасалыптыр. Телефондор турган кичирээк столдун бетинде жакшынакай кылып жабылган жашыл сукносу бар, анын да сырты тегеректелип, ийилип жасалган асемдүү орун.

Кыскасы биринчи секретардын чоң бөлмөсү жыйналышка чогулган адамдар отура турган терезе жактагы узун стол менен да жана асыресе секретардын өзү отурган жанагы орундун түрү менен да көрүнүктүү маданияттуу орун-жайды бөлөкчө баамдатты.

Асия мындай көп көрүнүштөрдү байкагыч, сезгич маданияттуу аял калыбы менен азыркы жолугушуу жагдайы, өзгөчө орундуу, жооптуу жолугушуу экенин туйгузуп отурду. Ал облуста көп нерсени угуп, көрүп атайы өзү кошо аралашып, аныктап билип чыккан бир нече көңүлсүз кырдаалдар бар. Ошолорду четинен санады.

Казакстандын өзгө облустарынан ушул облуста аялдар абалынын мурунку кездеги оорчулугуна өзгөчө себеп болгон кечээ гана өткөн тарыхтын өтө оор мүшкүлдүү жагдайлары бар. Бул облуста эшендер, шайык-кожолор, нечен түрдүү медресе, мечит,

мазар түрүндө далай замандар бою үстөмдүк кылган зулумдуктар бар. Мында жалган айтышпайт, «Сайрамда бар санзыя бап, Түркстанда түмөн бап, баптар бабы Арыстанбаб» деген жайды Карповго түшүнүктүү кылып которуп берүү менен бирге азыркы облустун үч чоң району ушул бир сүйлөмдө аталганын эскертти. Арстанбаб Шабылдыр районунда. Ноян районунда кечээ эле Акишан деген амалдуу, катаал даңктуу кожо болгон. Атүгүл тээ Кара-Тоонун ар жагындагы алыскы Узак районунун өзүндө Баба түктүү, чачтуу азиз Бабата, Балыкчы, олуя деген алда нече олуя жерлер бар. Мынабу турган Ташкенттин аржак-бержагы, Орто Азия мусулмандарынын баарына кудайдын кудуретиндей каардуу кудурет буюругун тараткан Кожоахмед Яссаби, Ташкенттин түбүндөгү Зеңгибаба мазары сыяктуу бир облустун көлөмүндө бүткүл бир динчил мамлекетке кенен жетерлик олуязаада, эшен-пирлердин мекен-жайлары болгон.

Аларды айрыкча атап, тарыхына сүңгүп тереңдөөнүн кажаты жок. Бирок ушул орундардын баарында фанатик, өздөрү зулум жана катаал, зөөкүр плутократиянын буйругу аткарылган. Ошол эскиликтин изи оңой-олтоң жоголуп, ажалдын торлору чырмоок тузактары тез жыртылды, үзүлдү да бүттү деш керек эмес. Али көп жандардын санаасында жаңылык далай-далай ушундай чырмоокторго оролуу менен, тушалуу менен кош кабатталып жүрүп отурат. Ошонун себебинен көз көрүнбөгөн, ичте тереңде жаткан табынчаак да болсо тегинде ыплас жайлардан туулган, ойдо жок жат мүнөздөр чыгып калса, өрүш алып жүрүп отурат, деп жыйнактап ойлоп жүргөн бир жайларын алды менен айтып өткөн Асия Карповдун али нагыз иштин өзүнө жеткенге чейинки сөздү сынчылык ой менен үнсүз байкаштырып, мээлүүн тыңдап калганын билдирди.

Эми Асия чукулунан ар райондо өзү көрүп-билген өрөскөөл абалдарды тизе берди. Эң оболу жетинчи класстан ары окууга бара турган кыздардын саны бүткүл райондордо бирдей өтө аздык кылат. Мунун өзү кыздарды күйөөгө эрте берүү деген сөз. Ал эми ошол жаштагы кыздарды күйөөгө бергенде ата-эненин ыктыяры, тандоосу көбүрөөк орун алат деген сөз. Жана ошол тегин да кеп эмес. Ата-эненин ыктыяры аларды бекеринен кошпой турган кездер да аз эмес чыгар деймин. Ушул күндө өзүнчө айла-амалдуу шумпайлыкка айланган, негизи мурунку жаман адеттер менен — бата менен, калың берип кыз алуу адеттери былыктуу түрдө жуурулушуп жаткан, калбай жүргөн кырсыктар болуу керек.

Алардын эркине көнбөгөн кыздардын ар түрдүү айла менен жазага учурай тургандары кырсыктуу казага, өлүмгө, чоң трагедиялык кыйынчылыкка чырмала турганы да жок эмес. Анын бир мисалын Ленин районундагы жакшынакай сулуу кыз Айсулуу башынан кечирип отурган абал экенин мен сизге кийинирээк айтамын деди.

Карпов унчукпай баш ийкеди. Бир аздан кийин гана барып:

— Мурунку бир болгон окуяны — аял башынан кечирген шумдуктуу оор трагедияны мен Бабатадан уккан элем, — деди. Асия аны да билет экен. Өз аңгемесин үзгүлтүккө учуратпоо үчүн тек гана: «Ооба, Албанын окуясын мен да жакшы билемин», — деди да Айсулуунун бүгүнкү баштан кечирип отурган каралуу, кайгылуу абалын эсине алды.

Карпов бул чыныгы болгон иш экенин туюнду да, Асиянын сөзүн бөлүп:

— Сиз ал окуя менен таанышсызбы, сиз да ошол райондо болдуңузбу? — деп сураган эле.

Мен абдан таанышмын. Колхоздо да, каза көргөн аялдын үйүндө да, атүгүл райондун прокурору менен жана райкомдун секретары жолдош Көлбаев менен да атайын сүйлөшүп алып билип келген жайларым бар. Сизге ушул жыйналыштын үстүндө толуктап айтам деген кебимдин бири ушул, — деген сөзүн уккандан кийин Карпов Жайлообековго телефон чалды да дароо келүүсүн сурады.

Асияны угуп отуруп Карпов казак райондорунун Ноян, Узак, Шабылдыр, Келес жана түштүктөгү пахта айдаган үч райондун өзүндө да төрөт үйлөрүнүн жокко эсе экенин эске алышты. Андан ары Карповдун өзү облуста казак аялдарынын абалы мурунку көчмөн тиричилик калдыгын сактаган боз үйгө байланыштуу жана бүгүнкү мал баккан

чарбалардын көчүп жүрө турган биринен бири окчун, алыс конгон аз гана үйлөр топтолуп чачырап жүргөн жагдайына байланыштуу мал өстүргөн райондордо айыл абалынын көп-көп кыйындыгын өзү эсине алды.

— Аларга жалпы медицина жардамы аз. Тазалык сактоо гигиена санитария жагдайы өтө төмөн. Ошондуктан көп балдардын кээде беттеринде котур чыгып жүргөнүн көрөсүң. Баштарында да котур жүргөн балдар бар. Айтууга да уят, атүгүл мончонун өзү алтындан бетер кымбат болгон чарбалар бар. Бул көп ойлоно турган кырдаалдар, — деп өз ичинде көптөн бери байкап көңүлүнө түйүп жүргөн дагы бир нерсени бүгүн Асия сыяктуу окумуштуу казак аялынын оозунан чыккан аялдар жөнүндөгү өтө салмактуу камкордук ойлорду угуп отуруп, өзү да бир топ тың ой-пикирлерди кошту. Бул ойлордун ичинде кыйынчылыктан арылууну самоо гана эмес, ошолорду жеңүү чараларын, даярдыктарын кошо ойлогон ишкерлик жигер да байкалды.

Карповдун эмки бир сөзүндө жана чакырылган Жайлообеков келип кирип, Асия менен акырын амандашып, үнсүз уккан киши болуп Карповдун оозуна карап калган эле. Карпов ага орун көрсөтүп, колун унчукпай созду да Асияга карап сүйлөй берди.

— Көчмөн мал баккан жагдайдын кыйынчылыгын айттык го. Анын али сиз менен биз атабаган, кеп кылбаган далай шумдук безобразиялери жатат. Жетинчи беш жылдыктын мезгилинде бул күндө оозго алып, кагазга, басма жүзүндө жазып жарыялап чыгарууга ылайыксыз, окуп көрүүгө уят болорлуктай шору кайнаган чындыктар бар,— деп баштаганда Жайлообеков Карповдун көңүлүндө мал четиндеги адамдар тууралуу ичи бышып, жаны күйүп жүргөн чыныгы, жана өтө катаал кайраттуу ойлор бар экенин сүймөнчүлүк менен байкап отурду. Карпов сүйлөп жатты.

— Биз облустагы аялдар маселесин сүйлөшүп отурабыз. Мен ошондуктан отурукташкан райондогу пахта, жүгөрү эгип отурган көптөн бери кыштак салып, жайында эч кайда көчпөгөн райондордун өздөрүн да көрбөй жүргөнүм жок. Кайда барсаң айылдык советтин жаман-жакшы кеңсеси бар. Колхоздун кеңсеси бар. Ал эми көп жерлерде бала бакчасы, балдар яслиси жок райондор бар. Эмесе ушул райондордогу аял-эне үйдүн туткуну. Андай болсо жана эмгекке да толук кошула албайт, ал бир, эмгекте, тиричиликте тең боло албагандыктан жана мурунку эски адат менен салт эр бүлөлөрдүн санаасынан арылып болбогондуктан, ошол кыштактагы, райондордогу аялдар мынабу жетинчи беш жылдыкты куруп жаткан чагыбыздын өзүндө биз айтып жүргөн аялдар теңдигинин абалында эмес. Эркекке тең болбогон аялдар эне болсо да, кызы болсо да күйөөлөрү бийлейт, багындырат, — деп бир аз ойлонуп туруп калды. Аңгыча аңгемеге чыйрак кошулса да мурун Карповго бул жөнүндө алда нече ирет өзү билген далилдерин айтып, небир бузукулук жайларды жашырбастан Карповго билдирип, туюндуруп келген адети боюнча Жайлообеков салкын жүз менен, чоң сургулт көздөрүн Карповго кадап чоңураак ачты да, ойлуу нур чырагын жаккандай болуп отуруп дагы бир оор ачуу чындыкты кошту.

— Аялдар укугу биздин облустун кээ жерлеринде эскиликти жаңыча айла-амал менен пайдаланган кыянатка да айлантып жүрүшөт. Ошол жанагы чала окуган эне менен атанын ыктыярынан чыга албай жүргөн жаш кыз ушул күндө, даанасын айтайын, сатылып да жүрөт. Сыртынан карасаң сатылуу эмес. Мисалы бир кызды бир жигитке эки жактын ата-энелери алдын ала макулдашып ыйгарышат экен. Жаш кыз, жаш жигит өз ыктыярларын ата-энелерине берген. Бир күнү жигит аталары айткан күндүн кечинде кызды ала качып алат. Ошондон жыйырма күн, бир ап өткөн соң кыз менен жигит жыгылыштуу болуп кыздын ата-энесинен кечирим суроого барышат. Ал тарап кечирет да той жасалат. Ошол тойго берген болуп он миң, он беш миң сом акча апарылып берилет. Бир нече кой апарылат. Кээде уй, жылкы да кошо берилет. Той болот. Той өткөндөн кийин жыйырма күн, бир айдан соң кыздын энеси, жакындары күйөөгө тийген кызынын үйүнө барат. Ошондо алгачкы берген акчага, малга ылайыкташтырып сеп аппарат. Ушуну менен эки жактын кудалыгы эсептешип болуп, ыраазы болушат. Ал эми

ошол кыз менен жигитти башында бирине-бирин ыйгарган ата-энелер алгачкы макулдашууда жигиттин канча акча, канча мал астыга апара турганын кесип-чечип койгон. Ал гана эмес, кыз тарабы ошол ала турган сыйына карай канча килем, нече жууркан, канча жаздык, канча сандык — толуп жаткан үй ичинин буюм-тайымы, жасалга-жабдуулары дегендерин түгөл атап, санап бата менен коштоп, бекитип келишип койгон болот.

— Нил Петрович, мен өзүбүздүн кээде сиз менен бирге жүргөн сапарыбызда кээ бир жаш мугалимдин үйүндө, же бир бригадирдин, болбосо жаш председателдердин үйүндө ушундай узатылган кыз менен келген үй ичинде бир жарды төмөнтөн үйдүн төбөсүнө чейин тиреп толтуруп турган жасалгаларды сан ирет көрдүм. Анын өзүн билүү да кыйын эмес, себеби, кээ бир сандыктар, куржундар, жибек жаздыктар, кыжымы жууркандар деген бүгүнкү септин баш буюмдары, бүгүнкү совет жаштарынын өздөрү үйгө сатып ала турган нерселер эмес. Алар сатыкта такыр болбойт дагы. Өздөрү көп эмгек менен колу бош отурган мурункуча иштүү уз аялдардын колу менен бүткөрүлгөн оюу-чийүүлөр, өз колдору менен боёлгон түркүн-түстүү жүндөн, пахтадан токулган буюмдар болот. Кээ буюмдарды тек мурункунун ошондой жасалгаларын колдон бүткөргөн зергер эркектер гана жасай алат. Ал эми үйлөнгөн жаштардын бөлмөлөрүндө ушундай нерселер былтыр жасалып, бүгүн, быйыл келип турса ошону бекер келди деп ким айта алат! Ал эми ушул маскара окуялар бир түштүктө гана эмес, Казакстандын башка да кээ бир жакын облустарында да жок эмес. Ал гана түгүл, мен өткөн бир комиссия менен Кыргызстан, Ысык-Көл бойлоруна барып, ошол жердеги Чолпон-Ата деген курортто, асемдүү, бай кыштакта болдум. Анда атүгүл Кыргыз өкмөтүнүн дем алуу үйү бар. Дал биз барып жатканда ошол кыштакта турган бир кыргыз үй-бүлөсүнүн тою болуп калды. Көрсө алиги үйдүн баласы кыз ала качып келиптир. Арада кудагый болуп орточул аял жүргөн да, аталары сүйлөштүрүп, алып кача турган саатка чейин кызды жигит көрбөгөн экен. Бирок кечке жуук барган да ала качып апкелген. Сураштырсак дал жанагы ушул жактагы адеп сыяктуу. Беш миң сом акча, бир ат, беш кой, элүү бөтөлкө арак алып астына бармакчы болуп, макулдашып туруп ала качып келиптир.

Карпов менен Асия бул кабарларды түнөргөн ачуу менен, ушунчалык жигерленген намыс менен тыңдаганын байкап отурган Алмазбек дагы да мындан да жаман бир ачуу чындыкты кошмолоп айтты.

Кыргызда да уктум эле, ушунда да кээ бир биздин жигиттер ызаланып, намыстанып өтө уят бир чындыкты айтышты. Колхоз бригадиринин кызы он беш миң, колхоз башкармасынын кызы жыйырма беш миң деп, кээде айылдын өзүндөгү билимдүү-маданияттуу деген кызматкерди мыскыл, мазак кылып аңыз сөз таратып жүргөндөр да жок эмес деп уктук. Жанагы аялдын эмгек менен теңелет деген чоң чындык ойго ушуну кошо эсептеңиздер деп атайын айтып отурамын, — деди да, Алмазбек Карповго карап: — Нил Петрович, менин бул айтканым тек фактылар. Сиздин жанагы ойлоруңузга далил болсун деп кошмолодум, айып этпеңиз, айта бериңиз, — деди.

Карповдун ою жыйнакы тыянакталды:

— Айта турган нерсе, дароо ишке киришүү керек. Алгачкы чаралар катары казак колхоздорунда бала бакчалар менен яслилерди бардык жерде ачтыруу керек. Экинчи, асыресе жаш келиндерди механизацияга тартуу керек. Колдон келишинче тез убакыттын ичинде, мисалы, сол түштүктөгү пахта айдаган үч райондо кем дегенде үч жүз казак кыздарын, жаш келиндерин жыйнап механизаторлор курсун ачуу керек. Андан кийин ушу шаарда — Баскентте көп цехтерде аялдар иштей турган иштер көп. Атайын токуу фабрикасы, май заводу, пресс-автомат сыяктуу далай өндүрүш орундары бар. Химфармзаводдун өзүн да кошо атап кетейин. Ушуларда эмне үчүн казактын кыз-келиндери аз. Баарына тең келин-кыздарды орноштуруу милдет. Жана айыл-кыштактын кыз-келиндери ошондой кесипчиликти үйрөнүп чыга турган ФЗУ мектептерин ачып, күчөтүү керек. Ал эми шаарга айылдардан чакыртылган келин-

кыздардын өздөрүнө арналган, бөлөк, таза, жакшы жатакана куруу керек. Ошолордун арасында агартуу-тарбиялык, маданият жумуштары таза, жакшы тартипке коюлуп, жүргүзүлүшү керек. Мисалы, бул жөнүндөгү ишти үгүт-насыят секретары жолдош Жайлообеков, сиз дароо өз колунузга, туура өз милдетиңизге мыктап алуунуз керек.

Ал эми ошолорду шаарга иргеп-тандап ар райондон жыйып алууну ушул облустун эмгек резерв кеңселерине мең өзүм жакшылап тапшырамын. Дагы бир чара, — деп Асияны да, Алмазбекти да өзүнүн ичинде сактап, толук ойлоп алган болсо да, өзү жалгыз отуруп бекем ойлонуп, көңүлгө түйүп алган тыянактары менен таң калтырып отуруп, Карпов катаал, чыйрак үн менен дагы бир ойлорун кошту.

— Быйыл бүткүл райондун толук эмес жана орто казак мектептерин мен эсепке алдырдым. Толук эмес орто мектепти бүтүрө турган жана орто мектепти бүтүрө турган казак, өзбек кыздарынын: биздин облусубузда өзбек көп, алардын бул жөнүндөгү жагдайы казак кыздарынын абалынан артык эмес. Бөлөкчө эмес, аларды кошо ойлоо керек. Ошол казак, өзбек кыздарынын баарынын тең өз мектептерин бүтүрүү менен бирге илгери карай окуусун улантып кетүүсүнө шарт түзө турган туташ чараларды колдонуу керек, Мен бул жөнүндө жакында боло турган обкомдун пленумунда биз бөлөк, өзүнчө токтом, чара колдонобуз деп ойлоп отурамын — деди.

Асия Карповдун сөздөрүнө өзүнүн чынчыл, ачык көңүлү менен кубанып ыраазы болгонун билдирди.

— Чынымды айтайын Нил Петрович, мен сизге өзүмдүн көргөн билгенимден жыйып-терген ойлорумду айтып, кабарларым менен жардам берем го деп ойлогон элем. Эң биринчи ыраазы болгонум, мен айткан гана эмес, андан аркы көп жайларды мынабу Алмазбек экөөңүз облустун көлөмүндө абдан жакшы билет экенсиз, — дегенде Алмазбек Асиянын жүзүнө карап шакылдап күлүп жиберди.

— Сиз бизди мактаймын деп өзүңүз мурун өтө төмөн ойлой турганыңызды билгиздиңиз го, — деп катуу тамашалады эле, Асия кызарып, кымсына күлдү да:

— Жок, тилегиңизди берсин андай ойлой көрбөңүз. Албетте сиздер облус калкы тууралуу баарын билесиздер. Бирок ошол баары деген сөз өтө көп болгондуктан абдан көп түрлүү, көп түйүндүү болгондуктан аял маселесине кээде атайылап көңүл бөлбөй да калган кездер болот деген элем. Эми экинчи оюмду айтайын. Абалды билүү гана эмес, менин өзүм эмнени кылса болор эле деген суроолорго жооп табалбай, айта албай келген абалымды Нил Петровичтин өз облусундагы аялдар маселеси жөнүндөгү чоң кеңири аталык камкордук менен түзүлгөн программасы бар жан экенине айран таң калдым! — деди.

Карпов күлгөн да, унчуккан да жок. Өз ичинде көп нерсенин чечимин мурун да сан ирет ойлоп чыгарганы менен али ишке ашпаган, башта гана, көңүлдө гана жүргөн иш чаралар болгондуктан көпчүлүк жетекчи адамдарга ушуну туюндуруу, ошолордун колу менен ишке ашыруу, жакшылыкка карай бастыруу кандай болору али маалым эмес болгондуктан жана мурун өзү буга чейинки турмуштук тажрыйбасында партия башчылыгынын нечен түрдүү иштерин баштап көрсө да, дал ушундай жайда аракет кылып, көрбөгөндүктөн али алдын ала кубануу, шаттануудан оолак боло турган. Ал Асиянын кубанып сүйлөгөн сөзүнө да мээлүүн гана кулак салды да, жоопсуз калтырды.

Эми Алмазбекти чакырганы Айсулуунун жайы болгондуктан ал ишке Алмазбек киришип отурган жакшы тааныш адам болгондуктан азыр Асиядан ошол иштин чыныгы абалы жөнүндө билгенин айтууну өтүнгөн.

Асия бул учурда эки секретардын унчукпастан, зор ыклас менен тыңдап калган жүздөрүнө улам карап отуруп, узак сүйлөдү. Айсулуунун оозунан уккан анын Сагыт менен болгон мамилесинин нагыз чынын, жаш таза кызды жаза баспай, өтө кылдат түшүнгөн, чын түшүнгөн назик жүрөктүү, таза маданияттуу, тарбиялуу аялдын көңүлү менен ушунчалык жеткиликтүү кылып айтып берди. Сагыт жөнүндө мунун туюнуп-билгендеринин өзү да бир психологиялык терең талдоо, сыноо натыйжасынан туулган ойлор болучу. Мүмкүн Айсулуу Сагытты «өзүң түшүндүрүп бер» десе, дал азыркы

Асиядай айта да, түшүндүрө да албас эле.

— Мен ал адамды бир түрлүү түшүндүм. Жүзүн көрбөсөм да, сүйлөшпөсөм да жакшы түшүндүм. Ал өзү түбүндө мурун кыз-келиндер менен жакшы мүнөздө, сыпайы жарашыктуу мамиледе болуп көрбөгөн, бүт жаратылышы өзүнө да түшүнүксүз, туюк, баскан-турганы оолак, томогой неме болуу керек. Анын үстүнө ичет. Турмуштук, өмүрлүк жашоого эч бир маселесин киши менен акылдашып, сырдашып, чындап айтышып көргөн жан эмес. Өзү спортсмен. Көбүнчө дене кайраты, кара күчү менен өзүн чындап жубата турган, ошонусуна мас, мактанып жүргөн адам сыяктуу. Кийин ал райондо өтө кымбат кесипке ээлик кылып, суу техниги болду. Мунун алдына суу үлүшү жөнүндө келгендин баары буга кошоматтанып, багынычтуу болот. Үйдө анын дүнүйөкор эски түшүнүктөгү карган энеси бар. Бүткүл район тиричилигинин кызыгын көп көрүп семирп, бардык коллективден, совет коомчулугунан окчун жүрүп, сыланып отурган жеңеси бар. Чарбачыл, пайдакеч, ар түрдүү айлакерликке жедеп машыгып алган кооператив башчысы жана бүткүл райондун адамдары жагынган, жалынган агасы бар. Андан да беделдүү, чарбачыл бышык, журттун баарынын күнү түшө турган, райондо четинен дефицит айнек, шифер, мык, тактайдын баарынын кожоюну — СМУнун башчысы болуп иштеген таякеси бар.

Ал эми Айсулуу ким? Ал атасы жок, агасы жок, жалгыз жесир аялдын паанасыз жетим кызы. Ага сен кызыксаң болду, кааласаң аласың да коёсуң, деген сөздөрдү өзүнүн кыңыр, бир жактуу сокур көөдөнүндө чолок түшүнүп алган акылсыз жигит бар. Өзү кат да жазат, көп жазып кечирим сурайт. Каттарына жооп келбегенде, ал унчукпаганы — демек көнгөнү деп түшүнөт. Каттары окулбай тытылат, отко ташталат дегенди ал ойлоп да көргөн эмес. Бул кылмыштын ушундай психологиясы бар. Кылмышкердин бүгүнкү жаштар аттуунун ичиндеги урод болуп, терс бутактай болуп бүткөн жандан бөлөк жаман жийиркеничтүү образы бар. Ушуну ачып, жексурлук жазалансын деп аракет жасаган, аракет кылмак гана түгүл ойлонгон жана кийин да болсо ката болду го деп уялган адамды көрө албадым. Мен прокурорду да, райондун секретары Көлбаевди да көрдүм, аны менен сүйлөштүм. Экөөнө тең сиздердин алдыңыздарда чынымды айтайын ачууландым. Ошончолук ыза болдум. Мында келүүмдүн, сиздерге келип айтуумдун себеби да ошол. Алар ошол райондо, дал жандарында туулуп, бүгүн жуулуп-чайылып отурган шумдуктуудай жаманчылык үчүн алтүгүл ойлонгулары да келбейт. Мен асыресе райкомдун секретарына ушунусу үчүн катуу нааразы болдум! — деди.

Асияны таң калтырып Карпов бул жөнүндөгү сөзгө өтө кыска жооп айтты. Сөздү укканда ушунчалык ыкластуу, өзгөчө кулак салып Асиянын ар сөзүн жуткандай, чын пейил менен тыңдаган эле. Сөз аякталганда тек гана бир сөз айтты.

— Комиссия кетти ал жакка. Ошолор кайра келсин. Бардык керектүү далилдерди алып келишсин. Бул маселе жөнүндөгү сөз андан соң, кийин, кийин! — деди. Алмазбекке айтканы: — Мен мынабу Асия Алимовнанын ушул жөнүндө билгенин сиз угуп чыксын деп чакырдым эле. Азыр ушуну менен коё туралык, күтө туралык, — деди да, Алмазбектин да азыр ой кеңитип сүйлөөсүн кажетсиз деп сездиргендей болду. Бул жолугушуулар ушуну менен аякталган эле.

* * *

Бул жыйналыш башталганы көп убакыт өтпөсө да, али бир сааттай да убакыт болбосо да жалпы жыйналыштын жагдайы оор. Калың жыйын обком менен облысполкомдун орточо чоңдугу бар чогулуш залында тыгыздалып отурганы менен эч бир адам арасында күбүр-шыбыр сөздөр жок. Алардын козголгону да билинбейт. Кыбырсыз тынып отурган жыйын ар сүйлөөчүнүн оозунан чыккан ар бир сөзүн же өтө сынагандай, же өтө чоң маани бергендей кылт эткизбей мукуяттап угуп отурушту.

Көпчүлүктөн саал бөлөгүрөөк узун столдун айланасында обкомдун секретарлары менен кээ бир бюро мүчөлөрү отурушат. Ортодо отурган жыйналыш башкаруучу

Карпов. Анын сол жагында облисполкомдун председатели Султанов Акан, оң жагында секретарлар Жайлообеков, Эринбетов.

Бул жыйын обкомдун бюросунун кезектеги заседаниеси деп айтылып чакырылган. Мында обкомдун бюросунун бардык мүчөлөрүнөн башка облисполкомдун орунбасарлары, бөлүм башчылары, шаар секретарлары жана облустун бардык райкомдорунун биринчи секретарлары менен райисполком башчылары. Ири заводдор — Пахта — Арал, Ленин атындагы пахта совхоздору, «Чымкоргон» кой совхозунун директору сыяктуу облус көлөмүндөгү шаар менен райондордогу атактуу чарба мекемелеринин башчылары да атайын чакырылган.

Тыянагы мээлүүн чыгарылган жыйналыштын башкаруучусу Карповдун өз ажары да бүгүн демейдегиден мээлүүн, томсорунку. Өтө сергек, жыйнаакы, ичтей чыйрыккан абалда. Ошондой кыжынып, суз боло түшкөн кабак Султанов Акандын бешенесинен да даана байкалып турат. Стол башындагы облустун жетекчилеринин тобу азыр сүйлөнүп отурган маселе жөнүндө эки пикир болууга тийиш эмес. Туташ бир чечимге келген калыпта эми чогулушка да, өздөрүнө да баарысы, чечими маалым маселени аныктап ачып, чечип апкелип салгандай.

Бул элдин акыркы саамда тыңдап отурганы Узак районунун секретары Арип Эсдавлетов. Зор денелүү, кабагы салыңкы, кызыл-сары жүзүнөн азыраак чаары да билинип турат. Семиз бүтүмү салбыраңкы боготунан көрүнгөн саргыч көздүү Арип азыркы сүйлөп турган кеп-сөзүн кыйналып айтып турат.

Асыресе эл күткөн далилдүү бир цифраны айтпай, кайпалактап, себептерди чокулап айтымыш болот. Элдин азыркы анын оозунан укканы райондо быйыл жут болуп, койдун көпчүлүгү жутап, өлүмгө учураган. Ал ошону өзүнүн бүгүнкү обкомдун бюросунун алдында аныктап ачып айта турган оор чындыгы экенин сезип турса да, болгон чыгашанын жайын айтпай, аман калган жактарын баса сүйлөдү.

— ...Кумда, кум арасында кыштаган малчылар көргөн кыйынчылыктын чок ортосунда кыш бою калган «Жоон-Төбө», «Ташты» сыяктуу эки совхоздун малы чыгашага учураган жок. Берки Кара-Тоого жакын отурган Калинин, Энгельс атындагы совхоздор да аман чыкты, мал өлүмгө учураган жок. Кум менен тоонун аралыгында абалы өзгөлөрдөн дурусураак деп күз башынан көңүлгө ишенимдүү деп санаган «Кенегент» совхозу ойдо жок жерден мал кырсыгына учурады. Районду да азапка салды. Кыскасы, райондун, атүгүл облустун да малды жутка учуратты деген жаман атагын чыгарып отурган ушул бир гана совхоз, Өз жеринде отуруп, өзгөдөн бөлүнүп жутап калган ушул болду, — деп мурун да бир айткан жайына дагы тердеп-тепчип туруп адашкан кишидей бир изине кайта келип түшкөн жагдайды таанытты.

Карпов буга алагай көзүн кадап, тикирейе карап калган эле. Оюна келген суроосун берген жок. Бирок анын ордуна облисполкомдун председатели Акан Султанов кылыгый көздөрүн жалт эткизип чакырая карады.

— Санын айтсаңчы, канча малдын өлгөндүгүн ушул жерде жашырып калам деп турасыңбы! — деп катуулап айтты.

Залдагылар өз ичинде ушул гана суроону күткөндөй түрү бар экен. Эч ким эч бир сөз айтпаса да бардык орундуктар кычырап, көп денелер чыйрак козголуп, бүткүл жыйналыш чапчаң бир кыймыл эткендей болду. Маңдайындагы көп бырышы жыйрыла түшкөн калыпта Эсдавлетов Акан сураган цифраны да атап берип тынды.

— Жыйырма миң!..

Баары тең каракүл кою го?

— Баары тең...

Эл «түү» дегендей, оор күрсүнгөндөй болду. Жыйырма' миң каракүл кою-козусу менен санаганда чарбанын кожоюну, ушул отурган элдин баарына мамлекеттин алтын валютасы отко ташталгандай сезилди. Акан суроолорун токтоткон жок.

— Күздө бардык совхоздун алдыдагы кышка тоют запасы түгөл жеткиликтүү деп обкомдун бюросуна, облисполкомго далилди өзүң бердиңби?

— Өзүм бергемин.

— Ал эле эмес жазгы март айынын башында Алма-Атада партия съездинин үстүндө жолдош Карпов экөөбүзгө «кыш кандай болсо да Узак районунун тоюту жетет, коопчулугум жок» дедиң беле?

— Дегеним ырас, Мен азыр да тоюттун жогунан жутады деп турганым жок, — деген сөздү айтуу менен бирге Эсдавлетов өзүн дагы бир кыйын кырдаалдарга такап соккону турганын байкап амалсыз күрсүнүп калды.

Султанов андан бетер кадала түштү.

Эмесе жуттан эмес, тоюттун жоктугунан эмес, адамдардын айыбынан болгон дейликпи?

Адамдан, албетте, адамдан. Аны март менен апрелде райондо өздөрү болгон жолдош Эринбетов менен андан кийин барган Нил Петрович өзү да аныктады го деймин. Кумкент чөптүн жогунан жутаган жок, андагы бир топ адамдардын чарбачылык уюштуруу иштерин башкара албаганын ушул кишилер даана билди деп ойлоймун.

Султановдун суроосу дагы бир жайды аныктады.

— Эмесе белгилүү бир адамдар чарбаны уюштура албаса, ал адамдарды кыйынчылык күндөрдө нагыз сын күндөрүндө райондун жетекчилиги уюштура алган жок дегени турсызбы?

Бул да катуу нагыз оор чындыкка жана Эсдавлетовдун өз башына арналган чындыкка тууралай кадап берилген суроо эле.

Эсдавлетов ал жайды да ички эсепкорлук менен баамдап турду.

— Кандай деп айтсам болоор экен. Бүткүл чарбанын башында жооптуу адамдар, партия мүчөлөрү, өзүбүз ишенип койгон адамдар отурган абалда иште чийкилик, каталык жасалып отурат. Жооптуулукту канча жанга, кимдерге таратып берүүнү партиянын адилеттүүлүгү, обкомдун адилеттүү чечими жетет го деп билемин!

Бул анын акыркы сөзү болучу. Эсдавлетовдун эсеби кыйла мыкты ойлонуп алган эсеп эле. Ал малдын чыгымын жашырган жок. Буйдалып, тайсалдап турса да өз оозу менен жыйырма миң кой өлүмгө учурады деп даана мойнуна алды. Экинчи бир жай Эсдавлетовдун бардык учурларда моюнга алгысы келбеген бир сыры, бир чындыгы ал — күздөн бери карай сан ирет облуска азык жеткиликтүү деген информация, сводкалардын ээси өзү болгондуктан ушул жагынан жалганчы дебесин дегени — азык болду. Эмесе эң чоң маселе да, эң жооптуу нерсе да ушул жөнүндө! «Дегеним ырас. Азык-түлүктү камдаганыбыз ырас» деп туруп алдын жетишинче карышып, көшөрүп көрмөк болду. Ал эми малды жутка учуратканы ырас. Жутатканынын себеби чарбаны башкара албагандыктын себебинен десе, андан келе турган, Эсдавлетовдун башына топтоло турган айып-күнөө бөлөкчөрөөк, жеңилірээк болууга тийиш. Себеби чарбаларды жолго сала албагандардын аттары атала турган болсо көп тепкичтүү жоопкер адамдар бар. Совхоздордун арасында бөлүм башчылары, совхоздун директорлору, район көлөмүндө чарба бөлүмдөрү, кала берсе райисполком, райкомдун өзүндө да мал чарбасына айрыкча жооптуу болуп отурган секретарь бар. Ошонун баарынан өтүп, район боюнча тагылган айып-күнөө биринчи секретарь Эсдавлетовго жеткенче бир нече тепкич болмокчу. Анын ойлогон эсеби ушул болучу. Андагы жаңылыш эсеп — обком оболу жооптуу жетекчиден сурайт. Ал болсо өз билүүнө төмөнкүлөрдү жоопкерчиликке тартат. Үлөштүргөндө жоопкерчилик ушуларга келип түшө турганын байкабай турат. Өлгөн мал үчүн жооп бергенде өз башына келе турган айыпты эч болбосо оор жагынан албай, акталууга, доолашууга, түпкүлүгүндө барып айтышууга болорлук жеңил жагынан моюнга алууну оңоюраак көргөн.

Эсдавлетов сөзүн бүтүрүп ордуна отурганда жакын жерде отурган бир нече, өзү сыяктуу секретарлардын оор күрсүнүп алгандай жабыркоо жүзү, үмүтсүз күдүктүү демин аркасы менен сезгендей болду. Бүгүн бюродо каралып отурган эң чоң маселе быйылкы мал өлүмү болгондуктан эмки сөздү Ноян районунун секретары Касымов баштаган эле. Узун бойлуу, ачык кара тору жүздүү, жайкалып төгүлгөн жумшак кара

чачтуу Мурат Касымовдун кебете-келбети да сулуу дээрлик. Өзү али жаш. Көз ажары ак-карасы айкын ачык, аппак ири тиштери сүйлөгөндө, жымыя күлгөндө да кашкайып ачыла түшө турган. Чоң жүзүндө кызыл күрөң жукараак ажар бар. Оозу, мурду да сүйкүмдүү дээрлик. Алгачкы көрүнүшү менен адамды ишендирип, жылуу тарта турган ачык тазалык бар. Ал ордунан туруп сүйлөгөндө көзүн Карпов менен Султановго ачык ишеним менен каратып, буйдалбай жатык сүйлөп кетти.

— Обком менен обкомполком биздин акыркы берген сводкабыздан иштин жайын анык билет. Ноян районунда да мал өлүмгө учурады. Эң оболу өлгөн малдын санынан баштап баштан кечирген түйшүгүбүздү, оорчулугубузду туташ айтып өтөйүн. Биздин райондон 9 миң кой чыгаша болду. Мунун баары асыл тукумдуу кой. Эмнеликтен өлдү? Себеби узакка созулган кыш, калың кар, катуу аяз дегенди жолдош Эсдавлетов да жеткиликтүү түрдө айтып өттү. Биздин да жагдай ошондой экени өздөрүңүзгө маалым. Бирок себеп жалгыз гана ошолбу дейсиздер го?! Ал гана эмес! — деп ачык, сабырлуу жайык жүзүн көпчүлүк отурган жакка да салмак менен буруп бир аз үндөбөй токтолуп турду. — Чынын айтайын, оболу эсептен жаңылган себебибиз жанагы кыйынчылыкка чоң кошумча болду. Малды кумдан көчүрбөө керек эле. Мен көчүр деп марттын башында Алма-Атадагы партиялык съезддин күндөрүндө районго көрсөтмө берип койдум. Прогноз жаман дегенди угуп-билсем да жылда кой туудуруп көргөнүбүз жок. Жыйырма күндүн ичинде койдун тууту башталуу керек, ошого чейин көздөгөн жерлерине жетип алышсын. Козуну жылуу жайда туудуруп ала турган болсун дедим да, көрсөтмө берип калдым. Ошондо мынабу обкомдун секретары жолдош Эринбетов Алма-Атада мага «бекер кылдың, орду жок шаштың. Март жаман, аяздуу болот деп турушат, сен жылдагы адетти гана кайталапсың. Каталык кетирдиң. Малың кумда да болбой, өз жерлериңе, жылуу жайларыңа да жете албай, ара жерде кырылбаса болду!» — деген эле. Кийинки абалды өзүңүздөр билесиздер, ошол Эринбетов жолдоштун айтканындай болду. Колубуздан бар келгени ошол кыйынчылыктын өзүнө да райондон, облустан чабандарга үздүксүз жардам жиберген болдук. Палаткаларды апарып тиктик. Бирок аяз катуу, кыш узак болду да биздин иш чараларыбыз малды куткарууга жеткиликсиз болду. Эми ойлоп көрсөм, жылдагы адетти кылбай, кумдан койдун чыгарбай, кийин жиберген жардамдын баарын — күч, унаанын, жем-чөптүн, комбикормдун бардыгын саал алысыраак болсо да, деле эмнеси болсо да кумга алпарын төгө бергенде дурус болмок экен. Тууттагы койлорду алсыратпай, жүдөтпөй туруп катуу аязда, калың карда, бооз койдун көп күндөр бою жолдо темселетпей туруп апарсак, кой ушунчалык өлмөк эмес. Козулар да мындай алсыз болуп туулуп, мындай болуп кырылбас эле.

Чынын айтуу керек, биз Ноян районунун райондук партия комитети менен аткаруу комитети кыраакылык, көрөгөчтүк менен иш билгилик кылып кыйынчылык менен күрөшө албадык. Ошондуктан кылган эмгегибиз көп болсо да, талаага кетип, аягы мынабу жайсыз жагдайга келип токтолду. Ушунун баарын өзүңөр билесиздер, биз райондун жетекчилиги өзүбүз сезген, туюнган каталыгыбыз ушулар деп атайын ачык айтып отурамын, — деген.

— Бул болгон чындыкты айтты. Карпов Касымовго суроо жок дегендей түрүн билдирди да, отуруңуз деди. Мунун маселеси жалгыз Карпов эмес, Султановго да, башка бюро мүчөлөрүнө да ачык-айкын болуп, сүйлөтүп отуруунун ылайыгы да жок эле.

Киров районунун секретары жапалдаш бойлуу, аксаргыл жүздүү, саал күлүмсүрөп караган ойлуу көзү бар Турумбетов Касымовдун сол жагында отурган эле. Тигил сөзүн бүтүп отурган соң Турумбетов:

— Сен өзүңдү жакшы кармадың. Обкомдун бюросуна келип кайпалактап, жалтактаган менен жан калабы! Чыныңды айтканың анык туура акыл болду, — деп шыбырады. Анын эсесине Мураттын оң жагында отурган Жарасов чоң сургулт көзү акшыранып алаңдай түштү да Муратка жакыныраак жанашып шыбырлады.

— Өтө көбүрөөк моюнга алып койдунбу, кандай! Кайдан чыгар экенбиз, бир кудай билсин! — деп акырын бырс этти да оозун жапты. Ал дагы жоопкерчиликти моюнга алууга даяр отурду жана өмүрүндө мүлтүлдөп көрбөгөн, тобокелчил адети өзүнүн түкпүлүктүү мүнөзүнө айланган бул кызматкер да Эсдавлетовчо кайпалактаганча, ушул Муратча партия алдындагы ачык чындыкты ичтей чын макулдай турган. Асыресе ал өзүнүн жүрөгүндө быйылкы март, апрель айында өткөн Ата Мекен согушунун кээ бир оор кыштарында танке бөлүмүндө урушка катышып жүрүп, Мекенин коргогон жүрөгүнөн башка жүрөк болот деп ойлогон эмес. Ушул отурган жыйындын ичинде быйылкы оор сын, катаал жут үстүндө жооптуу кызматкерлер арасында мындан артык эмгек эттим, мээнет кечтим деп эч кимдин айталбай турганын өзү билет. Ошондуктан ал Мураттын айткан сөзү ашынкырап кетти дебесе, ал айткан мынабу чындыкты түгөл макулдайт. Партиясы эмне берсе да таза ар-намысы менен жооп берип көтөрүп кетүүгө чыдайт.

Өзүнүн ушундай партиянын ары менен өз арын таразалап, ченештиргеи ой менен отуруп калган. Жарасов азыр сүйлөп жаткан обкомдун секретары Алым Эринбетовдун алгачкы сөздөрүн баамдай албай да калган экен. Эми оюн жыйнактап кайрадан тыңдай баштады.

Эринбетов бул күндө кышкы жүдөгөн калыбынан арылган. Жарашыктуу кызгылт күрөң галстук тагынган көкчүл көйнөгү таза, каракөк костюму мунун келишимдүү боюна жарашып турат. Чоң төгөрөк көзү жалжылдаган Алым кичинекей оозунун сүйкүмдүү эриндерин ашыкпаган бап менен козгоп, үнү жакшы ачык добушу менен жатык сүйлөп турду. Ал эки райондун жайын бирде салыштырып, бирде окшоштуруп айырмачылыктарын аныктап айтты. Окшоштугу — эки райондун малы тең жутка кум менен Кара-Тоо арасындагы бир аймакта учурады. Аязда, карда, малдын паанасыздыгы эки райондун малы өлгөн чарбаларына бирдей орток. Аяз экөөнө тең орток аяз. Карабастын ыркыраган шумурай шамалы экөөнө тең бирдей

сокту. Бирок айырмачылыктары Узак району өз жеринде отуруп жутка учурады. Ноян району бөлөк райондо өз жерине жетем деп жатып, ыраакта калып жутады. Эми быйылкы жуттун жанагы эки секретары айткан эң акыркы күйүнүчтүү натыйжасы, сандарына келгенде бирөө жыйырма миң, бирөө тогуз миң мал өлүмүнө дуушарланган. Өз жеринде отурган көп чыгым болду да, өзгөнүн жеринде отурган аз чыгым болду. Бирок бюро мүчөлөрүнүн эсине ушундай ачык-айкын сыяктуу көрүнгөн абалга кошумча дагы бир жагдайды кошуп айтканды туура көрөм, — деп алды да, Алым саал жылмайып Карповго карады.

— Нил Петрович, ушундай ачык турган айкын эсепти кошо эске ала турган жана менин оюмча эске албоого болбой турган бир жай бар. Ал Узак районунун оор жаманчылыгынын бир жеңилдиги. Ал Ноян районунун жеңил жаманчылыгынын бир оорчулугу бар, — дегенде түштүк райондордун бир нече өкүлдөрү күлүп калды. Зал дабырттап, кыбырап козголуп, кээ бири таңданган, кээ бири жанагы бир түрлүү сүйлөө ыкмасына таңыркаган, дагы бирөөлөр саал кубанган калыпта үнсүз аңырайып, астыртан жылмайышкан эле.

Алым коңкогой мурдун көтөрүп, күлүмсүрөгөн көзү кабагын саал тамаша менен чытынкырап туруп жанагы айткан жайын чогулушка түшүндүрүп айта баштады.

— Узак районунун кою каракүл болгондуктан өлгөн соолуктардын ичиндеги козусу каракүл терисин берди. Туулуп өлгөндөрдүн асыресе каракүл терисин бергени көп. Туула салып өлгөн козунун жылдагы каракүл санына сан кошуп жатканы болду. Атүгүл каракүл болууга жарабаганы да каракүлчө болду. Ошентип булар дагы «головашкур» деген бир абал жыйырма миң койдун өлүмүн саал жеңилдеткен сыяктанды.

Ал эми Иоян районунун тигилерден саны азыраак болуп тогуз миң чыгымы болсо анын дале болсо арылып болбогон кошумча алсыздыгы, алдыда күтүп турган өлүмү да бар. Асыл жүндүү кой болгондуктан өздөрүнүздөргө маалым, анын козулары ара туулат. Ошондуктан алар өлбөй калса да аяздуу суук күндөрдө туулгандыктан жана калканч дегенибиз палатка гана болгондуктан өлмөсөк. Өпкөсүн суук чалган, алсыз

тукум болуп туула тургандары да болот. Бүгүн тирүү калганын ар чабан, ар ферма, ар совхоз санга кошуп отурат го. Бирок али ушу май ичинде боло турган кара шамалда, а түгүл июнда боло турган жайлоодогу ак жаанда, мөндүр астында, узакка созулган салкын күндөрдө ошолордун ичинен али да чыга турган чыгашасы аз эмес. Ушул бир жаманчылыктын бир жакшылыгы бар, эми бир жакшылыктын дагы бир жаманчылыгы бар дегенде мен ушул жайларды эске аламын, — деди.

Алым мал жөнүндө жаз бою жана кыштын оор күндөрүндө чабандар арасында көп болуп көп иштешип аңгемелешип, өтө көп маселелерди тыңгылыктуу жакшы ойлой турган жагдайын көрсөтүп турат. Карпов өз ичинен кечеги Ата Мекен согушундагы Балтика деңизинин согуш кемесинин жоокери бүгүн деңизден алыскы чөл, талаада жана тапкыр, сергек, өнүмдүү ой ойлоп турганын жакшы баамдады.

Эки райондун жанагы сүйлөгөн секретарларынын жайына келгенде Алым өз сөзүн көп созгон жок. Эсдаветовду ал облусту жалган сводкалар менен жаңылдырды, чындыкты айта албады, кыш бою айтууга кудурети жетпей жалтактадык кылып келди. Бүгүн да ошонусун көрсөттү, деп корутундулады. Анын эсесине Мурат Касымов чындыгын жашырган жок. Каталык кылганы ырас. Ага асыресе өзү менен райондук аткаруу комитетинин председатели Жарасовдун айыптуу экени ырас. Бирок адегенде каталашса да булар бүткүл март, апрель бою ыраакта калган жутаган мал жөнүндө колдон келишинче катуу күрөштү. Кечигип күрөшсө да жандарын салып, бир райондун күчүн жут менен күрөшүүгө жакшы багыттады. Жарасов чабандардын ортосунда кырк күн, кырк түн өзү чабан болуп кетип бирге мээнеттенгенде, Касымов райондо отуруп, күн-түн үздүксүз жардам этүү жолунда, ошону уюштуруп жиберүү жолунда тыным албай аракеттенди. Булар малды өлүмгө учуратып каталык кетирсе да, ошол айыптарын өздөрү сезип, өздөрү дал бүгүнкү кезге чейин ачык түрдө моюндарына ала билди, — деп токтогон эле.

Бул маселе жөнүндө облус кызматкеринен жана район башчыларынан беш адам сүйлөдү. Баары тең жалпы Казакстан көлөмүндө көпчүлүк оң түштүк тарабы жылуу экендигин, бул облуста мал өлүмү деген шумдук көрүнө турганын айтышты. Кээ биринин сөзүндө чындыктан туулган мыскыл да бар эле. «Жылуу жак, кышы жок», деп өзгөлөргө уруксат этилсе да, бул облуска кечирилбей турган күнөөдөй болуп саналган жайлар бары эске алынды. Ошону менен бирге Койбаш, түштүктөгү үч район — Акташ, Кызылагаш, Элес райондорунун баарында тең койлор аз эмес. Сыр дарыянын жээгиндеги Жарыш, Көгүлдүр райондору да көп койго ээ. Ошонун баарын кыштан аман чыгуулары тек аларда суук жеңил болгондугунан эмес, биринде кар калың болсо, бир жагында кар такыр болбой калып кумда суунун тартыштыгынан, кудуктун аздыгынан жана кээ жерде кудук болсо да жалгыз чабандын ошончо малды сугаруу кыйын болгондуктан көп койлор далай жерде кыштын өзүндө сууга жетпей өлүп кала тургандыгын да эске алышты. Бул сөздөрдүн баары тең облус көмөгүндөгү мал чарбасы жөнүндөгү оор, түйшүктүү чындыктар. Ушуну ар кимиси ар кандай түрдө айткан райондун секретарлары, облисполком мүчөлөрү, бюро мүчөлөрү мынабу эски райондун чыгымына катуу нааразылык билдирди. Эки райондун жанагы докладчылары билдирген кемчиликтер жөнүндө сын айтышты. Бүткүл облустун чарбасына, сөз келтирип, аны артка тарткан жыйырма тогуз миң койду чыгашага учураткан эки районго олуттуу нааразылык билдиришти.

Эсдаветов менен Касымов, Жарасов үчөөнүн көбүнчө күткөнү облустун башчысы, биринчи секретарь Карповдун сөзү бул жыйындын баары жут болгон эки райондун өздөрүнө барып, өз көзү менен көптү көрүп ишке каныгып кайткан Карповдун сөзү эң тыянактуу сөз боло турганын даана сезип, баамдашкан.

Бир кезде далылуу москоол денесин өзү отурган столдон тез көтөрүп алган Карпов орунтугун артка жылдырып апарып коюп, эки колун артына алып жыйынга ойлоно караган чоң көздөрү менен кыдырата карап бир калыптуу салмактуу ачык үн менен сүйлөп кирди.

Түштүк Казакстандагы мал өлүмүн айтканда тек быйылкыны гана, бүгүнкүнү гана айтып коюу жетишер беле? Жетпейт. Былтыр, андан аркы жылы, ушундан төрт жыл мурун да мал өлүмү болбоду беде? — Болгон. Ал эми бүгүнкү жагдай өзгөрбөсө ошол беш жыл мурунку, он жыл мурунку, он беш жыл мурунку жагдайдын бүгүнкү калыбында тургандай болуп келерки жылы, аркы жылы — бүткүл жетинчи беш жылдык бою малды өлүмгө учуратуу адетибиз болуп кала бермекчи. Биз ушундай кыш болсо, ал эми катаал кыштын болбосуна эч ким кепил эмес, анткени, кар аяз, Карабаштын суук шамалы азыр биздин колубузда эмес, Кара-Тоонун, Моюнкумдун кудайынын колунда турганда быйылкыдай аяздуу суук, бир шумдук кыштын боло турганы абдан ыктымал. Кыскасы, андай болсо төрт жыл мурун, он жыл мурун, быйылкы жылы кыргандай кылып конду дагы кыра бермекпиз. Ачуу болсо да, оор болсо да бул биздин чындыгыбыз. Моюнга албаска чарабыз жок. Андай болсо мынабу чыгымдын үстүндө тек өткөндү гана сүйлөө жеткиликсиз. Биздин бүткүл билбестигибизди, начарлыгыбызды, али да мал чарбасын өнүктүрө албай отурганыбызды терең тамырына чейин ачып айтышып, уудай ачуу болсо да ошол чындыкты толук, түгөл түшүнүп, билип алуубуз керек.

Андай болсо кум менен талаада, Кара-Тоонун сыртында кар калың болду деп ошону бир шылтоо кылабыз. Ал төрт жыл мурун кумда кар болбоду. Кырда мал суусунун кандыраар кар болбоду, ошондуктан жутадык деп да айттык. Ошентип кар болсо да жутайбыз, кар жок болсо да жутайбыз. Эмесе кудай бизге кантип жагат? Карын жиберсе да ыраазы эмеспиз, карын бербесе да таарынабыз. Ушул эмеспи биздин абал?

Ал эми дагы бир жагынан карасак, баланча жүз миң мал өстүрүппүз. Өздөрү мыкты асыл, жакшы тукумдар экен. Каракүл койлорундай мыкты кой барбы? Кышы-жазы колдо, короодо күт деп талап коёбуз? Таап берип отурганы алтын-валюта. Тек гана жайыт менен күн көрөт. Дагы бир коюбуз — жибек жүндүү асыл кой. Ал да колдо, короодо күт дебейт. Өздөрүн өстүрүп, көбөйтүп, баланча жүз миңдерге жеткизип отурган облус — биздин облус. Экинчи жагынан кумду, чөлдү, жайлоону, алаамат мол ' ээн жаткан аймактарды пайдаланбаска болбойт. Пайдалануу зарыл. Ошондо малды колдо гана асырабай жайып жүрүп мал чарбасын өстүрөбүз да, мамлекет байлыгын көбөйтөбүз.

Биздин географиялык жагдайыбыз, табигый-географиялык жагдайыбыз, облустун экономикасы деген. пландуу жагдайыбыз ушуну талап кылат. Бирок ошол абалда облуста зор каталуу эсептер бар. Бизде, облус башчылыгында ушу мал чарбасы жөнүндө чоң каталыктар, айыптар бар; Моюнкумдай, Кызылкумдай кумдарды пайдалануу керек. Каратоо, Ала-Тоолорду жайында жайлаш керек. Бирок ушул ээн жаткан дүйнөнүн экөөн тең уруна билүү керек. Кум малды асырай турган болсо, ошон үчүн кумдун өзүн да асыроо керек.

Казакстанда мал маселеси дурус, ыңгайлуу чечилиши үчүн, мисалы түштүктө бардык түштүк облустарда ошол мал жайы узак убакытка мол байлыкты жасоо түрүндө чечилүү үчүн үч шартты моюнга алуу парз. Эң оболу суу, кумдан суу көбөйтүп алып чыгаруу керек. Экинчи шарт — . жол. Кандан кымбатка түшсө да ошол ээн жаткан дүйнөнү чыны менен арзан абалда жакшы пайдаланабыз десек, жол керек. Кышы, жайы бар машиналар үзгүлтүксүз, буйдалбастан жүрүп туруучу жолдор керек. Үчүнчү милдет — малга короо, адамга үй-жай керек. Турактуу адам турууга жарарлыктай үй-жай керек. Карышкырдын ийни эмес, мынабу териси, мынабу денеси — ушул калыбында турган биология, физиологиялык сыпаты ушул өзүбүздөй болуп турган адамзат кумдун карышкырынын жагдайында өмүр сүрүп тура алат деген түшүнүк барып турган ташбоор, катаал түшүнүк. Ал жапайы түшүнүк. Кээ бирөөлөр: «Казак үйрөнгөн. Чабандар кышында да, аязда да боз үйдө жашай алат» дейт. Ал бекер сөз, жалган нерсе. 25 градус аязда боз үйдө казак эне да, казак бала да, атүгүл күнү бою талаада жүргөн чабан ата да түнү бою калың жууркан, кийиздин астында калтырап жатат. Жылаңбаш ойноп, аяздуу талаада, калың карда жылаңач бойдон топ кубалап,

чана тээп жүргөн баланы да, кызды да көрбөйсүң. Кызылдай жалган, жан ачыбастыктан туулган калп сөз. Кыштын суугунда мейли кумда болсун, тоодо, жайлоодо болсун жайкы жаан, суук астында, мөндүр астында жага турган меши, жууна турган жылуу үйү болуу чабан жөнүндөгү биздин милдетибиз. Кой үчүн күрөшүү — адам үчүн күрөшүүдөн башталуу керек. Жалгыз гана боз үй жетет. «Боз үй», «боз үй» дечүлөр малдагы адамдардын камын чындап тереңдеп ойлоочулар эмес. Ал артта калган эски абалга көнүүчүлөр, аны жактоочулар. Боз үй тек гана өтө жылуу мезгилде, аз күнгө көчүп конуп, кээ бир сууларды, жайыттарды пайдаланып отуруу үчүн гана керек. Мисалы мал кумдан тоого көчүп, жайлоого чыгарда, же болбосо суук түшө электе тоодон ойго түшөр кезде малдын баёо козголушуна арада үч-төрт күн түнөп, же он-он беш күн көчүп жайылып отуруу үчүн гана керекке жаратууга боло турган калканыч.

Дагы айтамын, биз чабандардын абалынын кыйынчылыгын такыр ойлобойт экенбиз. Жалгыз кабат кийизден жасалган кичинекей үйдө, чабандын аялы бала да төрөйт. Жаш бала ошондо өсүүгө муктаж. Адам ооруйт. Өмүр бою мал артында жүргөн эрди-зайыптуу чабандар ошол жанагы оңбогон боз үйдүн ичинде картаят. Ошол кичинекей гана үйдүн ичинде быкшытып от жагат. Жетиштирип койгонсуган жылуулугу көздү жеген көк түтүн менен буркураган буу менен аралаш чаңы.

Карповдун бул сөздөрүн укканда ушу жыйында отурган бардык эл анын ушунчалык жаны күйүп өзгөчө түрчүгүп, ызалуу жаны кейиген үнүн тындашты. Малдын жанында жүргөн улуу-кичүү кызматкерлердин, асыресе жетекчи адамдардын, жооптуулукту мойнуна алган адамдардын оозунан мурун угуп-көрбөгөн сөздү Карповдон угушту.

Обкомдун бюро мүчөлөрү Эринбетов, Жайлообековдор азыр Карповго өзгөчө кубана карашкан абалда көз алалбай калышыптыр. Султанов Нил Петровичтин азыркы кезде көптөн көп ичине батырып жүргөн бөлөкчө бир жагдайды ушундай батыл, чыйрак, терең айтып кеткенине карай кубана таңданды. Ал өз ичинен Карповдо зор азаматтык, анык ленинчилдик сыпаттын ээси дээрлик жандын касиети бар экенин баамдады. Адамдын камы жөнүндөгү нагыз аталык камкордук, лениндик сыпат.

Карпов өз сөзүнүн акырында:

— Бул күндө Казакстандагы эмгек ээлеринин ичинде не бир кадырлуусу бар чыгар. Ошолордун эң алдыңкы катарында эң кадырлуусуна эстелик коюла турган болсо мен быйылкы Ноян районунун он жети күн суук асмандын астында паанасыз калса да малды тууган баласынан бетер жаны ачып, мүсүркөп карышып күткөн чабандарга коюу керек дээр элем. Ошол кыйын кездерде, аяздуу-азаптуу күн-түндөрдө өзүнүн вахтасын, күзөттөгү кызмат ордун жалаң айлык кылып таштап качкан бир чабан жогун кантээрсиз. Баарыңыздар билесиздер, аларга жекшемби деген жок. Саат менен өлчөнгөн эмгек убактысы жок. Күн менен түндүн баарында тең бир тиричилик аракети, тилеги, эмгек мээнети, тек гана мал менен нык байланышкан жандар. Мына ушулардын турмушундай турмушту, ошолор баштан кечкен кесел кыйынчылыкты үздүксүз узак эмгек эрдигин биз ойлоп жүрөбүзбү, эсепке алып жүрөбүзбү? Жок, өтө аз эскеребиз. Мен көп токтомдорду, алда нече өкмөттүк чечимдерди, көрсөтмөлөрдү облустан жибергенибизди да билемин. Республиканын борборунан да көп алабыз. Баарында тең 99 процент сөзүбүз, камыбыз, чечимибиз тек малдын өзү жөнүндө гана болот. Ал эми мал башындагы адам жөнүндө такыр аз сүйлөйбүз.

Жолдоштор, мен бул маселеге атайы көбүрөөк токтолдум. Себебин өзүңүздөр да билерсиздер. Дал ушул маселени бүгүн биз ушул бюродо биринчи ирет гана сүйлөп отурабыз. Бюро уруксат этсе, тапшырса, мен ушу башталган сөздү мындайча айтканда, мал камына кошо адамдын камын калтырбай катар ойлоо маселесин жогору жакта да коймокчумун. Жакында Алма-Атада Министрлер Советинин Борбордук партия Комитетинде мал чарбасы жөнүндө республикалык бир жооптуу кеңешме болмокчу. Ошондо ушул козгогон маселени ушул салмагы менен, толук маанисинде көтөрүүнү мен өзүмдүн милдетиме аламын.

Алым менен Алмазбек бюродо отуруп өз ара шыбырашып сөз сүйлөшкөн эле.

— Мынабу киши бардык маселени кандай кеңейтип, бийиктетип көтөрүп кетти.

— Бардык чабандын атынан асыресе Ноян районунун чабандарынын атынан сени тапкан энеңе ыракмат деп отурамын мен! — деп Алым да күбүрөп күлүп койду.

Эки райондун жетекчилери жөнүндө Карповдун сунушу кыска, жүйөлүү болду. Жыйында отургандар анын ошондойчо чечилүү керек экенин өз көңүлдөрүндө чечип-бычып да койгон.

Эсдавлетов Узак районунда райондук партия жетекчилигин сынга түшкөн күндөрдө тууралык менен, акыйкаттык менен, токтоолук менен башкара албады, оң жолго баштай албады. Облустун жетекчилигине чыныгы сводкаларды бербеди. Чындыгын жашырууга тырышты. Ошондуктан ордунан алына турган болду. Ноян районунун эки жетекчиси Касымов менен Жарасов жутка каршы жакшы күрөшсө да оболу өздөрү тапкычтык кылып, ишти жөнгө сала алышпады. Кыйынчылыктан шашып, мүсүркөп каталык кетирип алды. Ошол каталыктын артынан тырышып, адал эмгек этишсе да райондун абалын, малын жуттан куткарып чыга албады. Көп мал чыгымга учурады. Ошондуктан экөөнө тең катуу сөгүш жарыяланып, кызматтарында калтырганы туура деген чечимге келишти. Бюронун бүгүн караган алгачкы чоң маселеси ушул болучу. Облус көлөмүндө өткөн кыштын мал жөнүндөгү чыгымы, өлүмү жөнүндө көптөн күтүлгөн текшерүү менен чечим партиянын башчылыгы алдында ушундай чечилген.

Ушул жыйналыш бардык бул жерде отурган көпчүлүктүн толук катышуусу менен дагы бир орчундуу маселени колго алды. Бул Ленин районундагы «Кызыл жылдыз» колхозунда болгон кайгылуу окуя — жаш улан Армандын өлүмү жөнүндө. Башында бул маселе каралат деп Карпов атаганда шаар кызматкерлери, бир нече совхоз директорлору, кээ бир өндүрүш жетекчилери обкомдун бюросунда ушундай маселенин коюлуу жөнүн дароо түшүнө алышкан жок. Ошондуктан бул маселенин коюлушуна бир чети таңданып карашты.

Бул жөнүндөгү баяндаманы Алмазбек Жайлообеков жасады, азыркы кездеги түштүк обкомунун үгүт-насыят бөлүмүнүн секретары болучу. Ал оболу кыска, жыйнаакы, угумдуу сөз менен өткөн күздө болгон өлүм жайын айтып өттү. Ошондон бери жүрүп, ушундан бир ай мурун ошол колхозго, районго облустан атайын комиссия жиберилгенин айтты. Комиссияга обкомдун, облсоттун, комсомол уюмунун өкүлдөрү катышты. Эми ошолор апкелген фактылуу далилдер боюнча ушул өлүм жайын, жалпы түштүктөгү аял маселесине тикелей байланышы бар өтө орчундуу, өрөскөл окуя болгондуктан, облустук партия комитети бүгүнкүдөй чогулушка салып конкреттүү да, жалпы да чечим чыгарууну зарыл деп тааптыр. Ушу жайларды түшүндүрө келип Алмазбек эми дал ушул жыйналышка тиешелүү конкреттүү ишке сөзүн бурду.

— Арман кастык менен өлтүрүлгөн. Ал өзүнүн бир тууган эжеси Айсулууга зордук менен үйлөнмөк болгон зөөкүр, жырткыч Сагыт дегенге каршы күрөшкөнү үчүн өлүмгө учураган. Аны өлтүргөн Сагыт райондо катуу жазага учуроонун ордуна ошол райондогу жоон топ туугандары аркылуу көп жактоочуларды-коргоочуларды табат. Маскаралыгы ошол — райпотребсоюздагы агасы, СМУдагы таякеси Абилмажин, Бейсен дегендер аркылуу райондук тергөөчүнү, райондук судьяны, прокурорду, аларды гана эмес, жооптуу, беделдүү кээ бир район башчыларын да чырмап, торго түшүргөн көрүнөт.

Асыресе Бейшен деген СМУнун башчысы колунда чарбанын көп кереги тие турган орунда отуруп, бир далай адамды чаташтыра турган көрүнөт. Арманды Сагыттын өлтүргөнү колхоздогу, райондогу комсомол коомчулугуна, Арман менен бирге окуган мектеп жаштарына жана мектеп окутуучуларынын коллективине зор кыянатчылык болуп ап-айкын көрүнүп турса да жанагы аталган сот, прокурор органдары, кылмыштуу адамдын өздөрү да кылмыштуу жырткыч туугандарынын оңтоюна түшүп кеткен. Аларды иретке салып, тескери жагын сынап, түзөп, жөнгө салат деген райондун жетекчилиги болбогон. Мына ушул жыйында отурган өзү Социалисттик Эмгектин Баатыры Ленин районунун кадырлуу жетекчиси райкомдун биринчи секретары, ошол райондо көптөн бери иштеп келе жаткан жолдош Көлбаев Мухит өзү да адашкан.

Судьяны, прокурорду жактоочу болуп чыккан өзү баш болуп. Натыйжада Армандын эжеси Айсулууну анын каршылыгына карабай ала качып кетмек болгон Сагыт эжеси үчүн күрөшкөн Арманды, онунчу класста окуган жаш комсомолецти уруп жыгып, машинеси менен бастырып өлтүрүп кетет. Ал ошого соттун чыгарган өкүмү үч гана жыл болот, аны дагы бир нече амнистияга жаткызат. Ар түрлүү жеңилдик, закондун ар кыл кечиримине кыйыштырат. Ошону менен келип отуруп ушу замандын жырткычы, кылмыштуу, киши өлтүргүч Сагыт үч ай отуруп акталып чыга турган болот.

Ал эми экинчи жакта эмне болду? Арман өлдү. Жесир энеси, жалгыз эжеси, жазыксыз эжеси калың кайгыда калат. Булардын теги ким эле? Айсулуу менен Армандын атасы Ата Мекен согушунда эрдик менен каза тапкан. Атасы өлгөндө Айсулуу үч жашта, Арман бир жашта калган. Ошол жаш балдарын жалгыз өзү тарбиялап, өстүргөн советтик жаш эне Нурбубү эки баласын жакшы, таза комсомолец кылып өстүргөн. Булар өткөн жылы пахта жыйноодо үчөө бирдей бүт колхоздогу эң мыкты терүүчүлөрдөн болушту. Мыкты патриоттук эмгегин өтөп чыккан. Ал бүгүн ошол бир үй-бүлө, советтик социалисттик үй-бүлө кырылганы отурат. Биз ошолорду кайгыга салып, баарын тең кайгылуу, жаралуу, паанасыз калган адамдардын абалындагы жандарга айландырып отурабыз.

Эң чоң оор бир чындык — дал ушундай болбосо да ушуга окшогон казак аялдарынын эски кордукта тутулуп келген закондордун калдыгы боюнча кысымга, кайгыга учурап жүргөнү биздин түштүктө аз эмес. Ар жерде, ар абалда бетибиз адам чыдагыс уяттуу, маскара окуяларды көрүп да, угуп да калып жүрөбүз. Ушул окуяны обкомдун бюросу өзүнүн ушундай кеңири жыйналышына салып отурганы абдан дурус. Оболу ушу бир окуянын өзү үчүн бүткүл жооптуу адамдарды тиешелүү түрдө аябастан айыптоо керек.

Экинчиден, жалпы облус көлөмүндө казак аялдарынын абалы тууралуу облус жетекчилиги болуп бир нече чоң ири иш-чараларды иштеп чыгуу зарыл. Ошонун баарынын тең мезгили бышып жеткен да, атүгүл өтүп кеткен да маселелер болгондуктан, ушул жыйындагы казак аялдарынын жайын жакшыраак билген жолдоштор буйдалбай, бүткүл жараны толук ачып, облус коомчулугунун алдына, жыйналыштын алдына салуу керек, анын жолдорун аныктап атап айтуулары зарыл, деп токтогон эле.

Алмазбектен кийин ушул маселе жөнүндө Карпов атайын чакырткан Асия сүйлөдү. Аны Карпов жыйынга өзү тааныштырды.

— Быйыл жайында Алма-Атада Жогорку Советтин Президиумунун сессиясы болмок. Ошондо түштүктөгү биздин облусубуздагы маданият жайы, салтты маданиятташтыруу жайы айрыкча каралмак. Биздин облисполкомдун председатели жолдош Султанов докладчы болот. Ошол маселе боюнча Борбордук Комитет менен Жогорку Советтин Президиуму биздин облуска бир топ жооптуу кызматкерлерди жиберген. Жолдош Алымова Асия ошол адамдардын бири. Бул киши түштүк райондордо болуп кайтты. Көп маселелерге канып келди. Жаңы көтөрүлгөн ушул маселе жөнүндө сөз жолдош Алымовага берилет, — деп тааныштырган эле.

Толукча, узун бойлуу, акчыл-сургулт жүздүү Асия сөзүн кысылбай, кымсынбай жатык, мүсүркөөсүз сүйлөй баштады. Кичирээк келген туңгуюк көздөрүндө тереңден жанган акыл тазалыгынын оту бар көз айнекчен чечен аялдын кебете-келбети да көзгө көрүнүктүү эле. Кырдач мурду, саал кызарткан жагымдуу эриндери бир аз калыңыраак болсо да сүйкүмдүү. Тегерек келген зэгинин асты боготуу, бүткүл келбетине жагымдуу жарашык, салмактуу сыпайылык берет. Анын колунда кичинекей чөнтөк дептери бар эле. Узун эткээл салааларынын арасындагы жол дептерин кээде көзүнө такай кармап, адам аттарын эске алат. Асия оболу көп нерселерди Жайлообековдун толук, адилеттүүлүк менен даана жеткизгенин ыраазылык менен атап өттү. Асыресе райондун кээ бир жетекчи кызматкерлери жөнүндө өзүнүн ойлогон ойлору калпыс эмес экенин Жайлообековдун оозунан угуу буга кошумча ишеним берет. Ал эми райондо, колхоздо

болгондогу алган таасирлеринин баары тең атайын барган комиссиянын далилдери, корутундулары боюнча терс эмес, дал туура болуп чыкканына эми нагыз ишеним таап, чыныгы өз чечимин чыгарат. Ушул абалды алдын ала далилдүү, өзгөчө бир орнуктуруп, ылайыктуу жагдайда айтып болуп, эми Жайлообеков менен комиссия билбеген жана ушул жыйынга зарыл болгон өзү билген фактыларды айтууну ылайык көрдү. Анысын да ачык үн менен жалпы жыйынга айтып берди да, накта фактылуу кепке көчтү.

— Арман онунчу класста окуп жүргөн өтө зээндүү, абдан тартиптүү, чын маанисинде жакшы тарбиялуу улан экен. Аны мектептин бардык комсомолец жаштарынын арасында аябай кадырлашчу экен. Мектептеги бир нече улгайган аял мугалимдер Арманды атасы согушта өлгөн күндөн бери көз алдыларында өстүрүптүр. Армандын табытын ошол карыя мугалималар көтөрүп жөнөгөндө жүздөгөн мектеп балдары менен окутуучулары жана колхоз калкы бейиттин башына чейин күңгүрөнүп, үн салып кайгырып ыйлап барышыптыр. Ырас, социалисттик бир үй-бүлө бүгүнкү күнү биздин көз алдыбызда канаты сынып, кабыргасы сөгүлүп, кан жутуп кайгырып отурат. Адал, акпейил колхозчу эне Нурбүбү ушул кезде бир нече айдын ичинде он-он беш жылга картая түшкөн. Жакшынакай таза, жазыксыз жаш кыз Айсулуу Армандын энеси менен өлүмдүн гана жөнүн кеп кылат. Кайгыга тумчугуп, өзүнүн күйүткө батып өлө турган гана жайын ойлойт.

Табияты таза, жакшы мугалим аялдар Армандын өлүмүнө кайгыруу менен бирге киши өлтүргүч жырткычтын тийиштүү жазасын албаганына жандары кайышат. Мен элдин ар-намысы тебеленип, аталык, энелик ызага батып кордолуп күйүткө батканын, күңгүрөнгөнүн өз көзүм менен көрүп келип отурамын деген сөздөрдү Асия өзүнүн таза жүрөгү менен, кайнаган ызасы менен адилеттүү ачуусу менен айтты. Бул тушта анын толук бети аппак болуп жаркырай түштү. Туңгуюк ойлуу көздөрүнө бир нече ирет таза ысык жаштары да имерилип келди. Зал жым-жырт. Жанагыны айтып алып Асия эми саал өзгөргөн мээлүүн, буйруктуу, катаал добуш менен райондун жетекчилерине оошту.

— Жашыра албаймын. Обкомдун ушул жыйыны алдында айтпай кетсем менин партиялык арым тынчтык бербес эле, жай таптырбас эле. Кыйналып туруп айтамын, жашырууга чарам жок. Район менен колхоздо жанагы көргөн, сезген жайларды айтып, сездирип, мен райондун прокурору жолдош Саматовго келген элем. Ал менин сөзүмдү укмак гана түгүл түшүнгүсү да келген жок. Мага зилдүү көз менен карап, сес көрсөткүсү келди. Андан чыгып эн оболу адилеттикти райондун өзүнөн табамын, таппай койбоймун деп райкомго келдим. Биринчи секретарь — Социалисттик Эмгектин Баатыры жолдош Көлбаев мынабу маселе жөнүндө, ушул кылмыш жөнүндө өз даражасында боло албады, ырас, чарба планын, пахта жайын жыл сайын ойдогудай жакшы аткарып келгендигин облус гана эмес, бүткүл Казакстан көлөмүндө кадырга ээ болгондугун танбаймын. Антсе да ал өз касиетин, милдетин, райондук партия комитетинин урматтуу ролун ойлогон жок. Бул киши мени менен маектешип, сөзүмдү тыңшоонун ордуна, өзү көрбөгөн-билбеген жайларын түшүнүп алуунун ордуна өзүн куру намыска жеңдирди «Сырттан келген бирөө мага акыл үйрөтүп, салмагын салабы» деген ойсуз, эсирмелүү, жеңил мүнөзгө салынды. Калпыс, жалган бедел сымакка жеңгизди.

Амал жок, мен ал киши менен да түшүнүшө албадым. Бирок оюмду ачык айтып кеттим. Ленин районунда чоң кылмыш жасалды. Ошол кылмыш кылмыштуу боюнча жабылып калды. Өкүнүчтүү нерсе, Армандын өлүмү партиялык абийирге, намыска шек келтире турган өкүнүч. Ушул сезимимди алдыңыздарга келип ушундайча жарыкка чыгарып жана асыресе жолдош Көлбаевдин өзүнүн көзүнчө бүткүл чындыкты чын көңүлүм менен айтып чыкканымча, ырасын айтайын, тынчтык табалбас элем.

Обкомдун бюросунун жана анын ичинде асыресе Нил Петрович Карповдун мага бул жерге келип ушундай ойлорумду айтып чыгуума мүмкүндүк бергендиги үчүн абдан ыраазылык билдиремин, — деди.

Бул маселе жөнүндө да бир нече киши сүйлөп өттү. Баары тең райондун жетекчи

кызматкерлеринин арасында негизсиз бир жалган ашыначылыктын натыйжасында кыраакылыктын жоюлганын айтышты. Ошонун себебинен бирөөнө бирөө конокко барып, мергенчиликке бирге чыгып жана элет жерде асыресе катуу жайылып бара жаткан кырсык карта оюнунда преферанс деген дарттуу — кумар оюнунда жолугушуулар көп болот дегенди айтышты.

Комиссия апкелген материал менен таанышкан адамдын бири шаардын секретары Сидоркин экен. Ал облуста, көн райондо ошол карта деген кырсыктын үстүндө жолугушуу адаты көбүнчө район кызматкерлеринин жана шаар кызматкерлеринин да бир кырсыгы болуп келатканын айтты. Ал ушул облус көлөмүндөгү көптөн келе жаткан балээ. Жанагы судья, прокурор, алиги СМУнун башчысы Бейшен үчөө чогулуп бош убактыларынын баарын преферанста өткөзөт экен. Жашыра турганы жок, райкомдун секретары жолдош Көлбаев өзү да ошолор менен көп жолугушат. Картаны да бирге ойношот. Ал гана эмес, жапыракты да бирге жешет. Элет жерлерде карта, анын ичинде преферанс анык кумарга айланган. Ошону ойноого жыйылышат да, ушул мынабу окуя сыяктуу жайларды карта үстүндө, аштамак үстүндө сүйлөө, чечүү сыяктуу бузукулуктар болот. «Мындай жолугушуулар далай ишке, далай адамдарга залалын тийгизген. Ал ушул облустук чөйрөнүн өзүндө да аз эмес. Аны да кошо сүйлөө, сыноо, ашкерелөө керек деди.

Мындан кийин сүйлөгөн райкомдун секретарлары, бир нече совхоз директорлору Көлбаевдин айланасындагы адамдардын карта ойноо, мейманчылоо себебинен сындан тышкары калышкандыгын сынап өтүштү. Көлбаев өзү сез алганда моюнга алганы карта ойнунун үстүндө прокурор менен, судья менен, атүгүл СМУнун башчысы Бейшен менен да жолугушуп жүргөнүн айтты. Ошону менен катар алагай көзү менен тике карап, чачын жапыс кылып алдырган келбеттүү жумуру башын төмөн салбай, эркин, ишенимдүү, жазганбай сүйлөдү.

— Бул аталган адамдардын баары тең райондун жооптуу кызматкерлери. Баары тең партия мүчөлөрү. Карта ойной турганыбыз тескери болсо да бар экени ырас. Бирок, кээ бир кол бош кездерде кечкурун, анда-санда бара турган театр жок. Филармония, концерт, же шаардагыдай билим берер лекция, чоң маданият жайлары жок болгон соң кез-кезде карта ойну болуп калат. Бирок ага арын саткан, партиялык парзын унуткан райондун райкомду башкара турган мамлекеттик иштерине залал келтирерлик орун берген Көлбаев жок. Жолдоштор сынаса да ар нерсени ойлонкурап, түшүнүп туруп сынаса экен. Текшерилип отурган чоң маселе Армандай баланын өлүмү болсо, мен чынында судья менен прокурорго ушундай кылмыштар жөнүндө ачык сүйлөшүп, иштин жөн-жайын билишүүнүн артында аларга ишенип койгон кездерим болгон эле. Прокурор менен мен бул темада сүйлөшкөн элем. Партия менен өкмөт мындай ишти чоң жооптуулук менен текшерүү, жазалоо керек экенин далилдеп, катуу айтканын. Бул жөнүндөгү чындыкты облустан барган комиссия аныктаган, — дегенде Алмазбек Көлбаевдин бул сөзүн коштоду да:

— Ырас, ал жөнүндө комиссиянын материалында даана ачык айтылган, — деди. Көлбаев мындан кийин да ошол бир калыбында туруп, өз күнөөсүн анчалык оор деп түшүнбөй турган жагдайда ишенимдүү жүз менен сүйлөдү.

— Райондук партия комитети өкүм андай болсун, мындай болсун деп көрсөтмө бербей тургандыгы өздөрүңүздөргө маалым. Ушунун баарынын соңунда айтаарым, бул иш жөнүндө айыптуулар жок эмес сыяктуу. Кылмыштуунун зулумдугу аз жасаланган көрүнөт. Ошон үчүн чечим, райондук соттун кылмышкерди жазалоо жайы бузула турган да болор, — дегенде Султанов бир сөз кошту. «Облустук сот Таңат чалдын арыздануусу боюнча райондук соттун чечимин кайрадан карамак болду. Ишти өз кароосуна алды» деди.

Көлбаев бул кабарды жаңы уккан эле.

— Баракелде, ошол дурус чечим болгон экен. Эми кылмышкер өз жазасын мыктап алар. Ал эми кылмышкерге жеңилдик кылгандар тийиштүү орундарда отурган жооптуу

адамдар эмеспи. Өз орду менен өз шыбагасын алар да алуу керек, алат деп ишенемин. Аны, бул маселени ушул арада атайын текшерип отурган обкомдун бюросу өзү карап, өзү да чече алат деп ишенемин.

Бул ишти аяктап, чечүүдөн мурун Карпов кыска дем алыш жарыялады. Кулуарда бирөө тамеки чегип, бирөөлөр буфетке кирип чай, кофе ичишип, айран менен бутерброд жешип, ар түрдүү абалда отурган, турган жайларда тамак жей отуруп, сөз жүрүшүн да талкуулап турушту. Жанагы маселелерди кайталап келип кээ бирөөлөр картаны сөз кылып: «Район, облус гана эмес, Казакстанда борбордук Алма-Атанын өзүндө да кылт этсе картадан баш албай турган не бир чоң жооптуу кызматкерлер да «көп» дегенде каркылдап күлгөн шаардык Советтин башчысы Беккожо: «Кызматкерлер гана эмес, түрдүү адистер да ойнойт. Асыресе көп ойной турган Казакстандын жазуучулары дегендер бар. Илим кызматында зор атагы бар, профессор академиктердин да ал осолдуктан тышкары жүргөндөрү кемде-кем!» — дегенде муну коштой күлгөн Сидоркин өзү картага өзгөчө өч боло турган. Дагы бир кыжаалдуу ачуу мыскыл айтты:

— Ооба, алар да Көлбаев сыяктуу жумуштан чарчаганда, кол бош кездерде, бара турган театр жок, көрө турган концерт жок, убакыт бөлөр илимий лекциялар болбойт, ВУЗдар аз, илимий-маданий жайлар жок дегенди шылтоо кылышат чыгар, — дегенде Алма-Атанын бул жөнүндөгү бүткүл жагдайы район эмес, облус эмес экенин баамдап турган бир топ орус, казак кызматкерлер каркылдап күлүштү.

Киров районунун секретары Турмагамбетов карта ойночу да, сүйчү да эмес. Ал алматалыктарды сынап сүйлөдү. «Жанагы кишилер Алма-Ата түгүл Москвага барганда да бардык мейманканада дайыма карта ойношот. Анда да театр, концерт, лекция — көңүл ачар көп жайлар жетишпегенинен болот чыгар. Ал эми жол бойлорунда поездде гана ойнобостон, самолётто да ойношот. Кээде машиненин ичинде да ойногондордун кумарлыгы чоң жининен бетер бардык жерлерде картаны колунан түшүрбөгөн мыкты оюнчулар бар!» — деди.

Көлбаев менен көңүлдөш, коңшулаш эки секретарь Оспанов, Турмагамбетов ага өздөрүнчө жубата турган кеп айтышты. Оспановдун айтуунча: Сөз катуу башталып, катаал сүйлөнүп отурат го. Бирок ушуну менен, эскертүү менен токтолот ко!» — деди. Турмагамбетов андан бетер бекемирээк ишенимдүүлүк менен жубатты: «Эчтеке болбойт, өтүп кетет. Айтпайын десе башкалар бар го. Сага бул сөздөн келе турган балээ жок. Өзүң да кайратыңды сактап, салмактуу, далилдүү сүйлөдүң!» — деди.

Танапис бүтүп, чогулуш кайта башталганда сөздү Карпов өзү алган эле. Ал облус көлөмүндөгү казак аялдарынын абалы ушул отурган партия, өкмөт башчылыгындагы эл-журттун баарын тең катуу ойлондура турган, уялта турган жана көп түрлүү өтө зарыл чараларды иштеп чыгууну ойлото турган абалда экенин айтты. Мунун эсинде Бабатада уккан Алба жөнүндөгү шумдук окуя да айкын болучу. Анын үстүнө дагы ошол Узак районунда «Кенегент» совхозунда өзү бир күн бою окуп текшерген бир кучак арыз Алым Эринбетовдун айтуунча өңчөй райондо болгон «ала-кула» жаатчылыкты көрсөткөн эле. Дал «Кенегент» көлөмүндө ошол жаатчылыктын башы окууга умтулган казак кызынын досунан туулган жаат экенин өз көзү менен көрүп билген. Ошол бир кыздын өзүнүн ыктыярсыз сырттан талашуучуларынын кесири быйылкы «Кенегенттин» койлору катуу жутка бир жагынан себепчи болгонун да Карпов эсинде сактап келиптир. Бүгүн мынабу Айсулуу деген кыз жөнүндө жакшы райондун эмгек баатыры атагын алып отурган райондук партия комитетинин секретарына чейин жана да аял маселеси жөнүндө ушул чоң жооптуу жыйын алдында өзүнүн ар-намысы менен жоопкер болуп отурат. Ушунун баары түштүк облуска казак аялынын абалын чукулунан өзгөртүүнүн, ага жардамга келүүнүн өзгөчө зарыл экенин бардык коммунисттерге катуу эскертет.

— Эң оболу бир топ чоң иш-чаралар белгиленип, аны обком, облисполком жана бардык райкомдор облустагы шааркомдор мыктап колуна алууга тийиш. Биз облустук аялдарына жардамга келебиз. Ошол үчүн эң оболу жакында райондордун өкүлдөрү

болгон казак аялдарынын облустук кеңешмесин чакыруу керек. Салтка маданият киргизүү чараларын өздөрү менен кеңири кеңешүү керек. Ошону менен катар ушул жайда күзгө чейин жүздөгөн казактын жаш кыздарын, аялдарын механизацияга окутуп, тарбиялоо керек. Ушу шаардагы сансыз өндүрүштөрдө адис жумушчу болуп ишке аралашуу үчүн бүткүл алыс райондордун кыздарынан жыйып бир нече курстар ачуу керек. Алар үчүн бөлөкчө, жакшы жатакана даярдалсын. Ошондо келип мындагы токуу фабрикасына, май заводуна, химфармзаводго, жаңы ачылып жаткан цемент заводу сыяктуу ар түркүн эскилүү-жаңылуу өндүрүш жайларына чала окуп, илгери бара албай калган кыз-келиндерди алуу керек. Андан соң баарыңыздарга маалым, ушул облуста орто мектепти бүтүрө турган казак кыздары өтө аз экени бардык эсептөөлөрдөн айкын көрүнүп турат. Мен бул жөнүндө атайлап көп фактылар жыйнадым. Кийинки он жылдын ичинде жети жылдыкты бүтүргөн кыздар көп болуп келет да, андан ары барбай калат. Орто мектепти бүтүрүп жогорку окуу жайына баруучу кыздардын саны ушул он жыл бою өспөй келатат. Эмнеге өспөйт? Ага мына бул Айсунуунун трагедиясы, Кенегент трагикомедиясы айкын далил.

Эмесе казак кыздарын борбордук адистик ок>7ларга, жогорку окуу жайларына көп-көп тартуубуз керек.

Лениндин устаттык улуу ойлору казак аялынын түштүктөгү калың топторуна өзүнүн кубаттуу таза урааны менен жетүү керек. Эмгекте теңелсин, билимдүү салттагы; кыйынчылыктардын тушунда эркиндик алсынчы. Алда качан тарыхы, конституциясы, биздин бардык турмуштук философиябыз, тажрыйбабыз берип отурган укугун алсынчы! Ошондо ала качуунун кандай боло турганын көрүп аларбыз. Дагы бир чоң иш-чара казак колхоздорунда жана казак чабандары мол жүргөн совхоздордо балдар бакчасы такыр эле аз, жокко эсе. Болсо да начар. Чөлдө, кумда, тоодо малда жүргөн чабан ата-энелердин мектеп жашындагы балдары турган райондун борборлорундагы жатаканалар жеткиликсиз жана начар. Мына ушунун баары тең биздин облус көлөмүндө аялдар-энелер, кыздар жөнүндө биз иштей тургам милдет чаранын алгачкысы, айныбас кымбат зарыл милдеттүү иштери, — деп ушу жайларды колдон келишинче камкор, чоң ар-намыстуу ой-пикир менен Нил Петрович сүйлөп өткөндө бардык жыйынга өзгөчө таасир этти.

Бүгүнкү алгачкы текшерилген маселе сыяктуу дал ушул маселе жөнүндө да бир фактыдан чоң мамлекеттик кең өрүштүү иштер менен ойлорду атап өтүү, атоо гана эмес, чыныгы иш программалары менен алдыга карай багыт берүү Карповдун бул отурган жыйындан ою да, парасаты да, партиялык жүрөгү да көп бийик деңгээлде тургандай экенин баамдатты.

Алмазбек баяндаган Армандын өлүмү жөнүндөгү ишке сүйлөшүүчүлөрдүн көп нерсени ачып айтканы тууралуу анча токтолгон жок. Тек бюронун токтому иретинде сунуштарын гана айтты. Ал сунуш боюнча СМУнун башчысы Бейшен, потребсоюз башчысы Абилмажин, судья Бекбаев, прокурор Саматов партиядан чыгарылсын. Райкомдун секретары Көлбаевге катуу сөгүш жарыялансын! — деди.

Ошону менен катар ар кимдин көңүлүндө айкын болуп турган нерсе — алгачкы партиядан чыгарылган төртөө тең албетте, кызматтарынан алынат. Көлбаевдин маселеси ал жөнүндө ачык калды. Жана, албетте, райондук соттун чечими бузулуп, облустук сот кылмышкер зулум Сагытка тиешелүү, чыныгы жазасын берип, кайтадан кесе турган болот.

Аңгеменин бул жактарын чечип алгандан кийин район жана облус көлөмүндө жооптуу кызматкерлердин күндөлүк мүнөз, салт адеттери жөнүндө бөлөк кошумча бир-эки сөз айтмак болуп чогулуштан уруксаат алды да, Карпов шааркомдун секретары Сидоркиндин сөзүнө токтолду.

Арийне карта кумарлык жаман дартка айланып бараткан иш экенин Карпов да ачык баамдады. Аны айрыкча сансыз жолу район көлөмүндө, шаар, облус кызматкерлеринин ортосунда да, партиялык, советтик кызматкерлердин турмуштук

салты менен байланыштуу сүйлөө керек. Ал түгүл республика көлөмүндө да сүйлөй турган кез келээр деп билет Карпов. Бирок ошону менен катар Сидоркиндин жалпысынан дурус ызалуу сөзүндө оозу үйрөнүп кеткен бир чекилик болду деп алып Карпов Сидоркиндин жапырак жөнүндөгү мыскылдуу сөзүн өзүнө бөлүп алды. Ушу сөздү кыйналып айтып, кынжылып туруп эки-үч жолу кайрыды. Ошондон кийин ойдо жок бөлөк бир сынга алды.

— Жолдоштор, бул жапырак деген тамактын аты. Казак элинин улуттук тамагы. Аны биздин эмгекчи чабандарыбыз жейт. Казак жумушчуларыбыз жейт. Казак ата-энелер, балдар жейт. Интеллигенция жейт. Мен өзүм чабан Дөнбайдын үйүндө, Керимбектин үйүндө бир нече ирет жапыракты ушунчалык кубанып жакшы көрүп жедим. Ал эми ушул сөз Сидоркин айткандай кандайдыр бир наалат айтуу, каралоо, айыптоо сөзүнө айланууга жол барбы? Андай болсо «пловничаёт» деп өзбекти, тажикти, «шашлычничает» деп азербайжанды, грузинди, армянды, «Галушничает» деп украинды айыптоого болоор беле? Ошолордун бул тамактары жапырактан өзгөчөбү, жапырак баарынан жазыктуу болгонбу? Ошонун баарында жапыракты да бүлдүрө турган нерсе бар, ал арак, дагы арак. Эмесе ичкилик деп эмнеге сүйлөйбүз, эмнеге күнөөлөйбүз? Ал эми мына мындай элдин кылымдар бойку улуттук жакшы таза тамагынын аты менен жаманчылыкты атабоо керек! — деген кезинде бүткүл жыйын, Сидоркин өзү кошулуп кол чапкан эле.

Бюронун аягын Карпов ушундай бир жана да ар кимдин оозунан угула бербей турган мыскылдуу сын, азил менен аяктады.

Айсулуунун, Армандын кайгылуу абалы обкомдун биринчи секретары жана бүткүл бюросунун камкордугуна алынды да, адилеттүүлүк менен чечилүүгө айланды. Ошол тууралуу Жакең Асия менен ээрчип аз убакытка Карповдун кабинетине кирген эле. Жандос обкомго каралуу үй-бүлө атынан ыраазылыгын билдирген кыска гана сөз айтты. Асия ушул кезде али да Көлбаевге нааразы ызалуу көңүлүн билдирди. Ал бүгүнкү сөзүндө Сагыт кызды жакшы көргөн экен деди. Кыз да жактырат экен деди. Кыздын иниси менен энеси ошол махабатка каршы тура турган эски феодалдык адетти колдонуптур деп айтышты. Мен ушуга ишендим. «Махаббат болсо дегенине жетишсин деп ойлоп калдым» дегендей пикирде эле. Ошону эсине алып Асия «тааптыр махаббатты. Махаббат ээси Сагыт болгон экен го» деген эле.

Жандос ушул кезде жоон үн менен, айкын мыскыл менен катуу күлдү да бүткүл денеси менен Карповго карай эңкейип, бүгүлө түшүп, анын жазуу столуна чыканактап отурду. Ошентти да нурлуу, көзүнө мыскылдуу азил отун жыйып бир сөз айтты.

— Мен ушу быйыл жакында бир зоопаркта чоң арстанды көргөн элем. Ошонун мурун өзүм билбеген бир өрөскөл кыймыл-аракетин көрүп таңгалган элем. Азыр мынакей махаббат дегенде ойдо жок жерден ошол эсиме түштү. «Ооба» деп Асия менен Карповго кыдырата карап койду да «сүйүү, Сагыттын сүйүүсү» деди го. Жок, жамандын сүйгөнү да жамандыкындай болот. Арстандын заара кылганы да арстанча, — дегенде үчөө бирдей боору эзилеп күлүштү. Жакеңдин акыркы айтканы: бул ишке мен келбесем деле болмок экен. Нил Петрович менен Асия аралашкан соң мен барбасам да болот ко деп Алма-Атада кала берсем кантет деп да бир ойлогон элем. Эми келген соң айтаарым экөөңүзгө тең ыраазылыгым болсун, — деди.

Карпов али да күлүп кубанып отурган эле. Ордунан турган Жакеңдин колун узак силкип кысты да «өзгө үчүн эмес, Жаке, так жанагы өзүңүз чыгарган, ушул арада чыгарган ажайып акылдуу афоризмиңиз үчүн келүүңүз абдан ылайык болучу. Зарыл болуучу» деди да, күлгөн бойдон Жакеңди далыга кагып, эшигинен чыкканча өзү бирге барып узатып койду.

Ушул жыйындан кийин алтынчы күн өткөндө Асия Айсулуу менен анын энесине кат жазды. Эң оболку кабары Таңат берген кассация-арыз боюнча бузулган райондук соттун өкүмү эми облустук сотто каралып, жаңы чечим болуптур. Сагыт оболу өлүм жазасына буюрулуп, ошондон кийин кайра он беш жылга кесилиптир. Өз убактысында

ушул бузуку жырткычтын күнөөсүн адилеттүү тергебей тескери өкүм чыгарганы үчүн судья, прокурор экөө тең партиядан чыгарылыптыр. Көпчүлүктү чаташтырган СМУнун башчысы Бейшен да партиядан чыгарылган. Эң соңку кабар боюнча булардын үчөө тең жана Сагыттын агасы Абилмажин да чогуусу менен кызматтарынан алынган.

Армандын өлүмүнөн ушундайча жыйынтык чыгарган облус жетекчилиги, областтык партия комитети менен, облустук аткаруу комитети жөн-жай жыйын эмес, обкомдун бардык райондук башчыларынын облустун коомчулугун түгөл жыйып отуруп, өзгөчө көңүл бөлүп, Армандын өзүнүн да, артында калган энеси менен Айсулуунун да азаптанган, кайгырган муң-зарын ошол жыйында элдин баары тең чоң достук, боорукердик, камкордук сезим менен өзгөчө көңүл бөлүү менен караптыр. Ушундай туура далилдерди айтып келип, өзүнүн катынын кийинки жагында Асия дагы да кайталап, катынын башында «Нурбүбү апа, Айсулуу сиңдим, дагы да эсиңиздерге салайын. Арман менен сиздерди жактоочу, талапкериңиздер өкмөт менен партиянын өзү болду. Камкор досуңуздар ошолор, ага менин көзүм анык жетти. Жакен да баштан-аяк бул жайды өз кулагы менен угуп, ушундайча түшүндү. Ошол кишинин тапшыруусу менен жана өз атымдан ушундай достук саламымды жолдоп отурамын. Мындагы бүткүл ага, эже, досторуңуз болуп эмки айтаарыбыз: кайрат кылгыла, кайрат жыйгыла. Айсулуу, сага атайлап тапшырамын, эми сен Нурбүбү эжеге — азиз энеңе ары Айсулуу, ары Арман да бол. Ага кубат бер да, өзүң кайрат кыл. Сен советтик жаштардансың. Улуу Ата Мекен согушунда эрдик менен курман болгон атаңардын да, мынабу жакшынакай калыбында тап-таза бойдон каза болгон бир тууган иниң Армандын да арбактары үчүн сен жакшы, мыкты, эстүү, таза советтик азамат кыз болууга тийишсиң. Ал сенин жаш жаныңа, сүттөй таза арыңа, жигердүү жүрөк намысына арнала турган закондуу, орундуу талаптар. Ошон үчүн жүз кайталап айтаарым: Жакендин да сага арнап айт деп отурганы, сен оку, оку, оку! Ушул күздө келип сырттан окуй турган болсоң же Баскенттеги, же Алма-Атадагы бир жогорку окуу жайына кантсең да кире турган болгун. Азыр жай айларында тигил дос мугалимдер менен, мугалим эжелериң менен акылдашып, ошолордун жардамын алгын да экзаменге даярдана бер. Мен сенден эмки кабарды баландай жогорку окуу жайына кирдим деген, баарыбызды кубантар жагдайда тосомун. Эми жашыганды, ыйлаганды, курулай санаа менен жан жүрөгүңдү өрттөгөндү токтот. Сенин өмүрүң, баары алдыда. Өзүңө өзүң карачы, ойлочу. Сен кандай жакшы, кандай азиз, канчалык айдай таза, күндөй нурлуусуң. Ошонун баарынан бөлөк бир мүнөздүү, акылдуу, жакшынакай таза тарбиялуу мыкты совет жаштарынансың. Сен аз гана убакытта турмуштан өз шыбаганды аласың. Өзүңдүн камкоруң, чоң ата-энең совет коомунун ортосунда бийик даражалуу ордуңду аласың. Ошону каалаймын мен сенден. Ошол сенин жакын убакыттагы болочогуң, тилеген өрүшүң болсун деп эжелик жүрөгүмдөн чын көңүлүмдү жолдоймун. Нурбүбү эжени да, өзүңдү да көпкөп өбөмүн. Асия!» — деп кол койгон эле.

Ушул катты көптөн бери Армандын ишин облуска кууп келип, ушул жерде жүргөн сабырлуу карыя Таңат койнуна салып алып кетти.

Алтынчы глава

Май айынын башында болгон түштүк облустук партия комитетинин кеңири кеңешмеси — чоң эки корутунду эки тармак боюнча ири, жаңы чоң чаралардын ар түрдүү даярдыктарына жол ачты. Ошол ирээт менен аял маселесин да июндун башында бардык облус көлөмүндө 500 аялды чакыра турган чоң кеңешме өткөрүлө турган болду. Бул жөнүндөгү алгачкы чаранын бири ушундай чечилген соң атайын күн белгиленип, тийиштүү даярдыктар облустан районго, райондордон совхоз, колхоз, өндүрүш жайларына толук тарап жатты.

Ошол обкомдун кеңешмеси белгиленген экинчи маселе — мал чарбасы жөнүндөгү көп эмгек талап кыла турган чарбалык, курулуштук иш-чаралар эле.

Нил Петрович Карпов акыркы эки жума бою Султанов менен жана совнархоздун башчысы менен, обкомдун мал чарбасы жөнүндөгү атайын секретарь Эринбетов менен бирге отуруп, бир нече күндөй күрдөөлдүү туташ ойлорду ойлошкон. Мында облустук совхоз кеңсеси, финанс бөлүмү «Каракультрест» сыяктуу, ар түрдүү даярдоо кызматынын облустук башчы адамдарын чакырып акылдашуу да бир нече ирет болуп өттү. Эми Карпов өзү кагазга түшүргөн көп далилдерди салыштыра, ойлой-сынай кароонун артында эле. Байкап көрсө облус көлөмүнө мал чарбасына арналган каражат мол эмес. Курулуш жайын алганда совхоз борборлоруна бериле турган азын-оолак арналуу каражат болбосо, өзгө мүмкүнчүлүк жокко эсе, жарытымсыз.

Кечээги болуп өткөн чоң жыйында Карпов элден өзгөчө бир чоң камкордук ойлорун айтып, көрөгөчтүк кылганда, кийин көп кубанган эл-журттун алкышын алган соң укканда өзгөчө оозго алганы чабандардын жайы эле.

Облус чарбасындагы ар кандай мамлекеттик иштердин, бөлүмдөрдүн каражат мүмкүнчүлүктөрүн караганда асыресе чабандардын камы көбүнчө аталбаган. Алардын үй-турмуш жагдайы жана курулуш эсебинде мамлекет каражатынан жарытымдуу жардам ала турган түрү жок. Ал эми быйылкы малдын өлүмүндө чоң себептин бири болгон короо-жайдын жоктугу. Азыктын ишенимдүү болуп жыйылып, даяр болуп тура турган базасынын жоктугу.

Ошону менен бирге, асыресе, кумдар менен мал жайылчу талааларда суунун жоктугу, кудуктун тартыштыгы, жолдордун жамандыгы. Арналып айтылса ошонун баарынын биринчи тетиги ушул жазды пайдаланып, жетинчи беш жылдыктын экинчи жылындагы мал жөнүндөгү мамлекеттик милдет мал менен малдын жанындагы адамга арналган курулуштар болор эле. Эми мынакей кышкы жагдайы кыйын Узак, Ноян сыяктуу эки райондон башка дагы ошолордой мал өстүрө турган башка он чакты районду алсак, баарына арналган жыйын каражат жумурга жук болбой тургандай тартыш, жетишпеген абалда. Кандай тартса да аз цифралуу сараң көрсөткүчтөр чолок тондой болуп не башты, же бутту, же бойду жабууга жарабай турган жетишпес абалда экен.

Ырас, бир аз жергиликтүү курулуш заттарын пайдаланып, жапайы түрдөгү болсо да короо-сарай жасоону райондордун, совхоздордун өздөрүнө мыктылап жүктөөгө болот. Бирок чара көрүү деген ушул ганабы? Быйылкыдай шумдук жуттун артынан иштеле турган иш, ойлоно турган ой эми кайра жут болбосун дей тургандай, болгузбай тургандай кылуучу кам-аракет ушулбу? Жок, жок! Бул жокчулукка багынууга болбойт. Күрөшүү керек. Чыныгы мамлекеттик камкорчул, өнүмдүү ой ойлой турган мезгил жеткен. Ушундай болмуш менен болууга керектүүлөрдүн, колдо бар мүмкүндүк менен жасала турган күч кубаттын жолдорун табуу зарыл. Ошон үчүн чыныгы мамлекеттик чоң камкордук ой менен чаралар үчүн күрөшүү керек.

Бүткүл район, совхоздордун, облустук мекемелеринин, облисполкомдун карамагындагы облплан, совнархоздун абалдарынын баарын бир жерге топтоп алган Карпов азыр өзүн бардык нерсеге жооптуу, зор жооптуу кожоюн, колдогу бар нерсени

билип отурган иштеги кыйынчылыкты баамдап сезип отурган облустун ээси катарында толук байкады. Түшүндү да эми акыры өзү үчүн оңой эмес, бирок партиялык парызы мунун ар-намысын козгогон чоң милдетти моюнга алды. Ал ушуну менен эми он беш күндө боло турган Алма-Атадагы республикалык зор жооптуу чарбалык бир жыйынга катуу даярдана баштады. Ал жыйын жетинчи беш жылдыктын экинчи жылынын кышында Казакстан көлөмүндө болгон мал чарбасынын түйүндүү маселелерине арналып өткөрүлө турган зор жооптуу жыйын эле. Ошого Карпов өзүнүн бүткүл жоопкерчиликтүү ой, талап, сын сунуштарын ала барууга даярданды.

Ушундай ой-пикирлер менен жүргөн Карпов эми он күн өткөндөн кийин республиканын борбору Алма-Атага быйылкы жылдын чоң жооптуу кеңешмесинин бирөөнө келди. Түштүк облустан бул чоң кеңешмеге Карпов менен бирге облустук аткаруу комитетинин председатели Султанов, обкомдун мал чарбачылыгы боюнча секретары Эринбетов баштаган бардык түштүк райондордун секретарлары менен аткаруу комитеттердин председателдери келген эле. Бүткүл Казакстандан асыресе, мал өстүргөн облус, райондордун облустук, райондук жооптуу кызматкерлеринин көпчүлүгү жыйналган. Мында асыресе көбүрөөк келгендер чабандардын өздөрү болучу. Сакал-мурутка, кээ биринин чачтарына ак аралашкан эркектер, отуз-кырктын арасындагы аял-чабандар, көп козу, көп музоо өстүрүүчүлөр, чочко өстүрүүчүлөр, республика көлөмүндө атагы, даңкы көпкө маалым чыныгы ири кайраткерлер. Булардын бири шаардыктарча, кээ бири жартылай шаардыкча, жартылай айылча кийинген. Баштарына ак чарчы жоолук салынгандар да жолугушат. Эркек чабандардын көмүрдөн кап-кара сакал, муруттары, баштарындагы топу, казакча бычылган бешмант, шымдар алардын да турмуш адеттерин айылдык жагдайга окшоштуруп турат.

Белгилүү ушул сыяктуу кадырлуу эркек-аялдардын баарынын төштөрүндө ордендер, кээ бирөөлөрүндө алтын жылдыздар жана бир азында СССРдин, Казакстандын депутаттык белгилери да байкалат.

Бул чоң кеңешме быйылкы өткөн кыштын оорчулугун, эстен кетпестей өкүнүчтүү өлүм чыгашасын бүткүл оор чындыгы менен кеңири айтып сүйлөшүүгө жыйылган. Асыресе чабандар менен көзмө-көз акылдаша, сырдаша отуруп, эми малды аман кыштатуунун чараларын мыктап колго алуу жолунда жыйналган жооптуу кеңешме ушул эле. Бул кеңешмеде оң түштүктүн атынан Султанов жана бир нече жакшы совхоздор, райондордун кыштан малы аман чыккан малчылары сүйлөгөн.

Карпов бүткүл кеңешменин ар облустан келген чечендери сүйлөгөн сөздөрүнүн көбүн өз колу менен кагазга жазып, катуу бир даярдык жасагандай болду. Бир нече күнгө созулган кеңешменин эртең мененки жана кечки жыйындарын такай минутун калтырбай катышуу менен өткөздү. Малды көп чыгаша учураткан Жамбыл, Алма-Ата, Кызыл-Ордо сыяктуу облустардын түштүккө жагдайы-шарты окшош келген, асыресе кыйынчылыктары толук окшош келген облустардын чарба башчылары, совхоз директорлору, колхоз башкармалары, чабандары айткан сөздөрдү Карпов атанын бир гезиттердин кабарчысындай не бир изилдөөчүдөн бетер ашкере катуу ыклас менен тыңдап, дептерине жазып алып отурган эле. Кийин Борбордук партия Комитети менен Министрлер Советинин жетекчилиги чоң тарыхый бир чечим кабыл алмак. Республикалык кеңешмеден кийин иштеле турган зор иштерге өзгөчө Мурун жасалып көрбөгөн жагдай-шарт түзүүнү чыныгы терең, жооптуу түрдө тыянактап, чечмек болмок эле.

Ошону менен Борбордук партия Комитетинин кеңешме залында атайын жыйылган бардык республиканын бүткүл ири жетекчилеринин тандалган бөлөкчө бир жооптуу жыйыны болду. Кеңешмени башкарган республиканын биринчи саясий жетекчи адамы ишкер, сергек, чыйрак, адети боюнча бул жыйындагы сөздөрдү узакка создурбай, тыкандык менен жүргүзүп келет. Ал өзүнүн көптөн бери мамлекеттик маселелерди чечип, талдап, талкуулап үйрөнгөн тажрыйбалуу адети боюнча деги ар кандай жыйналышты жайылган жалпылама көп сөзгө салып жиберчү эмес. Ар бир сүйлөөчүнүн

оюндагы далилдүү кыйын түйүнү менен чыгар жолун акмалап, таразалап, жакшы баамдап алчу да, жыйналыш башкаруучу катарында ар убакта жыйынды тек далилдүү, конкреттүү, ток этер сөздөргө, жайларга буруп, багыттап отурчу эле. Өтө бир көзгө түшкөн тажрыйбанын жакшы сапаттарың көзгө көрсөтүп таанытып отурар эле.

Карпов биринчи жетекчиге кеңешме алдында бир-эки ооз өтүнүчүн айтып калды. «Мен жутка учураган облустун өкүлүмүн. Ошондуктан айтар дартым көп болууга мүмкүн, жана айтарым бир өзүбүздүн облус гана эмес, башка бардык бизге окшогон облуска, болбосо бардык мал баккан облустарга тикелей тиешелүү мааниси бар маселелер. Ошол себептүү жутка учурагандыктан мал өлүмүн баштан кечиргендиктен тийиштүү боло турган укук боюнча бир аз кененирээк убакыт берүүңүздү сураймын» — деген.

Жетекчи кызматкер мунун өтүнүчүнө жылуу жүз менен карап күлдү. «Адетте, бизде ийгиликтери көп кишилер көп сүйлөөгө укуктуу болчу эле. Ийгилигибиз жок, чыгашабыз көп, ошондуктан көп сүйлөөгө укуктуубуз дегенди сизден көрдүм, Нил Петрович» — деди да, Карповдун өзү менен бирге күлүп кеңешмени баштоого беттеп басып баратып сүйлөдү. Келе жатып Карповго айткан сөзү: «тек кыйынчылыкты терең казып, түгөл айтууга бел байлаган болсоңузда, бүгүнкү бизге кереги ошол. Республика бир нече миллион малга чыгым болуп, кээ бир облустарыбыз 10 проценттен койлорун кырып алып отурганда эми ушундай жаманчылыкка тике кароодон башка чара жок. Бүгүн партияга ошондой акыл-кеңешчи керек. Чынчыл акылчы керек» деп келе жатты. Бул Нил Петровичке абдан жанына жаккан сөз эле.

— Мына, менин сизден күткөнүм да ушундай кеңеш эле, — деп калды. Ошону менен өзүнө кезек келгенде ушул жыйында Карпов далайдан бери оюна жыйылган жайларды ачык сүйлөөгө бекинди. Тек гана ою менен, билими гана эмес, өзүнүн көзү көрүп, көңүлү түрчүккөн ички сезим, жаны менен кыйналып ойлоп тыянактаган бир аз чындыктарды анда-санда партиянын алдына апкеле турган чынчыл, кайраттуу ниетке бекинип, сөз сурады.

Карпов ушул чоң бийик кеңседе мал жөнүндө өзгөдөн бөлөк, көпчүлүктүн оюнда болсо да оозуна илинбеген жайдан баштады. Ал малды айтуудан мурун эң алды менен чабанды айтуу керек, ошону эске алуу бардык маселенин негизги түйүнү деп баштады да, өз көзү менен көргөн чабандардын турмуш-жайларынан мисал келтирип санай баштады.

— Он жети күн бел чечпеген, он күн бою күнү-түнү калканчы жок, короо-сарайсыз жүргөн. Аяз чыкылдаган бороондо кайыгып жүрүп, малын таштабаган чабандардын кары-жаштарын түгөл айтты. Эки жумадай ысык тамак ичпеген катып калган калама нанды сөксөөл кемиргендей огожо кылып кажылап, ичер суусуна кара суу да табылбай, кой менен бирге кар ашап күн кечсе да малды таштабаган адамдарды кандай деп атоо керек. Ушулар кандай жоопкерчиликтүү, аң-сезими бийик жандар! Ошол короо-короо койлорду таштап кетсе ушул отурган биз эмне деп күнөөлөр элек? Айыптуу деп айта алар белек? Жана ошолор ошол эмгек эрдигин, азаматтык-граждандык бийик сезимин биздин үгүтүбүз менен гана жасадыбы? Жок, тек гана советтик азаматтык ары менен, кажары менен, рухий күчтүүлүгү менен гана ошондой мээнетти аткарып чыгышты.

Асыресе ошол шумдук суук, айланы кетирген ыркыраган бороон астында жүргөн совет малын таштап кеткен, дизертирлик кылган бир да бир аял-эркек, кары-жаш чабан болбогонун эмне дейбиз! Мына эми жаз келди. Күн жылыды. Ошондогу мээнет кечкен көп чабандын бир да бирөөнүн бир ооз да болсо баштан өткөргөн кыйынчылыгын айткан, нааразылыгын жеткизген жалгыз сөз, жарым ооз арызы болдубу? Өтүп жаткан мынабу жыйындын өзүндө да тек малды аман сактоонун чарасынан башка жайларды айтып отурган чабан болдубу? Болгон жок. Бирок тек ошол болбогонуна таянып чабан аттуунун жайын өзүбүзчө ойлобой, кыйналбай, ошол жандар үчүн кысҮалбай да жүрө бермекпизби? Качанкыга чейин жүрө бермекпиз. Ал эми ошол чабандардын өздөрү талаада жүргөн абалында үйлөрү кантип атат, катын-баласы кантип атат? Атүгүл боз

үйлөрү көчүп кетпеген, өз районунда отурган, өз совхозу, айталык, Кенегенттин жылдагы үйрөнчүктүү конушунда, кудугунда отурган аманчылыкта деген, дурус деген чабандардын жаман абалынын өзү канчалык жан чыдагыс жагдай да болду!

Күндүзгүсүн да, түнкүсүн да чечине албай ийинге киргендей тери тонунун астына кирип, эки-үч жашар, беш жашар балдарын бооруна катып өз денеси менен жылытып суук үйдө дирилдеп жатышты. Алты ай кышта жууна турган мончо жок. Бир саамга жылып алчу жагдай жок. Алардын беттеринде, баштарында кирден болгон котур жара да жүрөт. Ал албы, ошол суук үйдө шум абалда төрөп жаткан энелер болсо эмне демексиз. Мен өз көзүм менен көрүп өзүм жолуккан окуяны айтайын. Төрөй албай шишип кеткен, чечинейин десе суук тиет, чечинбейин десе кийимдери дене-боюн кысып, кабарып жаткан жаш келинди көрдүм. Күйөөсү талаада малда, ал эми үйдө, айталаадагы жапан түздөгү жалгыз үйдө, кар астында карышкырдын ийниндей басылып жалгыз үйдө ошол чабандын жалгыз бир гана шериги — ошол төрөй албай жаткан аялы — жары. Дагы бир аялдын мен өз көзүм менен көргөн күнү андан да бөлөкчө. Боорунда жаңы гана төрөгөн баласы жатат. Эне болсо кыбыр эталбайт. Үй суук. Жаш наристенин нымын кургата албай бүткүл денеси менен өз эти менен гана жылытып жаткан эне кандай абалда?! Күн бата, күүгүм талаш талаадагы кой менен кайтып келе турган күйөөсүн күрсүнө түшүп кыйналып күтүп жатат. Ушунун баары качан болуп отурган сүрөттөр, көрүнүштөр. Быйыл, бүгүн кам жебесек, жардамга барбасак эртең да, алдыдагы кышта да, жетинчи беш жылдыктын экинчи кышында да ошондой болмокчу.

Ошондуктан мен миң мертебе кайталап айтаарым: үй, үй, үй. Койчунун башына, анын үй-бүлөсүнүн башына кумда да, талаа менен тоо бөктөрүндө да, атүгүл жазгы жайкы жайлоодо да, жаздагы суук жаан астында да, мөндүр астында ыркыраган катуу кара шамалдын огунда да жабыкпас үчүн жылуу үй керек. Ысык тамак ичерлик, чечинип жатарлык, адамча жуунуп таза жүрөөрлүк, жарытымсыз болсо да мүмкүндүк бере турган боз үй эмес, орунтуктуу, жылуу, туруктуу калканч, там үй керек.

Койго да бардык жерде, асыресе көктөмдөгү туут кезинде түн баласында түгөл сыйып, дайыма жата турган короо, короо керек. Мына ошол жагдайда мал менен адамды катар эскерип, экөөнө тең жакшы жагдай, дурустап шарт түзүп берсек биз жут деген маскарадан кутулабыз. Жуттун негизи маскаралык деп түшүнүү керек. Жол, суу, короо-жай, жол болгондо жайы-кышы катнашы үзүлбөй турган күтүмдүү, маданияттуу жол керек. Тракторду керектебеген машинелер бардык жүк-мүгү менен дайыма тынбай тоодон да ашып, талаасын да басып, кумдагы малга күндөлүк керектүүлөрүн ташып, бардыгын даяр кылып отура турган жол жагдайы керек. Ошондо жут болмок түгүл таман-такыр унутулат. Ал эми ушул чаралардын баарын эң алды менен мал башындагы адам жөнүндөгү чаралардан баштоо зарыл, — деген эле.

Карповдун сөзү бүткүл жыйынга өзгөчө ой салгандай болду. Ал сынчынын катаал түрдө орнуктуруп айткан өз ара сын сөзү эле. Бул сөздүн ушундай кеңешмеде мурун айтылып көрбөгөн оор чындыгы менен ачык айтылган, терең маанилери бар таасири сезилди. Кийинки күнү ушул кеңешме-жыйын тарыхый чоң чечим кабыл алды. Ошол токтомдо ар жерлерде короолор салынып, чабандардын үйлөрү жасалсын деп ачык көрсөтүлдү. Медициналык пункт, мончо, маданият жайы, көп жерлерде электр, радио жана гезит-журнал катнашы үзүлбөй иштеп туруу чаралары тегиз аталды.

Быйылкы өткөн жуттун чоң бир өрүшү бийик, жоопкерчиликти, ар-намыстуу ойдон туулган жигердүү чечими ушул болгон эле.

МАЗМУНУ

АУЭЗОВ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ	5
ӨСКӨН ӨРКӨН	13
Биринчи глава	14
1	14
2	25
Экинчи глава.....	34
1	34
2	34
4	49
Үчүнчү глава	52
Төртүнчү глава	80
1	80
2	86
3	90
4	107
5	121
Бешинчи глава	130
Алтынчы глава	168

Ауэзов Мухтар Омарханович

**ЛИХАЯ ГОДИНА
ПОВЕСТЬ И РОМАН**
(на киргизском языке)

Издательство «Кыргызстан»

Которгон *К. Укаев*
Рецензиялаган *С. Тургунбаев*
Редактору *Т. Болчуров*
Кенже редактору *М. Шералиева*
Көркөм редактору *С. Ямгырниев*
Көркөмдөгөн *Б. Жайчыбеков*
Тех. редактору *В. Крутякова*
Корректору *П. Самаева*

ИБ № 3902

Терүүгө 11. 10. 86 берилди. Басууга 22. 02. 87. кол коюлду. Китеп жана журналдар басуучу кагаз. Адабий ариби, жөнөкөй ыкма менен басылды. Форматы 84×108^{1/32}. 13,500 физ. басма табак, 22,68 шарттуу басма табак, 25,325 учёттук табак, 22,995 боёк түшүрүү. Тиражы 10.000. Заказ № 342. Баасы 2 с. 20 т.

Элдердин достугу ордендүү «Кыргызстан» басмасы.
720737, ГСП, Фрунзе шаары, Совет көчөсү 170.

Кыргыз ССР басма, полиграфия жана китеп соода иштери боюнча мамлекеттик комитети, Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.
720461, ГСП, Фрунзе, 5, Жигули көчөсү, 102.